

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 32 (1977)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1984

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 32 (1977)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1984

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑΙ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΝΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Μουσειακές εργασίες: Νομός Θεσσαλονίκης. Ανασκαφικές εργασίες: Θεσσαλονίκη (Οδός Αγίας Σοφίας 70). Εργασίες συντήρησης μνημείων: Θεσσαλονίκη, Τρίλοφος, Μεσημέρι, Περιστερώνας, Καστανάς. Νομός Χαλκιδικής: Άθυτος, Νέα Τρίγλια, Νέα Καλλικράτεια, Ποτίδαια. Περιοχή Βάλτας, Νέα Σύλλατα, Νικήτη, Ιερισσός, Όλυνθος (Σ χ έ δ. 1-8· Π ί ν. 125-128)	Σελ.195-204
Νομός Πιερίας: Κατερίνη (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 129 α-δ)	» 204-207
Νομός Κιλκίς: Καμπάνη. Τυχαία ευρήματα	» 207
Παλατιανό (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 129 ε)	» 207-210
Excavations at Assiros Toumba (The excavation, Early iron age Levels, The main area (trenches JB, JD - JJ), Middle slope: trench OA, Lower slope: trench KA, Technical studies) (Pl. 130)	» 210-212

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ανασκαφές: Έδεσσα (Οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε΄ και Εγνατία, Οδός Καπετάν Άγρα 13, Οδός Πυθαγόρα, Οδός Καπετάν Άγρα (οικόπεδο Σανόπουλου), Πέλλα (Τομέας IV, τετράγωνο 2, Τομέας I, τετράγωνο 5, Ανατολικό νεκροταφείο, Οικόπεδο Γ. Παππά, Αγρός Χρ. Σλαβάκη). Νομός Καστοριάς: Άργος Ορεστικό. Συντήρηση ψηφιδωτών: Πέλλα (Τομέας I, τετράγωνο 5, Τομέας I, τετράγωνο 1), Βέροια, Κοζάνη, Μπαλτανέτο Νάουσας. Συντήρηση τοιχογραφιών: Πέλλα (Τομέας IV, τετράγωνο 2). Αναστηλώσεις: Πέλλα (Τομέας I, τετράγωνο 5), Λόγγος Έδεσσας, Βεργίνα, Λευκάδια (Π ί ν. 131-134)	» 213-217
Βέροια (Οδός Ιπποκράτους και Προφήτου Ηλίου, Οδός Βερόης, Οδός Μυτιλέκα 8, Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αντ. Τσούπελη, Οδός Ήρας και Κυρίμη, Οδός Κωστουνίου και Ξάνθης, Οδός Ελ. Βενιζέλου-Μούμογλου, Οδός Μούμογλου και Εδέσσης, Οδός Αριστοτέλους 18. Νομός Ημαθίας: Γέφυρα Αλιάκμονα, Πολυπλάτανος, Κυψέλη. Νομός Κοζάνης: Πολύμυλος, Νεράιδα (Οικόπεδο αριθ. 105) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 135-136)	» 217-229

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Στερέωση και συντήρηση μνημείων - Διαμορφώσεις χώρων: Θεσσαλονίκη (Οδός Κάστρων, Οδός Επαμεινώνδα 10, Λευκός Πύργος, Αγία Σοφία, Ροτόντα, Όσιος Δαβίδ, Άγιος Δημήτριος, Αχειροποίητος, Οδός Απολλωνιάδος, Πυλώνας Αγίων Αποστόλων-δυτικά τείχη), Βρασνά (Πύργος), Χορτιάτης (Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος), Κουντουριώτισσα Πιε-

ρίας (Ναός Παναγίας), Νέα Έφεσος Πιερίας (Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου), Βέροια (Τουρκικά Λουτρά, Ναός Παναγίας Δεξιάς), Παλατίτσια Ημαθίας (Άγιος Δημήτριος), Σέρβια (Ναός κοντά στο διάμεσο τείχος της ακρόπολης), Αγία Παρασκευή Κοζάνης (Παλαιοχριστιανική βασιλική), Σιάτιστα (Αγία Παρασκευή, Αρχοντικό Πούλκως, Οικία Δόλγκηρα, Αρχοντικό Νερατζοπούλου), Καστοριά (Αρχοντικό Εμμανουήλ), Ομορφοκκλησιά Καστοριάς. Ανασκαφές: Θεσσαλονίκη (Άγιος Νικόλαος ο Τρανός, Οδός Μενελάου 18, Οδός Αγίου Νέστορος 8, Ανασκαφή στο τείχος κοντά στο Δικαστικό Μέγαρο, Ανασκαφή ταφών στο χώρο μεταξύ Φιλοσοφικής και Θεολογικής Σχολής), Ρεντίνα, Βέροια (Οδός Ίωνος και α΄ Πάροδος 16ης Οκτωβρίου, Παλιά Μητρόπολη Βεροίας), Άργος Ορεστικό (Πί ν. 137-144) Σελ.230-234

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ BYZANTINA ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ - ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Συντήρηση μνημείων: Άγιον Όρος. Μονή Μεγίστης Λαύρας, Μονή Παντοκράτορος, Μονή Βατοπεδίου, Μονή Καρακάλλου, Μονή Χελανδαρίου, Ναός του Πρωτάτου, Μονή Γρηγορίου. Νομός Χαλκιδικής. Πολύγυρος (Ναός Αγίου Νικολάου). Μελέτες-Έρευνες-Καταγραφές (Σχ έ δ. 1-2· Πί ν. 145) » 235-238

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Νομός Καβάλας: Λιμένας (αρχαία Θάσος), Ανασκαφικές εργασίες (Οικόπ. Α. Γαβριηλίδη, Οικόπ. Ελένης Βογιατζή, Οικόπ. Μιχαήλ Χαλίσκου, Οικόπ. Ευστρατίου Λημναίου, Οικόπ. Θεοδώρου Δασυγένη, Οικόπ. Ι. Μυρώνη, Οικόπ. Αρσένη, Οικόπ. Βέλλιου-Γκάλλιου, Οικόπ. Γκάνου, Οικόπ. Σωτηρέλη Μαρίας, Νότιο τείχος, Πύργος δυτικά της Πύλης του Ηρακλέους, Πύργος ανατολικά της πύλης του Ηρακλέους, Οικόπ. Θεολογίτη), Νεκρόπολη. Ανασκηλωτικές εργασίες: (Νότιο τείχος, Καλογερίκο), Θεολόγος (Προϊστορικός οικισμός Καστρί, Προϊστορικό νεκροταφείο Τσιγανάδικα), Αντισάρα (Οικόπεδο Ουζούνη), Φίλιπποι (Ρωμαϊκή Αγορά). Τυχαία ευρήματα: Νομός Δράμας: Δράμα (Ελληνιστικός τάφος). Νομός Σερρών: (Μουσείο Σερρών), Κερδύλλια, Αμφίπολη (Δυτικό τείχος, περιοχή ανατολικού τείχους), Νεκρόπολη (Κούκλες, Καστάς). Τυχαία ευρήματα (Σχ έ δ. 1-4· Πί ν. 146-150) » 230-254

Thasos (La porte du Silene, Artemision, Porte du Zeus, Terrain Psatheri, Aliki, basiliques et carrieres) (Πί. 151-152) » 254-256

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Νομός Ξάνθης: Ανασκαφικές έρευνες: Άβδηρα (Τομέας δυτικού τείχους, Τομέας Μουσείου, Νεκροταφεία), Τυχαία ευρήματα: Άβδηρα, Κομνηνά. Νομός Ροδόπης: Παραδημή, Μητρικό, Κομοτηνή. Νομός Έβρου: Αρχαία Εγνατία (Πί ν. 153-154) » 257-261

BYZANTINA ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Νομός Σερρών: Σέρρες (Άγιος Γεώργιος ο Κρουονερίτης, Μονή Τιμίου Προδρόμου), Αμφίπολη (Ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκού κτιρίου, Βασιλική Α΄). Νομός Δράμας (Ψηφιδωτά από τους ληνούς της Βοϊράνης). Νομός Καβάλας: Καβάλα: Επισήμανση και περισυλλογή αρχαίων, Αρχοντικά και παλιά σπίτια (Παλιό Παρθεναγωγείο, Κτίριο Μιχαήλ Τόκου, Παναγία. Οδός Ανθεμίου 37, Οδός Βυζαντίου 6-4η πάροδος, Οδός Μεχμέτ Αλή 35, Οδός Θεοδώρου Πουλίδου 48, Οδός Ιουστινιανού 24, Οδός Θεοδώρου Πουλίδου 44, Οδός Θεοδώρου Πουλίδου 15, Οδός Βυζαντίου 20, Οδός Μεχμέτ Αλή 20, Οδός Ανθεμίου 15, Οδός Βυζαντίου 16-4η πάροδος). Φίλιπποι (Οκτάγωνο, Βασιλική Γ΄), Βασιλική extra muros, Πύλη της Νεαπόλεως, Οικόπεδο Δ. Λογοθέτη στις Κρηνίδες), Παλαιοχώρι Παγγαίου (Παλαιόκαστρο), Ποδοχώρι Παγγαίου (Παλαιοχριστιανική βασιλική). Τόπειρος, Θάσος (Ποτός. Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Αντωνίου, Κάστρο, Θεολόγος, Οικία Ανδρώνη Γιαξώ, Οικία Δ. Λαμπρινάκη). Νομός Ξάνθης: Ξάνθη (Νηπιαγωγείο Π. και Φ. Στάλιου). Νομός Έβρου: Φέροι (Μονή Παναγίας της Κοσμοσωτήρας, Ανασκαφή μεταβυζαντινού κεραμικού κλιβάνου, Μεταγενέστερο υδραγωγείο και νερόμυλος), Διδυμό-

τειχο: Ανασκαφικές έρευνες. Κάστρο Πυθίου (Σ χ έ δ. 1-5· Π ί ν. 155-168)	Σελ. 262-287
Φίλιπποι (Βασιλική Μουσείου) (Π ί ν. 169)	» 287-288
Φίλιπποι (Οικόπ. Παυλίδη, Θέση Μάντρα), Ευρήματα. Νομός Σερρών: Σέρρες (Οδός Βασ. Κωνσταντίνου, Οδός Γενναδίου και Μητροπολίτου Κωνσταντίνου) (Π ί ν. 170-172)	» 288-292

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Σάμος. Θέση Τρία Δόντια, Μισόκαμπος (Οικόπ. Αντ. Κυριαζή, Οικόπ. Στέφ. Μουστάκα, Οικόπ. Γεωργίου Χατζηγιάννου) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 173-175)	» 293-300
Πυθαγόρειο (Οικόπ. Κληρονόμων Εμμ. Βαλασιάδη, Οικόπ. Ιωάννη Θεοφίλη) (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 176-177)	» 300-303
Ausgrabungen im Heraion von Samos	» 303-305

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Νέα Μονή Χίου (Π ί ν. 178-179)	» 306-307

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Τήνος (Μουσείο), Σύρος, Άνδρος, Σίφνος, Μήλος, Κίμωλος, Ίος, Νάξος (Οικόπ. Κουφό- πουλου, Οικόπ. Αξαόπουλου), Πάρος (Π ί ν. 180-182)	» 308-311
Délos (Quartier de Skardhana, Le Portique Sud). Rhénée (P l. 183-184)	» 311-312
Ayia Irini, Keos (P l. 185)	» 312-313
Melos, Phylakopi (P l. 186)	» 313

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσείο Ηρακλείου, Συλλογή Μεταξά. Ανασκαφές και περισυλλογή αρχαίων: Κάτω Σύμη Βιάννου, Άγιος Μύρων, Τεκές Ηρακλείου, Χάρακας Μονοφατσίου, Μουσείο Ηρακλείου. Στερέωση μνημείων και διαμορφώσεις (Π ί ν. 187-189)	» 314-316
Knossos (F i g. 1)	» 316-318
Excavations at Kommos. General perspectives (P l. 190-191)	» 318-321
Malia. Atelier de sceaux (P l. 192)	» 321-322

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Νομός Χανίων: Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Χανίων). Αρχαιολογικές έρευνες: Καστέλλι Χανίων (Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Οικόπ. Σουβαρή, Οικόπ. Μαθιουδάκη), Πόλη Χανίων (Οικόπ. Βαρδινογιάννη-Αναστασάκη), Νεροκούρου, Γαβαλομούρι Κισσάμου, Σαμωνάς Αποκορώνου. Περισυλλογή αρχαίων: Χανιά (Οδός Κυδωνίας), Μινώα Ακρωτη- ρίου. Αναστηλωτικές-στερεωτικές εργασίες: Χανιά (Ναός Αγίου Φραγκίσκου). Νομός Ρεθύ- μνης: Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Ρεθύμνου). Στερεωτικές-αναστηλωτικές εργασίες: Αργυρούπολη (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 193-206)	» 323-333

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσεία και αρχαιολογικές συλλογές. Ανασκαφές: Κρυά Σητείας, Ιεράπετρα, Μακρυγιαλός Σητείας. Τυχαία ευρήματα. Αναστηλώσεις (Π ί ν. 207-212)	» 334-340

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Στερέωση μνημείων (Ναός Αγίου Στεφάνου Δρακώνας Κισσάμου, Μονή Χρυσοπηγής Κυδω- νίας, Ναός Παναγίας στο Ρουσοσπίτι, Ενετικός φάρος Χανίων). Καθαρισμός αρχαιολο- γικών χώρων (Ναός Παναγίας Αγιάς, Ναός Αγίου Γεωργίου στη θέση Μελισσουράκι Μελάμπων, Θολωτές αποθήκες ακτής Τομπάζη, Ναός Αγίων Αποστόλων Χανίων, Βυζαν- τινό τείχος Κισσάμου). Συντήρηση εικόνων. Συντήρηση και στερέωση παραδοσιακών οικισμών (Ρέθυμνο) (Π ί ν. 213-216)	» 341-342

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Ρόδος, Σύμη. Στερέωση-Συντήρηση αρχαίων μνημείων: Ρόδος (Κάμιρος, Λίνδος). Ανασκαφικές εργασίες: Πόλη της Ρόδου. Η αρχαία οχύρωση, Οικοδομικά λείψανα (Οδός Αμαράντου 24, Οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων, Οδός Ελ. Βενιζέλου και Ερυθρού Σταυρού, αντίκρυ στο Ορφανοτροφείο, Οδός Γεωργίου Γρίβα 102-104, Οδός Ναυαρίνου, Οδός Δημοκρατίας και Δωδεκανησιακής Νεολαίας, Οδός Πλάτωνος (στη μεσαιωνική πόλη), Οδός Ορφέως, Οδός Μενεκλέους 147 δ, Οδός Κέννεντυ 32, Οδός Γράμμου 38 και 48, Οδός Θεμ. Σοφούλη 107, Οδός Αγίας Λαύρας και Ηρακλείου, Οδός Βουλγαροκτόνου 14 και ανώνυμης παρόδου της, Καζούλλειο Γυμνάσιο Θηλέων, Οδός Μητροπόλεως 87ζ και προέκταση της οδού Πριγκιπίσσης Αλεξίας, Οδός Πατριάρχου Αθηνάγορα και Νικηταρά, Οδός Αγίου Γεωργίου 46). Νεκροπόλεις (Περιοχή Ολτούν Ολούκ, νότια από την οδό Άννης-Μαρίας, Ντοκούζ-Σοκάκ (οικόπ. Αραπούδη), Ντοκούζ Σοκάκ (οικόπ. Βακονδίου), Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη στις εργατικές κατοικίες, Προέκταση της οδού Θεμ. Σοφούλη στην περιοχή Τζένο, Οικόπ. Καργάκου, Οικόπ. Τάσου Καλούδη, Κιζίλ Τεπέ (Οικόπ. Κωνστ. Ντάσκα-Μιχάλη Παρδαλού, Οικόπ. Παπαχριστοδούλου-Καρίκα, Οικόπ. Ευστ. Βασιλάκη-Λουκά Τουμπάκη, Οικόπ. Ιω. Καστελλοριζιού, Οικόπ. Θεοδώρου Νικολέττου, Οικόπ. Βασίλη Κρητσωτάκη, Οικόπ. Θ. Κελεπέρα-Μ. Βασιλόπουλου, Οικόπ. Μερ. Κατσιμπή-Κωνστ. Χούλη, Οικόπ. Κλ. Κωστόπουλου, Οικόπ. Γεωργ. Κυπραίου, Οικόπ. Σάββα Κουσουρνά, Συνοικισμός Νοσοκόμων). Ύπαιθρος της Ρόδου: Τ' Ασγούρου, Νεκροπόλεις (Οικόπ. Κωνστ. Ζουρράκη, Οικόπ. Δήμου Ρόδου) (Σ χ έ δ. Ι-ΙΙ· Π ί ν. 217-227)

Σελ. 343-378

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ - ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Ρόδος (Χουρμαλί Μεδρεσέ). Στερέωση παλιών σπιτιών: Κασελλόριζο. Χώρα (Κονάκι, Μωαμεθανικό τέμενος, Ανεμόμυλος), Κάλυμνος. Ποθέα (Αρχοντικό Βουβάλη), Σύμη. Χωριό (Αρχοντικό Χατζηαγαπητού-Πετρίδη, Οικία Φαρμακίδη, Κάστρο, Μύλοι). Συντήρηση τοιχογραφιών: Ρόδος (πόλη) (Καβακλί Τζαμί, Ναύδριο οικοπέδου Σταυριά), Κρητηνία, Άγιος Ιωάννης), Λίνδος (Αρχαιολογική Συλλογή), Κως (πόλη) (Παναγία η Γοργοεπήκοος, Άγιος Νικόλαος ο Φτωχός). Συντήρηση φορητών εικόνων: Κως (πόλη) (Συλλογή Μητροπόλεως), Ρόδος (πόλη). Συντήρηση ψηφιδωτών: Κως (πόλη) (Βασιλική Θερμών, Άγιος Γαβριήλ), Καρδάμaina, Αντιμάχεια, Ρόδος (πόλη) (Βασιλική Χατζηανδρέου). Παραδοσιακοί οικισμοί. Δοκιμαστικές ανασκαφές: Κως, Ψαλίδι (Οικόπ. Ευαγγ. Σταματάκη, Οικόπ. Β. Θεοδώρου). Περιοδείες-Μνημεία: Ρόδος. Τ' Αφάντου (Παναγία Καθολική), Σιάννα (Μεσαιωνικό φρούριο, Άγιος Παντελεήμων (παλιός), Άγιος Παντελεήμων (νέος), Μονόλιθος (Άγιος Θωμάς, Βυζαντινό φρούριο), Κατταβία (Βρουλιά, Βασιλική), Κως. Καρδάμaina (Βασιλική Αγίας Βαρβάρας), Παλαιό Πυλί (Παλαιοχριστιανική βασιλική Υπαπαντής, Ταξιάρχης, Άγιος Αντώνιος), Νέο Πυλί (Ναός Τιμίου Σταυρού), Κως (πόλη) (Αγία Αικατερίνη), Ζηπάρι (Βουκολιές-Μαρμάρι) (Ναός Αγίου Γεωργίου), Αντιμάχεια (Φρούριο), Σύμη. Εμποριό (Αγία Ειρήνη, Άγιος Χαράλαμπος), Πέδι (Παλαιοχριστιανική βασιλική, Άρχων Μιχαήλ ο Αυλακιώτης), Βουνό (Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, Άγιος Προκόπιος, Παναΐδι, περιοχής Τζυμοσινώ, Αγία Μαρίνα της Νεράς, Σωτήρης ο Μεγάλος της Νεράς), Κάσος. Εμπορειό (Βασιλική Αρχιστρατήγου), Πόλι (Άγιος Ονούφριος). Καστελλόριζο. Χώρα (Άγιος Γεώργιος Σαντραπέ, Άγιος Νικόλαος-Άγιος Δημήτριος, Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, Άγιος Μερκούριος, Άγιος Γεώργιος του Πηγαδιού). Παλαιόκαστρο, Ύπαιθρος (Άγιος Ιωάννης, Άι Γιώργης του Βουνιού) (Π ί ν. 228-233)

» 379-391

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

» 392-393

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Το 1977 οι δραστηριότητες της Εφορείας κάλυψαν τους εξής τομείς: κτιριακές επισκευές στα Μουσεία Θεσσαλονίκης, Κιλκίς και Δίου, αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες στη Ρωμαϊκή Αγορά της Θεσσαλονίκης και στους αρχαιολογικούς χώρους της Ολύνθου και του Δίου, συντηρήσεις αρχαίων αντικειμένων που προέρχονταν από διάφορες θέσεις της περιφέρειας της αρμοδιότητάς μας αλλά και από άλλες Εφορείες Αρχαιοτήτων (Θεσσαλία, Α. Μακεδονία και Δ. Μακεδονία). Από τα μέσα Νοεμβρίου, όταν πια είχε πραγματοποιηθεί η μεταφορά των ευρημάτων του βασιλικού τάφου ΙΙ της Βεργίνας, άρχισε η συστηματική συντήρησή τους. Την ευθύνη καθαρισμού και αποκατάστασης των χρυσών, αργυρών, χαλκών και σιδηρών κτερισμάτων είχε ο αρχιτεχνίτης του Μουσείου Θεσσαλονίκης Δ. Μαθιός. Συνεχίστηκε η τακτοποίηση, καταγραφή και ταύτιση του ευρισκόμενου στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης υλικού, εργασία που άρχισε να γίνεται συστηματικά από το 1973. Παράλληλα, σ' όλη τη διάρκεια του χρόνου πραγματοποιήθηκαν μεγάλης και μικρής διάρκειας σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στους Νομούς Κιλκίς, Χαλκιδικής, Θεσσαλονίκης και Πιερίας.

Στις εργασίες που αναφέρθηκαν βοήθησαν την έφορο Αικ. Ρωμοπούλου, η επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Αικ. Δεσποίνη, οι επιστημονικοί βοηθοί Μ. Καρρά, Ε. Τρακοσοπούλου, Ν. Μαλούσης, οι αρχιτέκτονες Ε. Καμπούρη και Ι. Κιαγιάς, οι έμπειροι τεχνίτες Σ. Καραλής, Ε. Λύτος, Σπ. Καρδάμης και ο συντηρητής αρχαίων Δ. Μαθιός.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκε ο έλεγχος και η καταγραφή των ευρισκόμενων στις αποθήκες του Μουσείου αντικειμένων και ο έλεγχος των ιδιωτικών συλλογών της Θεσσαλονίκης. Σημειώνουμε εδώ τη δωρεά της νομισματικής συλλογής και άλλων αρχαίων αντικειμένων από τον κ. Γ. Παπαηλιάκη και τους κληρονόμους του. Η συλλογή των νομισμάτων (περίπου 2.000) περιλαμβάνει αξιόλογα νομίσματα αρχαίων ελληνικών πόλεων, Μακεδόνων βασιλέων, ρωμαϊκής δημοκρατίας και ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων καθώς και βυζαντινά.

Εκτός από τις ομάδες των ευρημάτων που προήλθαν από τις ανασκαφές του 1977 οι συλλογές του Μουσείου πλουτίστηκαν και από τυχαία ευρήματα ανάμεσα σ' αυτά και τα εξής ενεπίγραφα μνημεία που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία της Θεσσαλονίκης:

Ενεπίγραφο μαρμάρινο στήλη με τρεις προτομές μέσα σε πλαίσιο. Αποτείχιστηκε από το ανατολικό τείχος της πόλης. Αριθ. Ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7343. Ύψ. 0,535, πλ. 0,515, πάχ. 0,08 μ. Χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. (Πί ν. 125 α).

Ενεπίγραφος αναθηματικός βωμός, ύψ. 0,88, πλ. 0,42-0,31 μ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7359. Είναι η πρώτη επιγραφή που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη με μνεία του αυτοκράτορα Ιουλιανού του Αποστάτη (μέσα του 4ου αι. μ.Χ.). Βρέθηκε στην πλατεία ΧΑΝΘ, όπου εκτείνονταν τα ανατολικά νεκροταφεία της Θεσσαλονίκης, πάντως όχι στην αρχική της θέση (βλ. Κ. Romiopolou, New Inscriptions of the Archaeological Museum of Thessaloniki, στον τιμητικό τόμο του Ch. Edson).

Στην περιοχή έξω από τα δυτικά τείχη της πόλεως (οδός Λαγκαδά 161), βρέθηκε επιτύμβια ενεπίγραφο πλάκα από σαρκοφάγο σε δεύτερη χρήση, που χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. Αριθ. Ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7398 (Πί ν. 125 β).

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Θεσσαλονίκη

Έγινε παρακολούθηση σε περισσότερα από 30 οικοπέδα. Ξεχωρίζουν οι εξής ανασκαφές:

Οδός Αγίας Σοφίας 70

Ένα πλέγμα τοίχων και αγωγών ανάμεσα στα οποία ξεχώριζε μία κόγχη — βόρεια κατάληξη μιας ορθογώνιας αίθουσας με κατεύθυνση προς το νότιο τμήμα του οικοπέδου (Πί ν. 125 γ). Ο εσωτερικός τοίχος της κόγχης καλυπτόταν με ορθομαρμάρωση, ενώ στο δάπεδο υπήρχαν ίχνη από μαρμαροθέτημα. Μία ζώνη από ορθογώνιες μαρμαρίνες λευκές πλάκες, οιστ. 0,80 × 0,22 μ., ξεχωρίζει το δάπεδο της κόγχης από το υπόλοιπο δάπεδο της αίθουσας που ασφαλώς συνεχιζόταν κάτω από τη διπλανή οικοδομή. Το υπόλοιπο αυτό δάπεδο, όπως φαίνεται από τα λείψανα που έχουμε, ήταν στρωμένο με τετράγωνα πλάκες, διαστ. 0,40 × 0,40 μ., από λευκό και γκριζό μάρμαρο. Ο τοίχος της κόγχης έχει πάχος 1 μ., και το ψηλότερο σωζόμενο σημείο του είναι 1,62 μ. Εδράζεται πάνω στο φυσικό βραχώδες έδαφος. Ας σημειωθεί ότι το οικοπέδο παρουσιάζει μια ισχυρή κλίση από Β. προς Ν., πράγμα συνηθισμένο στην περιοχή αυτή που το βραχώδες έδαφος της κατηφορίζει προς την κατεύθυνση της θάλασσας (νότος) (Σχ έ δ. 1).

Βόρεια της κόγχης, και μετά τον τοίχο που παρεμβάλλεται με κατεύθυνση από Α. προς Δ. και σώζεται σε μήκος 14,50 μ., αποκαλύφθηκε ένα ψηφιδωτό δάπεδο που ορίζεται από τοίχους ώστε να σχηματίζεται ένας χώρος διαστ. 7 × 1,10 μ. Το

διακοσμητικό θέμα είναι όμοιο μ' εκείνο που αποκαλύφθηκε στο οικοπέδο της οδού Αγίας Σοφίας-Ολύμπου· ίσως πρόκειται για συνέχεια του ίδιου δαπέδου.

Το τμήμα του οικοπέδου που καταλάμβανε η κόγχη μπαζώθηκε και η θεμελίωση της νέας οικοδομής έγινε έτσι, ώστε να μην καταστραφούν τα αρχαία λείψανα.

Συμπερασματικά, από τις ενδείξεις που έχουμε, πρόκειται για ένα οικοδομικό σύμπλεγμα του 4ου αι. μ.Χ., που δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε αν ανήκε σε ιδιωτικό (profanum) ή θρησκευτικό κτίριο.

Τάφοι

Στην περιοχή των δυτικών τείχων ερευνήθηκαν κεραμοσκεπείς τάφοι των τελευταίων ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων. Συγκεκριμένα ένας τάφος στην οδό Αγίου Νέστορος 20 και Ωραιοπούλου κι ένας στην οδό Αγίου Νέστορος 8. Και στα δύο οικοπέδα οι τάφοι είναι του γνωστού ορθογώνιου σχήματος με καμαρωτή στέγη, χτισμένοι με κεραμοπλίνθους και άφθονο «κουρασάνι» (Πί ν. 126 α).

Στην οδό Ελευθερίας 13 στο συνοικισμό Αμπελοκήπων επίσης βρέθηκαν τάφοι της ίδιας εποχής με τους παραπάνω (Σχ έ δ. 2-3· Πί ν. 126 β). Το σχήμα τους είναι ορθογώνιο με επίπεδη κάλυψη (πλάκες) ή με καμαρωτή στέγη.

Στο δήμο Καλαμαριάς και συγκεκριμένα στην οδό Κοτυώρων 16 και Σουρμένων εντοπίστηκε, μέσα στο Ο.Τ. 185-186 και σε αρκετό βάθος (3-4μ.) από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου, τάφος κιβωτιόσχημος από πώρινες πλάκες. Βρέθηκαν αγγεία χάλκινα και πήλινα. Τα πήλινα που είναι αττικά χρονολογούν τον τάφο στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. Στην περιοχή της Καλαμαριάς τοποθετείται ένα από τα πολίσματα-αποικίες των νότιων Ελλήνων που υπήρχαν στο μυχό του Θερμαϊκού Κόλπου πριν από την ίδρυση της Θεσσαλονίκης. Το εύρημα θα δημοσιευτεί λεπτομερώς σε ξεχωριστό άρθρο.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Στη Ρωμαϊκή Αγορά συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού και συντήρησης του χώρου της σκηνής του Ωδείου και αναστήλωσης των κερκίδων και των διαδρόμων του κοίλου του που είχαν αρχίσει το 1976 (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 239) (Πί ν. 126 γ-δ).

Στο παλιό Αρχαιολογικό Μουσείο, που τώρα χρησιμεύει προσωρινά ως αποθήκη αποκολληθέντων ψηφιδωτών, τοιχογραφιών κτλ., συνεχίστηκε τους χειμερινούς μήνες η συντήρηση αποκολλη-

θέντων ψηφιδωτών δαπέδων της τελευταίας δεκαπενταετίας από διάφορα οικοπέδα της Θεσσαλονίκης.

Στο Νομό Θεσσαλονίκης εκτός από τις πολυάριθμες τοπογραφικές έρευνες-αυτοψίες που διενεργήθηκαν, βρέθηκαν σε μικροανασκαφές:

Τρίλοφος

Σε παρειά δρόμου που οδηγεί προς ΒΔ. (έξω από τον οικισμό) στη θέση «Τσιουρτμένι» αποκαλύφθηκε λίθινος κιβωτιόσχημος (σαν λάρνακα) τάφος με επικάλυψη ελαφρά κυρτή, χωρίς κτερίσματα. Χρονολογείται στον 5ο ή 4ο αι. π.Χ.

Μεσημέρι

Αποκαλύφθηκαν σε ισοπεδωτικές εργασίες του γηπέδου της κοινότητας τρεις λακκοειδείς τάφοι που καλύπτονταν με λίθινες πλάκες, καθώς και στρώση ισχυρής καύσης με πλήθος οστράκων από αγγεία μελαμβασή και χονδροειδή. Οι τάφοι από τα κτερίσματα τους χρονολογούνται στα κλασικά χρόνια (5ος-4ος αι. π.Χ.).

Περιστερώνας

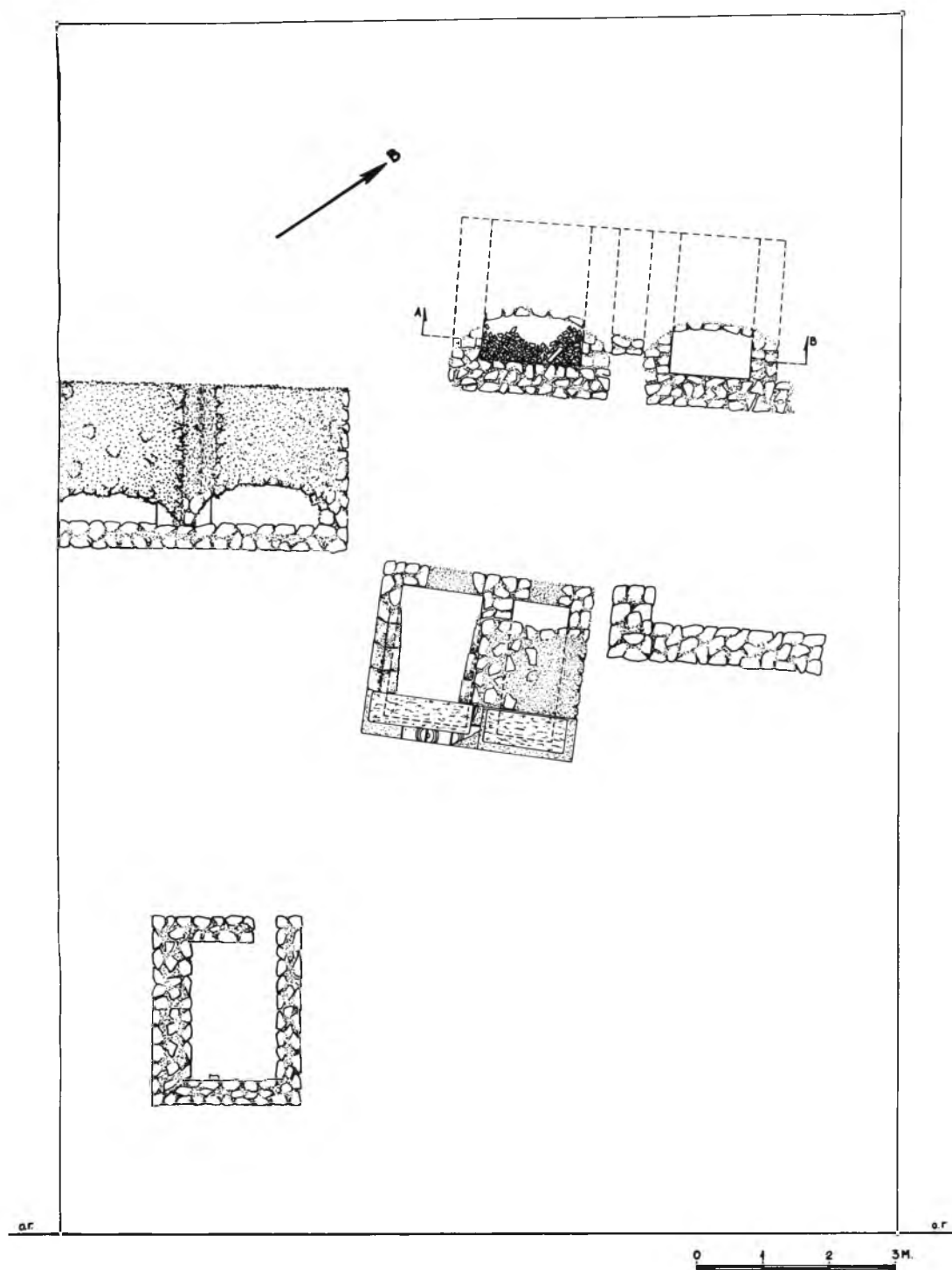
Στο κτήμα Μπαξεβανίδη, μέσα στον οικισμό, βρέθηκε ορθογώνιος τάφος από κεραμίδες, μήκ. 0,84 μ. η καθεμιά. Καλυπτόταν από σχιστολιθικές πλάκες. Οι διαστάσεις του τάφου εσωτερικά ήταν 2,10 × 0,44 μ., και το βάθος 0,45 μ. Από τα 16 χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν μέσα (Γορδιανού Γ', Μαξιμίνου Α', Μαξιμου και Ιουλίας Πάουλας), χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ.

Καστανάς

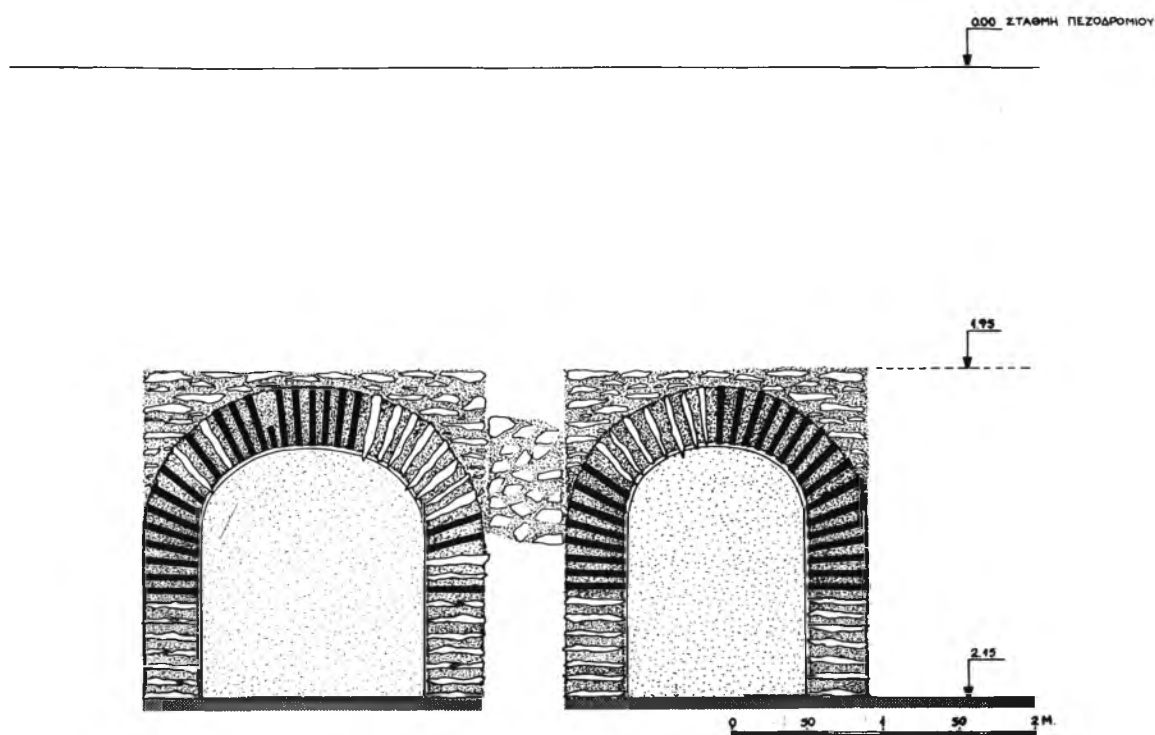
Για τις ανασκαφές που έγιναν από την Εφορεία σε συνεργασία με τη γερμανική αποστολή του Πανεπιστημίου του Κιέλου υπό τον καθηγητή της Πρωϊστορικής Αρχαιολογίας Β. Hänsel βλ. έκθεση για τα ανασκαφικά αποτελέσματα της περιόδου 1975-1977 που συντάχθηκε από τον παραπάνω καθηγητή:

In enger Zusammenarbeit mit der Ephorie von Zentralmakedonien¹ wurden 1975 Untersuchungen zur älteren Eisenzeit und Bronzezeit des Axiostales begonnen, die 1976 und 1977 fortgesetzt worden sind und in nächster Zeit abgeschlossen werden sollen. Getragen wurde die Ausgrabung durch die Universi-

1. Die in jeder Arbeitsphase erfreuliche und kollegiale Unterstützung durch Frau K. Rhomiopoulou und das Museum von Thessaloniki, die grosszügigen Hilfestellungen, ohne die die Arbeiten nicht hätten durchgeführt werden können, und vielerlei hilfreiche Ratschläge zur Sache erwähne ich dankbar.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Ελευθερίας 13. Κατόψεις και τομές των τάφων.

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Οδός Ελευθερίας 13. Τομή Α-Β τάφου.

täten Erlangen und Kiel; die Finanzierung erfolgte durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Die seit L. Rey² bekannte Toumba von Kastanas (früher Karaoglou) liegt unmittelbar am linken Axiosufer westlich des heutigen Dorfes (T a f. 127 a). Seit der ersten Beschreibung der Toumba hat sich der Fluss nach Osten verlagert und den Siedlungshügel so angeschnitten, dass sein Existenz durch die fortschreitende Flusserosion stark gefährdet ist. Deshalb wurde 1975 damit begonnen, an der vom Fluss angegriffenen Nordwestseite der Toumba eine Begrädnung des natürlich angeschnittenen Profils vorzunehmen, um den Schichtenaufbau des Hügels kennenzulernen. In den folgenden Kampagnen wurde dann eine Flächenuntersuchung östlich des Profilschnittes begonnen, um gesicherte geschlossene Fundkomplexe und einen Überblick über die Architekturformen der verschiedenen Phasen zu gewinnen. Die Untersuchung verfolgt drei Hauptziele:

Erstens soll in gesicherter stratigraphischer Ab-

folge eine zeitliche Gliederung der seit den Untersuchungen von W. A. Heurtley³ nur summarisch bekannten früheisenzeitlichen und spätbronzezeitlichen Perioden im Axiostal erreicht werden. Dadurch soll zweitens eine Nutzanwendung für die Chronologie weiter nördlich gelegener Gebiete gewonnen werden, in denen mykenische und protogeometrische /geometrische Einflüsse nicht mehr erfasst werden können, aber das lokale Formengut der Toumba von Kastanas noch bekannt ist. Zum dritten ist besonderer Augenmerk auf die Schwelle zwischen später Bronzezeit und der älteren Eisenzeit, das heisst dem Auslaufen mykenischer Keramik und der einsetzenden protogeometrisch bestimmten Periode, gerichtet werden. Denn bis in jüngere Vergangenheit wurden in diesem Zeitraum immer wieder Einwanderungen aus dem kontinentalen balkanischen Raum angenommen⁴, die seit Heurtley als «Lausitian invaders» bezeichnet werden.

Der derzeitige Stand der Grabungen und der Fund-

2. L. Rey, BCH 40 (1916), 262 Anm. 3 und Abb. 4 A, 266; BCH 41-43 (1917-1919), 9 und 36 f. mit Abb. 22-23 und Taf. III Nr. 7.

3. W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia (1939), 31 ff.

4. Vgl. J. Bouzek, Homerisches Griechenland (1968), besonders 66 ff.

bearbeitung erlaubt noch keine abschliessende Beurteilung, doch können erste Beobachtungen über den Siedlungsablauf bekannt gegeben werden. Gegraben wird eine Fläche von 18 m Breite quer durch den Siedlungshügel, der heute eine langgestreckte Form in der Hauptwindrichtung besitzt und am oberen Plateau 45×5 m und der Basis in der Flussniederung 110×45 m misst. Die Grabungsfläche nimmt den mittleren Bereich der Toumba ein und ist in 5 Schnitte unterteilt. In den einzelnen Schnitten ist bislang eine unterschiedliche Tiefe erreicht worden, so dass in diesem Vorbericht die Abfolge der Befunde nur im Zuge der Grabung, das heisst von jüngeren zum älteren hin, beschrieben werden kann:

Der jüngste Fund ist ein Grab, dessen Grube von Gipfelplateau in die oberen Schichten eingetieft war. Eine jüngere, an Knochentuberkulose gestorbene Frau⁵ lag in einem Holzarg in gestreckter Rückenlage, westorientiert mit dem Blick nach Osten. Die Bestattete trug eine Kette unterschiedlicher Perlen, an jedem Unterarm zwei Armbänder und vier Finger-Ringe mit stark stilisierten Christusdarstellungen. Nach der Bestattungsart und den Beigaben findet das Grab seine besten Parallelen im Bereich slawischer Gräberfelder aus der Zeit um 1000-1100 n. Chr. zwischen dem jugoslawischen Makedonien und Bulgarien⁶. Andere Bronzegegenstände in gestörten Zonen des Oberflächenbereiches weisen darauf hin, dass ursprünglich mehrere Bestattungen dieser Zeit vorhanden waren. Die obersten Siedlungsschichten sind durch moderne Raubgrabungen, Lehmementnahmen und die erwähnten Gräber stark gestört. Mauerreste und den Hang abwärts verlagertes Siedlungsschutt zeigen an, dass das ursprüngliche Siedlungsplateau wesentlich grösser gewesen sein muss. Die Erosion hat den Hügel entscheidender, als anzunehmen war, dezimiert. Das Ende der Besiedlung der Toumba gehört in hellenistische Zeit, wie ausreichend viele keramische Funde und zwei Münzen aus Thessalonike (187-168 v. Chr.) und Amphilopolis (187-168 v. Chr.)⁷ wahrscheinlich machen. Darunter folgt ein als Schicht 2 bezeichneter Abschnitt verschiedener Bau- und Erdbewegungstätigkeiten aus frühhellenistischer und spätklassischer Zeit. Der dörfliche Charakter der Besiedlung geht aus der Architektur und dem keramischen Fundgut, das aus einfachen Formen ohne nennenswerte Prachtstücke und Importe besteht, deutlich hervor.

Schicht 3 vermittelt als erste Ablagerung ein Gesamtbild von der Bebauung der Toumba. Einzelne kleinere einräumige Häuser mit gestampften Lehm-boden in einer Grösse von minimal $6 \times 3,5$ m stehen in lockerer Folge ohne Verbund. Durch verschiedene Vorratsgruben erscheinen die Häuser als Kleine, in sich geschlossene Wirtschaftseinheiten. Funde charakterisieren die Siedlungsphase als in langer lokaler Eisenzeitradition stehend (T a f. 127 b), sie dürfte kaum älter als das auslaufende 8. bis 7. Jahrhundert sein.

Ein ähnliches Siedlungsbild zeigt die darunter befindliche Schicht 4, während die Schichten 5 bis 8 in kontinuierlicher Folge ohne wesentliche Änderungen unter sich einen gänzlich anderen Bebauungsplan erkennen lassen. In geordneten Verhältnissen liegen grosse rechteckige Gebäudekomplexe in dichter Folge nebeneinander, nur durch schmale Gassen voneinander getrennt. Im Mittelteil der Grabung wurde ein Gebäude dieses Abschnittes in seinen oberen Schichten bisher vollständig erfasst, soweit seine östlichen und westlichen Begrenzungen nicht durch die Hangerosion zerstört waren. Das Haus besitzt eine Breite von 16 m und eine erhaltene Mindestlänge von eben-sovielen Metern. Es besteht aus drei Raumreihen von wenigstens zwei hintereinander angeordneten Zimmern unterschiedlicher Funktion. Ein gepflasterter Mittelteil mit vielen Küchengefässen und einem Herd hat zum Kochen gedient, der nordöstliche Raum durfte wegen der vielen in ihm gefundenen Grossgefässe zur Vorrathaltung benutzt worden sein. Der Raum im Zwickel zwischen den beiden beschriebenen hatte 1976 viele Webgewichte ergeben. Es hat den Anschein, als habe diese Raum- und Gebäudeaufteilung zwischen 2,5 und 4,3 m Tiefe ohne wesentliche Änderungen durch sämtliche Phasen bestanden. In fast allen Perioden waren zahlreiche Flikungen und Holzpfosten-setzungen erkennbar, Gebäudeerneuerungen haben niemals den ganzen Siedlungsbereich im Grabungsareal sondern jeweils nur einzelne Gebäudeabschnitte erfasst. So entsteht das Bild einer kontinuierlichen und friedlichen Dorfentwicklung, wie es sich auch im Fundgut abzeichnet. Protogeometrisch geprägte, zirkelkreisbemale Keramik aus lokalen Werkstätten erscheint mit der Schicht 8 erstmalig in grosser Zahl und variiert nur in geringfügigen Formenveränderungen bis zur Schicht 5, die in spätgeometrische Zeit gehören dürfte.

Unter den Gebäuden der Schicht 8 fand sich ein fast 1 m mächtiges Schichtenpaket grauaschig-lehmiger Konsistenz, das in verschiedene dünne aschige Lagen, Laufhorizonte und Planierungszonen gegliedert war. Die Art der Schüttung unterschied sich grundsätzlich von allen darüber befindlichen, Lehmziegelschutt hat -- wenn überhaupt -- nur in ganz

5. Die anthropologischen Untersuchungen des Skelettes hat B. Herrmann, Berlin, vorgenommen.

6. Vergleichsstücke bei B. Aleksova, Prosek - Demir Kapije (1966), Taf. 21, 291-294.

7. Für die Bestimmung der Münzen bin ich P. R. Franke, Saarbrücken, und M. Zahrun, Kiel, Dank schuldig.

untergeordnet Masse zur Schichtenbildung beigetragen. Lehmziegelmauern konnten bis auf eine Ausnahme innerhalb der Ablagerung nicht beobachtet werden. Dagegen fanden sich ausgesprochen viele Herde und Pfostenlöcher, durch die das Schichtenpaket in zwei Hauptperioden (Schichten 9 und 10) geteilt werden konnte. Leider wurden diese Phasen bislang nur in den Grabungsschnitten I und III erfasst, so dass es noch nicht möglich ist, sich ein klares Bild von den Gebäuden zu machen. Sicher ist aber, dass kleiner Holzhütten mit lehmverstrichenen Flechtwerkwänden in lockerer Folge von einer gänzlich anders gearteten Bauweise zeugen. Unbekannt ist die «mediterrane» Lehmziegelbauweise grosser organisierter Gebäudekomplexe. Stattdessen erscheinen kontinental oder «balkanisch» anmutende Architekturformen. Diese Holzbauweise ist in der Gesamtentwicklung der Siedlung von Kastanas nur als ein Intermezzo zu bezeichnen: denn vorher und nachher gibt es die traditionelle Lehmziegelarchitektur.

Hinter den Wandlungen dürften sich tiefgreifende Änderungen verbergen, die eine Unruheperiode, vielleicht sogar ethnische Veränderungen widerspiegeln. Denn auch im Fundmaterial zeichnet sich eine gewisse Umorientierung ab. Zwar überleben manche Formen der gängigen handgemachten Keramik die Phase des architektonischen Wandels, aber neu ist das Auftreten der für die ganze Eisenzeit charakteristischen Drehscheibenkeramik einer stumpf sandigen, blass ockerfarbenen Art mit stumpfer braunschwarzer Bemalung. Nach dem Dekor gehört die Schicht 10, die den Beginn der Eisenzeit markiert, in frühprotogeometrische Zeit. Charakteristisch ist ferner, dass die südbalkanisch anmutende kannelierte handgemachte Keramik, auf die die Intension von der «Lausitzer Invasion» zurückgeht, in den Schichten 9 und 10 am häufigsten und hier allein mit einem gewissen Typenspektrum auftritt. Sie erscheint zwar schon früher im Zerstörungsbereich der Schicht 11 und vereinzelt auch tiefer, so dass man durch sie allein nicht das plötzliche Auftauchen neu aus dem Norden hinzukommender Völkerschaften belegen kann. Doch ist sie zusammen mit den Änderungen in der Architekturformen ein untrügliches Indiz für entscheidende Umwälzungen. Genauere Aussagen zu ihnen wird durch weitere Beobachtungen in den folgenden Grabungskampagnen möglich werden.

Die Schichten 11 und 12 unter dem beschriebenen Abschnitt repräsentieren die Hinterlassenschaften einer wiederum anders organisierten Bebauung. Soweit der verhältnismässig Kleine, mehr als 5 m tiefe Grabungsabschnitt Aussagen zulässt, bestehen Gemeinsamkeiten mit den höheren eisenzeitlichen Schichten nur in der Lehmziegelbauweise und der Orientierung der Gebäude, wobei letztere durch die

wohl zu allen Zeiten konstante Windrichtung als natürlich vorgegeben zu sein scheint. Zwei Räume von geringfügig unterschiedlicher Grösse sind von freien Flächen eingefasst. Der grössere öffnet sich nach Westen, in seiner Mitte befindet sich eine grosse runde Herdplatte, die ihn gegenüber anderen, nur randlich angeschnittenen Raumeinheiten an seiner Rückfront auszeichnet. An der Nordwand des Gebäudes sind im Hofbereich zwei geschlossene Öfen, ein Kuppelofen und ein rechteckiger Herd angebaut. Der ganze Gebäudekomplex ist in einer grossen Brandkatastrophe zugrunde gegangen, wie die verkohlten Dachbalken auf dem Fussboden der Schicht 12 und eine mächtige Schicht im Brand gehärteter Lehmziegel zur erkennen gibt. Ein sicher nur kurze Zeit während der Wiederaufbauversuch in den Ruinen der abgebrannten Gebäude wurde als Schicht II bezeichnet. Die Masse des Fundstoffes aus Schicht 12 ist als spät- bis submykenisch zu bezeichnen (T a f. 127 c), während in der kurzen Wiederaufbauphase der Schicht II die Keramik zur älteren Eisenzeit überleitet.

Die folgende Schicht 13 wurde bislang in der Fläche nur in ihrem obersten Teil erfasst. Durch den Profilschnitt von 1975 ist bekannt, dass in den tiefer liegenden 2,5 Metern Siedlungshorizonte der späten Bronzezeit lagern, in deren Entwicklungsgang der Anteil mykenischer Keramik allmählich einsetzt und später zunimmt (T a f. 127 d). Von einer mittelbronzezeitlichen Besiedlung konnte bislang nichts erfasst werden. Unmittelbar und kontinuierlich unter der Spätbronzezeit folgen frühbronzezeitliche Siedlungshorizonte mit Keramik eines entwickelten «Kritsan»-Stiles (T a f. 127 e)⁸.

Parallel zu den rein archäologischen Untersuchungen werden die gut erhaltenen Tierknochenfunde und die aus allen Schichten und Gebäudeteilen ausgeschlammten Pflanzenproben bearbeitet. Auf die bisher vorliegenden interessanten Ergebnisse kann im Rahmen dieses kurzen Überblicks genau wie auf die vorhandenen Radiokarbondaten nicht eingegangen werden.

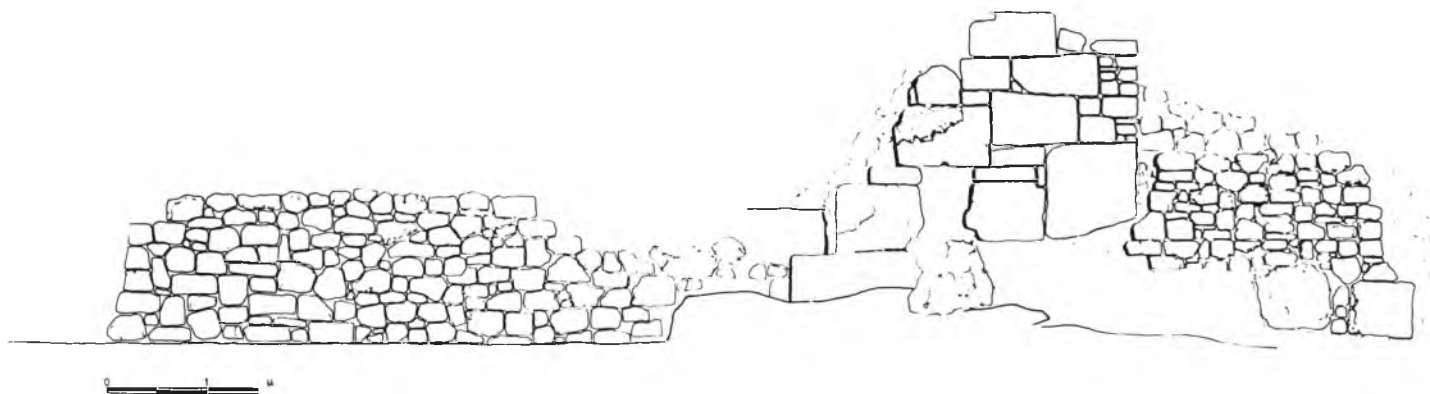
B. HÄNSEL

NΟΜΟΣ ΧΑΑΚΙΔΙΚΗΣ

Ἄθυτος

Με την ευκαιρία ισοπεδωτικών εργασιών για την ανέγερση οικοδομής, διενεργήθηκε έρευνα στα οικόπεδα Χρ. Χαμπέζου και Γ. Βοεβόδα που βρί-

8. Vgl. W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia* (1939).

Σχέδ. 4. Χαλκιδική. Ἄθυτος. Ανάπτυγμα όψεως τοίχου Α.

σκονται στην παραλία του χωριού, ακριβώς εκεί που το έδαφος κατηφορίζει με πολύ απότομη κλίση προς τη θάλασσα (προς Α. της προϊστορικής τούμπας του χωριού), στη θέση Καλαμάκι. Έτσι αποκαλύφθηκαν τμήματα οχυρωματικού-αναλημματικού τοίχου των κλασικών χρόνων που εδράζονταν πάνω στο φυσικό βράχο. Πρόκειται για τοίχο που αποτελείται από ορθογώνιους πελεκητούς λίθους. Το πλάτος του κυμαίνεται από 2-3 μ. και πρέπει να εκτεινόταν σε αρκετά μεγάλη έκταση, όπως φαίνεται από τις θέσεις που βρέθηκαν τα σωζόμενα ορατά τμήματά του (Σχ έδ. 4· Πί ν. 128 α). Στην περιοχή του χωριού Ἄθυτος υπήρχε οικισμός αρχαίος από την εποχή του χαλκού. Εάν ταυτίζεται η θέση μετά με την αποικία Ἄφυτις που ιδρύθηκε στα τέλη του 8ου αι. π.Χ., θα αποδειχθεί μόνον αν πραγματοποιηθούν μελλοντικά συστηματικές ανασκαφικές έρευνες. Η περιοχή είναι γεμάτη από όστρακα διάφορων εποχών από την εποχή του χαλκού μέχρι τα βυζαντινά χρόνια.

Νέα Τρίγλια

Στην περιοχή μεταξύ της Νέας Τρίγλιας-Βάβδου, 5 χλμ. βορειοανατολικά των Νέων Τριγλίων στη θέση «Πλατάνια ή μάνα του νερού», σ' ένα λοφώδες σημείο, εντοπίστηκε η ύπαρξη αρχαίου οικισμού και νεκροταφείου. Σ' όλη την έκταση του λόφου υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα αγγείων κλασικών χρόνων (5ου και 4ου αι. π.Χ.) και λίθινα λείψανα από ταφικές κατασκευές. Επίσης στη θέση του παλιού οικισμού Μπαργιαμίτσι, 12 χλμ. βορειοανατολικά από τη Νέα Τρίγλια υπάρχουν ίχνη καταστραμμένων κιβωτιόσχημων τάφων από σχιστόπλακες. Οι παραπάνω περιοχές είναι γνωστές στους αρχαιοκάπηλους που κατά καιρούς προβαίνουν σε λαθρανασκαφές.

Νέα Καλλικράτεια

Συνεχίστηκε η συστηματική παρακολούθηση εκ-

σκαφικών εργασιών σ' όλη την περιοχή του χωριού όπου είναι βέβαιο ότι υπήρχε αποικία τουλάχιστον από το τέλος του 8ου αι. π.Χ. και όπου η ζωή συνεχίστηκε μέχρι τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Το όνομα της αποικίας δεν έχει ταυτιστεί μέχρι σήμερα από τα ανασκαφικά ευρήματα. Στη διάρκεια του 1977 διενεργήθηκαν συστηματικές μικροανασκαφές στα οικόπεδα: αριθ. 851, όπου περισυλλέχθηκαν όστρακα γεωμετρικά, αριθ. 729 (Ο.Τ. 86), όπου υπήρχε συστάδα έξι τάφων στον τύπο των λίθινων λαρνάκων· βρέθηκαν σε βάθος 1 μ. από τη σημερινή επιφάνεια και έχουν κατεύθυνση από Α. προς Δ. Στα οικόπεδα αριθ. 322 και 323 (Ο.Τ. 39) αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου σε μήκος 5,25 μ., που είχε πλάτος 0,60 και σωζ. ύψος 0,65 μ. Αποτελούνταν από σειρές μεγάλων και μικρών πελεκητών λίθων καθώς και από αργούς λίθους. Βρέθηκαν επίσης πλήθος τεμαχίων από κεραμίδια στέγης και αγγεία από όστρακα μελαμβαφών αγγείων του 4ου αι. π.Χ., σύρριζα με τον τοίχο.

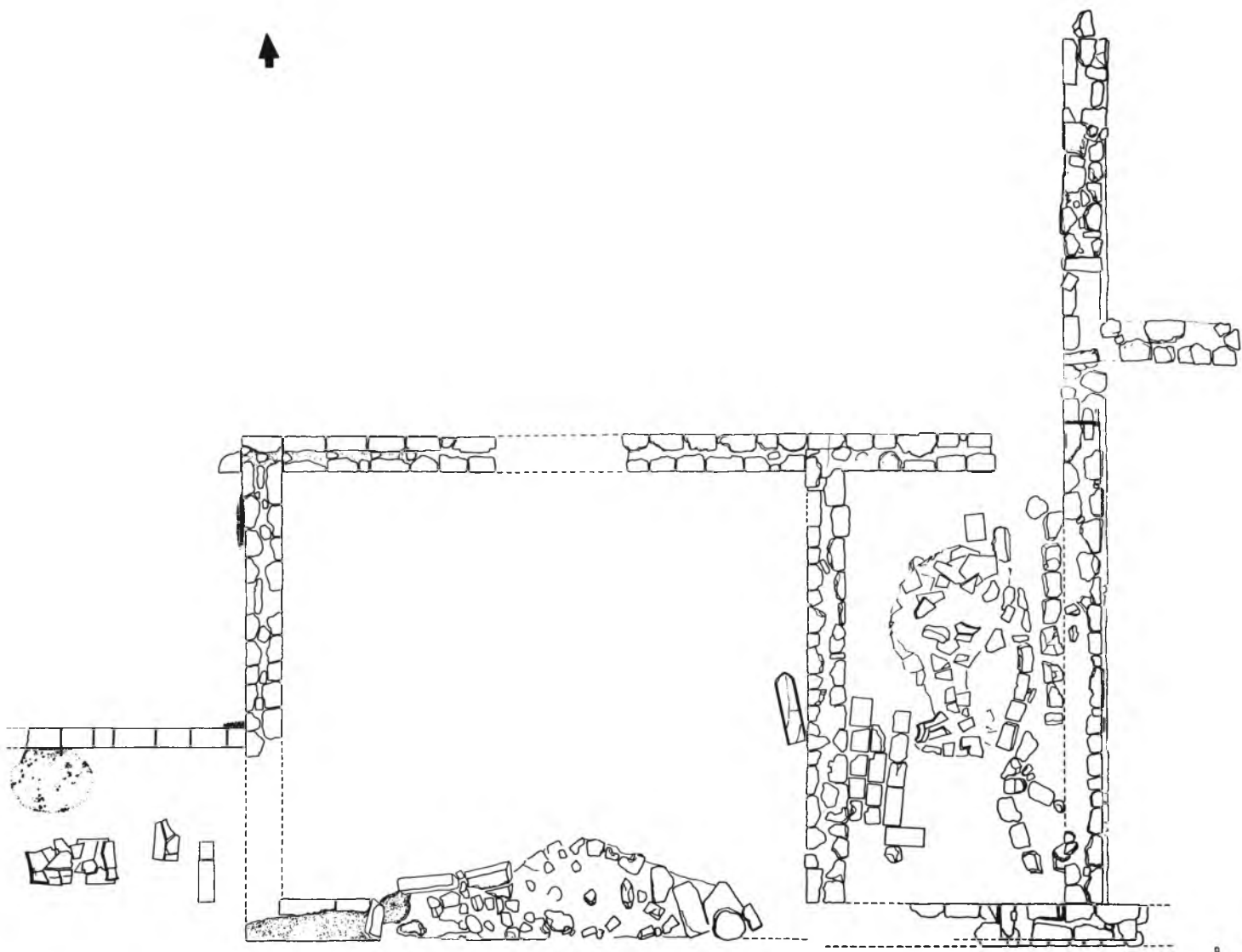
Ποτίδαια

Στην αγροτική περιοχή της Ποτίδαιας (κτήμα Κατσαρού, αριθ. οικ. 389) ανασκάφτηκε συστηματικά κτίριο, μάλλον αγρέπαυλη του 4ου αι. π.Χ. (Σχ έδ. 5· Πί ν. 128 β).

Μέσα στον οικισμό της Ποτίδαιας κατά τη διάρκεια οδικών έργων βρέθηκαν και παραδόθηκαν από τον ιδιώτη Ζ. Κουκιά: α) ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο Αφροδίτης (Πί ν. 128 γ), που χρονολογείται στους υστεροελληνιστικούς χρόνους, ύψ. 0,38 μ., και β) ένα μαρμάρινο επιτύμβιο (;) ανάγλυφο ανδρικής μορφής, ύψ. 0,34 μ. (Πί ν. 128 δ). Τα ανωτέρω έχουν εισαχθεί στο ευρετήριο του Μουσείου Πολυγύρου Χαλκιδικής με αριθμό 570 και 571.

Περιοχή Βάλτας (Κασσάνδρεια)

Στη δεσπόζουσα θέση Λεκάνη, όπου το πυροφυλά-

Σχέδ. 5. Χαλκιδική, Ν. Ποτίδαια. Γενική κάτοψη αρχαίας οικοδομής.

κειο Λεκάνης Κασσανδρείας, εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίας εγκαταστάσεως. Περισυλλέχτηκε επιφανειακά σπάνιο χάλκινο νόμισμα του 3ου-2ου αι. π.Χ., της Απολλωνίας (:) της Μακεδονίας: στην κύρια όψη κεφαλή Απόλλωνος, στην οπίσθια αμφορέως και δυσδιάκριτη επιγραφή ΑΠΟΛ...

Νέα Σύλλατα

Συνεχίστηκε η συστηματική παρακολούθηση εκσκαφικών εργασιών στην περιοχή Βεργιά και πραγματοποιήθηκαν μικροανασκαφές στα οικοπέδα αριθ. 15 (Ο.Τ. 3), αριθ. 17 και 18 (Ο.Τ. 3) και αριθ. 209 (Ο.Τ. 24). Αποκαλύφθηκαν τάφοι ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Επίσης με τη βοήθεια τοπογραφικού συνεργείου της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής εκπονήθηκε ακριβές τοπογραφικό διάγραμμα ολόκληρου του υψώματος Βεργιά και σημειώθηκαν πάνω σ' αυτό τα ορατά αρχαία λείψανα της περιοχής.

Νικήτη

Στη θέση Αϊ-Γιάννης, με την ευκαιρία τυχαίας αποκάλυψης αρχαίων τάφων μέσα στην αμμουδιά, πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφή η οποία θα συνεχιστεί προσεχώς. Διαπιστώθηκαν ίχνη οικισμού τουλάχιστον από τον 7ο αι. π.Χ. και ύπαρξη τάφων με κτερίσματα που χρονολογούνται στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. Ανασκάφτηκαν συνολικά 57 τάφοι όλων των τύπων που βρίσκονται συνήθως στα νεκροταφεία της Χαλκιδικής (πίθοι, καλυβίτες και εγχυτρισμοί) των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (Σ χ έ δ. 6-7· Π ί ν. 128 ε). Τα αποτελέσματα της ανασκαφής θα εκτεθούν διεξοδικά σε ξεχωριστό άρθρο.

Ιερισός

Συνεχίστηκε και το 1977 η συστηματική ανασκαφή του μεγάλου νεκροταφείου της αρχαίας Ακάνθου (βλ. προηγούμενα Χρονικά του ΑΔ). Σ' αυτή την περίοδο ανασκάφτηκαν τα οικοπέδα αριθ. 73, 93 και 116. Συνολικά ερευνήθηκαν 377 ταφές. Τα κτερίσματα ήταν αγγεία (αττικά, κορινθιακά και ντόπια), ειδώλια πήλινα, νομίσματα Ακάνθου και Ουρανουπόλεως αργυρά και μπρούντζινα και λίγα χρυσά κοσμήματα. Οι ταφές χρονολογούνται από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. μέχρι το τέλος του 4ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 8).

Όλυνθος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης των ψηφιδωτών δαπέδων των οικισμών της αρχαίας Ολύνθου που είχαν αρχίσει το 1976.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Κατερίνη

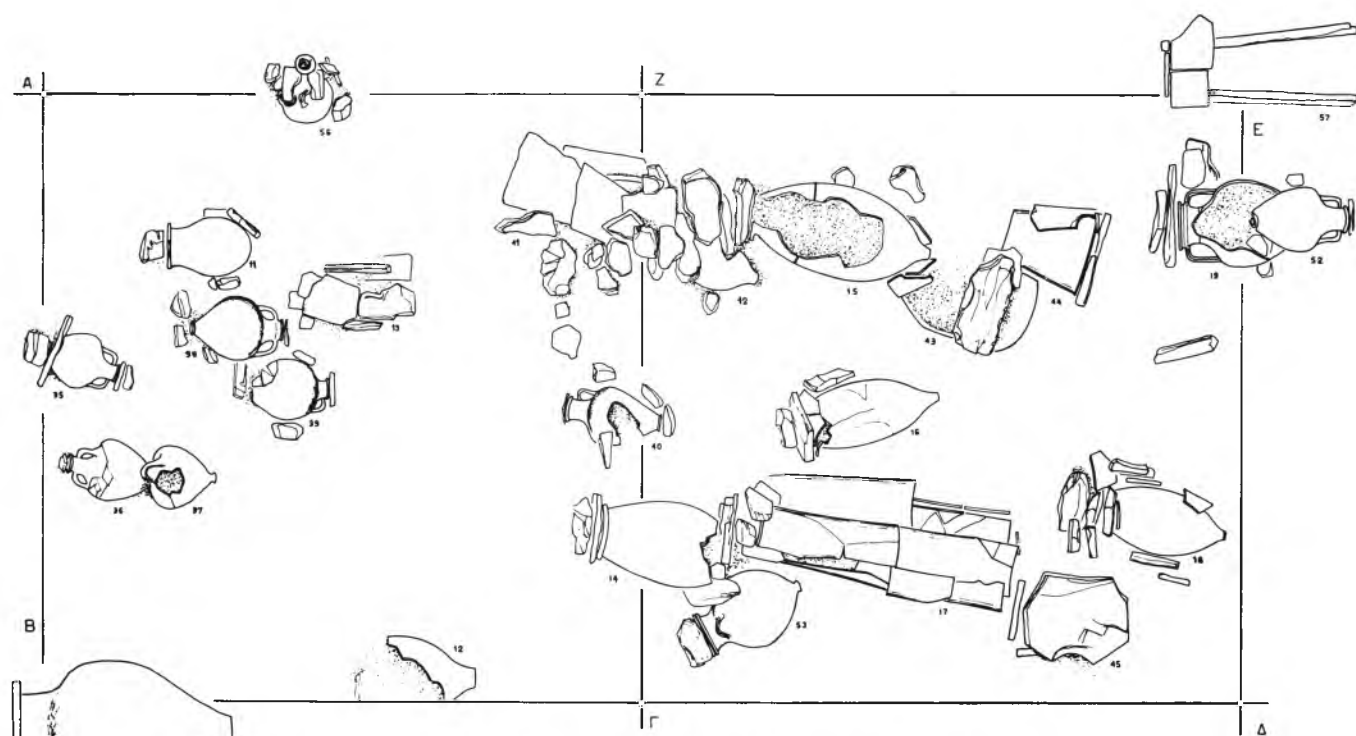
Μεταξύ 60ου και 61ου χλμ. και περίπου 250 μ. βόρεια της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Κατερίνης, μέσα στο χώρο χωματοληψίας του εργοστασίου πλινθοποιίας Π. Μιχαηλίδη, αποκαλύφθηκαν δύο χτιστοί τάφοι:

Τάφος Ι (Π ί ν. 129 α-β). Με τις εργασίες χωματοληψίας είχε απογυμνωθεί ολόκληρο σχεδόν το επάνω μέρος του και είχε αποσπαστεί η νοτιοανατολική γωνία του, όταν ανέλαβε η Αρχαιολογική Υπηρεσία την έρευνα. Ανήκει στην κατηγορία των μακεδονικών τάφων, αλλά δεν αποτελεί τυπικό παράδειγμα: δεν έχει εξωτερική είσοδο και καλύπτεται με επίπεδη στέγη. Ένα χάλκινο νόμισμα Αμύντα Γ' της β' περιόδου (381-369 π.Χ.) που βρέθηκε μέσα, στο ύψος του δεύτερου από επάνω δόμου του προθαλάμου, χρονολογεί μαζί με τα άλλα ευρήματα τον τάφο.

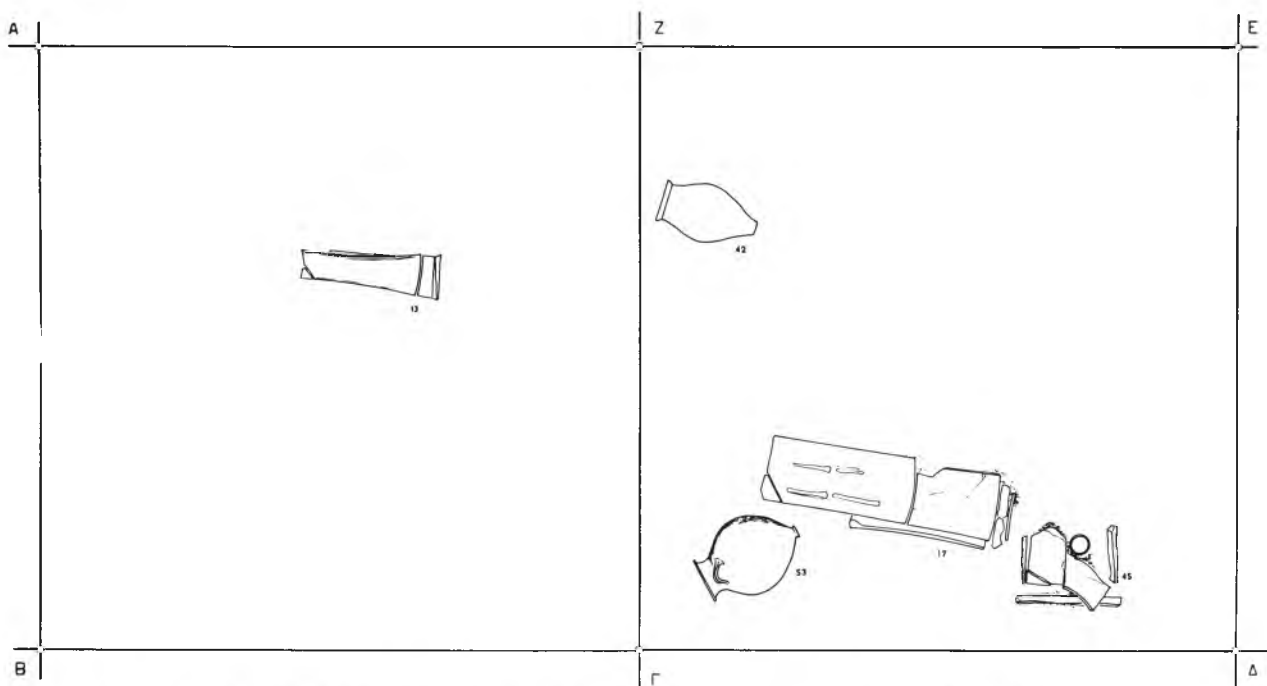
Σε κάτοψη ο τάφος είναι ορθογώνιο οικοδόμημα, εξωτ. διαστ. 5,20 × 4,20 μ., περίπου, κατασκευασμένο ολόκληρο από πωρολιθικές πλάκες. Χωρίζεται σε θάλαμο και προθάλαμο με έναν εγκάρσιο τοίχο (Σ χ έ δ. 1). Μια μαρμάρινη διφυλλή εσωτερική πόρτα οδηγεί από τον ένα χώρο στον άλλο. Το δάπεδο αποτελείται από πώρινες πλάκες, πάχ. 0,28-0,30 μ., πάνω στις οποίες στηρίχθηκαν τα τοιχώματα του τάφου. Η στέγη αποτελέστηκε από πώρινες δοκούς που κάλυψαν χωριστά τον κάθε χώρο κατά πλάτος. Η στέγη του προθαλάμου ήταν κατά ένα δόμο ψηλότερη. Η οροφή και στους δύο χώρους ήταν ξύλινη, με δοκούς που στηρίχθηκαν στις εγκοπές (πατούρα) του επάνω μέρους των τοιχωμάτων. Στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου βρέθηκε χτιστή χαμηλή κλίνη, ύψ. 0,47 μ.

Εσωτερικά οι δύο χώροι κοσμήθηκαν με απλά κονιάματα, με βαθύ κόκκινο το κάτω μέρος και λευκό το επάνω. Στο λευκό του προθαλάμου χαράχτηκαν στρογγυλές ασπίδες, από μια στις στενές και δύο στην ανατολική μακριά πλευρά. Διατηρήθηκε το ζωγραφιστό επίσημα της ασπίδας της βόρειας πλευράς, ένα μαύρο κυνηγετικό σκυλί.

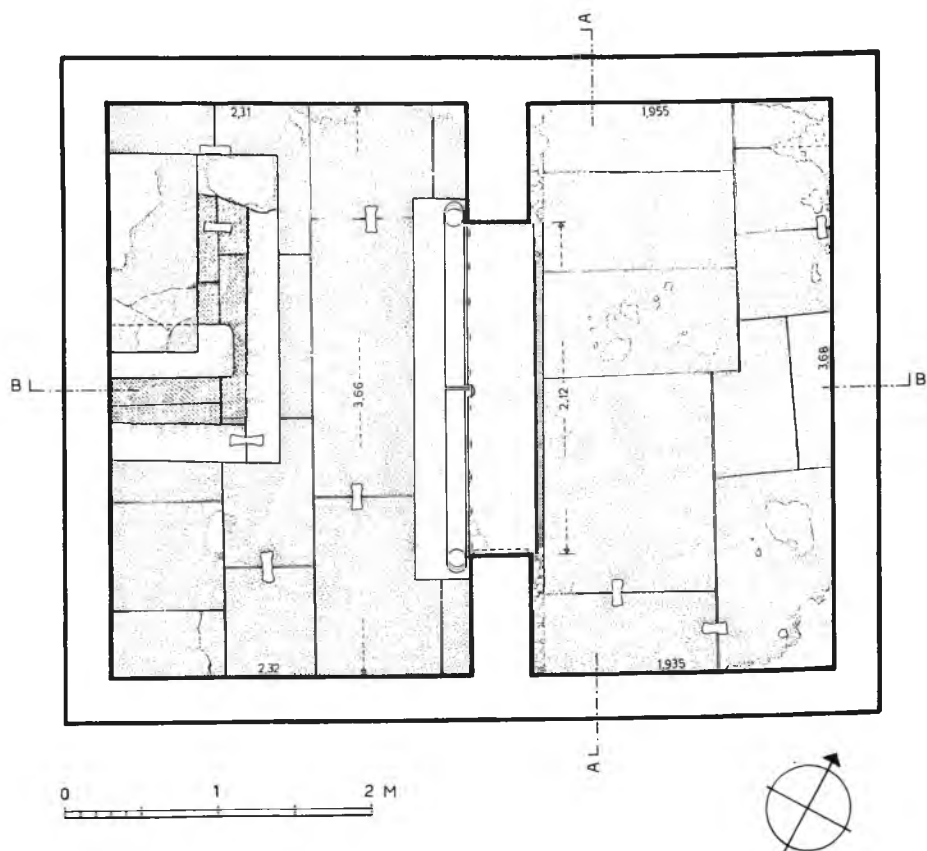
Ο θάλαμος βρέθηκε συλημένος. Πρέπει να είχε πλούσια κτερίσματα όπως συμπεραίνουμε από τα λείψανα ελεφαντοστέινης επένδυσης επίπλου (κλίνης;) και χρυσών κοσμημάτων, από την ελεφαντοστέινη λαβή εγχειριδίου, τμήμα επίχρυσης σιδερένιας λεπίδας ξίφους, χρυσό δαχτύλιο από τη λαβή ξίφους κ.ά. Σώθηκε μία χρυσή δίδυμη περόνη με το κάλυμμά της και ένας πήλινος λύχνος. Τα κτερίσματα του προθαλάμου βρέθηκαν στο δάπεδο, μέσα σ' ένα στρώμα πυράς, πάχ. 0,05 μ. Από αυτά τα σπουδαιότερα είναι τα ασημένια, επίχρυσα, σφυρήλατα κοσμήματα, που έχουν θηλιές στο πίσω μέρος

Σχέδ. 6. Χαλκιδική. Νικήτη. Ἅγιος Ιωάννης. Δοκιμαστική τομή 6. Φάση α'.

Σχέδ. 7. Χαλκιδική. Νικήτη. Ἅγιος Ιωάννης. Δοκιμαστική τομή 6. Φάση β'.

Σχέδ. Ι. Κατερίνη. Κάτοψη Μακεδονικού τάφου Α.

τους για προσάρτηση πιθανόν σε δερμάτινο θώρακα: 6 ορθογώνια ελάσματα, μήκ. 0,036 μ., με κεφαλή λέοντος (Π ή ν. 129 γ), 13 τετράγωνα, πλευράς 0,023 μ., με κεφαλή Ηρακλή (Π ή ν. 129 δ), περίμνητα σε σχήμα ραβδωτού αμφορίσκου με ρόδακα στο επάνω μέρος και ανάστροφο λωτό στο κάτω, ύψ. 0,031 μ., 18 περίμνητοι αετοί, ύψ. 0,041 μ., δύο ελάσματα σε σχήμα στρογγυλής ασπίδας, διαμ. 0,039 μ., με διπλή σφίγγα και τέλος μια απλή ασπιδίσκη, διαμ. 0,08 μ.

Τάφος ΙΙ. Βρίσκεται μόλις 9 μ. ανατολικά από τον τάφο Ι και είναι μικρότερος από αυτόν, κιβωτιοσχημος, μεγάλων σχετικά διαστάσεων. Αποκαλύφθηκε ένα τμήμα μόνο του δυτικού του τοιχώματος κατά τις εργασίες χωματοληψίας. Είναι χτισμένος με πωρολίθους και καλύπτεται επίπεδα με πλάκες από τις οποίες η μία έχει πέσει μέσα στον τάφο από την αρχαιότητα. Το κενό που δημιουργήθηκε γέμισε με χώματα, που πρόσφατα σκάφτηκαν από αγνώστους. Τα τοιχώματά του καλύπτονται εσωτερικά με κονιάματα, κόκκινο κάτω και ώχρα στο επάνω μέρος. Σφραγίστηκε για να ερευνηθεί αργότερα.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Καμπάνη

Στην αυλή του δημοτικού σχολείου αποκαλύφθηκε ορθογώνιος πλινθόκτιστος τάφος με κατεύθυνση Α.-Δ., εσωτ. διαστ. 1,27 × 0,35 μ. Περιείχε τα εξής κτερίσματα που αποδεικνύουν ότι ήταν μάλλον παιδικός τάφος: μία πήλινη κουδουνίστρα, τεμάχια από πήλινο λυχνάρι, ένα χάλκινο βραχιόλι ένα χρυσό δαχτυλίδι και τρία χάλκινα νομίσματα Θεσσαλονίκης του 3ου αι. μ.Χ.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Παραδόθηκαν από ιδιώτες χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων στο Μουσείο Κιλκίς και συγκεκριμένα τέσσερα από τους Άνω Αποστόλους και ένδεκα από το χωριό Φύσκα.

ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

Παλατιανό

Τον Ιούλιο του 1977 έγινε συμπληρωματική ανασκαφή στο λόφο Τορτσέλι-Ασάρ, 13 χλμ. πε-

ρίπου βόρεια από το Κιλκίς, όπου είχε αποκαλυφθεί το 1960 το ηρώο του Παλατιανού¹. Σκοπός της έρευνας αυτής, που ήταν πολύ περιορισμένη χρονικά, υπήρξε ο καθαρισμός του χώρου γύρω από το μνημείο και η αποκάλυψη του περιβόλου του, από τον οποίο ένα τμήμα είχε ήδη παλιότερα επισημανθεί². Έγινε επίσης νέα λεπτομερειακή αποτύπωση του μνημείου (Σχ έ δ. 1).

Ο λόφος Τορτσέλι-Ασάρ δεσπόζει της πεδιάδας ΝΑ. από τη λίμνη Δοϊράνη και ελέγχει το δρόμο που οδηγεί προς τα γιουγκοσλαβικά σύνορα³. Πρόκειται για την περιοχή της αρχαίας Κρηστωνίας, που διασχίζεται από τον ποταμό Γαλλικό (αρχ. Εχέδωρος). Ο λόφος Τορτσέλι είναι η κύρια θέση της περιοχής αυτής και διασώζει άφθονα λείψανα μεσαιωνικών κυρίως σπιτιών, τα όστρακα όμως που συλλέγονται επιφανειακά, μαρτυρούν κατοίκηση του χώρου τουλάχιστο στους τελευταίους προχριστιανικούς αιώνες. Το όνομα της αρχαίας πόλης πάντως παραμένει άγνωστο⁴.

Η ανασκαφή του 1977 αποκάλυψε στο μεγαλύτερο μέρος του τον περίβολο του ηρώου⁵. Πρόκειται για έναν ακανόνιστα τετράγωνο περίβολο⁶, του οποίου η βόρεια πλευρά έχει μήκος 13 μ., η ανατολική 16,20 μ. και η δυτική και νότια αποκαθίστανται σχεδιαστικά σε μήκος 15,50 και 15 μ., αντίστοιχα. Οι τοίχοι, που έχουν πλάτος 0,50-0,55 μ., είναι κατασκευασμένοι από πέτρες με επίπεδες επιφάνειες σε μεγάλο και μέτριο μέγεθος, με μικρότερες ανάμεσα, συνδεδεμένες με παχύ ασβεστοκονίαμα. Αρχικά οι τοίχοι είχαν επίχρυσμα και εξωτερικά και εσωτερικά, που διατηρήθηκε όμως μόνο σε ελάχιστα σημεία. Η υψομετρική διαφορά της έδρασης των τοίχων από τη δυτική στην ανατολική πλευρά είναι περίπου 3,50 μ., και το ύψος στο οποίο διατηρήθηκαν είναι 0,40-2 μ. Το μεγαλύτερο αυτό ύψος διατηρήθηκε κυρίως στη βορειοδυτική πλευρά του περιβόλου.

Στην ανατολική πλευρά έχει διαμορφωθεί η είσοδος προς το μνημείο: ένας διάδρομος, πλ. 2 μ., οδηγεί με τρία λιθόστρωτα σκαλοπάτια στο πλά-

τωμα μπροστά από το ηρώο⁷ (Πί ν. 129 ε). Οι τοίχοι του διαδρόμου έχουν την ίδια κατασκευή με τους τοίχους του περιβόλου και το μήκος τους φτάνει τα 3,50 μ. Ο βόρειος τοίχος είναι καταστραμμένος στο δυτικό του άκρο· ο νότιος (που έχει και μια φάση επισκευής) στο σημείο αυτό κάμπτεται προς Ν. και σχηματίζεται έτσι ένας βραχίονας, μήκ. 3 μ., ο οποίος κάμπτεται πάλι προς Δ., αλλά το τρίτο αυτό τμήμα σώζεται μόνο σε μήκος 1 μ.

Ασφαλώς αντίστοιχη θα ήταν η διαμόρφωση και στην άλλη πλευρά, και θα σχηματιζόταν έτσι ένας ιδιαίτερος επιμήκης χώρος μπροστά από το ηρώο. Στο κέντρο του χώρου αυτού, 1,20 μ. μπροστά από το κυτωφλι του ηρώου, βρέθηκε πώρινο βάθρο, διαστ. 0,85-1,05 μ., στερεωμένο στο βράχο με ασβεστοκονίαμα. Κατά μήκος εξάλλου του βορείου τμήματος του ανατολικού περιβόλου αποκαλύφθηκε ένας δεύτερος τοίχος, πλ. 0,45 μ., κατασκευασμένος σε επαφή με τον τοίχο του περιβόλου. Υποθέτουμε ότι πρόκειται για θρανίο.

Σε απόσταση 2-2,70 μ. ανατολικότερα από την είσοδο του περιβόλου αποκαλύφθηκαν τμήματα από έναν ισχυρό αναλημματικό τοίχο, που σώζεται σε ύψος έως 1,30 μ. Το πλάτος του είναι 0,65 μ. και είναι κατασκευασμένος από μεγάλες ακανόνιστες πέτρες, συνδεδεμένες με ασβεστοκονίαμα. Επιφανειακά διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αυτός συνεχίζεται και προς Β. και προς Ν.

Μέσα στο ηρώο, μπροστά ακριβώς από το μαρμαρίνο βάθρο, όπου είχαν στηθεί τα τέσσερα αγάλματα, έγινε μια τομή, μήκ. 2 και πλ. 1,20 μ., για να διαπιστωθεί αν υπήρχαν ταφές κάτω από το δάπεδο, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Περίπου 0,35 μ. βαθύτερα από το δάπεδο βρέθηκε ο βράχος. Είναι πιθανόν οι ταφές να είχαν γίνει στο χώρο που περικλείει ο περίβολος, όπου δεν έγινε καμιά δοκιμαστική τομή από έλλειψη χρόνου.

Το ενδιαφέρον στοιχείο, που προέκυψε από την ανασκαφή του 1977 στο Παλατιανό, είναι η διαπίστωση ότι το ηρώο του Πατράου δεν είναι μόνο του και ότι στην ανατολική πλαγιά του λόφου Τορτσέλι υπάρχει μια σειρά από ηρώα με περιβόλους: παράλληλα προς το βόρειο τοίχο του περιβόλου, που ανασκάψαμε, και σε απόσταση 1,90 μ., υπάρχει όμοιος, που παρακολουθείται επιφανειακά στο μεγαλύτερο τμήμα του. Επίσης ο ανατολικός τοίχος του περιβόλου συνεχίζεται προς Ν. και υποθέτουμε έτσι ότι ένας τρίτος περίβολος υπάρχει στο χώρο αυτό.

Κινητά ευρήματα η ανασκαφή δεν είχε· βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκών αγγείων, του ίδιου τύπου με των

1. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 212, 17 (1961/2): Χρονικά, σ. 207 και 22 (1967): Χρονικά, σ. 400-403. Βλ. επίσης Φ. Ζαφειροπούλου, Το ηρώο του Κιλκίς, ΚΕΡΝΟΣ 1972, σ. 43-52.

2. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 402, Σχ έ δ. 23. Επίσης, Μακεδονικά 9 (1969), σ. 179-81, πίν. 89.

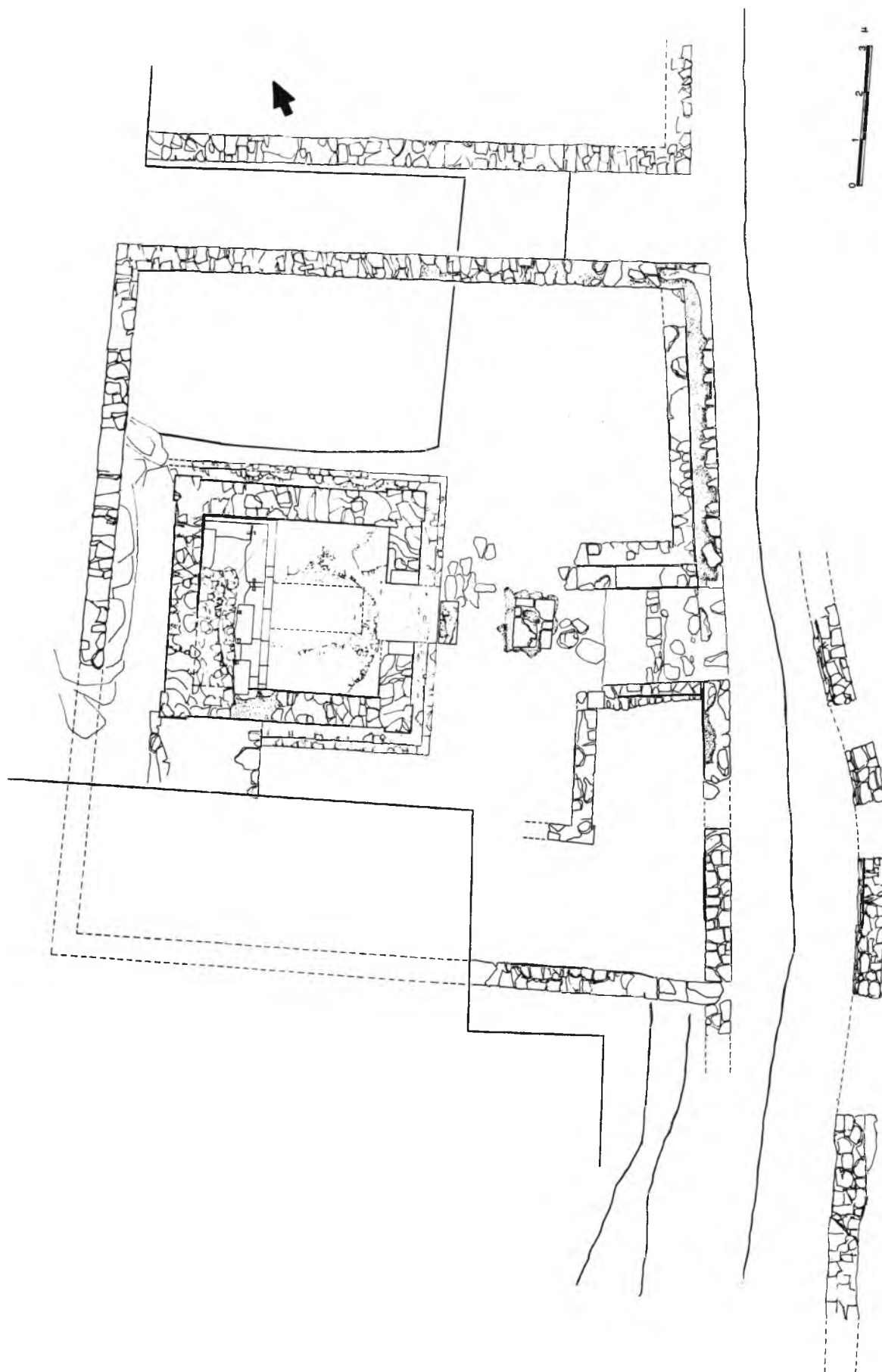
3. N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, I, Historical Geography and Prehistory, σ. 180, χάρτης 17.

4. Ό.π., σ. 182.

5. Η νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου δεν αποκαλύφθηκε, επειδή δεν υπήρχε χρόνος.

6. Οι πλευρές του ηρώου απέχουν από τις αντίστοιχες του περιβόλου 4,10-4,20 η βόρεια, 4,50-4,80 η νότια, 1,20-1,30 η δυτική και 5-6 μ. η ανατολική.

7. Ο άξονας του διαδρόμου δεν αντιστοιχεί στο κέντρο της εισόδου του ηρώου.

Σχέδ. 1. Κιλκίς, Παλατιανό. Κάτοψη της ανασκαφής.

παλιών ανασκαφών⁸, και ένα νόμισμα του 3ου αι. μ.Χ., της Ιουλίας Μαρμαίας. Μέσα στα μπάζα που απομακρύνθηκαν βρέθηκαν και μερικά κομμάτια από τη μαρμάρινη επένδυση του βάθρου των αγαλμάτων και έτσι τώρα είναι δυνατή, με την τοποθέτηση και των ενεπίγραφων πλακών, που βρίσκονται ακόμη εκεί, η αποκατάσταση του βάθρου.

Σημειώνουμε, τέλος, ότι σε επιφανειακή έρευνα στα κράσπεδα του λόφου, προς την πλευρά του ποταμού, διακρίναμε την παρουσία μικρών τύμβων, στοιχείο που κάνει ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τη μελλοντική έρευνα στην περιοχή.

ΛΙΑΝΑ ΠΑΡΑΛΙΑ

EXCAVATIONS AT ASSIROS TOUMBA

The excavation

On behalf of the British School of Archaeology at Athens a third season of excavation was completed at Assiros Toumba during August and September under the direction of Dr. K. A. Wardle, with assistance from Mrs. Diana Wardle, Mr. D. Smyth, the Hon. Mrs. Cressida Ridley and other members of the School.

A fresh point was opened for area-excitation between the main trenches and the trial trench HB on the western edge of the summit where a destruction of early iron age date had been identified in 1975.

In the main area the remaining baulk was removed and all rooms and open spaces cleared to the level of the floors of the phase 7 structures, dating to the 13th c. B.C. (Pl. 130 a).

The long section through the eastern flank of the mound was continued but work had to be restricted to the upper and lower trenches in order to facilitate earth removal and for safety. Both trenches reached a depth of 6 m., at their inner ends. Natural ground surface was reached over an area 10 × 2 m., in the lower trench.

A new trial trench OA was opened to the south of the central part of the long section (JC) at approximately the same level in order to investigate the possibility that the terrace bank and wall discovered in JC last year formed a circuit.

Three small trials were made in the field to the east of the long section in order to check the limits of the settlement.

Early iron age levels

Phase 1

Immediately below the surface a scatter of large

pithos sherds, areas of sherd paving and a curious length of stone walling from some circular structure belong to the final phase of occupation of the tomba at Assiros. No building plan was identifiable but several restorable vessels were recovered, including cut-away neck jugs in the finer ware (Pl. 130 b) and with the sharply angular features of the developed iron age pottery, a large bowl with wishbone handles and animal or human protomes, a pithoid jar with rudimentary lugs on the shoulders, and a single sherd of wheel-made painted ware identified by Prof. N. Coldstream as an imitation of an 8th c. shape.

Phase 2

Under the phase 1 floor, nearly half a metre of destruction debris was discovered and an irregular deposit of soft grey earth of unknown origin. At the eastern end of the area a short length of walling testified to the existence of an intervening phase between phases 1 and 2. The destruction debris was cleared to reveal the ground plan of a number of roughly rectangular rooms, each measuring approximately 6 × 4 m. The walls were of mud-brick but very disturbed by roots and by burrowing animals. The floors which seem to have been of trodden earth were poorly preserved. The only internal features identified were two roughly circular hearth areas. The two rooms on the north west, however, contained nearly 20 complete or restorable vessels, which together with the vases found in 1975 provide a very good sample of the pottery in use at this period.

So large a number of complete vases is normally only found in grave contexts and their discovery in settlement levels at Assiros is of extreme importance to the comparison between the material from such settlements as Assiros and the series of early iron age cemeteries at Vergina, Chauchitsa and elsewhere. Cut-away neck jugs, a four-handled storage jar, globular jars with loop handles (Pl. 130 c), cooking pots with rudimentary lugs (Pl. 130 d), and spouted basins are all represented. A particularly fine cut-away neck jug provides an exact parallel with material of the earliest iron age phase from southern Bulgaria. It is decorated with groove-encircled knobs after the fashion of 'Buckelkeramik' and with neat pairs of incised triangles.

The main area (trenches JB, JD-JJ)

Phases 1-4

Removal of the main baulk added short lengths of wall to the plans of these levels but no finds of especial interest.

Phase 5

Fragments of wall discovered in the baulk will help

8. Μακεδονικά, ό.π., σ. 180, σχέδ. 17.

to piece together the plan of this destruction level, dating to the last years of the late bronze age, and allow deposits of this phase from the previous seasons' excavation to be identified. A portion of a circular hearth was found within the width of the baulk.

Phase 6

A circular oven, partly uncovered in room 7 last year, was exposed under the baulk. It had been constructed with withies woven into a frame and plastered with impressions on the inner surface of the oven. Cleaning in room 1 disclosed another circular oven or hearth at a level lower than the hearth recorded last year which can now be seen to have been set on a plinth.

Phase 7

Excavation was continued in the northern part of the main area and in parts of rooms in the extreme south in order to reach the floor level of this phase. None of the rooms investigated this year has a clear function but the nature of the deposit in rooms 2 and 4, which can now be seen to form a single area, is similar to that in the street discovered last year 10. It is possible that the settlement was laid out in blocks in parallel alignment.

Several vases of local Mycenaean type were found in the fill above the floor level including more sherds of the antithetic spiral bowl found last year in room 3. These sherds show the triglyph which separated the spiral motif and can be seen to be of typical Mycenaean form, despite their local manufacture. The bowl is probably to be dated to the early part of the LH IIIC period, between 1200 and 1150 B.C. Imported Mycenaean pottery occurred in greater quantities near the phase 7 floor level, whilst local imitations became less frequent.

Below the floor level at the foot of one of the walls was discovered a marble sword pommel of Mycenaean type which demonstrates the adoption of some Mycenaean customs in addition to Mycenaean pottery. Other finds from this phase include two bone pins with carved heads.

Phases 8-14

In some places below the walls of phase 7 were earlier walls which had been used as foundations. These walls stood nearly 1 m. high. Only small areas of deposit belonging to this phase have been investigated but there do not appear to be any imitations of Mycenaean pottery in this level. Portions of two fine comb-incised vases were found in this level, while the imported Mycenaean pottery seemed to be early LH IIIB.

Under these walls was a destruction floor (phase 9), identified in several places at slightly differing levels. No walls have yet been assigned to this phase but structures are indicated by the large lumps of burnt mud-brick. In the north end of the main area was a large quantity of carbonised seeds including wheat, barley and vetch. No Mycenaean pottery has been found in this level but the area investigated is very small.

Below the destruction level are the remains of three or four building phases in the upper part of the long section. The walls are placed almost above each other which suggests that the basic plan was preserved for a very long period. At the outer end of the trench were found fallen stones and piles of mud brick which probably represent the collapsed retaining walls for the terraces on which the houses were built. No Mycenaean pottery has been found in these although several whole late bronze age vases have been restored including a globular jar with four vertical handles and a pedestal base. A few sherds of 'Macedonian' matt-painted ware come from the same strata.

Middle slope: trench OA

A new trial was placed to the south of the long section on the eastern flank of the mound in order to try and locate the wall, street and terrace bank found last year in trench JC. Concrete-like deposits of fallen mud brick and boulders demonstrated that there had been a massive terrace bank at the upper end of this trench but that it must have largely collapsed. There was no clear evidence for the street or for the wall in front of it. It became clear that at least as much work again would be needed to settle this question, involving a much longer and deeper cut, so this area was left in favour of more profitable work. This trench produced the finest vase from the whole excavation, from wash levels at its upper end. This is a complete two-handled globular jar with comb-incised and paste-filled decoration; a spiral meander framed by zigzags on either side and pendent triangles underneath the handles (P 1. 130 e-f). The other pottery found with this vessel is similar to that from the lower levels of trench JA and from trench JC, which represent the earlier part of the late bronze age well before the introduction of Mycenaean pottery. The vase itself is probably a finer example than either of the other two complete ones, known from Akbounar, in the British Museum, and from Chauchitsa, in the Thessaloniki Museum.

Lower slope: trench KA

This trench was eventually excavated to the natural ground surface which was reached nearly 1.5 m.

below the level of the surrounding fields. This surface sloped downwards towards the centre of the mound. Below were riverine sands and gravels connected with the earlier course of the stream which now passes some 50 m. to the west of the *toumba*. The earliest feature on the site in this area is the bank of clean clay found last year which has now been shown to have a minimum width of 3 and height of 1.5 m. It is not clear whether this bank was placed in this position or whether it is a modified natural feature. In either case it seems to have been used to provide a defensive limit to the settlement. No structures could be found in the layers of wash which form the first half metre of deposit above the natural surface, to the west of the bank, but above this was the first of a series of mud-brick walls built against the inner face of the clay bank. Six building phases have been identified between the first occupation of the site and construction of the large wall found in the trench above, as well as three strata with no structures in this area (a-h).

The pottery from these early levels gives no information about the date of the settlement at Assiros. Several complete vases and an increased quantity of sherds from this season's work have provided a better picture of the pottery of this early phase. The ware is finer than that of the late bronze age, better prepared and harder fired to a light brown colour. Pithos sherds were of the same good quality. The shapes of the late bronze age, however, are already present: wishbone-handle bowl, jug, storage jar, double vessel, cooking stand. Comb-incised ware is found from the earliest levels, but the study of this material is still not sufficiently advanced to determine any development of technique or pattern.

Three trials placed in the field to the east of this trench showed that the settlement had not extended beyond the limits of the *toumba* and that nearly 1 m. of soil had accumulated in recent years above a deposit containing sherds washed down from the

sides of the mound. Until forty years ago the area between the *toumba* and the Serres road 30 m. away, had been marshy and this was evident from the nature of the upper soil.

Technical studies

Study of the plant remains, undertaken by Mrs. Glynis Jones, and of the animal bones, undertaken by Mr. Paul Halstead, has already commenced and preliminary results are expected shortly.

The first stage of a study of the clay composition of different classes of pottery found at Assiros is complete. Dr. Richard Jones of the Fitch Laboratory at the School in Athens has been able to link the composition of the most common types of pottery at Assiros with the local clay. He had also been able to show that the composition of the local Mycenaean pottery is very similar although not identical, and most probably originates from close at hand. 'Provincial' Mycenaean pottery has a rather different composition though there are enough features in common to suggest that the clay is also from some part of Macedonia. The most probable source for this class of pottery would then be coastal Macedonia and Chalkidiki where contact with the Mycenaean world was stronger.

Dr. Donald Davidson carried out an investigation of the local soils and their history in the immediate vicinity of Assiros. He showed that the mound itself is surrounded by recent alluvial deposits which have built up since the site was deserted and have probably changed the character of the landscape.

A full series of charcoal samples has been collected which should provide valuable dating information when the C14 determinations have been carried out by the British Museum Research Laboratory and by the University Museum of Pennsylvania.

K. A. WARDLE

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Κατά το έτος αυτό στη ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων υπηρέτησε εκτός από την υπογράφουσα και ο επιμελητής Π. Πάντος. Επιστημονικοί βοηθοί ήταν οι Μ. Λιλιμπάκη, Π. Παλαιοπάνου, Σ. Νικολαΐδου, Α. Χατζηδήμου και Κ. Τσακάλου. Στην Εφορεία εργάστηκε αυτό το χρόνο και η αρχιτέκτων Άννα Ξεναρίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Έδεσσα

Οδός Πατρ. Γρηγορίου Ε' και Εγνατία (Ο.Τ. 194) (οικόπεδο Γέσιου)

Αποκαλύφθηκαν τέσσερις λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό προς Α. και μήκος 1,70-2, πλάτος 0,85-1,60 και βάθος 1,48-1,80 μ.

Είχαν περιχείλωμα, πλ. 0,15 μ., και καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες. Η δυτική πλευρά του ενός τάφου είχε τη μορφή κόγχης και στον πυθμένα διατηρούνταν ίχνη κορασανιού. Σε άλλο τάφο βρέθηκαν 43 κρανία ανθρώπων και ένα κρανίο ζώου διαταραγμένα. Στην επίχωση του τάφου βρέθηκε πλήθος από όστρακα σαλιγκαριών. Ακόμη, δύο χάλκινα δαχτυλίδια, μια χάλκινη πόρπη, δύο χάλκινοι κρίκοι και πέντε γυάλινες χάντρες.

Σε άλλο τάφο βρέθηκαν διαταραγμένοι έξι ανθρώπινοι σκελετοί τοποθετημένοι ανα-δύο σε τρία στρώματα. Τα μόνα κτερίσματα ήταν δύο γυάλινες πράσινες χάντρες. Οι τάφοι χρονολογούνται στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους.

Οδός Καπετάν Άγρα 13 (Ο.Τ. 170 α) (οικόπεδο Π. Τζουβάρα)

Αποκαλύφθηκαν πέντε λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας κεραμοσκεπής ακτέριστος.

Οι λαξευτοί, με προσανατολισμό κυρίως προς Α., είχαν μήκος 1,54-2, πλάτος 0,82-1 και βάθος 0,50-0,60 μ. Είχαν περιχείλωμα, πλ. 0,17-0,20 μ., και καλύπτονταν με σχιστολιθικές πλάκες και κομμάτια κεραμιδιών στους αρμούς. Στους τάφους βρέθηκαν περισσότερες από μια ταφές, κυρίως ακτέριστες. Μόνο σ' έναν τάφο βρέθηκαν τρεις κοκάλινες περόνες, δύο χρυσά σκουλαρίκια και ένα χρυσό δαχτυλίδι με γαλάζια πέτρα.

Οι τάφοι χρονολογούνται στα όψιμα ρωμαϊκά-πρώιμα χριστιανικά χρόνια.

Σε δοκιμαστική τομή στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα αγωγού ανοιχτού, χτισμένου με πωρολιθικές και σχιστολιθικές πέτρες, επιχρισμένου εσωτερικά με κορασάνι. Σωζόμενο μήκος 0,90, πλάτος 0,14 και βάθος 0,17 μ.

Οδός Πυθαγόρα (Ο.Τ. 174) (οικόπεδο Θ. Βυζοβίτου)

Ανασκάφθηκαν τρεις λαξευτοί λακκοειδείς και δύο κεραμοσκεπείς τάφοι. Οι λαξευτοί είχαν προσανατολισμό προς Α. και μήκος 1,70-2, πλάτος 0,45-0,80 και βάθος 0,80 μ. Καλύπτονταν με πλάκες σχιστολιθικές ή πωρολιθικές. Μία πλάκα σε δεύτερη χρήση έφερε περιτένεια. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Το μοναδικό εύρημα ήταν μια τριφυλλόστομη οινόχοη. Πρώτα χριστιανικά χρόνια.

Οδός Καπετάν Άγρα (Ο.Τ. 234) (οικόπεδο Σανόπουλου)

Βρέθηκε τάφος λαξευτός λακκοειδής, του οποίου η έρευνα όμως περιορίστηκε μόνο στην αφαίρεση δύο πήλινων αγγείων, λόγω της σαθρότητας του εδάφους.

Πέλλα

Τομέας IV, τετράγωνο 2

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στα δυτικά του χώρου που ανασκάφτηκε το 1974 και έδωσε το πλήθος των κονιαμάτων από την εσωτερική διακόσμηση των τοίχων, τα οποία αυτή την περίοδο αποκολλούνται από τους τεχνίτες συντήρησης για εργαστηριακή επεξεργασία.

Χαράχτηκε τετράγωνη τομή πλευράς 10 μ. Και στο χώρο αυτό μετά την αφαίρεση μικρού πάχους επίχωσης ήλθαν στο φως κονιάματα από την εσωτερική διακόσμηση των τοίχων. Μετά την αφαίρεσή τους από τους συντηρητές της Εφορείας, έγινε ο καθαρισμός του στρώματος καταστροφής που με κλίση προς Δ. δεν απλωνόταν σ' όλη την έκταση του χώρου στο ίδιο βάθος. Μεταξύ των κεραμιδιών του στρώματος υπήρχαν κι άλλα κονιάματα τα οποία αποκολλήθηκαν προσεχτικά.

Ο χώρος που ορίστηκε κατά την περίοδο αυτή έχει διαστάσεις 7,10 × 8,10 μ. Αποκαλύφθηκαν τα μεγαλύτερα τμήματα του βόρειου, δυτικού και νότιου τοίχου και μικρό τμήμα του ανατολικού.

Οι τοίχοι, πλ. 0,50-0,80 μ., ήταν χτισμένοι με λίγους σχετικά δουλεμένους δόμους, μεταξύ των οποίων υπήρχαν πολλές αργές πέτρες. Στη βόρεια όψη του νότιου τοίχου τα κονιάματα διατηρούνταν σε μερικά σημεία στη θέση τους, ενώ αλλού βρέθηκαν με ελαφριά κλίση προς το εσωτερικό του δωματίου. Κονίαμα επίσης που κάλυπτε την εσωτερική όψη του δυτικού τοίχου διατηρήθηκε στη θέση του στο νότιο τμήμα του τοίχου.

Τα κονιάματα που αποκαλύφθηκαν μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής θα αφαιρεθούν από το συνεργείο συντήρησης. Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως πέτρινο δωρικό κιονόκρανο, ύψ. 0,21 και διαμ. 0,36 μ., και

κομμάτια από πέτρινα επίκρανα παραστάδων με κυμάτια.

Μετά την αφαίρεση από το συνεργείο συντήρησης των κονιαμάτων από το χώρο που ανασκάφτηκε το 1974, χαράχθηκε μικρή τομή, διαστ. 2×1 μ., για τη διαπίστωση του είδους του δαπέδου. Το δάπεδο του χώρου πρέπει να ήταν κατασκευασμένο από στρωμένο πηλό επάνω στο λειασμένο φυσικό βράχο, καθώς σε μερικά σημεία παρατηρήθηκαν μικρά τμήματα του υλικού αυτού.

Έγινε επίσης καθαρισμός των θεμελίων των δύο νότιων παράλληλων τοίχων του ίδιου χώρου που είχαν αποκαλυφθεί το 1974. Η επίχωση στο σημείο αυτό ήταν ιδιαίτερα ταλαιφάνη. Βρέθηκαν αρκετά όστρακα άβαφα, μελαμβαφή, κομμάτια πλιθαρίων και πήλινων ειδωλίων, καθώς και σκορπισμένα κομμάτια κονιαμάτων. Ο παλιότερος χρονολογικά τοίχος, πλ. 0,46 μ., φτάνει ως τη νοτιοανατολική γωνία του χώρου. Ο μεταγενέστερος, πλ. 0,70 μ., σταματάει σε απόσταση 1 μ. από αυτή.

Τομέας Ι, τετράγωνο 5

Πριν από την επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου με την παράσταση της Αμαζονομαχίας, σε ένα από τα ανατολικά δωμάτια του βόρειου σπιτιού του τετραγώνου 5 έγινε στρωματογραφική έρευνα με σκοπό τη συγκέντρωση στοιχείων για την ακριβέστερη χρονολόγηση και την τεχνική της κατασκευής του.

Στο ανατολικό τμήμα του δωματίου χαράχτηκε τομή, διαστ. $6,20 \times 1,50$ μ., με κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Η υποδομή του μωσαϊκού δαπέδου μετά την αποκόλληση των ψηφίδων, που είχε γίνει παλιότερα, αποτελούνταν από δύο στρώματα κορασανιού, πάχ. 0,04-0,05 και 0,06-0,08 μ. Ακολουθούσε το στρώμα με τις ποταμίσιες κροκάλες και η χωμάτινη υποθεμελίωση που την αποτελούσαν τέσσερα στρώματα: το πρώτο από επάνω στρώμα, όπου είχαν πακτωθεί οι κροκάλες, είχε πάχος 0,04 μ. και περιείχε κυρίως ασβεστολιθική λατύπη. Στο δεύτερο στρώμα, σκούρο καστανό με στρώσεις φερτικής άμμου, πάχ. 0,10-0,12 μ., βρέθηκαν λίγα όστρακα μελαμβαφή και κεφάλι πήλινου ειδωλίου. Το τρίτο στρώμα, πάχ. 0,05 μ., ανοιχτόχρωμο, δεν περιείχε ευρήματα. Οι επιφάνειες και των τριών στρωμάτων ήταν τελειώς οριζόντιες, πράγμα που προϋποθέτει τη χρήση κυλίνδρου. Στο τέταρτο στρώμα, πάχ. 0,65-0,70 μ., υπήρχαν λίγα όστρακα χωρίς γάνωμα και κομμάτια ασβεστολίου. Κοντά στον πυθμένα βρέθηκε ασημένιο οκτάδραχμο του Αλεξάνδρου Α', διάμ. 0,033 μ. Α' όψη: πολεμιστής με πέτασο, διπλό ακόντιο και το άλογό του, Β' όψη: κοίλο τετράγωνο και επιγραφή *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟ*.

Κατά τις εργασίες επανατοποθέτησης του ψηφι-

δωτού δαπέδου της Αμαζονομαχίας, μετά την αφαίρεση των τριών στρωμάτων του υποστρώματος των ψηφίδων από όλο το δωμάτιο, βρέθηκαν πεσμένα κονιάματα από τους τοίχους. Μερικά διατηρούνται στη θέση τους στο βόρειο και νότιο τοίχο του δωματίου, ανατολικά των εσωτερικών κατωφλίων. Στο νοτιοανατολικό άκρο του κατωφλίου του δυτικού τοίχου βρέθηκε χάλκινο εξάρτημα πόρτας.

Ανατολικός εξωτερικός τοίχος τετραγώνου 5

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του βόρειου σπιτιού του τετραγώνου 5, από το σημείο που είχε σταματήσει η αποκάλυψή του το 1975 και ως τα εργαστήρια των τεχνιτών, τα οποία πρόκειται να απομακρυνθούν από το χώρο αυτό για να ολοκληρωθεί η έρευνα. Το τμήμα του τοίχου που είχε αποκαλυφθεί έχει ήδη αναστηλωθεί.

Χαράχτηκε τομή, μήκ. 32 και πλ. 1,20 μ., στην οποία αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια και μέρος του ανατολικού εξωτερικού τοίχου του τετραγώνου 5, συνολ. μήκ. 18 μ. Το θεμέλιο από ασβεστολιθικούς δόμους, πλ. 0,60-0,80 μ., είναι κλιμακωτό λόγω της κλίσεως του εδάφους. Το μέρος του τοίχου που σώζεται είναι χτισμένο με δρομικούς και μπατικούς ασβεστολιθικούς δόμους, έχει πλάτος 0,55 και σωζ. ύψος 0,55.

Στην επίχωση της τομής βρέθηκε πέτρινη φιάλη από περιρραντήριο, διαμ. 0,72 και ύψ. 0,20 μ., κομμάτια ωμών πλιθαρίων από τον τοίχο, κομμάτια από δάπεδο με κορασάνι και ψηφίδες, χείλος πέτρινης λεκανίδας με ανάγλυφη διακόσμηση, όστρακα άβαφα, μελαμβαφή και μαγαρικών σκύφων, κομμάτια από πήλινα ειδωλία και από κεραμίδα στέγης.

Ανατολικό νεκροταφείο

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του ανατολικού νεκροταφείου της Πέλλας, η θέση του οποίου είχε εντοπιστεί τον περασμένο χρόνο σε απόσταση 600 μ. περίπου ανατολικά του αρχαιολογικού Μουσείου, σε οικόπεδο που δωρήθηκε από την κοινότητα Παλαιάς Πέλλας στη 12' Εφορεία για την ανέγερση νέου μουσείου.

Αυτό το χρόνο η έρευνα είχε περιορισμένη έκταση σε τομή, διαστ. 10×17 μ., στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Ανασκάφτηκαν συνολικά έξι κεραμοσκεπείς και τρεις κιβωτιόσχημοι λαξευτοί τάφοι.

Οι κεραμοσκεπείς βρέθηκαν σε βάθος 0,30-0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και δεν είχαν όλοι τον ίδιο προσανατολισμό. Οι τάφοι σχηματίζονταν ή με την τοποθέτηση τεσσάρων κεραμίδων και στις τέσσερις πλευρές ή μόνο στις δύο μακριές, ενώ στις στενές τοποθετούνταν πέτρινες ακατέργαστες πλά-

κες. Είχαν μήκος 0,70-1,5, πλάτος 0,50-0,60 και ύψος 0,35-0,50 μ.

Στους τάφους βρέθηκαν λίγα αγγεία, αψιδόσχημα μυροδοχεία, λυχνάρια, σκυφίδια, πήλινες αγνύθες και κομμάτια πήλινων γυναικείων ειδωλίων (Π í ν. 131 α). Στην επίχωση βρέθηκαν δύο ερυθρόμορφα ληκύθια και πολλά όστρακα άβαφων και μελαμβαφών αγγείων.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος 0,50-1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ. Ήταν απλοί λάκκοι, χωρίς καλυπτήριες πλάκες, με περιχίλιμα ωστόσο στην επάνω παρυφή, πλ. 0,10-0,40 μ., που μαρτυρεί την ύπαρξη πλακών που αφαιρέθηκαν μετά τη σύληση. Στον πυθμένα των δύο τάφων ανοίγονταν κατά μήκος της στενής ανατολικής και δυτικής πλευράς λάκκοι, πλ. 0,37-0,45 και βάθ. 0,15-0,28 μ.

Οι τάφοι είχαν μήκος 1,90-2,10, πλάτος 0,60-1, βάθος 0,70-1 μ.

Στην επίχωση των τάφων βρέθηκαν πήλινα ειδώλια καθιστών γυναικείων μορφών, ειδώλια Ερμή, οιοχοΐσκες με κόκκινο γάνωμα, δύο ερυθρόμορφα αρυβαλλοειδή ληκύθια, μελαμβαφή σκυφίδια, λυχνάρια, χυτροειδή αγγεία, χάλκινες εφηλίδες, σιδερένιες σπλεγγίδες και σιδερένια καρφιά. Στον πυθμένα των τάφων διατηρούνταν υπολείμματα των ανθρώπινων σκελετών.

Εκτός των ταφών αυτών, βρέθηκε και μία καύση μέσα σε πήλινη κάλπη με κάλυμμα και δύο οριζόντιες λαβές, ύψ. 0,33 μ. Ήταν τοποθετημένη σε λάξευμα του βράχου με κομμάτια κεραμιδιών ανάμεσα στη βάση της και στο βράχο που βοηθούσαν τη στήριξή της. Η τεφροδόχα κάλπη ήταν καλυμμένη με οριζόντια βαλμένες κεραμίδες. Το μοναδικό κτέρισμα της καύσης ήταν μια ασημένια περόνη.

Οικόπεδο Γ. Παππά

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο Παππά, επάνω στον κεντρικό δρόμο που συνδέει το χωριό Παλαιά Πέλλα με το δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιαννιτών και σε απόσταση 470 μ. από το Μουσείο της Πέλλας, ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα αρχαίου σπιτιού του τύπου των σπιτιών του κεντρικού ανασκαφικού τομέα. Ακολούθησε συστηματική ανασκαφή η οποία έφερε στο φως μόνο το βορειοδυτικό τμήμα του σπιτιού, γιατί το υπόλοιπο βρίσκεται κάτω από σύγχρονη οικοδομή. Αποκαλύφθηκαν τμήματα της βόρειας και δυτικής πλευράς του στυλοβάτη της κεντρικής αυλής, μήκ. 5,20 και 1,85 μ., αντίστοιχα, και πλ. 0,55 μ. Γύρω από την αυλή υπάρχει στοά, πλ. 3,60 μ. στη βόρεια πλευρά και 2,80 μ. στη δυτική.

Στα δυτικά της αυλής αποκαλύφθηκαν τέσσερα

συνεχόμενα δωμάτια, που είχαν όλα είσοδο προς την αυλή. Ο ανατολικός τοίχος των δωματίων, ο οποίος συνεχίζεται και πέρα από το τέταρτο δωμάτιο προς Ν., πλ. 0,50 μ., είναι χτισμένος με σειρές από επιμήκεις ασβεστολιθικούς δόμους που εναλλάσσονται με μεγάλους ορθογώνιους δόμους και διασώζει τα κατώφλια του δεύτερου προς Β. δωματίου και του τέταρτου κατά σειρά, διαστ. 1,50 × 0,70 και 1,70 × 0,65 μ.

Οι διαχωριστικοί τοίχοι των δωματίων έχουν πλάτος 0,50-0,75 μ. και σε μερικά σημεία διατηρούνται μέχρι ύψος 0,60 μ.

Βόρεια της βόρειας στοάς ήρθαν στο φως οι χώροι τριών συνεχόμενων δωματίων, των οποίων δε βρέθηκαν τα βόρεια όρια, εκτός του μεσαίου δωματίου, διαστ. 6,80 × 6,30 μ.

Ο νότιος τοίχος του δωματίου αυτού όπως και του γειτονικού δωματίου προς τα ανατολικά διασώζει καλά διατηρημένα κατώφλια, διαστ. 2 × 0,70 και 2,10 × 0,70 μ.

Μεγάλοι ασβεστολιθικοί δόμοι πεσμένοι κοντά στο περιστύλιο μετά τον καθαρισμό αποδείχθηκε πως ανήκαν σε πεσσό του περιστυλίου και σε δύο επίκρανα.

Στη νοτιοανατολική γωνία του γωνιακού βορειοδυτικού δωματίου βρέθηκε εστία χτισμένη με παλιότερο αρχιτεκτονικό υλικό, όπως επίκρανο παραστάδας, ύψ. 0,20 και σωζ. πλ. 0,21 μ., και δωρικό κιονόκρανο με δύο ιμάντες στο υποτραχήλιο, σωζ. ύψ. 0,165 μ. (Π í ν. 131 β). Επίσης μπροστά στο νότιο τοίχο των βόρειων δωματίων βρέθηκαν πεσμένοι σπόνδυλοι κίωνων από σαθρή ασβεστολιθική πέτρα, που δεν ξέρουμε την ακριβή τους θέση.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα της ανασκαφής ήταν μαρμάρινο επίκρανο παραστάδας, εξαιρετικής τεχνικής, που χρησίμευε σαν σκαλοπάτι στο δεύτερο από Β. από τα αποκαλυφθέντα δωμάτια του δυτικού τμήματος, διακοσμημένο με πλούσιο λέσβιο και ιωνικό κυμάτιο και ζώνη με ανάγλυφους ρόδακες (Π í ν. 131 γ). Η διακόσμησή του μοιάζει με τη διακόσμηση επικράνων που προέρχονται από την ακρόπολη της Πέλλας.

Από τα άλλα ευρήματα της ανασκαφής ενδιαφέροντα είναι τα πήλινα ειδώλια λατρευτικής χρήσης, όπως δύο ομοιώματα κουλουριασμένων φιδιών (Π í ν. 131 δ), η μια όψη τσαμπιού σταφυλιού, στο εσωτερικό του οποίου εικονίζεται πλαστικά αποδοσμένο φίδι, ειδώλιο ιππέα και πήλινος φαλλός. Τα ειδώλια αυτά βρέθηκαν στο πρώτο από Ν. δωμάτιο του δυτικού τμήματος του σπιτιού. Στην επίχωση, επάνω από το στρώμα καταστροφής, βρέθηκε το αριστερό πέλμα ποδιού μαρμάρινου αγαλματίου με το στηρίγμα του, ύψ. 0,365 μ. Τα χάλκινα νομίσματα χρονολογούνται από το πρώτο μισό του 3ου αι. π.Χ. μέχρι και το 2ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα όστρακα

προέρχονται από άβαφα αγγεία, υπάρχουν όμως και καλά μελαμβαφή από κανθάρους, πινάκια με εμπύεστα ανθήμια, πόδια τριποδικών πυξιδών κτλ.

Αγρός Χρ. Σλαβάκη

Στον αγρό Σλαβάκη, στα σύνορα του νομού Θεσσαλονίκης (Νέα Χαλκηδόνα) με το νομό Πέλλης, ερευνήθηκε ακτέριστος κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό από Α.-Δ. και μήκος 2,20, πλάτος 0,68-0,86, βάθος 0,65 μ.

Ο τάφος βρέθηκε σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και καλυπτόταν με τέσσερις πέτρινες πλάκες, πάχ. 0,43 μ., και μικρότερες πέτρες στους αρμούς. Τα τοιχώματα των μακρικών πλευρών καλύπτονταν με τέσσερις πέτρινες πλάκες. Η επίχωση του τάφου βρέθηκε ταραγμένη. Σε βάθος 0,60 μ. από την επάνω κορυφή του αποκαλύφθηκαν κόκαλα ανθρώπινου κρανίου. Στην επίχωση του εσωτερικού του τάφου και επάνω από αυτόν βρέθηκαν όστρακα χοντροειδών, καθημερινής χρήσης αγγείων.

Στον αγρό υπάρχουν πιθανόν και άλλοι τάφοι, όπως δείχνει η ύπαρξη και άλλης πέτρινης πλάκας κοντά στον ερευνηθέντα τάφο.

Τομή Οργανισμού Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης

Καθ' όλη τη διάρκεια του 1977 η ΙΖ' Εφορεία Αρχαιοτήτων διενήργησε ανασκαφική έρευνα σε αγωγό, μήκ. 2 χλμ., ο οποίος ανοίχτηκε στα νότια του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας, με σκοπό την υδροδότηση της Θεσσαλονίκης από τις πηγές της Αραβησσού.

Οι ανασκαφικές εργασίες, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από τον Οργανισμό Υδρεύσεως Θεσσαλονίκης, έφεραν στο φως ένα εκτεταμένο τμήμα της αρχαίας πόλης και του τείχους της. Επειδή όμως η έρευνα του αγωγού δεν ολοκληρώθηκε και προβλέπεται να συνεχιστεί και στον επόμενο χρόνο, η δημοσίευση της ανασκαφής του αγωγού θα γίνει στα Χρονικά του ΑΔ του 1978.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Άργος Ορεστικό

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση δημοτικών σφαγείων στη θέση Αρμενοχώρι αποκαλύφθηκαν τον περασμένο χρόνο τοίχοι αρχαίου οικοδομήματος και τμήματα ψηφιδωτών δαπέδων που ερευνήθηκαν από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, μέχρις ότου διαπιστώθηκε ότι το κτίριο ανήκε χρονολογικά στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο και συνέχισε την έρευνα η ΙΖ' Εφορεία Αρχαιοτήτων. Το κτίριο που ήρθε στο φως έχει τη μορφή βασιλικής, με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. Το μήκος των μακρικών τοίχων του φτάνει τα 26,40 μ., χωρίς να έχει αποκαλυφθεί

το δυτικό όριο του κτιρίου, και το πλάτος του φτάνει τα 19,80 μ. Στην ανατολική πλευρά υπάρχει ημικυκλική αψίδα, ακτίνας 4 μ., με πέντε χτιστές αντηρίδες εξωτερικά και υπολείμματα χτιστής τράπεζας στο κέντρο εσωτερικά (Πί ν. 132 α). Τμήματα του βόρειου και ανατολικού τοίχου με την αψίδα σώζονται μέχρι ύψος 0,68 μ. Από τους υπόλοιπους τοίχους διατηρούνται μόνο τα θεμέλια. Οι τοίχοι, χτισμένοι με πέτρες και πλίνθους συνδεδεμένους με άσπρο κονίαμα, ήταν επιχρισμένοι με χρωματιστά κονιάματα, όπως δείχνουν κομμάτια που διατηρούνται στη θέση τους (Πί ν. 132 β). Τα χρώματα είναι ποικίλα, κόκκινο πομπηιανό, γαλάζιο, πράσινο, κίτρινο. Ταινίες άσπρες και κόκκινες διαφορετικού πλάτους και διάχωρα, που ορίζονται με ταινίες κόκκινες και πράσινες, σχηματίζουν τη διακόσμηση των τοίχων.

Τμήματα μαρμαροθετήματος με τεμνόμενους κύκλους, φολιδωτά και γεωμετρικά κοσμήματα σώθηκαν σε διάφορα σημεία του κτιρίου (Πί ν. 132 γ). Τα κομμάτια του μαρμάρου έχουν χρώμα άσπρο, κίτρινο, κόκκινο, μαύρο.

Δυο τομές που έγιναν στο εσωτερικό έφεραν στο φως τα θεμέλια δύο στυλοβατών, πλ. 1,50 μ., που χώριζαν το χώρο σε τρία κλίτη. Σε μεταγενέστερα χρόνια η περιοχή πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, όπως δείχνουν λακκοειδείς ακτέριστοι τάφοι που βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο.

Βρέθηκαν ένα μαρμαρίνο κιονόκρανο, μια βάση πέτρινου κίονα με τετράγωνη πλίνθο, μια βάση μαρμαρίνου κιονίσκου με συμφυές βάθρο και οκταγωνική πλίνθο, κομμάτια πέτρινων θωρακίων και έγχρωμων γυάλινων επιφανειών των παραθύρων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Πέλλα

Τομέας Ι, τετράγωνο 5

Συνεχίστηκε η εργαστηριακή επεξεργασία του ψηφιδωτού δαπέδου της Αμαζονομαχίας του βόρειου σπιτιού με το στοκάρισμα των φθορών που υπέστησαν στις αποθήκες τα αποκολληθέντα κομμάτια, την αφαίρεση του τσιμεντένιου στοκαρίσματος ανάμεσα στους αρμούς των ψηφιδών και τον καθαρισμό του τσιμεντένιου υποστρώματος (Πί ν. 133 α-β). Έγινε συναρμολόγηση των κομματιών, σχεδίαση και φωτογράφησή τους. Ακολούθησε η επανατοποθέτηση του δαπέδου σε νέα υποδομή.

Τομέας Ι, τετράγωνο 1

Έγινε εργαστηριακή επεξεργασία του πλαισίου με τη φυτική διακόσμηση του ψηφιδωτού δαπέδου του κυνηγιού του λιονταριού (Πί ν. 134 α-β), που είχε παραμείνει για πολλά χρόνια στις αποθήκες μετά την αποκόλλησή του.

Βέροια

Έγινε καθαρισμός, σχεδίαση, φωτογράφιση και αποκόλληση ψηφιδωτών δαπέδων από οικοπέδα της Βεροίας, τα οποία μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο της Πέλλας για συντήρηση.

Κοζάνη

Έγινε καθαρισμός, σχεδίαση, φωτογράφιση και αποκόλληση ψηφιδωτών δαπέδων του Πολύμυλου.

Μπαλτανέτο Νάουσας

Κατά το 1976 άρχισε η αποχωμάτωση και η αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων του Μπαλτανέτου. Έτσι αποκολλήθηκαν τα ψηφιδωτά δάπεδα των χώρων Α3 και Ζ1. Το χρόνο αυτό έγινε καθαρισμός της παλιάς υποδομής τους και ακολούθησε η αποχωμάτωση και το στρώσιμο νέας υποδομής στο χώρο Α3 για την επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου. Συγχρόνως, έγινε αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου του χώρου Α1, που μεταφέρθηκε στα εργαστήρια της Πέλλας για συντήρηση.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**Πέλλα****Τομέας IV, τετράγωνο 2**

Συνεχίστηκε η αφαίρεση κονιαμάτων από το χώρο που ανασκάφτηκε το 1974 και η μεταφορά τους στο εργαστήριο. Άρχισε ο καθαρισμός και η συγκόλληση των κομματιών των κονιαμάτων για την αποκατάσταση μεγάλων επιφανειών, όπως γείσων, εγχρώμων πινάκων, τριταίνωτου λευκού επιστυλίου, παραστάδων, πλίνθων με απομίμηση μαρμάρου. Συγχρόνως, αποκολλούνται κονιάματα από το χώρο της φετινής ανασκαφικής περιόδου.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ**Πέλλα****Τομέας I, τετράγωνο 5**

Συνεχίστηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες στο βόρειο σπίτι του τετραγώνου 5. Συγκολλήθηκαν σπόνδυλοι δωρικών κιόνων και άλλων αρχιτεκτονικών μελών και αναστηλώθηκε τμήμα του στυλοβάτη της κεντρικής αυλής. Συγκολλήθηκαν επίσης και συμπληρώθηκαν τα κατώφλια του δωματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο της Αμαζονομαχίας.

Λόγγος Έδεσσας

Αναστηλώθηκαν έξι κίονες στον κεντρικό δρόμο του αρχαιολογικού χώρου Λόγγου.

Βεργίνα

Έγιναν εργασίες στερέωσης των νέων τάφων της Βεργίνας.

Λευκάδια

Αποπερατώθηκαν οι στερεωτικές εργασίες του νέου τάφου, των τοιχίων αντιστήριξης και της κλίμακας πρόσβασης.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Βέροια**Οδός Ιπποκράτους και Προφήτου Ηλίου (Ο.Τ. 80)¹**

Ανασκάφτηκαν τρία συνεχόμενα οικοπέδα, από τα οποία τα δύο έχουν πρόσοψη στην οδό Ιπποκράτους (οικ. Τσιλιγγιρίδη, Μαυρίδη) και στην οδό Προφήτου Ηλίου (οικ. Καραντουμάνη — εκκλησίας Αγίου Ιωάννου). Αποκαλύφθηκαν ερείπια οικημάτων διάφορων εποχών, αγωγοί ύδρευσης και αποχέτευσης και τμήμα υστερορωμαϊκής οδού.

Η υστερορωμαϊκή οδός (Σ χ έ δ. 1) έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι συνέχεια της οδού που είχε ανακαλυφθεί στο απέναντι οικόπεδο Μυσιρλή (Ο.Τ. 132). Είναι στρωμένος με πέτρινες πλάκες εγκιβωτισμένες από κράσπεδα, κατά το συνήθη τρόπο των ρωμαϊκών οδών της Βεροίας. Καλύτερα σώζεται το δυτικό κράσπεδο. Πολλές πλάκες του δρόμου έχουν αφαιρεθεί και στον ενδιάμεσο χώρο που δημιουργήθηκε έγιναν ταφές, που παρατηρήθηκαν και στο υπόλοιπο οικόπεδο γύρω από τα θεμέλια της εκκλησίας που υπήρχε εκεί. Οι τάφοι αυτοί είναι απλά σκάμματα και ακτέριστοι. Διαστάσεις της οδού: πλάτος 3,30 (με τα δύο κράσπεδα 4 μ.), σωζόμενο μήκος 10 μ. περίπου.

Κάτω από την οδό (σε βάθος 0,70 μ. από το κράσπεδό της) ανασκάφτηκε κτιστός αγωγός αποχέτευσης, ο οποίος είναι προς το μέρος του δυτικού ρείθρου. Έχει ύψος 0,72 και πλάτος 0,52 μ. Η επίχωση κάτω από την οδό αποτελούνταν από χαλαρά μάζα, πράγμα το οποίο μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι συσσωρεύτηκαν εκεί για να «στρωθεί» η οδός σε ανώτερο επίπεδο. Το δάπεδο του αγωγού αποτελούνταν από στρώση μεγάλων επιπέδων κεραμίδων (διαστ. 1 × 0,47 μ.), στην κατάσταση δε που βρέθηκε ήταν εν μέρει γεμάτος μ' ένα στρώμα κόκκινο χρώμα (πάχ. 0,30 μ.) και από πάνω στρώμα ασβέστη (πάχ. 0,22 μ.). Ένα κομμάτι του αγωγού ήταν σκεπασμένο με μαρμαρίνες πλάκες σε δεύτερη χρήση, στη στενή δε πλευρά μιας από αυτές (αριθ. Καταλόγου Μ. Βεροίας Α 618) υπάρχει

1. ΠΑΕ 1963, σ. 62, εικ. 2, και ΠΑΕ 1964, σ. 24 κ.ε. και παρενθ. πίν. Α.

1. Τοπογραφικό της Βέροιας με τους αριθμούς των οικοδομικών τετραγώνων βλ. Στέλλας Δρούγου - Γιάννη Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980, Σχέδ. Ι.

η επιγραφή *Μασκελλίς* με γράμματα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η επιγραφή αυτή μπορεί να θεωρηθεί και *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του αγωγού και της οδού. Κάτω από το δυτικό ρείθρο της οδού βρέθηκε παροχέτευση που έφερνε τα νερά που συνεκεντρώνονταν έξω από αυτό στον χτιστό αγωγό. Χώρος συγκέντρωσης των νερών αυτών ήταν μια πλάκα που είχε τοποθετηθεί εξωτερικά του κρασπέδου, στη γωνία αυτού και του κάθετου πλατύ τοίχου 2 που ξεκινά απ' αυτό με κατεύθυνση προς Δ. Η αναθύρωση που υπήρχε στην πλάκα αυτή δείχνει ότι προέρχεται από ορθοστάτη μεγάλου οικοδομήματος, ενώ το τεκτονικό σήμα Η που ήταν γραμμένο πάνω της είναι οδηγός στην πρώτη της χρήση.

Προς Δ. της ρωμαϊκής οδού βρέθηκε πλατύς τοίχος 2, ο οποίος έχει πλάτος 2 μ. (Σ χ έ δ. 1). Ο τοίχος αυτός σώζεται σε ύψος 2,50 μ. από τη θεμελίωσή του στο στερεό, είναι δε χτισμένος από αργούς λίθους. Στα θεμέλια του έχουν χρησιμοποιηθεί πολλές ποταμίσιες κροκάλες, ενώ σε βάθος 1 μ. από την κορυφή του υπάρχει μια μικρή εξοχή του κατωτέρου τμήματος προς Ν. (παλιότερη ευθυνηρία;). Προς Ν. και Β. του τοίχου αυτού η επίχωση συνίσταται από μπάζωματα.

Στα τμήματα αυτά του οικοπέδου παρατηρήθηκαν τα εξής: στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και κοντά στη σημερινή επιφάνεια βρέθηκαν διαδοχικά δάπεδα. Από τα δάπεδα αυτά έχουν σωθεί μικρά τμήματα λόγω των μεταγενέστερων πολλαπλών διαταραχών. Το πρώτο απ' αυτά αποτελούν κομμάτια πλακών μαρμάρου, διαστ. 0,03-0,07 μ., ακανόνιστα, τοποθετημένα σε υπόστρωμα από κορασάνι. Κομμάτια από το δάπεδο αυτό αποκολλήθηκαν. Κάτω από το δάπεδο αυτό με το υπόστρωμά του (πάχ. συνολικά 0,10 μ.) υπήρχαν ακόμη δύο δάπεδα από κορασάνι, πάχ. 0,10 μ. επίσης το καθένα. Για το πρώτο απ' αυτά είναι βεβαία η επικάλυψή του με οπτοπλίνθους. Το κατώτερο φαίνεται ότι ήταν πιο απλό. Ένα τέταρτο, βαθύτερο, στρώμα ήταν από πατημένο χώμα. Φαίνεται ότι από τα τέσσερα αυτά δάπεδα, τα οποία έχουν πάρει — λόγω καθίζησης μάλλον — μία κλίση προς Β., το πρώτο με τα κομμάτια μαρμάρου ήταν μεταγενέστερο του τοίχου 2, διότι όμοια δάπεδα βρέθηκαν και προς Ν. του τοίχου αυτού. Το δεύτερο και το τρίτο δάπεδο έκοψαν δύο πήλινοι αγωγοί (πηλοσωλήνες, μήκ. 1 και διαμ. 0,11 μ.), από τους οποίους ο ένας κόβει τον τοίχο 2 κατευθυνόμενος προς Ν.

Από τον τοίχο 2, κατευθύνονται προς Β. τρεις άλλοι τοίχοι. Ο τοίχος 3 είναι παράλληλος προς το δυτικό κράσπεδο της ρωμαϊκής οδού, προς το οποίο σχεδόν εφάπτεται (απόσταση περίπου 0,35 μ.), και προχωρεί προς την οδό Προφήτου Ηλιού. Ο τοίχος 4 είναι χτισμένος επίσης με αργούς, μικρούς λίθους,

έχει πλάτος 1,10 μ. και προχωρεί επίσης προς Β. Βρίσκεται σε βάθος 0,85 μ. από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου 2, προς τον οποίον ακουμπά το νότιο άκρο του. Ο χώρος μεταξύ των τοίχων 3 και 4 βρέθηκε γεμάτος μπαζώματα.

Ένας τρίτος τοίχος, 9, κάθετος επίσης προς τον τοίχο 2 και σε επίπεδο βαθύτερο από τα δάπεδα και τους πήλινους αγωγούς, πλ. 0,45 μ., κατευθύνεται επίσης προς Β. Όπως και οι τοίχοι 2 και 4, και ο 9 είναι χτισμένοι από αργούς λίθους.

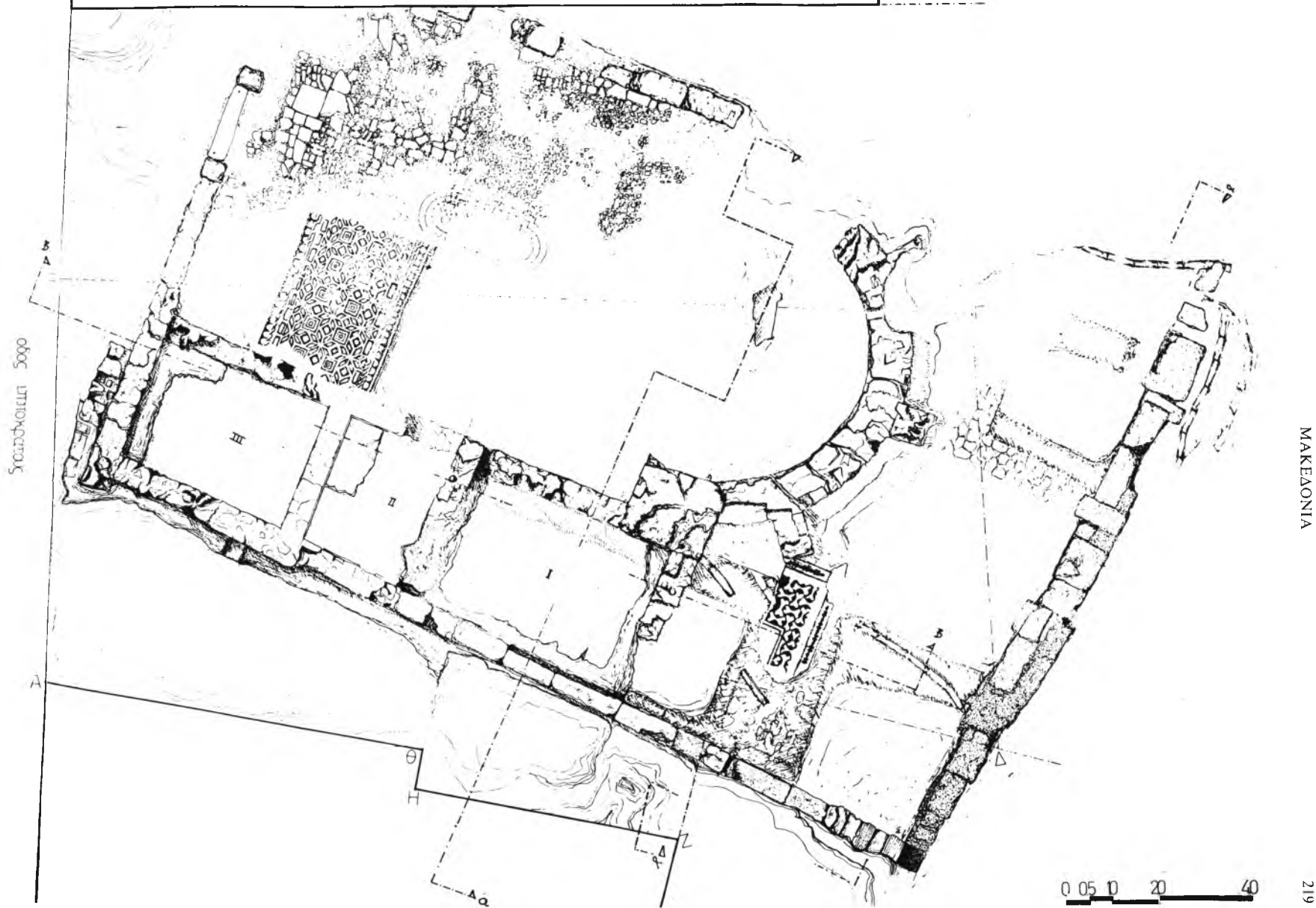
Προς Ν. του τοίχου 2, κάτω από το επίπεδο των δαπέδων που υπήρχαν και εκεί, εφάπτονται δύο κομμάτια τοίχων 5α και 5β που απέχουν μεταξύ τους 1,20 μ. περίπου και που είναι χτισμένοι ομοίως με αργούς λίθους. Στον ανατολικότερο απ' αυτούς, άνω, εφάπτεται η πλάκα της παροχέτευσης. Ανάμεσα στους δυο τοίχους 5α και 5β, και ιδίως προς τον 5β που έχει κοπεί γι' αυτό το σκοπό, σε μεταγενέστερους χρόνους χτίστηκε βόθρος, κατασκευασμένος με ξερολιθιά.

Προς το νοτιοδυτικό μέρος του οικοπέδου ανασκάφτηκαν δύο χτιστά φρεάτια 8α' και 8β'. Το 8α' έχει διαστάσεις πλευρών εσωτερικά 1,20 και πάχος τοιχώματος 0,30 μ. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με πλάκες. Ένας καταστραμμένος πήλινος αγωγός (σώζεται μόνο το κάτω μέρος των πηλοσωλήνων), παράλληλος προς τον τοίχο 2, περνούσε κάτω από το φρεάτιο με κατεύθυνση προς Δ.

Το φρεάτιο 8β', είναι όμοιας κατασκευής, από αργούς λίθους και δάπεδο πλακών (διαστάσεις: μήκος πλευρών 1,18 × 1,30, πλάτος 0,55 μ.). Τα τοιχώματά του εσωτερικά είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα, σώζονταν δε σε ύψος 0,90 μ. Το φρεάτιο αυτό κατέστρεψε εν μέρει ένα χώρο στρωμένο με κεραμίδες στέγης, πάνω σε υπόστρωμα από ασβέστη και κομμάτια κεραμιδιού (πάχ. 0,37 μ. κάτω από το δάπεδο). Του χώρου αυτού βρέθηκε και ο βόρειος τοίχος, χτισμένος από αργούς λίθους, με χρήση και πολλών οπτοπλίνθων, ολόκληρων ή, συνήθως, κομματιών. Έχει πλάτος 0,60, σώζεται σε ύψος 1,10 μ. και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Κάτω από το δάπεδο και ως το στερεό υπάρχει μπάζωμα.

Προς τη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου και σε επίπεδο κατώτερο από τα φρεάτια αποκαλύφθηκαν αγωγός και τοίχοι που συνεχίζονται και στα διπλανά οικόπεδα.

Ο αγωγός-αυλάκι έχει κατεύθυνση Α.-Δ., παράλληλη προς τον τοίχο 2, έχει δε δάπεδο στρωμένο με πέτρες. Ο νότιος τοίχος του αγωγού αυτού έχει εσωτερικά υδραυλικό κονίαμα. Το αυλάκι περνά κάτω από μία τοξωτή κατασκευή οπτοπλίνθων στο σημείο 7 και διαπλατυνόμενο συνεχίζει προς Δ. Αμέσως προ της τοξωτής κατασκευής διακλαδίζεται επίσης προς Ν. και περνά κάτω από το φρεάτιο 8β'.

Σχέδ. 1. Βέροια. Οδός Ιπποκράτους και Προφήτου Ηλίου (Ο.Τ. 80). Κάτοψη υστερορωμαϊκής οδού και των οικημάτων στις δύο πλευρές της.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, προς Δ. και Ν. των τοίχων του αγωγού, βρέθηκε η γωνία άλλου τοίχου δα' που είναι σε επαφή μ' αυτούς. Ο τοίχος αυτός είναι χτισμένος με πώρινους δόμους, αλλά σε δεύτερη χρήση.

Κατά την ανασκαφή στο τμήμα του οικοπέδου που περιγράφηκε μέχρις εδώ, δηλαδή από τη ρωμαϊκή οδό και προς Δ., βρέθηκαν μέσα στα μπαζώματα τμήμα ημιεργού δωρικού κιονόκρανου σε δύο κομμάτια (Μ. Βεροίας Λ 620), μέρος της έλικας και του εχίνου μικρού λίθινου ιωνικού κιονόκρανου, κομμάτι από μαρμάρينو αρράβδωτο κίονα (μήκ. 0,46 μ.), μαρμάρينو επίκρανο (Λ 617) με φύλλα ακάνθου (διαστ. 0,48 × 0,25 μ.), 16 χάλκινα νομίσματα, δύο χάλκινοι κρίκοι, κομμάτι από χάλκινο έλασμα και χάλκινο αντικείμενο με εξοχές.

Προς Α. του ρωμαϊκού δρόμου και παράλληλα προς αυτόν ένας τοίχος 6β' διασχίζει τα τρία οικοπέδα με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος αυτός είναι κατασκευασμένος από δόμους πωρολίθου σε δεύτερη χρήση, όπως δείχνει η κακή αρμογή και η χρήση αργών λίθων, κεραμιδιών και συνδετικού υλικού. Πολλοί δόμοι εξέχουν στην ανατολική και δυτική παρειά του, ενώ η άνω επιφάνεια δε σώζεται στο ίδιο ύψος. Εφαπτόμενο στον τοίχο αυτό προς Δ. βρέθηκε ένα λιθόστρωτο 5γ' (διαστ. 2,40 × 1,30 και πλάχ. 0,30 μ.), σε βάθος 1,60 μ. περίπου από το επίπεδο του ρωμαϊκού δρόμου. Ο προσορισμός αυτού του λιθόστρωτου είναι άγνωστος. Πάντως δυτικότερα βρέθηκαν δύο αγωγοί από πηλοσωλήνες που έχουν κατεύθυνση επίσης Β.-Ν. και σε κάποιο σημείο προς Ν. φαίνεται ότι έστρεφαν προς Α. και διαπερνούσαν τον τοίχο 6β'. Ολόκληρη η επίχωση μεταξύ του τοίχου 6β' και του ρωμαϊκού δρόμου αποτελούνταν από μπάζα, ο δε φυσικός βράχος βρισκόταν σε βάθος 3 μ. από το επίπεδο του ρωμαϊκού δρόμου. Η κατάσταση των επιφανειακών επιχώσεων δεν επιτρέπει να είμαστε βέβαιοι αν ο χώρος μεταξύ του ρωμαϊκού δρόμου και του τοίχου 6β' αποτελούσε ένα είδος στοάς ή πεζοδρομίου.

Ο χώρος προς Α. του τοίχου 6β' καταλαμβάνεται από ένα μεγάλο αψιδωτό οικοδόμημα (Σ χ έ δ. Ι) με πλευρικά δωμάτια προς Β. και με άλλους δύο χώρους προς Δ. της αψίδας. Κατά την ανασκαφή του ανιχνεύτηκαν επάλληλα δάπεδα και οικοδομικές φάσεις.

Το αψιδωτό οικοδόμημα αποτελείται από μία μεγάλη αίθουσα, διαστ. 15 × 8,50 μ., στην οποία κυριαρχεί μία μεγάλη αψίδα προς Δ., με τρεις αντηρίδες εξωτερικά και με δύο ισχυρούς πεσσούς κατά τα άκρα του τόξου (σώζεται ο βόρειος). Η είσοδος στην αίθουσα, η οποία βρισκόταν προς την ανατολική πλευρά, έχει πλάτος 1,75 μ. και μαρμάρينو κατώφλι. Στη βόρεια πλευρά της αίθουσας σχηματίζονται τρία δωμάτια Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, ο βόρειος τοίχος των

οποίων προχωρεί προς Δ. και συναντά τον τοίχο 6β. Ο τοίχος αυτός ορίζει προς Β. το μεγάλο χώρο που υπάρχει δυτικά (εξωτερικά) της αψίδας και του δωματίου Ι, ως τον τοίχο 6β.

Ο τοίχος στην αψίδα ήταν χτισμένος με αργούς λίθους και κεραμίδια, εξωτερικά και εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με κόκκινο κονίαμα που σωζόταν σε αρκετά σημεία. Στην τελευταία φάση το δάπεδο ολόκληρης της αίθουσας καλύφθηκε από θραυσμένα κομμάτια μαρμάρινων πλακών, σε δεύτερη βεβαίως χρήση, spolia, από ορθομαρμαρώσεις παλιότερων κτιρίων. Μερικά κομμάτια διατηρούν κυμάτια. Δεν τοποθετούνται ώστε να σχηματίζουν κάποια σχέδια, αλλά για να καλύψουν το χώρο, με αρκετά κενά μεταξύ τους. Το δάπεδο αυτό εντοπίστηκε κυρίως στο χώρο της αψίδας και στη νότια πλευρά, σποραδικά όμως σ' όλη την έκταση της αίθουσας. Προς τη νοτιοανατολική γωνία της αίθουσας ανάμεσα στα κομμάτια του δαπέδου υπήρχε και μια πλάκα με επιγραφή (Μ. Βεροίας Λ 639), που χρονολογείται γύρω στο 270 π.Χ. (βλ. Αρχαιολογία 2 (1981), σ. 96-106 και πίν. 3):

[Κ]υννάνα
Ἐπιγένους
Ἱερητεύσας
Ἐννοδίαι Ὅσiai
τὴν θυμέλην

Σε άλλο σημείο της αίθουσας βρέθηκε ανάμεσα στα κομμάτια του δαπέδου αυτού άλλη επιγραφή (Μ. Βεροίας Λ 640), που χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (Π ι ν. 135 α):

[ΚΗ
[.....]ΡΩC ΜΝ[ΕΙΑC]
Χ[ΑΡΙΝ ΕΠΟΙΗC]ΕΝ/
ΤΗΝ CΤΗΛΗΝ

Κάτω από το μαρμάρينو αυτό δάπεδο έγιναν ορισμένες τομές για τη διευκρίνιση της στρωματογραφίας, στην αψίδα πρώτα. Διακρίθηκαν οκτώ στρώματα, από τα οποία το ανώτερο αποτελείται από το μαρμάρينو δάπεδο με το υπόστρωμά του από λεπτό κορασάνι και κεραμίδες σπασμένες. Υπήρχαν ακόμη τρία δάπεδα, κυρίως από κορασάνι (στρώματα 2, 3, 4 εκ των άνω), ενώ το φυσικό έδαφος βρέθηκε στο στρώμα 8, 1,40 μ. βαθύτερα από το μαρμάρينو δάπεδο. Η συνέχιση των τομών στο χώρο της αψίδας έδειξε ακόμη ότι υπήρχε μία εξοχή (πλ. 0,17 μ.) του τοίχου της εσωτερικά, που βρέθηκε σωζόμενη τμηματικά. Επίσης την ύπαρξη πηλοσωλήνων από καταστραμμένα παλιότερα δίκτυα, καθώς και ένα μολυβδοσωλήνα (διάμ. 0,065 μ.).

Σε απόσταση 3,80 μ. από το βόρειο πεσσό της αψίδας και κάθετα προς το βόρειο και νότιο τοίχο της αίθουσας, βρέθηκε ένας εγκάρσιος τοίχος, ο

οποίος είναι καταστραμμένος προς τα άκρα του, δηλαδή προς τους δύο τοίχους της αίθουσας, προς το νότιο λόγω της διόδου πήλινων αγωγών (σωλήνων) και προς το βόρειο λόγω διαταραχής μεταγενέστερου λάκκου. Το νότιο άκρο του εγκάρσιου τοίχου ήταν παλιός χτιστός αγωγός, επιχρισμένος με ασβέστη και ανοικτός από πάνω (εσωτ. πλ. 0,44, ύψ. 0,17 μ.).

Αμέσως προς Α. του εγκάρσιου αυτού τοίχου, κατά το μακρό άξονα της αίθουσας και σε απόσταση 7,90 μ. από το κέντρο της αψίδας και 4,62 μ. από το κατώφλι της θύρας στην αίθουσα, βρέθηκε χτιστή «δεξαμενή», με ευθύγραμμη τη βόρεια και νότια πλευρά και αψιδωτή την ανατολική και δυτική (διαστ. $2,60 \times 1,10$ μ.). Είναι χτισμένη με τούβλα, αμέσως δε μετά την άνω σειρά τους οι τοίχοι εισέχουν. Εσωτερικά έφερε ορθομαρμάρωση, αλλά οι πλάκες της είχαν αφαιρεθεί. Το δάπεδό της, σε βάθος 0,45 μ. από τα χείλη, ήταν από υδραυλικό κονίαμα, στο κέντρο δε κατέληγε πήλινος αγωγός (πηλοσωλήνας).

Προς το ανατολικό μέρος της αψιδωτής αίθουσας βρέθηκε, καταστραμμένο σε πολλά σημεία, ψηφιδωτό δάπεδο (Σ χ έ δ. 2), αρχαιότερο των τοίχων της, που εκτεινόταν και στους παραπλεύρως χώρους. Έχει καταστραφεί σε πολλά σημεία από τους τοίχους, τη δεξαμενή και άλλες διαταραχές. Το ψηφιδωτό αυτό δάπεδο αποτελείται από δύο ορθογώνια εφαπτόμενα σε σχήμα Τ (βόρειο: $6,90 \times 3,10$, νότιο: $5,20 \times 2,72$ μ.), γύρω δε από αυτά το συνεχιζόμενο με χοντρές λευκές πέτρες ψηφιδωτό έχει παράσταση σταυρού ή Χ με κεραίες, ενός ρόμβου και μιας αγκύλης στο άκρο, κατασκευασμένου με μαύρα χαλίκια. Στην πρώτη σειρά γύρω από το νότιο ορθογώνιο υπάρχει αβακωτό ρομβοειδές κόσμημα.

Το βόρειο ορθογώνιο αποτελείται από τρεις επάλληλες ζώνες, χωριζόμενες από διπλό κανόνα, πλην της κεντρικής, όπου είναι τριπλός. Η κεντρική ζώνη κοσμείται με δύο σειρές τετραγώνων στο μέσο και δύο σειρές μισών τετραγώνων στα άκρα που περιβάλλονται από ρόμβους κατά τις πλευρές τους και ακτινωτούς σταυρούς κατά τις γωνίες τους. Τη δεύτερη ενδιάμεση ζώνη κοσμεί πλοχμός, και την εξωτερική ζώνη τρίγωνα με καμπύλες πλευρές. Ψηφίδες χρησιμοποιούνται λευκές, κίτρινες, κόκκινες.

Το νότιο ορθογώνιο κοσμείται από σταυρούς συγκείμενους από τέσσερις μεγάλους και πέντε μικρούς ρόμβους, εντός τετράγωνου πλαισίου πλαισιούμενου από εξάπλευρα με όμοιους σταυρούς, με μαύρα και λευκά χαλίκια.

Μετά την αποκόλληση των ψηφιδωτών αυτών έγιναν τομές κατά μήκος του ανατολικού τοίχου της αίθουσας, αλλά βρέθηκαν μόνο διαταραχές και μπαζώματα με πολλά κεραμίδια προς την πλευρά

του νότιου τοίχου και ασβέστες προς την πλευρά του βόρειου τοίχου, δηλαδή του χώρου ΙΙΙ. Ένας όμως αρχαιότερος τοίχος βρέθηκε σε βάθος 0,50 μ. από το ψηφιδωτό. Εξέχει 0,40 μ. από το νότιο τοίχο του χώρου ΙΙΙ.

Τα παράπλευρα δωμάτια Ι, ΙΙ και ΙΙΙ έχουν διαστάσεις $4,60 \times 3,50$ (Δ) ή 3 (Α), $3 \times 2,40$ και $3,90 \times 2,90$ μ. αντίστοιχα. Τα δωμάτια ΙΙ και ΙΙΙ επικοινωνούσαν με την αψιδωτή αίθουσα με θύρες. Οι τοίχοι τους είναι χτισμένοι με αργούς λίθους, κεραμίδια και κορασάνι, πλην μέρους του βόρειου τοίχου που είναι αρχαιότερο με δόμους πωρολίθου. Όλοι οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, σε δύο μάλιστα στρώσεις. Το εξωτερικό στρώμα του κονιάματος (από ασβέστη, π.χ. 0,01 μ.) αντιστοιχεί στην εποχή του μαρμάρινου δαπέδου, μέχρι το οποίο φτάνει. Το δωμάτιο ΙΙ είχε επιφανειακά στρώμα μεταγενέστερων οστράκων, το δε μαρμάρινο δάπεδο βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενο. Ο νότιος τοίχος του, προς την αίθουσα, ήταν εν μέρει καταστραμμένος. Κάτω από το μαρμάρινο δάπεδο βρέθηκε και εδώ η συνέχεια του ψηφιδωτού. Κάτω από το ψηφιδωτό τομές στο δωμάτιο αυτό έδειξαν ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, γραπτά κονιάματα, πήλινη αγνύθα, κομμάτι κεφαλής ειδωλίου, κομμάτι επιγραφής ΑΧΙΟ, και τέλος θήλαστρο με ανάγλυφη διακόσμηση κρατήρων (ΙΙ 2219), σχεδόν πάνω στο στερεό έδαφος (Π ί ν. 135 β).

Το δωμάτιο ΙΙ είχε επίσης το μαρμάρινο δάπεδο και κάτω απ' αυτό το ψηφιδωτό δάπεδο που υπήρχε και στην αψιδωτή αίθουσα. Βαθύτερη τομή, μετά την αφαίρεση του ψηφιδωτού έδωσε κομμάτι πήλινου ειδωλίου χορεύτριας (;) και πήλινη αγνύθα.

Το δωμάτιο Ι δεν έχει κανονικό τετράγωνο σχήμα, και τούτο γιατί ως βόρειος τοίχος χρησιμοποιήθηκε τοίχος παλιότερης οικοδομής χτισμένος με δόμους πωρολίθου. Οι τοίχοι του δωματίου ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα, μέρος του δε στο νότιο τοίχο ήταν γραπτό (λευκό, κόκκινο). Το δωμάτιο σκάφτηκε μέχρι το φυσικό βράχο, χωρίς να υπάρξουν ενδείξεις δαπέδων. Συλλέγησαν όστρακα άβαφα, μελαμβαφή, βυζαντινά και μεταγενέστερα και μία ακέραιη άβαφη πυξίδα.

Προς Δ. της αψίδας και του δωματίου Ι, ο χώρος εκτείνεται μέχρι τον τοίχο 6β', τον οποίο συναντά, στα βόρεια του χώρου, η προέκταση του βόρειου τοίχου του δωματίου Ι, και εγκάρσιος μεταγενέστερος τοίχος, στα νότια του χώρου, που συνδέει την κεντρική αντηρίδα της αψίδας με τον τοίχο 6β'. Στο χώρο αυτό, αμέσως προς Δ. του δωματίου Ι, αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο (Π ί ν. 135 γ), πολύ καταστραμμένο. Σε πολλά σημεία είχε υποχωρήσει, αλλού είχε καταστραφεί σχεδόν και το υπόστρωμα. Το σχέδιό του είναι γεωμετρικό (καρδισόχημα, ελλείψεις, ημικύκλια), φαίνεται δε ότι η

διάταξή του ήταν σε τρία επάλληλα τετράγωνα. Οι ψηφίδες και εδώ είναι χρώματος λευκού, ραύρου, ερυθρωπού. Το δάπεδο αυτό καλύπτεται εν μέρει από ασβέστη που είχε ετοιμαστεί στη γωνία του χώρου (βρέθηκε ο σωρός), αλλά φαίνεται ότι για κάποιο λόγο δε χρησιμοποιήθηκε, παρέμεινε εκεί και ξεράθηκε.

Το ψηφιδωτό δάπεδο είναι κομμένο σε απόσταση 2 μ. περίπου από το δυτικό τοίχο του δωματίου ΠΙ, σε μία γραμμή που συνδέει την αντηρίδα της αψίδας με το βόρειο τοίχο του χώρου. Βαθύτερες τομές εδώ (Πί ν. 135 δ) έδειξαν ότι σε βάθος 0,10-0,20 μ. από το ψηφιδωτό δάπεδο βρισκόταν ο φυσικός βράχος, ο οποίος μάλιστα είχε λαξευθεί για τη θεμελίωση του βόρειου τοίχου. Κομμάτια μεγαρικών σκύφων, άλλα με φυτική κόσμηση, βάση μελαμβαφούς αγγείου κτλ., αποδεικνύουν τη χρονολόγηση του τμήματος αυτού του βόρειου τοίχου στους ελληνιστικούς χρόνους. Ο τοίχος αυτός επισκευάστηκε αργότερα, οπότε εντοιχίστηκαν και οι τρεις ραβδωτοί σπόνδυλοι κίωνων. Στις τομές βρέθηκαν και πάλι τρεις αγωγοί από πηλοσωλήνες, όλοι όμοιοι (μήκ. 0,60 και διαμ. 0,15 μ.), συνδεδεμένοι μεταξύ τους στην ένωση με ασβέστη. Επίσης ίχνος τοίχου, πάχ. 0,75 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., διασχιζόμενου από άλλους πηλοσωλήνες.

Ο εγκάρσιος μεταγενέστερος τοίχος που συνδέει τον τοίχο 6β' με την κεντρική αντηρίδα της αψίδας, είναι χτιστός από κροκάλες μεγάλες, έχει πλάτος 0,60 και μήκος 3,80 μ. Στη νότια παρειά του βρέθηκε μαρμάρινο περιρραντήριο (Μ. Β. Α 625). Ένα όμοιας κατασκευής τοιχάριο, πλ. 0,55 μ., εκφύεται από τον εγκάρσιο τοίχο προς Ν. (σωζ. μήκ. 1,20 μ.). Θεμελιώνεται πάνω στο μαλακό κίτρινο βράχο (στερεό).

Πιο νότια και σε απόσταση 0,55 μ. από τον τοίχο 6β' βρέθηκε λακκοειδής τάφος (1,20 × 0,78 μ.) με το νεκρό ύπτιο, τοποθετημένο πάνω στο στερεό. Τρεις όρθιες κεραμίδες (διαστ. 0,30 × 0,38 μ.) υπήρχαν στη δυτική στενή πλευρά του, πίσω από την κεφαλή του νεκρού. Στη θέση του στήθους του νεκρού βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα.

Τέλος, μικρή ανασκαφή έγινε προς Β. εξωτερικά του βόρειου τοίχου και μέχρι τον τοίχο 6β', κατά τη συμβολή τους. Βρέθηκε μικρός τοίχος, πλ. 0,53 μ., κάθετος προς το βόρειο τοίχο και παράλληλος προς τον 6β' (σε απόσταση 3,95 μ. απ' αυτόν), όστρακα αγγείων και πήλινος λύχνος με παράσταση δύο ψαριών.

Από την ανασκαφή προς Α. του τοίχου 6β' συλλέγησαν, εκτός από όσα αναφέραμε, και άλλα κινητά ευρήματα: μαρμάρινο κιονόκρανο με σταυρό, σπόνδυλος ραβδωτού κίονα, κομμάτια από ορθομαρμάρωση με χαρακτά σχέδια ρόμβων και τετραγώνων, κομμάτι μαρμάρινου επίκρανου με

άκανθα, οστέινη βελόνα, 57 χάλκινα νομίσματα, δύο πήλινοι λύχνοι, πέντε πήλινες αγνύθες, ένα βαρίδι μολύβδινου, πυραμιδοειδές, και κομμάτι αναγλύφου με παράσταση γυμνής παιδικής μορφής (σώζεται το δεξί πόδι και το σώμα ως τη μέση) πουκάθεται στα πόδια άλλης μορφής (;) (σωζ. ύψ. 0,10, πλ. 0,09 μ.).

Η ανασκαφή στα οικοπέδα του Ο.Τ. 80 της Βέροιας, μας έδωσε στοιχεία για μια ακόμη οδό της ρωμαϊκής περιόδου της πόλης και για ένα κτίριο ανιδωτό, των ύστερων ρωμαϊκών και ίσως εν χρήσει και κατά τους πρώτους βυζαντινούς χρόνους. Το κτίριο αυτό δεν προσδιορίστηκε σε τι επακριβώς χρησιμοποιε, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι ήταν δημόσιο.

Οδός Βερόης (Ο.Τ. 104)

Στο οικόπεδο Σπ. Φωτιάδη², έγινε μεγάλη αποχωμάτωση, ώστε όλη η έκτασή του που βρίσκεται σε πλαγιά λόφου να κατεβεί στο επίπεδο της οδού Βερόης. Κατά τις χωματουργικές εργασίες εντοπίστηκαν και ανασκάφτηκαν στο πρηνές δύο λαξευτοί ελληνιστικοί τάφοι, σκαμμένοι στο βράχο.

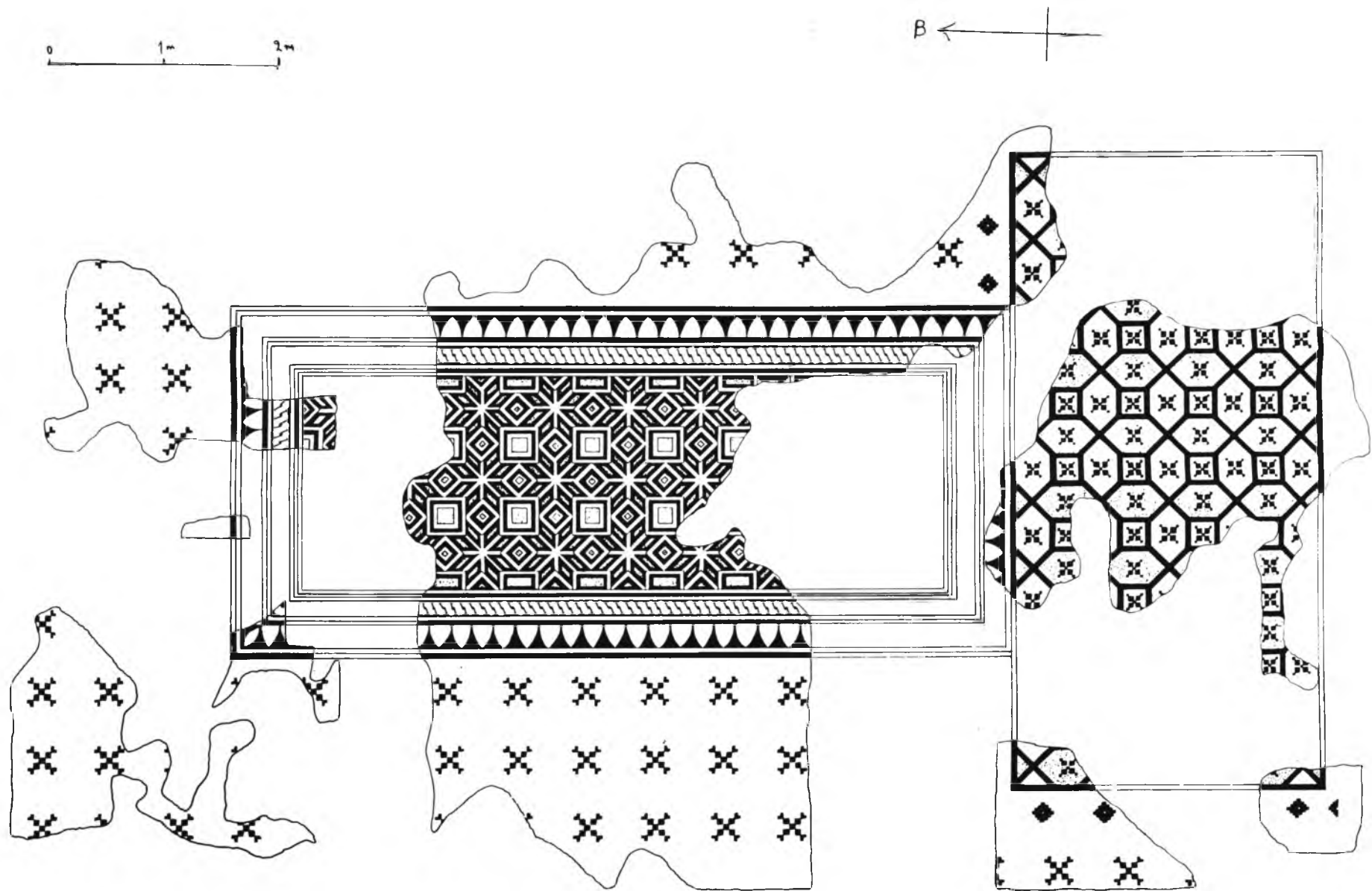
Τάφος Ι. Ήταν λαξευτός μονοθάλαμος καμαροσκεπής. Η είσοδός του που κλεινόταν από πυρολίθους, είχε καταστραφεί ήδη από τον εκσκαφέα. Όπως έδειχνε όμως η πάνω δεξιά γωνία είχε μνημειακή διαμόρφωση με ανάγλυφη παραστάδα θύρας και ημικίονα στο βράχο. Κατά την καταστροφή της εισόδου βρέθηκαν από τους ιδιώτες ένα σώμα πυξίδας (Π 2217), οξυπύθμενος αμφορέας (Π 2218), αρυτήρας (Π 2207), και μέσα του πήλινου λυχνάρι (Π 2214), και αμφορίσκος (Π 2215).

Το εσωτερικό του τάφου είχε στις τρεις πλευρές του λαξευτές κλίνες. Στην κλίνη, δεξιά από την είσοδο, υπήρχε λάξευμα (0,55 × 0,50 μ.), εκεί δε βρέθηκαν τοποθετημένα ένα δίωτο σκυφίδιο (Π 2210), μία οινοχόη (Π 2216), ένα μελαμβαφές unguentarium (Π 2209) και ένα λυχνάρι (Π 2213), καθώς και καρφιά.

Στην κλίνη του βάθους ήταν τοποθετημένη η νεκρή, της οποίας τα οστά είχαν αποσπασθωθεί τελείως. Το κεφάλι της ήταν προς Α. Αριστερά κοντά στο κεφάλι βρέθηκε χρυσό ενώτιο από ελισσόμενο σύρμα και δεξιά δύο λεπτά φύλλα χρυσού. Στο χέρι φορούσε δαχτυλίδι. Κοντά στα πόδια βρέθηκαν καρφιά.

Στην αριστερή κλίνη δε βρέθηκε τίποτε εκτός

2. Βλ. Στ. Δρούγου - Γιάννη Τουράτσογλου, ό.π., όπου οι τάφοι του οικοπέδου Φωτιάδη σημειώθηκαν με τον αριθμό 26 στον κατάλογο ελληνιστικών λαξευτών θαλαμωτών τάφων Βεροίας (σ. 18) και στο Σχέδ. Ι.

Σχέδ. 2. Βέροια. Οδός Ιπποκράτους και Προφήτου Ηλίου (Ο.Τ. 80). Σχέδιο ψηφιδωτού κάτω από το δάπεδο της αψιδωτής αίθουσας.

ΜΟΔΙΤΣΗΣ Α.

από ένα καρφί. Στο διάδρομο του τάφου βρέθηκε χάλκινο νόμισμα και ένας αρυτήρας (Π 2206), μελαμβαφές *unguentarium* (Π 2208), δύο άωτα σκυφίδια — το ένα με συστελλόμενο χείλος προς τα έσω (Π 2211) και το άλλο με διαστελλόμενο χείλος προς τα έξω (Π 2212). Το δεύτερο ήταν γεμάτο χώμα και ξύλα. Βρέθηκε επίσης ένα χάλκινο νόμισμα.

Τάφος Π (Σ χ έ δ. 3). Ήταν διθάλαμος και η είσοδός του κλεινόταν από δύο γωνιολίθους. Στον προθάλαμο δε βρέθηκε τίποτε. Η είσοδος προς το νεκρικό θάλαμο είχε επισκευή ή ενίσχυση στη δεξιά παραστάδα. Στο νεκρικό θάλαμο λαξευτή κλίνη κάλυπτε τις τρεις πλευρές. Στην πλευρά απέναντι από την είσοδο ήταν τοποθετημένος ο νεκρός με την κεφαλή προς ΝΑ. Γύρω από αυτή βρέθηκαν 34 λεπτά φύλλα χρυσού και άλλα 13 είχαν πέσει στο διάδρομο. Κοντά στο κεφάλι βρέθηκαν άβαφος αρυτήρας (Π 2202) και μέσα του λυχνάρι (Π 2205), καθώς και δακρυδόχη (Π 2204). Κοντά στη λεκάνη βρέθηκε άωτο σκυφίδιο (Π 2203). Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε φέρετρο, από το οποίο σώθηκαν καρφιά. Ίσως από αυτό είναι και η χάλκινη κλειδαριά που βρέθηκε.

Στο οικόπεδο της οδού Βερόης συλλέγησαν ακόμη τμήμα επιτύμβιας στήλης με τρεις έξεργους ρόδακες, διαμ. 0,065 μ., τριγωνικά τοποθετημένους (Λ 650), καθώς και τραπεζοφόρο με ανάγλυφη διακόσμηση από φυλλωτό κόσμημα στην όψη και από πέντε κάθετες ανάγλυφες ταινίες που καταλήγουν σε λεοντοπόδαρο στις στενές πλευρές (Λ 651).

Οδός Μυτιλέκα 8 (Ο.Τ. 58)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παπαδημητρίου αποκαλύφθηκε προς την οδό Μυτιλέκα και σχεδόν παράλληλα προς αυτή πλακόστρωτη υστερορωμαϊκή οδός, πλ. 2,70 και πάχ. 0,20 μ. Η οδός δεν έχει κράσπεδα, αποτελείται δε από μεγάλους, πελεκητούς, καλά αρμοσμένους πολυγωνικούς λίθους. Κάτω από την οδό και στο μέσο της υπάρχει κτιστός αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,64 και ύψ. 0,89 μ., καλυμμένος με πωρολίθους, μήκ. 0,95 και πάχ. 0,15 μ.

Προς Α. και Δ. της οδού και στο ίδιο βάθος μ' αυτή, υπάρχουν τρεις πήλινοι αγωγοί προς Α., σωζόμενοι κατά διαστήματα, και ένας προς Δ. Φαίνεται ότι στις δύο πλευρές του δρόμου υπήρχαν «πεζοδρόμια», κάτω από τα οποία διήρχοντο οι πηλοσωλήνες ύδρευσης της Βέροιας. Οι πηλοσωλήνες έχουν συνήθως μήκος 0,65 και διάμετρο 0,12 μ., η δε στεγανότητα της αρμογής τους επιτυγχάνεται με στρώμα κορασανίου. Προς το νότιο άκρο της οδού ο ένας από τους τρεις πηλοσωλήνες διεκόπτετο από μικρό φρεάτιο, διαμ. 0,44 και βάθ. 0,49 μ., το οποίο είναι το κάτω μέρος πιθαριού. Προφανώς το σύστημα ύδρευσης της Βέροιας είχε κατά διαστή-

ματα τέτοια φρεάτια για τον καθαρισμό του νερού.

Οι οικοδομικές γραμμές των κτιρίων ήταν σε απόσταση 1,70 μ. από τα άκρα του πλακοστρώτου της οδού («πεζοδρόμια»), στο χώρο δε αυτό προς Α. της οδού ανοίχτηκαν δύο στρωματογραφικές τομές. Σ' αυτές παρατηρήθηκαν 5-7 στρώματα, από τα οποία τα δύο βαθύτερα έδωσαν και όστρακα μελαμβαφή, ένα ερυθρόμορφο κτλ., ενώ τα υπόλοιπα ανήκαν στους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους. Προς Δ. της οδού βρέθηκε επίσης τοίχος οικοδομήματος.

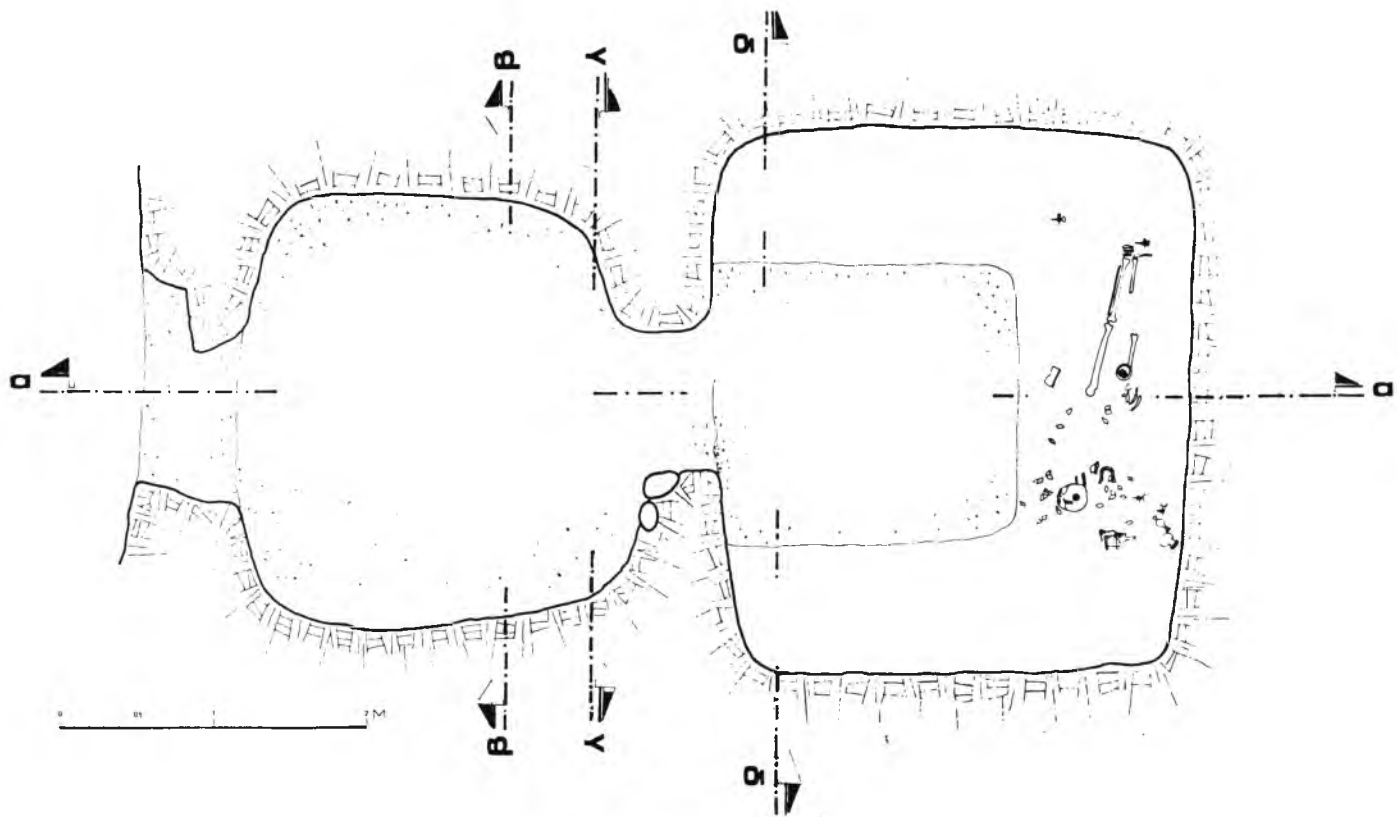
Προς Α. της οδού βρέθηκαν αποσπασματικοί τοίχοι από την υποθεμελίωση κτιρίου (-ων;) που η κατάσταση διατήρησής τους δεν επέτρεπε την αποκατάσταση της κάτοψης. Οι επιχώσεις ήταν ισχυρά διαταραγμένες από την επάλληλη οίκηση, και έδωσαν όστρακα διάφορων εποχών, ελληνιστικά, ρωμαϊκά, υστερορωμαϊκά και βυζαντινά, καθώς και μεταβυζαντινά αγγεία. Μία ψήφος από υαλόμαζα έχει μορφή αγγείου.

Τα σωζόμενα υπολείμματα τοίχων επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι το κτίριο είχε τρεις μεγάλους χώρους που υπέστησαν μετασκευές και διαιρέθηκαν σε περισσότερους. Προς Ν. του οικοπέδου και στο χώρο Κ βρέθηκαν δύο ταφές ανάμεσα στους τοίχους, που πρέπει να ανήκουν σε κλιμακοστάσιο. Οι δύο νεκροί ήταν ακτέριστοι, με κατεύθυνση Α.-Δ., με τα χέρια στο στήθος, και δε βρίσκονταν στο ίδιο επίπεδο, αλλά 0,30 μ. ο ένας χαμηλότερα του άλλου. Σε διάφορες τομές που έγιναν στο οικόπεδο βρέθηκαν τμήματα δαπέδων, εντελώς αποσπασματικά. Στο βορειότερο από τους τοίχους είχε εντοιχιστεί κομμάτι γλυπτού, αυλακωτού λίθινου αγωγού, ενώ και στους άλλους τοίχους είχαν χρησιμοποιηθεί δόμοι πώρινοι από αρχαιότερα οικοδομήματα μαζί με αργούς λίθους, κορασάνι και πλάκες. Προς Β. του τοίχου αυτού βρέθηκε άλλος πήλινος αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ. δηλαδή προς το δίκτυο της οδού.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αναφέρουμε εδώ πώρινο επίκρανο παραστάδας (Λ 629), κάτω τμήμα περιρραντηρίου (Λ 626), κομμάτι κίονα με επτά σωζόμενες ραβδώσεις, μαρμάρينو ιωνικό κιονόκρανο (Λ 630), βάση και κομμάτι κίονα, χάλκινα νομίσματα και απότμημα ενεπίγραφης μαρμάρινης στήλης (Λ 645) από την παράσταση της οποίας σώζεται περίγραμμα μορφής που κρατούσε λαμπάδα. Επάνω επιγραφή (Π ι ν. 136 β) από την οποία σώζεται:

[...] ΕΝΗΑ ΑΝΤΙΓΟΝ [ου]

Σημαντικό στοιχείο για τη βυζαντινή Βέροια ήταν η ανακάλυψη ενός βυζαντινού οστράκου (βάσεως αγγείου), πάνω στην οποία είναι κολλημένος (λόγω υψηλότητας θερμοκρασίας κατά την όπτηση) ένας κεραμικός τριποδίσκος. Αποδεικνύ-

Σχέδ. 3. Βέροια. Οδός Βερόης (Ο.Τ. 104). Οικόπεδο Σπ. Φωτιάδη. Ο λαξευτός τάφος ΙΙ.

εται συνεπώς με ασφάλεια ότι και η Βέροια ήταν κέντρο κεραμικής παραγωγής εφυαλωμένων αγγείων κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο και ίσως μία εμπειριστατωμένη μελέτη των βυζαντινών οστράκων που συλλέγονται κατά τις σωστικές ανασκαφές να μας έδινε περισσότερες πληροφορίες για ιδιάζοντα στοιχεία του «εργαστηρίου» της.

Οδός Ελ. Βενιζέλου και Αντ. Τσούπελη (Ο.Τ. 137)

Ανασκάφτηκαν δύο συνεχόμενα οικόπεδα ιδιοκτησίας Αργεντόπουλου - Σιαμάγκα - Κούτερη και ΤΕΧΝΟΔΟΜΗΣ Ε.Π.Ε. Σ' αυτά αποκαλύφθηκε τοίχος ελληνιστικού οικοδομήματος, του οποίου σώζεται η ανατολική γωνία και δύο πλευρές που παρακολουθούνται σε μήκος 9,5 μ., η Β.-Ν., και 19 μ. περίπου, η Α.-Δ. Και οι δύο πλευρές συνεχίζονται στα παρακείμενα οικόπεδα. Ο τοίχος σύγκειται από δόμους παρολίθου, από τους οποίους οι τέσσερις κάτω σειρές αποτελούσαν τη θεμελίωση που πατεί πάνω στο φυσικό έδαφος. Οι δόμοι της άνω σειράς, που σώζονται μόνο στη γωνία του οικοδομήματος, είναι καλύτερα ειργασμένοι και φέρουν περιτένεια, οπωσδήποτε δε πρέπει να ήταν ορατοί.

Προς τη νότια πλευρά του οικοδομήματος περνούσε δρόμος. Η επίχωσή του, όπως συμβαίνει σε πολλά μέρη της Βέροιας, ήταν εντελώς διαταραγμένη από τις πολυπληθείς πήλινες σωληνώσεις που στις διάφορες περιόδους της ιστορίας της πόλεως ύδρευαν τα κτίριά της. Η οδός αυτή είναι κάθετη προς την πλακόστρωτη ρωμαϊκή οδό³ που βρέθηκε στο παρελθόν κατά μήκος της οδού Βενιζέλου. Η πυκνότης των αγωγών είναι φανερή στις δύο τομές κάθετα προς το δρόμο, ενώ στη νότια παρεία του οικοπέδου, προς την οδό Αντ. Τσούπελη, έγινε δυνατό να επισημανθεί τοίχος παράλληλος προς το οικοδόμημα, ελληνιστικών επίσης χρόνων, που ανήκε σε κτίριο στη νότια πλευρά του δρόμου. Στην παρεία αυτή παρακολουθήθηκε κατά μήκος η πορεία των πήλινων αγωγών. Οι ενώσεις των αγωγών έχουν χρίσμα ασβέστου. Βρέθηκε και ένα πιθάρι που χρησίμευε ως φρεάτιο καθαρισμού. Είναι σκεπασμένο με πέτρα, ο δε αγωγός εισέρχεται από οπή στο τοίχωμα.

Στη γωνία του ελληνιστικού κτιρίου βρέθηκαν προς τη νότια πλευρά τρεις δόμοι τοποθετημένοι οριζόντια, κάτω δε από αυτούς παρακολουθούνται τέσσερα αδιατάρακτα στρώματα. Στην ανατολική πλευρά της γωνίας υπήρχαν τοποθετημένοι δύο δόμοι όρθιοι.

Από κινητά ευρήματα του οικοπέδου σημειώνεται

η παρουσία ελληνιστικών κυρίως οστράκων από διάφορα αγγεία (μεγαρικοί σκύφοι, πινάκια, αμφορείς, κύπελλα κτλ.). Στο εσωτερικό βάσεως σκύφου υπάρχει εμπαιστή η επιγραφή ΔΑΜΟ ΝΙΚΟΥ, στο κάτω δε μέρος άλλης βάσεως εγχάρκτη η επιγραφή ΒΙΒΟΥΥ. Βρέθηκε ακόμη δωρικό κιονόκρανο (Λ 632) μαρμάρينو, καθώς και τμήμα από το θώρακα μαρμάρινου ανδριάντα (Λ 652).

Οδός 'Ηρας και Κυρίμη (Ο.Τ. 212)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Πρωτόγερου, βρέθηκε σε βάθος 2 μ. περίπου από το οδόστρωμα της οδού 'Ηρας χτιστός αγωγός που κατέληγε σε φρεάτιο από πλάκες. Σε βάθος 3,50 μ. περίπου βρέθηκε γωνία οικοδομήματος ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Στους τοίχους έχουν εντοιχιστεί δόμοι από παλιότερο ελληνιστικό κτίριο, πόρινοι, ένας με περιτένεια. Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου επεκτείνεται προς Δ., όπου συναντάται και καμπυλόγραμμο κομμάτι τοίχου. Επισημάνθηκε επίσης η προέκταση, μετά μία διακοπή 6,5 μ. περίπου, προς Α., προς την οδό Κυρίμη.

Εξωτερικά, προς Β. του τοίχου αυτού, αποκαλύφθηκαν έξι σειρές πήλινων αγωγών με κατεύθυνση Α.-Δ. Άλλος πήλινος αγωγός είχε κόψει το δυτικό τοίχο του κτιρίου. Στο εσωτερικό της σχηματιζόμενης γωνίας αποκαλύφθηκε στρώμα από χαλίκι και ασβέστη που πατούσε σε πέντε στρώματα πιο κάτω το τελευταίο δάπεδο πάνω στο στερεό έδαφος.

Κινητά ευρήματα είχαμε όστρακα ελληνιστικά και ρωμαϊκά, διάφορων αγγείων, επτά πήλινες αγνύθες, μία μολύβδινη, έναν πεσσο σφενδόνης, ένα λύχνο υστερορωμαϊκό και χάλκινα νομίσματα.

Οδός Ι. Κωτουνίου και Ξάνθης (Ο.Τ. 212)

Στο οικόπεδο αυτό βρέθηκαν μέσα στα μπάζα δύο μαρμάρινοι βωμοί ρωμαϊκών χρόνων, από τους οποίους ο ένας είναι ενεπίγραφος (Λ 631) (ύψ. 0,79, πλευρά 0,61 × 0,81, ύψ. γραμμ. 0,015 μ.). Πάνω φέρει απόξεση (Πί ν. 136 ε):

Εὐτυχᾶς Εὐτυχανός	Ποπίλλιος Κάνωπος
Μ. Ουαλέριος Τρύφων	Κρατερὸς Ἑρμοῦ
Ποπίλλιος Διονύσιος	Ποπίλλιος Εὐάγγελος
Καϊκίλιος Πετραῖος	Ἰούλιος Ἀρόσος
Καϊκίλιος Ζώσιμος	Νίγερ Τόρκου
Κορνήλιος Παιδέρως	Κλαύδιος Ἥγησίμβροτος
Ἰούλιος Ἀρτεμίδωρος	Μαρωνιανός Ἀφροδείσιος
Ἰούλιος Σκεπτικός	

Στην οδό Ι. Κωτουνίου και κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής του οικοπέδου παρακολουθήθηκε τοίχος υστερορωμαϊκού κτιρίου. Τον τοίχο διέσχιζε αγωγός χτιστός με οπτοπλίνθους και με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στο μέσο της οδού Ι. Κωτουνίου σχηματιζόταν φρεάτιο, στο οποίο απέληγε πηλοσωλήνας.

3. Βλ. Μακεδονικά 14 (1974) σ. 164, σημ. Ι και σχέδ. Ι.

Πάνω από τον αγωγό, που καλυπτόταν με πήλινες πλάκες και σ' ένα σημείο με μαρμάρινη πλάκα σε δεύτερη χρήση παρατηρήθηκε εκτεταμένο στρώμα κεραμιδιών (καταστροφής;), ενώ από την επίχωση ως την επιφάνεια συγκεντρώθηκαν κυρίως μεταβυζαντινά όστρακα.

Από τα κινητά ευρήματα ανεφέρουμε απότμημα μαρμάρινης βάσης ιωνικού κίονα (Λ 628).

Οδός Ελ. Βενιζέλου - Μούμογλου (Ο.Τ. 219)

Στο οικόπεδο αυτό, ιδιοκτησίας του παρακειμένου ναού Αγίου Ιωάννου, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα διάφορων εποχών. Ένα τμήμα κτιρίου ελληνιστικών χρόνων, χτισμένου με πώρινους δόμους (1), είχε πρόσοψη προς Ν. στην αρχαία οδό που αποκαλύφθηκε και στο έναντι οικόπεδο Αντ. Τσούπελη - Ελ. Βενιζέλου (Ο.Τ. 137). Ίχνη της οδού αυτής (πηλοσωλήνες με οπές επισκέψεως κτλ.) βρέθηκαν και στο παρόν οικόπεδο.

Το κτίριο αυτό πρέπει να καταστράφηκε στα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε κατασκευάστηκε το δάπεδο και οι πηλοσωλήνες που περνούν πάνω από τους τοίχους του. Στους βυζαντινούς χρόνους ανήκει ο τοίχος (2), ο οποίος είχε εντοιχισμένους και δόμους, καθώς και σπονδύλους από το ελληνιστικό κτίριο, ένα δε τμήμα χτιστού αγωγού τον διέσχισε από Α. προς Δ. Μεταγενέστερος (υστεροβυζαντινός;) είναι ο τοίχος 3, τον οποίο διέσχισε — καθώς και τον τοίχο 2 — χτιστός καμαρωτός αποχετευτικός αγωγός.

Από το οικόπεδο συλλέγησαν πολλά ελληνιστικά όστρακα, που ανήκουν σε διάφορα αγγεία (σκύφοι, πινάκια, αμφορείς κτλ.), ένα όστρακο που φέρει την επιγραφή *ΕΞΑΝ/Δ* 'μία πήλινη αγνύθα και ένα μικύλλο αγγείο, καθώς επίσης και ένα κλασικό ερυθρόμορφο όστρακο. Στον τοίχο 2 βρέθηκε εντοιχισμένο θραύσμα ημίεργου αναγλύφου ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση κυνηγού. Επίσης κατά την αποξήλωση των μεταγενέστερων τοίχων βρέθηκε τμήμα από το επάνω δεξιό μέρος επιτύμβιας στήλης (Λ 622). Σώζεται το δεξιό γωνιακό ακρωτήριο, το οποίο κοσμεί ημιανθέμιο, ένας δε πλοχμός εκφυόμενος από εδώ καταλήγει στο ελάχιστο σωζόμενο κεντρικό ακρωτήριο.

Οδός Μούμογλου και Εδέσσης (Ο.Τ. 225)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Μωυσιάδη και Σία Ο.Ε., δε βρέθηκαν τοίχοι κτισμάτων. Η επίχωση συνίστατο από μπάζα σε βάθος μέχρι 3 μ. περίπου όπου άρχιζε το στερεό.

Προς το νοτιοδυτικό μέρος του οικοπέδου βρέθηκαν μέσα στα μπάζα δύο αέφαλοι κορμοί αθλητών, των ρωμαϊκών χρόνων. Ο πρώτος (Λ 641) έχει άνετο σκέλος το αριστερό. Στο δεξί πόδι πίσω υπάρχει συμφυές στρογγυλό στήριγμα. Φορεί ιμά-

τιο που πορπούται στο δεξιό ώμο, πέφτει διαγώνια και τυλίγεται στον αριστερό πήχυ. Στο δεξί χέρι θα κρατούσε κάποιο επίμηκες αντικείμενο (σωζ. ύψ. 1,25 μ.).

Ο δεύτερος κορμός (Λ 642), αέφαλος, σώζεται μέχρι πάνω από το γόνατο του αριστερού ποδιού. Η κεφαλή ήταν ένθετη, καθώς και το αιδοίο. Στο δεξιό ώμο πορπώνεται ιμάτιο που ανεβαίνει στον αριστερό ώμο, περνά πίσω από το βραχίονα, τυλίγεται στον πήχυ και πέφτει προς τα κάτω (σωζ. ύψ. 1,25 μ.).

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και εν μέρει έξω από την οικοδομική γραμμή βρέθηκε τοίχος που σχηματίζει αμβλεία γωνία. Εσωτερικά υπήρχαν δύο αναβαθμοί με ορθομαρμάρωση. Το δάπεδο εσωτερικά ήταν στρωμένο με πλάκες πάνω σε υπόστρωμα κορασανιού. Κάτω από το υπόστρωμα αυτό περνούσε πήλινος αγωγός με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος είχε και εξωτερικά επάλειψη κορασανιού και ορθομαρμάρωση. Η όλη κατασκευή θεμελιούται σε μπαζώματα, φαίνεται δε ότι ανήκει στους βυζαντινούς χρόνους.

Από τα μπαζώματα συνελέγη χάλκινο νόμισμα μεσοβυζαντινό και όστρακα βυζαντινού κυπέλλου με παράσταση εγχάρακτου παγωνιού, ο κύριος όμως όγκος των οστράκων ανάγεται στη μεταβυζαντινή περίοδο. Επίσης βρέθηκε τμήμα πλάκας (Λ 647) με την επιγραφή (Π ι ν. 136 α):

[--- Παρ]
θικ[οῦ.... ἀρχ]
ιερ[έως μεγίστου, δημαρχικῆς ἐξουσί]
ίας [τό --- -]
ον, "Υ[πατον....]
εινου Α[..... μεγίστου]
καί θειο[τάτου αὐτοκράτορος]
Σεμήρο[υ]

καθώς και άλλο μικρότερο (Λ 648) με την επιγραφή:

ατω
σεβ
υσε

Οδός Αριστοτέλους 18

Στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου Γεωργίου Πάσχου, βρέθηκε αρράβδωτος κίονας (απότμημα) που φέρει αναθηματική επιγραφή (Λ 649). Σε δεύτερη χρήση ο κίονας κόπηκε στη μέση και η επίπεδη επιφάνειά του χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι. Στην κυρτή επιφάνεια είναι έντονα τα ίχνη φωτιάς που κατέστρεψε και μέρος της επιγραφής, του 239 μ.Χ. (ύψ. 0,88, πλ. 0,36, πάχ. 0,21, ύψ. γραμμάτων 0,035-0,04 μ.):

'Αγαθῇ Τύ[χη]
[Αὐ]τοκράτορ[ι Καίσαρ]
[Μ.] 'Αντωνίω[ι Γορδ]ιανῶι

[Ε]ὐσεβεῖ Εὐ[το]χεῖ
[Σε]βαστῶ Ἀρχι[ε]ρεῖ
[Μ]εγίστῳ Δη[μ]αρ-
[χ]ικῆς ἐξερ[υσ]ίας
[τ]ό β', ὑπάτῳ, Π(ατρί) Π(ατρίδος)
Ἡ Μητρόπ[ο]λις
[κ]αὶ δις νεωκόρος
Βεροίων

Η αποστρογγυλευμένη άνω επιφάνεια του κίονα δείχνει ότι πρόκειται ενδεχομένως για μιλλιάριο (Πί ν. 136 γ-δ).

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Γέφυρα Αλιάκμονα

Αμέσως μετά τη γέφυρα του Αλιάκμονα επί της οδού Βεροίας-Βεργίνας, στη δεξιά (ΝΑ.) όχθη, απέναντι από το μακεδονικό τάφο (βλ. Μακεδονικά 15 (1975), σ. 293-295), βρέθηκε τυχαία την 1.12.1977, σε παλιά μπάζα που προέρχονται από οικοδομές της Βέροιας, τετραπλευρος επιτύμβιος βωμός (Λ 646), ύψ. 1,28, πλ. 0,56 × 0,52 μ. Στη μία πλάγια πλευρά σώζεται η ανάγλυφη αετωματική επίστεψη με ομφάλιο στο κέντρο. Στην κύρια όψη, που πρέπει επίσης να είχε αετωματική επίστεψη, υπάρχει η υστερορωμαϊκή επιγραφή:

Φαῦστος κέ Νοη-
μα Κορινίῳ Εὐ-
τυχίῳ νι τῷ ὑῷ
μνήμης χάριν

Πολυπλάτανος

Σε επίσκεψή μας στη γνωστή τούμπα του Πολυπλάτανου, περίπου 3 χλμ. ΒΔ. του χωριού⁴, περι-
συλλέξαμε ορισμένα όστρακα της ύστερης νεολι-
θικής γραπτά «μέλανα επί ερυθρού» Διμηνίου, στυλβωτά⁵ και μια σειρά λίθινων εργαλείων.

Κυψέλη

Και στην τούμπα⁶ αυτή περυσυλλέξαμε μια ατρα-
κτοειδή δακρυδόχο, ελληνιστικών χρόνων, ένα
όστρακο πρωίμου εποχής του σιδήρου και δύο
γραπτά (μυκηναϊκά;).

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Πολύμυλος

Στο οικόπεδο Παύλου Σαπχαζίδη, βρέθηκε κατά
την εκσκαφή πεδίων τάφος και ειδοποιήθηκε η

Εφορεία από το Σταθμό Χωροφυλακής Πολυμύλου.
Όπως διαπιστώθηκε, στο οικόπεδο υπήρχε κτίριο
με ψηφιδωτά δάπεδα τα οποία είχαν καταστραφεί σε
πολλά σημεία από τα πέδιλα που ανοίχτηκαν.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε τμήμα κτι-
ρίου. Σε βάθος 0,26 μ. από την επιφάνεια του
εδάφους βρίσκονταν τα ψηφιδωτά δάπεδα που εδρά-
ζονταν σε υπόστρωμα 0,40 μ. από κορασάνι και
λίθους. Στο ανατολικό στενόμακρο τμήμα του
κτιρίου βρέθηκαν τρία ψηφιδωτά, καταστραμμένα
εν μέρει από τα πέδιλα, ακριβώς δε στο μεσαίο απ'
αυτά κάτω από το υπόστρωμα και στρώμα αμμοχά-
λικου βρέθηκε ο κιβωτιόσχημος χτιστός τάφος που
σκεπαζόταν με τρεις καλυπτήριες πλάκες. Εσωτε-
ρικά ήταν επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα. Ο
άξονάς του ήταν Α.-Δ., ο δε νεκρός έκείτο εκτάδην
πάνω στο δάπεδο από αμμοχάλικο με την κεφαλή
προς Δ. Είναι πιθανότατο ότι ο τάφος (διαστ. 1,91 ×
0,62 × 0,77 μ. ύψ.) σκεπάστηκε ενσυνείδητα από το
ψηφιδωτό δάπεδο.

Ποιά ήταν η φύση του κτίσματος φαίνεται από
την επιγραφή στο βόρειο από τα αποκαλυφθέντα
τρία ψηφιδωτά δάπεδα:

Ὑπὲρ εὐχῆς/ Ἀρίστωνος Νικό/λα κέ τοῦ οἴκου

Πιθανότατα πρόκειται για παλαιοχριστιανική βα-
σιλική, η ανασκαφή όμως δε συνεχίστηκε στα
διπλανά οικόπεδα το 1977. Με το κτίσμα αυτό
γειτονεύουν οκτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι που, σύμ-
φωνα με τις πληροφορίες που πήραμε, είχαν βρεθεί
παλιότερα στο δρόμο μπροστά στο οικόπεδο (3) και
στο σπίτι του Κερογλίδη Χριστόφορου, στην απέ-
ναντι πλευρά του δρόμου, προς Α.

Μία λίθινη προϊστορική αξίνα με τρήμα υπάρχει
στο Σχολείο του Πολυμύλου.

Ορισμένα βυζαντινά και αρχαία νομίσματα (5),
που βρίσκονται στην κατοχή του Αθαν. Τσαντε-
κίδη, καταγράφτηκαν.

Σύμφωνα με πληροφορίες στην περιοχή του
χωριού έχουν βρεθεί κατά καιρούς: α) θολωτός
αγωγός από παρόλιθο που αρχίζει από πηγή στη
θέση Ξεροβούνι και καταλήγει στο γήπεδο του
χωριού, όπου είχε βρεθεί και «δωμάτιο» με οπτο-
πλινθοδομή, β) δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλάκες
στη θέση Βαθύ Ρέμα κατά τη διάνοιξη του δρόμου,
γ) χρυσο (βυζαντινό;) νόμισμα στην οικία Θεοδ.
Αϊβαλιώτου.

Νεράιδα

Οικόπεδο αριθ. 105

Στο νέο συνοικισμό της Νεράιδας Κοζάνης που
ανεγέρθηκε στο ύψωμα Χοντρή Ράχη⁷ πάνω από τη

4. Βλ. Μακεδονικά 15 (1975), ν5 στον παρένθ. πίν. 12. Ο χάρτης είναι παρμένος από την πολυγραφημένη μελέτη του David H. French, Index of Prehistoric Sites in Central Macedonia, Athens 1967, σ. 30.

5. Για τα όστρακα πρβλ. όσα δημοσίευσε ο R. J. Rodden, στο Balkan Studies 5 (1964), σ. 117, πίν. 7.

6. Βλ. D. H. French, ό.π., σ. 25 (= Neokhor P2).

7. Βλ. BSA 74 (1979), σ. 186, εικ. 1C (το ύψωμα Χοντρή Ράχη σημειώνεται με το τριγωνομετρικό σημείο 395).

γέφυρα του Αλιάκμονα υπάρχει οικισμός αρχαίος, ο οποίος όμως υπέστη μεγάλη καταστροφή κατά την ισοπέδωση για τη δημιουργία του νέου χωριού. Ο οικισμός αυτός περικλειόταν από περίβολο και καταλάμβανε ολόκληρη την έκταση της κορυφής.

Με την ευκαιρία δοκιμαστικής ανασκαφής στο οικόπεδο αριθ. 105, ιδιοκτησίας Ανέστη Ντουβαρτζίδη, αποκαλύφθηκαν δύο οικοδομήματα του αρχαίου μακεδονικού χωριού που υπήρχε εδώ. Το σπίτι Α, λιθόκτιστο, έχει ακανόνιστο σχήμα. Η πρόσοψη ήταν προς τη δυτική πλευρά, όπου υπήρχε η θύρα (άνοιγμα 1,25 μ.) χωρίς κατώφλι. Ήταν σκεπασμένο με μεγάλες ωραίες λακωνικές κεραμίδες, φαίνεται δε ότι η στέγη ήταν δίρριχτη, γιατί τα κεραμίδια βρέθηκαν πεσμένα σε σωρό κοντά στο βόρειο και νότιο τοίχο του σπιτιού, όπου θα είχαν κυλήσει. Αντίθετα, στο εσωτερικό του σπιτιού βρέθηκαν κυρίως πέτρες από τους τοίχους. Όπως έδειξε η κεραμική το σπίτι χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ υπήρχαν και λίγα ρωμαϊκά όστρακα. Ανάμεσα σ' αυτά βρέθηκε και όστρακο ανάγλυφου αγγείου με μορφή κρανοφόρου που υψώνει το δεξί χέρι και με επιγραφή: *MENOI*.

Προς Β. του σπιτιού Α αποκαλύφθηκε μόνο επιφανειακά στο γειτονικό οικόπεδο αριθ. 104 ένα

δεύτερο ελληνιστικό σπίτι Β', με αψιδωτή τη νότια πλευρά του όπου υπήρχε και η θύρα. Έξω από τη βορειοανατολική γωνία του βρέθηκε στόμιο πιθαρριού με εμπαιστά στρογγυλά κοσμήματα.

Τοίχος ενός άλλου σπιτιού βρέθηκε και προς Ν. του σπιτιού Α. Η ύπαρξη του μακεδονικού αυτού χωριού του 2ου αι. π.Χ., περιτοιχισμένου και πάνω στο δρόμο που οδηγούσε από την Ελίμεια στην Περραιβία, θα μας έδινε σε μια ανασκαφή σε μεγαλύτερη έκταση ενδιαφέρουσες γνώσεις γι' αυτά τα πολίσματα της Άνω Μακεδονίας. Στην περίπτωση της Νεράιδας υπάρχει πρόσθετο ενδιαφέρον, γιατί το ελληνιστικό χωριό χτίστηκε πάνω σε έναν εκτεταμένο οικισμό της πρώιμης εποχής του χαλκού, όπως έδειξε μια τομή στη θύρα του σπιτιού Α, και κυρίως μια στρωματογραφική τομή κοντά στον ελληνιστικό περίβολο, στο σημείο όπου την έκοψε ο σύγχρονος ασφαλτοστρωμένος δρόμος. Εδώ μετά το πρώτο στρώμα που είναι ελληνιστικό, εντοπίστηκαν άλλα τέσσερα, από τα οποία το δεύτερο είναι προϊστορικό, πιθανώς πρωίμου εποχής χαλκού, και το τρίτο, τέταρτο και πέμπτο έδωσαν σαφώς ομοιογενή κεραμική της πρωίμου εποχής του χαλκού, σαν εκείνη των κοντινών Σερβίων⁸.

ΠΑΝΤΟΣ ΠΑΝΤΟΣ

8. Ό.π., σ. 217 κ.ε.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ- ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ

Θεσσαλονίκη

Οδός Κάστρον (ανατολικά τείχη)

Ένα τμήμα των τειχών, απέναντι από το Δημοτικό Νοσοκομείο, είχε υποστεί σημαντικές φθορές τις οποίες επιδείνωσαν οι κατά καιρούς αποσπασματικές επεμβάσεις μετά την κατεδάφιση των σπιτιών που ήταν προσκολλημένα στην εξωτερική πλευρά των τειχών.

Οι φθορές συμπληρώθηκαν με νέα τοιχοποιία και αποκαταστάθηκε επίσης η όψη του τείχους με την καθαίρεση και συμπλήρωση των παλιότερων μικροεπισκευών (Π ί ν. 137 α-β).

Οδός Επαμεινώνδα 10 (πύργος στο βορειοδυτικό τείχος)

Οι πώρινοι γωνιόλιθοι με τους οποίους είναι κατασκευασμένοι ο πύργος και τα τμήματα του τείχους που ξεκινούν από αυτόν, είχαν φθαρεί. Μερικοί παρουσίαζαν ρωγμές κι άλλοι είχαν μετατοπιστεί με κίνδυνο την κατάρρευση της υπερκείμενης τοιχοποιίας. Οι φθορές αυτές προήλθαν κυρίως από βομβαρδισμούς κατά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και είχαν επιταθεί από τις καιρικές συνθήκες και τους σεισμούς.

Παλιότερα είχε γίνει προσπάθεια αντιστήριξης της τοιχοποιίας με αντηρίδα από τσιμέντο στην εξωτερική πλευρά, καθώς επίσης και με κτιστές αντηρίδες στην εσωτερική πλευρά του πύργου (Π ί ν. 137 γ-δ). Οι φθαρμένοι και ραγισμένοι γωνιόλιθοι αφαιρέθηκαν και αντικαταστάθηκαν από άλλους με τις ίδιες διαστάσεις, που μεταφέρθηκαν από την περιοχή της Βέροιας. Οι ρωγμές της τοιχοποιίας στην εσωτερική πλευρά του πύργου εμποτίστηκαν και στερεώθηκαν, ώστε να αποτελέσουν σταθερή βάση για τους γωνιολίθους της ανωδομής (Π ί ν. 137 ε).

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του πύργου, προσκολλημένο στην ανατολική του πλευρά, μικρό παρεκκλήσιο με ίχνη τοιχογραφιών (Π ί ν. 138 α).

Λευκός Πύργος

Αντικαταστάθηκε με σιδερένιο θύρωμα η ξύλινη πόρτα του ισογείου που είχε επανειλημμένα παραβιαστεί. Επίσης τοποθετήθηκαν κιγκλιδώματα σε δύο παράθυρα του κλιμακοστασίου και συμπληρώθηκαν τα κιγκλιδώματα στις επάλξεις.

Αγία Σοφία

Μετά την εμφάνιση υγρασίας στα ψηφιδωτά του τρούλου του ναού της Αγίας Σοφίας, έγινε έρευνα για την εξακρίβωση των αιτιών. Διαπιστώθηκε ότι γινόταν διείσδυση των νερών της βροχής από τις τέσσερις μικρές στέγες στις γωνίες του κύβου που περιβάλλει τη βάση του τρούλου, οι οποίες καλύπτονταν με πήλινα πλακίδια και επάλειψη πίσσας (Π ί ν. 138 β-γ). Μετά την αφαίρεση της επίστρωσης αυτής και του μαζώματος των τεσσάρων στεγών, τοποθετήθηκε θηραϊκή γη και έγινε επικάλυψη με φύλλα μολύβδου. Η λύση αυτή προτιμήθηκε εξαιτίας της μικρής κλίσης της στέγης. Το νεότερο επίχρισμα του κυλινδρικού τυμπάνου που είχε αποσαθρωθεί αντικαταστάθηκε και υδροχρωματίστηκε. Επίσης αντικαταστάθηκαν με φύλλα μολύβδου τα κεραμίδια νεότερου τύπου του τυμπάνου (Π ί ν. 138 δ). Τέλος, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα κεραμίδια στην υπόλοιπη στέγη του ναού και υδροχρωματίστηκε εσωτερικά το τύμπανο του τρούλου κάτω από το ψηφιδωτό.

Ροτόντα

Με σκοπό την εξέταση της κατάστασης των ψηφιδωτών του τρούλου στήθηκε μέσα στο μνημείο κινητός πύργος (Π ί ν. 139 α). Για την έρευνα κλήθηκε ο καθηγητής Ιω. Κολέφας, ο οποίος διαπίστωσε την άμεση ανάγκη συντήρησης. Με την ευκαιρία αυτή έγινε λεπτομερειακή φωτογράφιση των ψηφιδωτών του τρούλου.

Απομακρύνθηκε το ξύλινο εκδοτήριο από την είσοδο της Ροτόντας και διαμορφώθηκε ως φυλάκιο-εκδοτήριο ο ισόγειος χώρος κάτω από την κατοικία του φύλακα. Για τη διαμόρφωση του χώρου συμπληρώθηκε με σχιστόπλακες η πλακόστρωση της αυλής ανάμεσα στην είσοδο του περιβόλου και του εκδοτηρίου.

Όσιος Δαβίδ

Εξετάστηκε από τον καθηγητή Ιω. Κολέφα η κατάσταση των ψηφιδωτών της κόγχης και διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχουν προβλήματα συντήρησης. Με την ευκαιρία αυτή τα ψηφιδωτά καθαρίστηκαν με νερό.

Άγιος Δημήτριος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών του ναού με τη στερέωση των τριών ψηφιδωτών στο νότιο πεσσό και του ψηφιδωτού του Αγίου Δημητρίου με τα παιδιά στο βορινό πεσσό. Επίσης συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού και τμήματα τοιχογραφιών και ψηφιδωτών στα εσωρράχια του τρίλοβου παραθύρου της δυτικής πλευράς του ναού (Π ί ν. 139 β-δ).

Η φιάλη του ναού που είχε υποστεί φθορές συμπληρώθηκε με τα κομμάτια που σώζονταν στη συλλογή γλυπτών του Αγίου Δημητρίου (Πί ν. 140 α-β).

Αχειροποίητος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών στο νότιο τόξο και στα τρία παράθυρα του νάρθηκα.

Οδός Απολλωνιάδος

Μετά τον αφοπλισμό των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών του τάφου, έγινε η συνένωση των κομματιών, ώστε να αποτελεσθούν οι τέσσερις πλευρές του τάφου και η οροφή.

Πυλώνας Αγίων Αποστόλων-δυτικά τείχη

Πέντε παλιά σπίτια, ανάμεσα στον πυλώνα των Αγίων Αποστόλων και στα δυτικά τείχη, απαλλοτριώθηκαν από την Υπηρεσία και κατεδαφίστηκαν για να υπάρξει δυνατότητα διαμόρφωσης του χώρου.

Βρασνά

Πύργος

Από το μεσαιωνικό πύργο που βρίσκεται δίπλα στην εκκλησία του χωριού σε ερειπιώδη κατάσταση, σώζονταν σε ύψος μόνο η δυτική πλευρά και μέρος της ανατολικής. Πριν από τις εργασίες στερέωσης έγινε καθαρισμός των κατακρημνισμάτων εξωτερικά από τον πύργο. Η στερέωση του πύργου άρχισε από τη βόρεια πλευρά και συνεχίστηκε στην ανατολική και νότια. Συμπληρώθηκε το κάτω μέρος των τοίχων και των αντηρίδων τους σε ύψος 3 μ. από τη στάθμη του εδάφους. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Χορτιάτης

Ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος

Με την εποπτεία της Εφορείας και με δαπάνες της Ελληνικής Εταιρείας συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών του βυζαντινού ναού.

Κουντουριώτισσα Πιερίας

Ναός Παναγίας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες που είχαν αρχίσει ήδη από το 1974. Συμπληρώθηκαν τα αρμολογήματα στο εσωτερικό και στη δυτική και βόρεια εξωτερική πλευρά. Εμποτίστηκαν οι ρωγμές στο βορειοδυτικό διαμέρισμα και συμπληρώθηκε η πλακόστρωση του δαπέδου με πήλινες πλάκες.

Κατασκευάστηκε καλντερίμι γύρω από το ναό και τοίχιο αντιστήριξης στη δυτική πλευρά του περιβόλου για τη συγκράτηση των χωμάτων. Αφού έγινε αποχωμάτωση, επιστρώθηκε το καλντερίμι από τη νότια είσοδο, στο χώρο που κάλυπτε άλλοτε η

εξωτερική στοά (Πί ν. 140 γ-δ). Καθαρίστηκε ο χώρος και απομακρύνθηκαν τα μπάζα και τα άλλα υλικά που είχαν συσσωρευθεί με τον καιρό.

Νέα Έφεσος Πιερίας

Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου

Μετά την πυρκαγιά που κατέστρεψε τη στέγη (Πί ν. 141 α) και το τέμπλο του ναού (Πί ν. 141 γ) αποφασίστηκε η ανακατασκευή της στέγης του μνημείου. Κατασκευάστηκε σενάζ περιμετρικά σε όλη την πάνω επιφάνεια των τοίχων και κατασκευάστηκε με καινούρια ξυλεία ο σκελετός της στέγης. Πάνω στο πέτωμα τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο και ακολούθησε επικεράμωση (Πί ν. 141 β).

Βέροια

Τουρκικά Λουτρά

Συνεχίστηκαν οι εργασίες, που είχαν αρχίσει το 1976, στον κεντρικό χώρο του γυναικείου τμήματος, με τη συμπλήρωση των εξωτερικών αρμολογημάτων. Επικεραμώθηκαν οι τριγωνικές χαμηλές στέγες, που υπάρχουν στις τέσσερις γωνίες του κτιρίου.

Ναός Παναγίας Δεζιάς

Κατά τη διάρκεια εργασιών ανανέωσης των εσωτερικών επιχρισμάτων που ανέλαβε το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο με την επίβλεψη της Εφορείας μας, αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου του Ιερού στρώμα αξιόλογης τοιχογραφίας με παράσταση ιεράρχη (Πί ν. 141 δ). Ύστερα από την αποκάλυψη της τοιχογραφίας το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας άρχισε την προσεκτική απομάκρυνση των σαθρών κονιαμάτων για τη διάσωση των σωζόμενων τοιχογραφιών. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Παλατίτσια Ημαθίας

Άγιος Δημήτριος

Συνεχίστηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού στο χώρο του νάρθηκα. Στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες της βόρειας τοξοστοιχίας και του βόρειου και ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους του νάρθηκα.

Μετά το πέρας των στερεωτικών εργασιών στο νάρθηκα, άρχισε η συντήρηση των τοιχογραφιών του κυρίως ναού. Στερεώθηκαν η νότια, η δυτική και μέρος της βόρειας πλευράς του νότιου κλίτους του ναού, καθώς και η δυτική και νότια πλευρά του κεντρικού κλίτους (Πί ν. 142 α-β).

Σέρβια

Ναΐσκος κοντά στο διάμεσο τείχος της ακρόπολης

Οι τοιχογραφίες του ναΐσκου, που αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη δρόμου προς την ακρόπολη των

μεσαιωνικών Σερβίων (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 270), αποτοιχίστηκαν για να συντηρηθούν.

Αγία Παρασκευή Κοζάνης

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Για να προστατευθεί ο χώρος της βασιλικής με τα αξιόλογα ψηφιδωτά δάπεδα, τοποθετήθηκε περίφραξη.

Σιάτιστα

Αγία Παρασκευή

Κατασκευάστηκε νέα πόρτα ασφαλείας στη βόρεια είσοδο του ναού και συμπληρώθηκαν τα κιγκλιδώματα στα παράθυρα του μνημείου.

Αρχοντικό Πούλκως

Συμπληρώθηκε ο καταστραμμένος περιβολότοιχος στη βόρεια πλευρά, πάνω στην υποθεμελίωση του αρχικού και ο ανατολικός μαντρότοιχος με ξερολιθιά σε χαμηλό ύψος.

Οικία Δόλγκηρα

Η οικία Δόλγκηρα, κτίσμα του 19ου αι., είχε υποστεί φθορές. Σε πρώτο στάδιο στερεώθηκε ο βόρειος τοίχος με εμποτισμό των ρωγμών και αρμολογήματα. Στη συνέχεια ανακατασκευάστηκε ο μισός ανατολικός περιβολότοιχος και έγιναν συμπληρώσεις στη βόρεια και δυτική πλευρά.

Αρχοντικό Νεραντζοπούλου

Ανακατασκευάστηκε τμήμα του βόρειου περιβολότοιχου του αρχοντικού που είχε καταρρεύσει και κατεδαφίστηκε μια ετοιμόρροπη νεωτερική κλίμακα στο σημείο αυτό.

Καστοριά

Αρχοντικό Εμμανουήλ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο αρχοντικό με την τοποθέτηση δεκαεπτά νέων φεγγιτών με χρωματιστά τζάμια.

Ομορφοκκλησιά Καστοριάς

Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Ομορφοκκλησιά της Καστοριάς¹ είχε υποστεί φθορές και είχε ανάγκη στερέωσης. Για την επισήμανση των φθορών αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια και καθαρίστηκε η στέγη από τα μπάζα που υπήρχαν εκεί. Στο δυτικό, βόρειο και νότιο τμήμα του κυρίως ναού βρέθηκαν ίχνη της αρχικής κεράμωσης και αποκαταστάθηκε η στέγη στο αρχικό της επίπεδο. Τα τμήματα αυτά επιστρώθηκαν με τσιμεντοκονία και επικεραμώθηκαν με βυζαντινά

κεραμίδια μεγάλων διαστάσεων, παλαιού τύπου. Πριν από την επικεράμωση αποκαταστάθηκαν οι οδοντωτές ταινίες που είχαν φθαρεί.

Οι θόλοι και ο βόρειος τοίχος του ναού καθαρίστηκαν από μεταγενέστερες επεμβάσεις με τσιμέντο και αρμολογήθηκαν οι τρουλίσκοι της στοάς και γενικά τα τμήματα του ναού που είχαν φθαρεί.

Οι δυτικές απολήξεις του βόρειου και νότιου τοίχου της στοάς δεν είχαν το κανονικό ύψος τους και η στέγασή τους ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη. Οι τοίχοι αποκαταστάθηκαν στο αρχικό ύψος τους και στεγάστηκε η στοά. Το παράθυρο της βόρειας πλευράς της στοάς και τμήμα του βόρειου τοίχου που είχε διογκωθεί κατεδαφίστηκε και ανακατασκευάστηκε με σενάζ κατά μήκος του. Επίσης εμποτίστηκαν οι θόλοι της βόρειας στοάς και ανακεραμώθηκαν (Πί ν. 143 α).

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Θεσσαλονίκη

Άγιος Νικόλαος ο Τρανός

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο προαύλιο του ναού του Αγίου Νικολάου του Τρανού (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 267). Κατά μήκος του νότιου άκρου του κεντρικού κλίτους του ναού του 1864 διανοίχτηκε μεγάλη τομή (τομή Η). Με την τομή αυτή εκτός από το γνωστό από την ανασκαφή του 1976 τοίχο ΒΙ της βασιλικής του 18ου αι., ο οποίος όπως διαπιστώθηκε είναι ο νότιος εξωτερικός τοίχος του ναού, και η συνέχεια του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα της ίδιας εκκλησίας, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου του ναού το δάπεδο της βασιλικής του 18ου αι., κατασκευασμένο από μαλτεζόπλακες. Επίσης μέσα στο βόρειο κλίτος του ναού του 1864 αποκαλύφθηκε ο τοίχος ΒΙΙΙ, ο οποίος ανήκει στο νότιο τοιχοβάτη του κεντρικού κλίτους της ίδιας εκκλησίας του 18ου αι. Ο ναός αυτός φαίνεται ότι προχωρεί βόρεια, πέρα από το προαύλιο του Αγίου Νικολάου. Η κόγχη του ναού δεν αποκαλύφθηκε, διότι βρίσκεται κάτω από το σημερινό σύγχρονο ναό.

Ανασκάφτηκε επίσης κάτω από το ναό του 18ου αι. ένα στρώμα μεταβυζαντινό με πολλά σπαράγματα τοιχογραφιών και βυζαντινά όστρακα. Στο χώρο αυτό βρέθηκε ένα πολύ ενδιαφέρον τμήμα μεταβυζαντινής τοιχογραφίας με παράσταση της Κοιμήσεως του Αγίου Νικολάου.

Στο κεντρικό κλίτος του ναού του 1864 και στο δυτικό άκρο του σκάμματος συνεχίστηκε η αποκάλυψη του τοίχου Γ₁ της βυζαντινής φάσης. Ο τοίχος αυτός πατάει πάνω στον υστερορωμαϊκό τοίχο Δ₁ που συνδέεται με τον κάθετό του τοίχο ΔΙΙ. Δεξιά και αριστερά από τον τοίχο ΔΙ και σε βάθος 5 μ. διαπιστώθηκαν υστερορωμαϊκά δάπεδα με μαρμα-

1. ΒΖ 51 (1958), σ. 100-109.

ροθέτημα (Δ), ενώ ανατολικά από τον τοίχο ΔΙΙ και σε βάθος 5,40 μ. αποκαλύφθηκε υστερορωμαϊκό δάπεδο από σαθρές πλίνθους μαζί μ' ένα ορθογώνιο τετράγωνο μαρμάρινο δόμο. Στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε ο τοίχος ΖΙΙΙ που αντιστοιχεί στον τοίχο ΖΙΙ και έτσι συμπληρώθηκε μερικώς η κάτοψη του ορθογώνιου υστερορωμαϊκού κτίσματος. Ανάμεσα στους τοίχους αυτούς σχηματίζεται ένα θυραίο άνοιγμα, πλ. 1,17 μ., που οδηγεί στο κτίσμα από τα δυτικά.

Επίσης στην ανατολική όψη του τοίχου ΖΙΙΙ και σε βάθος 3,65 μ. αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικό δάπεδο από πλίνθους και κάτω απ' αυτό σπαράγματα παλαιοχριστιανικών τοιχογραφιών.

Μεσα στο ορθογώνιο υστερορωμαϊκό κτίσμα διαπιστώθηκε η συνέχεια του δαπέδου με μαρμαροθετήματα και η μαρμαρίνη πλακόστρωσή του. Κάτω απ' αυτό βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών in-crustation style κι ένα μαρμαροθετημένο δάπεδο.

Την ανασκαφή επέβλεψε η επιστημονική βοηθός Ε. Μαρκή, η οποία και θα δημοσιεύσει την ανασκαφή.

Η κεραμική και τα νομίσματα καλύπτουν όλες τις εποχές από τους ελληνιστικούς ως τους νεότερους χρόνους. Η ανεύρεση επίσης πολλών παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών (ιωνίζοντα κιονόκρανα, θωράκια, λεκανίδες κ.ά.) είναι ενδεικτική για τον εντοπισμό παλαιοχριστιανικής βασιλικής που πρέπει να συνεχίζεται κάτω από τη διπλανή οικοδομή.

Οδός Μενελάου 18

Σε οικόπεδο της παραπάνω οδού, ανατολικά από το ναό του Αγίου Νικολάου του Τρανού και την αρχαία αγορά, αποκαλύφθηκαν τοίχοι και κτιστό φρεάτιο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων καθώς και υποθεμελίωση και τοιχοποιία κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων. Σ' αυτό ανήκει τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από ομόκεντρους συμπλεκόμενους κύκλους και τμήμα δαπέδου από μαρμαροθέτημα. Επειδή σώθηκε μικρό μόνο τμήμα του αρχαίου κτιρίου, η κάτοψή του δε δίνει σαφή εικόνα της μορφής του κτίσματος.

Οδός Αγίου Νέστορος 8

Στην εκσκαφή θεμελίων σε οικόπεδο της παραπάνω οδού (έξω από το δυτικό τείχος της πόλης) αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικό καμαροσκέπαστο ταφικό κτίσμα (Π ί ν. 143 β). Στο δάπεδο του θαλάμου ανοίγονται δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι που καλύπτονται με μαρμάρινες πλάκες. Οι δύο αυτοί τάφοι περιείχαν αλλεπάλληλες ταφές. Εσωτερικά το ταφικό καμαροσκέπαστο κτίσμα είναι επιχρισμένο και κοσμείται με παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες που παριστάνουν άνηθ, πτηνά

και σκηνή αλειείας (Π ί ν. 143 γ). Στο ίδιο οικόπεδο επισημάνθηκαν επίσης καμαροσκέπαστοι τάφοι σύρριζα με το ανατολικό όριο του οικοπέδου, καθώς και ένας κιβωτιόσχημος και ένας καλυβίτης στη δυτική πλευρά του οικοπέδου.

Ανασκαφή στο τείχος, κοντά στο Δικαστικό Μέγαρο

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου του νέου Δικαστικού Μεγάρου Θεσσαλονίκης, κοντά στο φρούριο Βαρδαρίου, αποκαλύφθηκε τμήμα του παλαιοχριστιανικού δυτικού τείχους της πόλεως με τους προβόλους, καθώς και τετράγωνος υστερορωμαϊκός πύργος με επιδιορθώσεις στην ανατολική του όψη, οι οποίες ανάγονται στα βυζαντινά χρόνια.

Στον πύργο, του οποίου η νότια και δυτική όψη είναι χτισμένη με μεγάλους ορθογώνιους μαρμαρίνους δόμους, βρέθηκαν εντοιχισμένα πολλά ρωμαϊκά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Ανασκαφή τάφων στο χώρο μεταξύ Φιλοσοφικής και Θεολογικής Σχολής

Κατά τη διάνοιξη καναλιού για τη διέλευση αγωγού ηλεκτρομηχανολογικής εγκατάστασης στα νέα κτίρια του Πανεπιστημίου μεταξύ της Φιλοσοφικής και της Θεολογικής Σχολής, αποκαλύφθηκαν τέσσερις καμαροσκέπαστοι τάφοι των ύστερων ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων και δύο καλυβίτες. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι με μαρμαρίνη πλάκα στην είσοδο που έφερε κρίκο.

Ρεντίνα

Στο βυζαντινό κάστρο της Ρεντίνας έγιναν, μετά από άδεια της Υπηρεσίας, αποψίλωση του χώρου και δοκιμαστικές τομές από το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τον καθηγητή Μουτσόπουλο.

Βέροια

Οδός 'Ιωνος και α' Πάροδος 16ης Οκτωβρίου

Στο οικόπεδο Σαρηγιαννίδη ερευνηθήκαν συνολικά 27 τάφοι (Π ί ν. 144 α). Οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, λαξευμένοι στο χόμα. Οι πλευρές τους καθώς και τα δάπεδα ήσαν επιχρισμένα με υπόλευκο ασβεστοκονίαμα εκτός από τον τάφο ΙΙ που είχε στο δάπεδο μαρμάρινες πλάκες, ίσως σε δεύτερη χρήση του τάφου. Οι ταφές επικαλύπτονταν με πλάκες που καταστράφηκαν ή μετατοπίστηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα, εκτός από τον τάφο Ι που τις διατηρούσε. Στο εσωτερικό του τάφου αυτού βρέθηκαν σχεδόν ακέραιο οξυπύθμενο ολμοειδές αγγείο με ραβδωτή διακόσμηση κάτω από τις λαβές (Π ί ν. 144 β). Ο τάφος 5 ήταν ο μόνος που είχε διάκοσμο. Στη δυτική στενή πλευρά του υπήρχε ζωγραφισμένος με μαύρο χρώμα σχηματικός ήλιος, ενώ στη νότια πλευρά σωζόταν σταυρός με πλατιές κεραίες

και κάτω από αυτόν ένα πουλί. Κτερίσματα δε βρέθηκαν και οι ταφές ήταν πολύ παραγμένες.

Παλιά Μητρόπολη Βεροίας

Έξω από τη νότια πλευρά της Παλιάς Μητρόπολης Βεροίας, στο χώρο του καταστραμμένου σήμερα νότιου κλίτους της βυζαντινής βασιλικής, έγινε ανασκαφική έρευνα με σκοπό να διερευνηθούν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που συνθέτουν τη μορφή των πλάγιων κλιτών και τον τρόπο στέγασής τους.

Σε απόσταση 4,25 μ. από το σημερινό εξωτερικό νότιο τοίχο του ναού αποκαλύφθηκε ο αρχικός νότιος τοίχος, πλ. 1 μ. Τον τοίχο αυτό διακόπτει εγκάρσιος τοίχος ο οποίος κάμπτεται προς Α. Έτσι επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά η ύπαρξη εγκάρσιου κλίτους. Στο χώρο του αρχικού νότιου κλίτους αποκαλύφθηκαν δύο δάπεδα το ένα σε βάθος 1 μ. και το δεύτερο κατά 0,35 μ. βαθύτερα από το πρώτο. Αυτό πρέπει να είναι και το αρχικό δάπεδο του ναού. Στο χώρο της τομής αυτής υπήρχαν πέντε ταφές, από τις οποίες η μία μόνο παρουσίασε ταφική κατασκευή με τοιχοποιία πλίνθων που εναλλάσσονται με αργούς λίθους και κάλυμμα από λαξευτούς ορθογώνιους πωρολίθους. Για την κατασκευή αυτού του ταφού καταστράφηκε μέρος του αρχικού δαπέδου.

Μια δεύτερη μικρή τομή έγινε μπροστά στη δυτική είσοδο του ναού για να διαπιστωθεί αν ο δυτικός τοίχος, τουλάχιστο στο κάτω μέρος, ανήκει στην αρχική φάση του ναού. Σε βάθος 0,78 μ. κάτω

από τη σημερινή δυτική είσοδο, παρουσιάστηκε μαρμάρινο κατώφλι. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος κάτω από αυτό πρέπει να ανήκει στην αρχική μορφή του κτιρίου και να αποτελεί τον εξωτερικό δυτικό τοίχο του ναού. Η στάθμη του δαπέδου στο νάρθηκα ανυψώθηκε μεταγενέστερα κατά 0,70 μ.

Άργος Ορεστικό

Στο χώρο της αυλής των Νέων Σφαγείων, στα βορειοανατολικά του Άργους Ορεστικού, αποκαλύφθηκε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική (Πίνακ. 144 γ) με δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις που δεν πρέπει να απέχουν πολύ χρονικά. Η ημικυκλική κόγχη του Ιερού στα ανατολικά έχει εξωτερικές αντηρίδες.

Και στις δύο φάσεις ο ναός είχε ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικά θέματα. Το πρώτο στρώμα ψηφιδωτών βρέθηκε στο κεντρικό κλίτος και στα ανατολικά άκρα των πλάγιων κλιτών και το δεύτερο στρώμα κάλυπτε όλο το ναό και το Ιερό Βήμα.

Επίσης αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες με θέματα που μιμούνται ορθομαρμάρωση στο βόρειο και βορειοανατολικό τοίχο του ναού και στη βόρεια παρειά της βόρειας παραστάδας που εξέρχεται από τον ανατολικό τοίχο. Μικρό τμήμα τοιχογραφίας αποκαλύφθηκε και στο δυτικό τοίχο.

Σ' όλη την έκταση του ναού αποκαλύφθηκε πλήθος μεταγενέστερων ταφών.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΧΡ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ
ΘΕΟΧ. ΠΑΖΑΡΑΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ - ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Κατά το τελευταίο τρίμηνο του 1977 συνεχίστηκε το έργο της καταγραφής, φωτογράφισης, συντήρησης, αναστήλωσης και γενικά της προστασίας των μνημείων στο Άγιο Όρος και τη Χαλκιδική, ενώ παράλληλα προγραμματίστηκαν οι δραστηριότητες της Εφορείας για τον επόμενο χρόνο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μονή Μεγίστης Λαύρας

Μαραγκοούδικο

Ολοκληρώθηκαν οι στερεωτικές εργασίες που είχαν προγραμματιστεί για το 1977 με την επανοτοπόθεση της υπόλοιπης επικάλυψης και τη συντήρηση των καπνοδόχων. Επίσης απομακρύνθηκαν τα διάφορα «μπάζα» και άρχισε η προετοιμασία για τις εργασίες του επόμενου χρόνου.

Αρσανάς

Τα κτίσματα του αρσανά και το τείχος του λιμανιού χρειάζονται σοβαρές και εκτεταμένες στερεωτικές εργασίες, γι' αυτό προγραμματίστηκε η συντήρηση ολόκληρου του συγκροτήματος. Προς το παρόν, ώσπου να γίνουν τα απαραίτητα λιμενικά έργα που θα εξασφαλίσουν το λιμενοβραχίονα και θα επιτρέψουν την επισκευή του τείχους και την αποκατάσταση των επάλξεων και του περιδρόμου, η συντήρηση αναγκαστικά περιορίζεται στα κτίσματα του αρσανά.

Έγινε καθαρισμός του χώρου από τα διάφορα φυτά και κατακρημνίσματα, υποστυλώθηκαν τα κτίσματα που κινδύνευαν να καταρρεύσουν και έγινε συντηρητικός έλεγχος και μερική συμπλήρωση των σχιστοπλακών στην κάλυψή τους.

Τράπεζα, καθολικό, παλιό «Σχολείο» κτλ.

Με την ευκαιρία της παραμονής του συνεργείου των ειδικευμένων τεχνιτών στη μονή έγιναν διάφορες απαραίτητες και επείγουσες συντηρητικές μικροεργασίες.

1. Στερεώθηκαν τα κονιάματα γύρω από τις ετοιμόρροπες τοιχογραφίες στην τράπεζα και στο παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου στο καθολικό.

2. Συντηρήθηκαν τα κονιάματα στην εξωτερική επιφάνεια του τρούλου του καθολικού.

3. Έγινε έλεγχος στις σχιστόπλακες της κάλυψης του παλιού «Σχολείου».

4. Υποστυλώθηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα στο νότιο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας των κελιών και ο φούρνος της μονής.

5. Επισκευάστηκε ένα καταστραμμένο παράθυρο στο αρχονταρίκι και αρμολογήθηκε η γύρω επιφάνεια.

Μονή Παντοκράτορος

Πύργος

Ολοκληρώθηκαν οι στερεωτικές εργασίες στη στέγη του πύργου της μονής με την επανοτοπόθεση της επικάλυψης, την κατασκευή υδρορροών από μολυβδόφυλλα και τη συντήρηση των επάλξεων.

Βόρεια πτέρυγα των κελιών

Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες, οι οποίες είχαν αρχίσει το 1975¹, με την κατασκευή και τοποθέτηση στο διάδρομο της πτέρυγας αυτής νέας οροφής από ξυλεία άγριας καστανιάς, σε έκταση γύρω στα 45 τ.μ.

Μονή Βατοπεδίου

Τράπεζα²

Η κάλυψη είχε ανάγκη γενικής συντήρησης, αλλά οι ακατάλληλες καιρικές συνθήκες δεν επέτρεψαν την αποκάλυψη, έστω και τμηματικά, ολόκληρης της σκεπής, γι' αυτό οι σχετικές εργασίες περιορίστηκαν μόνο στα τμήματα από τα οποία εισχωρούσε η υγρασία και δημιουργούσε άμεσους κινδύνους για την τοιχογράφηση του εσωτερικού. Συγκεκριμένα σε δύο θέσεις του ανατολικού τμήματος της τράπεζας και σε συνολική έκταση γύρω στα 100 τ.μ. έγινε ανάσχυση της επικάλυψης, αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα «πετσώματα» και επανοτοποθετήθηκαν οι σχιστόπλακες.

Μονή Καρακάλλου

Η Υπηρεσία στην προσπάθειά της να δημιουργήσει χώρους κατάλληλους — χωρίς έντονη υγρασία, ασφαλείς από πυρκαγιά, κλοπή κτλ. — για τη συγκέντρωση και έκθεση των κειμηλίων των μονών, αποφάσισε, μετά από εισήγηση της Εφορείας, να γίνουν σχετικές εργασίες και στη Μονή Καρακάλλου.

Για το σκοπό αυτό θα διαρρυθμιστούν τρεις συνεχόμενοι χώροι στο νέο λιθόχτιστο κτίριο — του 1909 — που αποτελεί την ανατολική κόρδα των κελιών. Οι χώροι αυτοί, διαστ. $9 \times 4,50$ μ. περίπου ο καθένας, επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά αποκλείονται με συμπαγείς τοίχους από τα παρακείμενα δωμάτια και η όροφί τους είναι χτιστή και φέρεται από σιδηροδοκούς. Στη μόνη επιφάνεια που δεν

1. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 273.

2. Για τις τράπεζες των μονών βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική², Αθήναι 1958, σ. 42 κ.ε.

είναι εξασφαλισμένη, δηλαδή το ξύλινο δάπεδο, θα κατασκευαστεί πλάκα από μπετόν, η οποία θα τοποθετηθεί επάνω στα παλιά πατόξυλα και θα καλυφθεί με νέο ξύλινο πάλι πάτωμα. Έτσι οι χώροι αυτοί, μετά την τοποθέτηση σιδερένιων θυρών, τη βελτίωση των κονιαμάτων κτλ., θα γίνουν κατάλληλοι για να χρησιμεύσουν ως σκευοφυλάκιο-εικονοφυλάκιο και βιβλιοθήκη, όπου θα φυλαχτούν και θα εκτεθούν τα κειμήλια της μονής.

Κατά το 1977 συντάχτηκε η σχετική μελέτη, έγινε η επεξεργασία της ξυλείας για την τοποθέτηση των ξύλινων πατωμάτων και η προετοιμασία για την κατασκευή της πλάκας από μπετόν.

Μονή Χελανδαρίου

Κοιμητηριακός ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου³

Συνεργείο του ζωγράφου-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου συνέχισε το έργο της συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού, οι οποίες ανάγονται στο 14ο αι. και έγιναν γνωστές για πρώτη φορά το 1974⁴. Κατά το 1977 ολοκληρώθηκε η στερέωση των τοιχογραφιών του κυρίως ναού και του Ιερού με ενέσεις, στοκαρίσματα και στεφανώματα (Σχ έ δ. 1-2· Πί ν. 145 γ-δ).

Ναός του Πρωτάτου

Οι ιδιαίτερα δυσμενείς καιρικές συνθήκες του χειμώνα του 1977 προξένησαν φθορές και μετακινήσεις στα κεραμίδια της επικάλυψης και ρωγμές στα κονιάματα της ανατολικής πλευράς, γι' αυτό η Εφορεία για να προφυλάξει το σπουδαιότατο αυτό μνημείο⁵ προέβλεψε σε έκτακτες στερεωτικές εργασίες. Συγκεκριμένα, έγινε προσεκτικός έλεγχος στα κεραμίδια της κάλυψης, αντικαταστάθηκαν όσα είχαν σπάσει και επανατοποθετήθηκαν όσα είχαν μετακινηθεί. Επίσης έγινε έμφραξη των ρωγμών στα κονιάματα της κόγχης του Ιερού, απ' όπου εισχωρούσε υγρασία.

Παράλληλα, συνεργείο του ζωγράφου-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου συνέχισε τη συντήρηση των τοιχογραφιών και των φορητών εικόνων. Συντηρήθηκαν οι μεγάλες φορητές εικόνες του τέμπλου⁶ και αρκετές στο σκευοφυλάκιο. Επίσης με ενέσεις, στοκαρίσματα και στεφανώματα στερεώθηκαν οι τοιχογραφίες του εσωτερικού σε μία επιφάνεια γύρω στα 26 τ.μ. Συγκεκριμένα, συντηρήθηκαν οι

μορφές των Αγίων Κοσμά, Δαμιανού, Παντελεήμονος, Ονουφρίου, Αθανασίου (Πί ν. 145 α), Νικολάου (Πί ν. 145 β), Μερκουρίου, Γεωργίου και Αρτεμίου.

Μονή Γρηγορίου

Βορειοανατολική πτέρυγα των κελιών⁷

Η μονή εκπόνησε μελέτη ανακατασκευής των εσωτερικών χώρων του ανατολικού τμήματος της πτέρυγας αυτής και μετά από ορισμένες βελτιώσεις της μελέτης, που πρότεινε η Εφορεία, η Υπηρεσία Αναστήλωσης αποφάσισε την έγκριση των εργασιών και την ενίσχυσή τους με το ποσόν των 600.000 δρχ.

Κατά το τρίμηνο Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1977 κατασκευάστηκαν τα δάπεδα του πρώτου και δεύτερου ορόφου, η κλίμακα ανόδου στον πρώτο όροφο και ένα σημαντικό τμήμα των μεσοτοιχών.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Πολύγυρος

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου συνεργείο του ζωγράφου-συντηρητή Φ. Ζαχαρίου στερέωσε 20 φορητές εικόνες που χρειάζονταν άμεση επέμβαση, γιατί κινδύνευε ν' αποκολληθεί ολοκληρωτικά η ζωγραφική τους επιφάνεια.

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΕΡΕΥΝΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Εκτός από τη συντήρηση των μνημείων η Εφορεία με τους συνεργάτες αρχιτέκτονες Πλ. Θεοχαρίδη και Μ. Πολυβίου συνέταξε τις εξής μελέτες, που αφορούν σε μνημεία του Αγίου Όρους και της Χαλκιδικής:

1. Διαρρύθμιση τριών συνεχόμενων χώρων στη μονή Καρακάλλου για να χρησιμεύσουν ως σκευοφυλάκιο-εικονοφυλάκιο και βιβλιοθήκη.

2. Ανακατασκευή των ετοιμόρροπων πεσσών της νοτιοανατολικής γωνίας των κελιών στη μονή Σταυρονικήτα.

3. Κατασκευή στεγάστρων στις κλίμακες ανόδου στην αναστηλωμένη πτέρυγα και την τράπεζα της μονής Βατοπεδίου.

4. Στερέωση του ναού του Προδρόμου της Παλιάς Αθωνιάδος στις Καρυές.

5. Συντήρηση του ναού της Παναγίας Φανερωμένης στη Ν. Σκιώνη.

6. Συντήρηση του ναού των Αγίων Αποστόλων στη Ν. Φώκαια.

Παράλληλα οι συνεργάτες αρχαιολόγοι Λ. Τό-

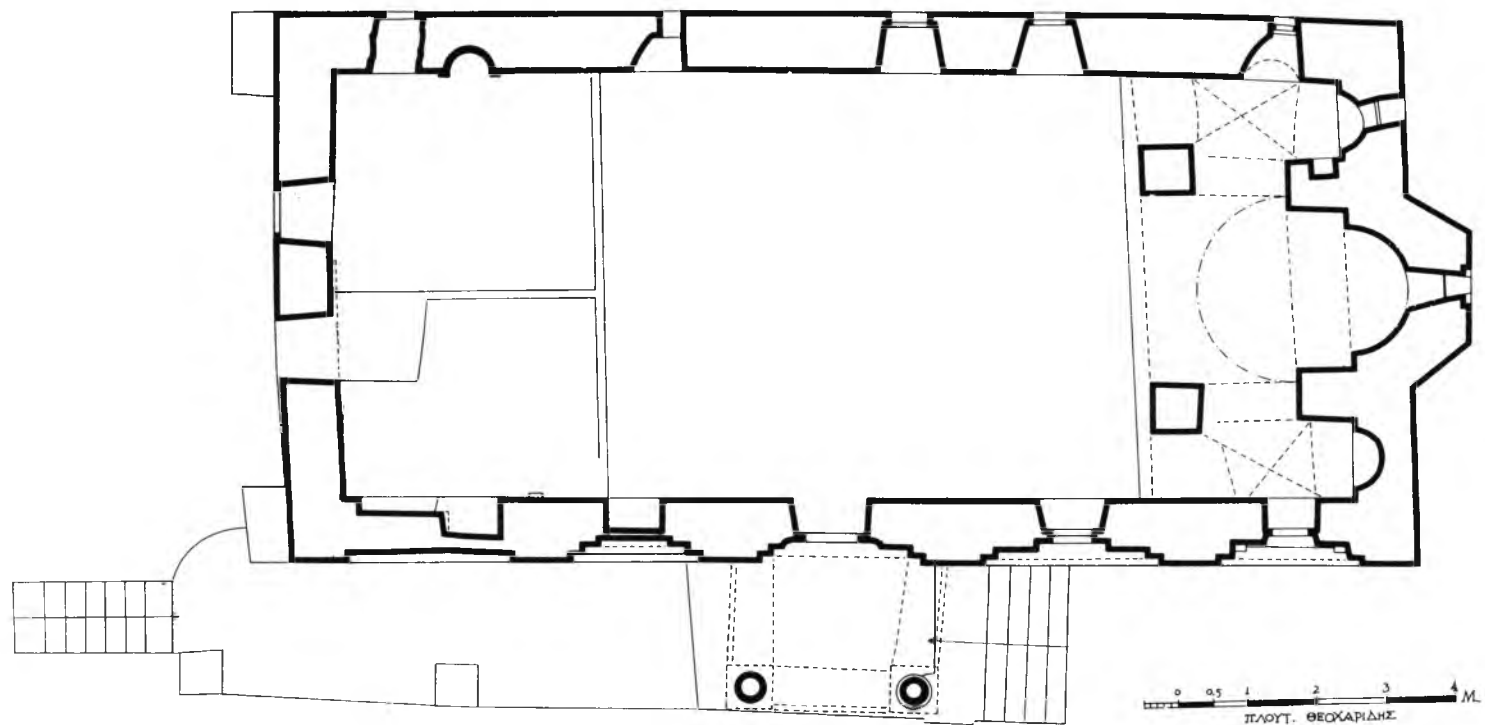
3. Για το μνημείο βλ. S. Nenadović, *Arhitektura Hilandara crkve i paraklisi*, Hilendarski Zbornik, 3, Beograd, 1974, σ. 182 κ.ε. (σερβικά με γαλλική περίληψη).

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 772.

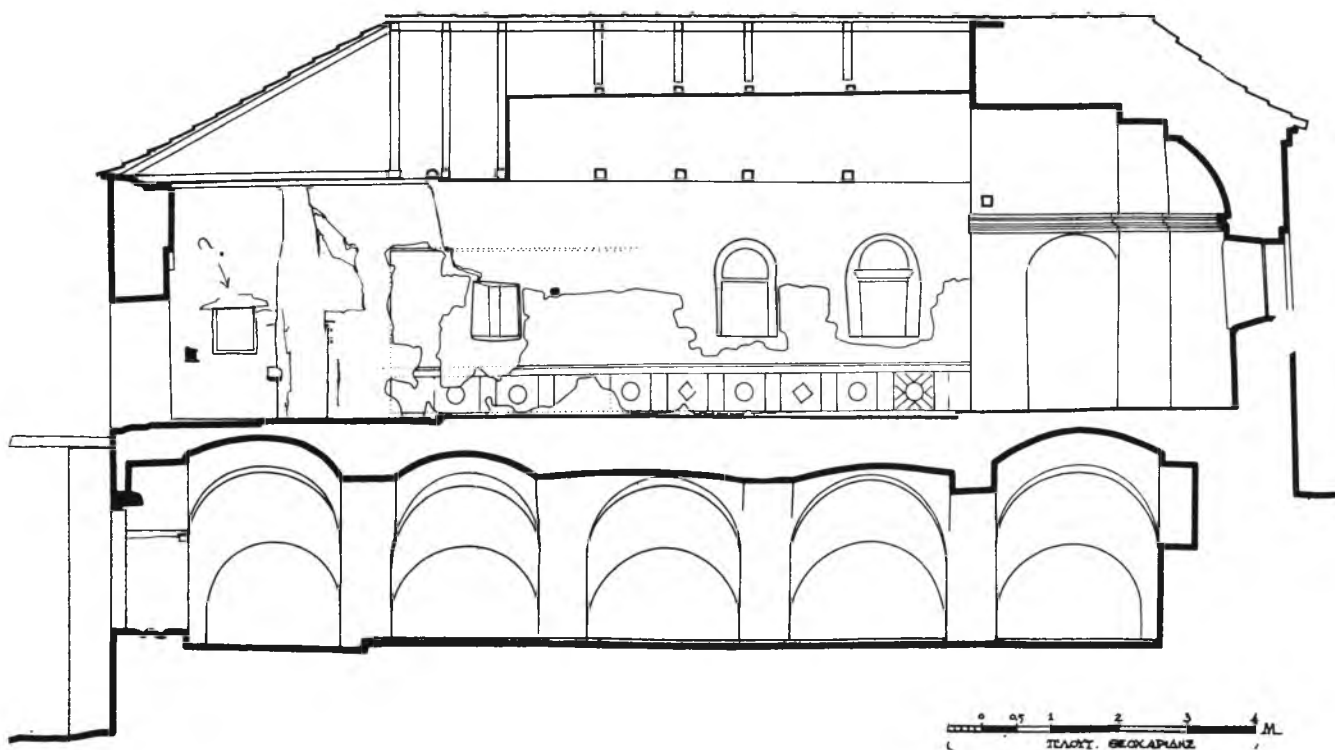
5. Π. Μυλωνάς, Παρατηρήσεις στο ναό του Πρωτάτου, Νέα Εστία, έτος ΜΕ, τ. 89, τεύχ. 1047, σ. 238-254.

6. Για τις εικόνες αυτές βλ. ΔΟΡ 23-24 (1969-70), σ. 326.

7. Ολόκληρη η πτέρυγα σύμφωνα με επιγραφές χτίστηκε στα 1896· το ανατολικό της όμως τμήμα έμεινε μισοτελειωμένο στο εσωτερικό του.

Σχέδ. 1. Άγιον Όρος. Μονή Χελανδαρίου. Κοιμητηριακός ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.
Κάτοψη του ορόφου.

Σχέδ. 2. Άγιον Όρος. Μονή Χελανδαρίου. Κοιμητηριακός ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου.
Τομή.

σκα, Ι. Ταβλάκης και Ι. Παπάγγελος συνέχισαν το έργο της τεκμηρίωσης των μνημείων και κειμηλίων του Αγίου Όρους και της Χαλκιδικής. Συγκεκριμένα, συνέχισαν την αποδελτίωση των Actes των μονών, το συσχετισμό των πληροφοριών που δίνουν οι πηγές και οι διάφορες ειδικές μελέτες, συμπλήρωσαν το φωτογραφικό αρχείο και κατέγραψαν σε ειδικά δελτία φορητές εικόνες των μονών Χελανδαρίου, Κουτλουμουσίου και Ξενοφώντος.

Τέλος, στο χάρτη με τα βυζαντινά και τα μεταβυζαντινά μνημεία της Χαλκιδικής, ο οποίος άρχισε να συντάσσεται από τον πρώτο χρόνο της σύστασης της Εφορείας⁸, τοποθετήθηκαν οι θέσεις Μάμπω Στανού, Κομίτσα και Πυργούδια Ν. Ρόδων, όπου εντοπίστηκαν υπολείμματα κτισμάτων από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο.

ΝΙΚΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

8. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 768.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λιμένας (Αρχ. Θάσος)

Παράλληλα με τις ανασκαφικές έρευνες της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής η Εφορεία Αρχαιοτήτων Καβάλας πραγματοποίησε τις εξής εργασίες στην περιοχή της αρχαίας πόλης:

Α) Ανασκαφικές έρευνες στο εσωτερικό του αρχαίου περιβόλου με αφορμή τη δοκιμαστική έρευνα οικοπέδων πριν από την έγκριση οικοδομικών αδειών (Σχ έ δ. 1).

Β) Σποραδικές έρευνες στη νεκρόπολη της αρχαίας πόλης με αφορμή τυχαία ευρήματα.

Γ) Ανασθηλωτικές εργασίες στην περιοχή του νότιου τείχους.

Δ) Αναστήλωση του Καλογερικού κτιρίου Θάσου.

Στις ανασκαφές της αρχαίας πόλης δούλεψαν με την επίβλεψη της Εφόρου Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη οι Ε. Δρίτσα, Αν. Τασιά, Β. Πούλιος, αρχαιολόγοι, επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας, οι φοιτητές Αρχαιολογικού Μ. Οτατζής, Χ. Στογιαννίδου και οι φοιτητές Αρχιτεκτονικής Γ. Αθανασιάδης και Θ. Μυρωδή.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οικόπεδο Α. Γαβριηλίδη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο του Α. Γαβριηλίδη, που είχε αρχίσει το 1976¹. Το οικόπεδο βρίσκεται 100 μ. περίπου νότια από τη συνοικία της Πύλης του Σειληνού στο εσωτερικό του νότιου περιβόλου των τειχών.

Φέτος ανοίχτηκαν οχτώ ανασκαφικές τομές, έτσι ώστε ο συνολικός αριθμός των ανασκαφικών τομών στο οικόπεδο είναι 12 (Σχ έ δ. 1). Τα αποτελέσματα των ως τώρα ανασκαφικών ερευνών στο οικόπεδο είναι συνοπτικά τα εξής:

Στις ανασκαφικές τομές αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτιρίων που με διαδοχικές φάσεις καλύπτουν μια χρονική περίοδο από τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. ως τα τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Φέτος ερευνήθηκαν κυρίως οι νεότερες φάσεις του 4ου αι. π.Χ., ενώ στρώματα του 6ου και 5ου αι. π.Χ. μόνο σε ορισμένες τομές θίχτηκαν (Πί ν. 146 α).

Τα κτίρια ανήκουν σ' ένα οικοδομικό τετράγωνο που βρίσκεται σε απόσταση 3,85-4 μ. βόρεια από

την εσωτερική παρειά του νότιου τείχους². Το οικοδομικό τετράγωνο καλύπτει όλη την επιφάνεια του οικοπέδου Γαβριηλίδη και εκτείνεται προς Β. και στο γειτονικό οικόπεδο. Κατόψεις σπιτιών μέσα στο οικοδομικό τετράγωνο δεν ολοκληρώθηκαν ακόμα. Τα σπίτια οπωσδήποτε στις διάφορες κτιριακές φάσεις έχουν πλακόστρωτες αυλές με πηγάδια. Σε ορισμένους χώρους αποκαλύφθηκαν αποχετευτικοί αγωγοί. Η οικοδομική γραμμή που ορίζει το νότιο πέρας του οικοδομικού τετραγώνου καθορίζει μια ζώνη ελεύθερη στην εσωτερική παρειά του τείχους, πλ. 4 μ., προς την οποία κανένα από τα σπίτια δεν έχει διέξοδο (Πί ν. 146 α).

Τα κινητά ευρήματα από το εσωτερικό των σπιτιών είναι ελάχιστα. Πήλινες αγνύθες, ελάχιστα θραύσματα ειδωλίων, νομίσματα χάλκινα, τριπτήρες.

Γύρω ή μέσα στα πηγάδια βρίσκονται θραύσματα από μεγάλα άβαφα αγγεία (αμφορείς ή λεκανίδες). Δίπλα στο πηγάδι της τομής 5 βρέθηκε μία σχεδόν ακέραιη λεκανίδα. Στο εσωτερικό επίσης των επιμέρους χώρων των σπιτιών βρέθηκε στρώμα από σπασμένα κεραμίδια στέγης, που ωστόσο δεν έδωσαν κανένα ακέραιο παράδειγμα. Πολλά επίσης είναι τα θραύσματα των άβαφων αγγείων, ως επί το πλείστον οξυπύθμενων αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές. Από τα κτίρια του 4ου αι. π.Χ. έχουμε πολλά όστρακα μελαμβafών αγγείων συχνά με σταμπωτή διακόσμηση καθώς και λίγα ερυθρόμορφων αττικών αγγείων. Από το στρώμα του 5ου αι. π.Χ. ξεχωρίζουν όστρακα ύστερων μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων και προπαντός αττικών ή τοπικών μελαμβafών κυλίκων μιμήσεων τύπου C.

Ελάχιστα είναι τα όστρακα μελανόμορφων αγγείων που έχουν βρεθεί. Προέρχονται από τα βαθύτερα στρώματα της τομής 2.

Η ανασκαφή στο οικόπεδο και στα γειτονικά θα συνεχιστεί για να ερευνηθεί στο σύνολό του το οικοδομικό τετράγωνο, τα όρια του οποίου δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί.

Οικόπεδο Ελένης Βογιατζή

Συνεχίστηκε η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Ελένης Βογιατζή, που είχε αρχίσει στα 1976³. Το οικόπεδο βρίσκεται ΒΑ. της συνοικίας της Πύλης του Σειληνού, στις πλαγιές του λόφου ανατολικά του αρχαίου δρόμου, που ξεκινά από την Πύλη του Σειληνού και κατευθύνεται προς Β., προς το κέντρο της πόλης.

Η έρευνα φέτος προχώρησε βαθύτερα στην τομή

2. Για αντίστοιχη ζώνη στη συνοικία της Πύλης του Σειληνού βλ. BCH 100 (1976), σ. 773, εικ. 9.

3. ΑΔ, ό.π.

1. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 291.

Σχέδ. 1. Θάσος. Λιμένας (αρχαία πόλη). Τοπογραφικό.

Ι και επεκτάθηκε στο οικόπεδο με τη διάνοιξη δύο ακόμα τομών (2 και 3) στα βόρεια της τομής Ι. Οι τομές χωρίζονταν αρχικά με ένα ενδιάμεσο διάδρομο Ι μ. που αργότερα καταργήθηκε.

Τομή Ι. Διαστ. 6×4 μ. Μετά την απομάκρυνση των παλαιοχριστιανικών τάφων που είχαν ανασκαφτεί στα 1976 η ανασκαφή προχώρησε βαθύτερα και αποκάλυψε τοίχους κτιρίων που ανήκουν σε δύο κυρίως φάσεις.

Τομή 2. Διαστ. 6×3 μ. Στην τομή βρέθηκαν 4 κιβωτιόσχημοι τάφοι, όμοιοι με τους τάφους της τομής Ι. Κάτω από τους τάφους βρέθηκε η προς Β. συνέχεια των κτιρίων της τομής Ι.

Τομή 3. Διαστ. 6×3 μ. Στα βόρεια της τομής 2. Χωρίζονταν αρχικά από την τομή 2 με διάδρομο πλ. Ι μ. που καταργήθηκε.

Τα κτίρια που αποκαλύφθηκαν και στις 3 τομές ανήκουν σε δύο κυρίως κτιριακές φάσεις. Η αρχαιότερη φάση πατά πάνω στο φυσικό βράχο και χρονολογείται στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ.

Η κτιριακή φάση που ακολουθεί χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Η κάτοψη των επιμέρους κτιρίων των δύο οικοδομικών φάσεων δεν έχει εξακριβωθεί, είναι ωστόσο φανερό πως πρόκειται για τοίχους σπιτιών. Τα σπίτια ανήκουν στη συνοικία της Πύλης του Σειληνού, πιθανότατα όμως χωρίζονται από τα οικοδομικά τετράγωνα που έχουν ανασκαφτεί στην περιοχή της Πύλης και μ' ένα δρόμο που θα κατέβαινε από την ακρόπολη με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο δρόμος αυτός, αν υπάρχει, πρέπει να ακολουθεί μια παράλληλη κατεύθυνση με τους δύο δρόμους που έχουν εντοπιστεί στην ανασκαφή του οικοπέδου Γιαννοπούλου⁴ και πρέπει να αποτελεί το βόρειο όριο των οικοδομικών τετραγώνων που έχουν ανασκαφτεί στην Πύλη του Σειληνού.

Οικόπεδο Μιχαήλ Χαλίσκου

Το οικόπεδο βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης γύρω στα 60 μ. ΝΑ. από το Ωδείο. Στο οικόπεδο ανοίχτηκαν δύο τομές (τομή Ι: 6×4 μ. και τομή 2: 4×6 μ.).

Τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας στις δύο τομές ήταν συντοπτικά τα εξής:

Στην τομή Ι στο νότιο τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος 2,75 μ. και φαίνεται ότι έχει διαδοχικές φάσεις. Στη βάση του τοίχου διαπιστώθηκε αρχαίος δρόμος με κτιστό υπόγειο αγωγό και κατεύθυνση παράλληλη στον τοίχο. Ο κτιστός αγωγός βρίσκεται στη νότια πλευρά του δρόμου και κατευ-

θύνεται προς τα ΝΑ., όπου πρέπει να συνδέεται με το αποχετευτικό σύστημα της μεγάλης οδού των ρωμαϊκών χρόνων, που περνά από την ανατολική πλευρά της αρχαίας αγοράς (Πί ν. 146 β)⁵. Ο τοίχος χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. με διαδοχικές φάσεις ως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Η πλακόστρωτη οδός με τον υπόγειο κτιστό αγωγό πιθανότατα χρησιμοποιείται ως τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια⁶. Το επίπεδο του δρόμου έχει ωστόσο ανεβεί σταδιακά σε μεταγενέστερες φάσεις που διαπιστώνονται και στην πρόσοψη του τοίχου. Στη βόρεια παρειά του δρόμου δε βρέθηκε οικοδομική γραμμή σύγχρονη και αντίστοιχη με τον τοίχο της νότιας παρειάς. Ο τοίχος της νότιας παρειάς πιθανόν δεν ανήκει σε κτίριο αλλά είναι μάλλον τοίχος κάποιου περιβόλου. Στη βόρεια παρειά του δρόμου στην τομή 2 σε ψηλότερο επίπεδο εντοπίστηκε ένας τοίχος παράλληλος με το νότιο τοίχο του δρόμου που ορίζει σε μια μεταγενέστερη εποχή (2ος-3ος αι. μ.Χ.) ένα δρόμο με πλάτος 3,40 μ. Σε νεότερη ακόμα φάση σε επίπεδο ψηλότερο εντοπίστηκε στην τομή 2 ένα κτίριο που ακολουθεί παράλληλη κατεύθυνση με το νότιο τοίχο του δρόμου. Στο κτίριο αυτό που χρονολογείται ως τα ύστερα ρωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια έχει χρησιμοποιηθεί αρχαιότερο αρχιτεκτονικό υλικό.

Στο ανατολικό τμήμα της τομής 2 προχωρήσαμε σε βάθος 3,70 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Δε βρέθηκαν αρχαία κτίρια αλλά μετά από ένα στρώμα 4ου αι. π.Χ. στα 2,75 μ. αρχίζει να εμφανίζεται κεραμική αρχαϊκή από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. (Πί ν. 146 γ-ε).

Οικόπεδο Ευστρατίου Λημναίου (Σχ έ δ. 2)

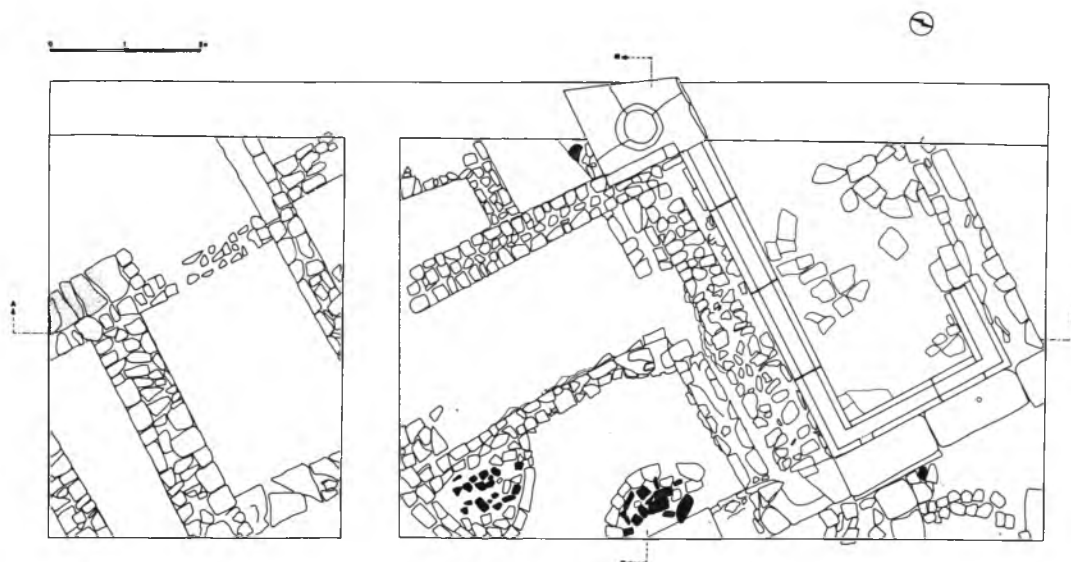
Το οικόπεδο βρίσκεται στα ΒΔ. της Πύλης του Διός και της Ήρας. Οι τρεις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που ανοίχτηκαν αρχικά επεκτάθηκαν και κάλυψαν τελικά όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου εκτός από ένα διάδρομο, πλ. Ι μ.

Η έρευνα εντόπισε την ύπαρξη δύο κτιριακών φάσεων στο οικόπεδο (Πί ν. 146 στ). Η νεότερη φάση αντιπροσωπεύεται από μια οικία με ορθογώνια υπαίθρια εσωτερική αυλή. Ανασκάφτηκε το μεγαλύτερο μέρος της αυλής που ήταν αρχικά πλακόστρωτη και είχε στις τρεις τουλάχιστον πλευρές της που αποκαλύφθηκαν μαρμάρινο ρείθρο. Στο νότιο άκρο του ανατολικού ρείθρου υπάρχει ένα πηγάδι με μαρμάρινο προστομαίο. Ένα συγκρότημα δωματίων αποκαλύφθηκε στα ανατολικά της αυλής. Η οικία με την πλακόστρωτη

4. BCH 97 (1973), σ. 562 κ.ε.

5. Ό.π.

6. Ό.π.

Σχέδ. 2. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ευστρατίου Λημναίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

αυλή και το πηγάδι χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. από την κεραμική και τα νομίσματα.

Κάτω ωστόσο από το δάπεδο των δωματίων της οικίας του 4ου αι. π.Χ. βρέθηκαν αποσπασματικοί τοίχοι μιας αρχαιότερης οικίας. Σ' έναν από τους χώρους της οικίας αυτής, πιθανότατα υπόγειο, κάτω από την εστία του δωματίου, βρέθηκε μια ομάδα μεγάλων άβαφων αγγείων που έχουν εναποθεθεί ανάποδα και στερεωθεί στο έδαφος με θραύσματα κεραμιδιών και πύλων. Από τα αγγεία αυτά και την υπόλοιπη κεραμική του κτιρίου η αρχαιότερη οικία χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. (Πίνακ. 146 ζ).

Σημαντική είναι η διαπίστωση ότι η υστεροαρχαϊκή πόλη εκτεινόταν στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. ως την περιοχή αυτή σε αρκετά μεγάλη απόσταση στην πεδιάδα νότια από τη γνωστή συνοικία της Πύλης του Σειληνού.

Οικόπεδο Θεοδώρου Δασυγένη (Σχέδ. 3)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα ΒΔ. της Πύλης του Ηρακλέους.

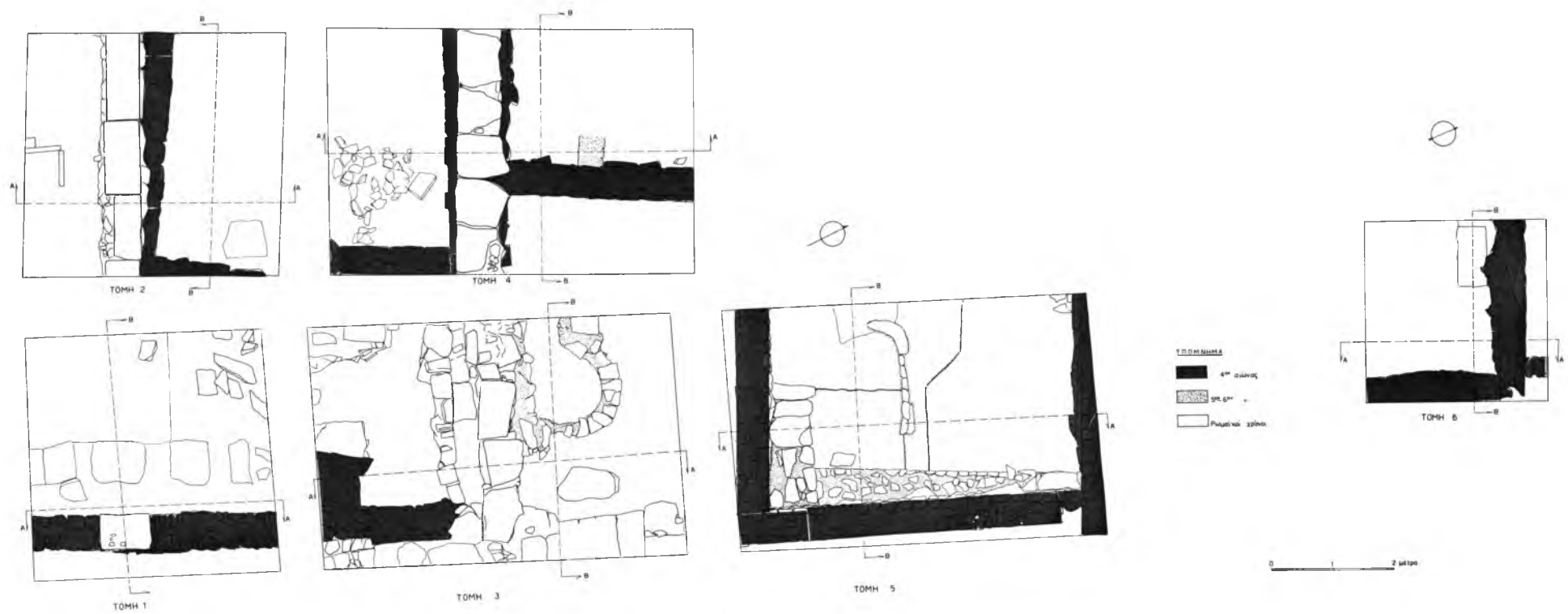
Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με 6 τομές, από τις οποίες οι 5 βρίσκονται στη νοτιοανατολική περιοχή του οικοπέδου και η μία στη νοτιοδυτική γωνία.

Τρεις κτιριακές φάσεις εντοπίστηκαν στις ανασκαφικές τομές:

Α' φάση. Εντοπίστηκε στις τομές 5 και 3 και πιθανόν και στις 4 και 6. Οι τοίχοι που εντοπίστηκαν στην τομή 5, ανήκουν πιθανότατα σε αρχαίο καμίνι. Με τη φάση αυτή πρέπει νομίζω να σχετιστεί μια κυκλική κατασκευή που εμφανίστηκε στην τομή 3 (πηγάδι).

Η κεραμική από τη φάση αυτή είναι του τέλους του 6ου - αρχών 5ου αι. π.Χ. Ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση ότι και στην περιοχή αυτή της περιοχής της Πύλης του Ηρακλή είχαμε εγκαταστάσεις στον 6ο αι. π.Χ. Δυστυχώς δεν ήταν δυνατό εξαιτίας της εμφάνισης του νερού να προχωρήσουμε βαθύτερα για να εξακριβωθεί καλύτερα η φάση αυτή ή και τυχόν αρχαιότερες ενδείξεις.

Β' φάση. Πάνω στα κτίρια της Α' φάσης βρέθηκαν τοίχοι που ορίζουν ορθογώνιους χώρους

Σχέδ. 3. Θάσος, Λιμένας. Οικόπεδο Θεοδώρου Δασυγένη. Ανασκαφικές τομές.

του ίδιου πιθανότατα κτιρίου. Κεραμική και νομίσματα 4ου αι. π.Χ. Στην τομή 6 οι τοίχοι σώζονται σε αρκετό ύψος. Σε απόσταση 4 μ. περίπου από την εσωτερική παρειά του τείχους τα κτίρια του 4ου αι. π.Χ. κρατούν τη γνωστή από το γειτονικό οικοπέδο Γαβριηλίδη και τη συνοικία της Πύλης του Σειληνού οικοδομική γραμμή (Πί ν. 147 α).

Γ' φάση. Εμφανίστηκε στις τομές 1, 2, 3, 4 και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Στους τοίχους από τους οποίους δεν προκύπτουν συγκεκριμένες κατόψεις κτιρίων βρίσκουμε αρχαιότερο αρχιτεκτονικό υλικό ξαναχρησιμοποιημένο. Πιθανότατα πρόκειται για τοίχους σπιτιών. Στις τομές εκτός από τους τοίχους βρέθηκαν και λείψανα αποχετευτικών αγωγών.

Οικόπεδο Ι. Μυρώνη (Σχ έ δ. 4)

Το οικόπεδο βρίσκεται 50 μ. περίπου νότια από το μνημείο του Θερσίλοχου⁷. Πραγματοποιήθηκαν 6 δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία του οικοπέδου με τα εξής συνοπτικά αποτελέσματα:

Τομές 1 και 2. Κάλυψαν μια έκταση περίπου 14 × 8 μ. μέσα στην οποία βρέθηκαν τα εξής:

Στην περιοχή της τομής 1 βρέθηκε αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Α.-Δ. που πλαισιώνεται προς Β. και Ν. από κτίρια. Ο δρόμος, που είναι λιθόστρωτος με κτιστό αποχετευτικό αγωγό, χρονολογείται στην τελευταία του φάση στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. (Πί ν. 147 β).

Από το κτίριο βόρεια του δρόμου αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι (Α, Β, Γ), από τους οποίους μόνο ο Α ανασκάφτηκε, ενώ οι Β και Γ ανασκάφτηκαν μόνο σ' ένα τμήμα τους. Ο χώρος Α έχει είσοδο στο βόρειο τοίχο όπου σώθηκε και ένα κατώφλι. Πιθανότατα το κατώφλι οδηγεί στην κεντρική αυλή.

Από το νότιο κτίριο αποκαλύφθηκαν εν μέρει ο βόρειος τοίχος και δύο χώροι Α, Β, από τους οποίους ο Α πρέπει να είναι μικρή εσωτερική αυλή γιατί έχει ρείθρο κατά μήκος του βόρειου τοίχου.

Στο βόρειο κτίριο κάτω από το δάπεδο του χώρου Α διαπιστώθηκε μια προγενέστερη κτιριακή φάση, που από την κεραμική και τα νομίσματα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Τα αποσπασματικά λείψανα τοίχων που εντοπίστηκαν και που εκτείνονται και έξω από το χώρο Α δε δίνουν συγκεκριμένη κάτοψη του κτιρίου.

Ένα τμήμα κτιρίου που εντοπίστηκε έξω από τη βορειοδυτική γωνία του χώρου Α δεν είναι βέβαιο αν ανήκει στη ρωμαϊκή κτιριακή φάση Α ή απο-

τελεί μια ενδιάμεση φάση ανάμεσα στο ρωμαϊκό και στο κλασικό κτίριο.

Βαθύτερα από τα κτίρια του 4ου αι. π.Χ. δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει η ανασκαφή γιατί εμφανίστηκε νερό.

Τομή 3. Κάτω από ένα παχύ στρώμα άμμου — το ίδιο στρώμα είχε εμφανιστεί και στην τομή 1-2 — βρέθηκε ένα τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που σωζόταν σε ύψος 0,45 μ. Η κεραμική της τομής ήταν ως επί το πλείστον του 4ου αι. π.Χ.

Τομή 4. Κάτω από το ίδιο στρώμα άμμου εμφανίστηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που σώζεται σε ύψος 0,40 μ. Κεραμική 4ου αι. π.Χ.

Τομή 5. Κανένα ίχνος κτιρίου. Κεραμική 4ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Αρσένη

Άρχισε η ανασκαφή στο οικόπεδο Αρσένη που βρίσκεται 6 μ. βορειοδυτικά από την Πύλη του Διός. Η ανασκαφή αποκάλυψε τοίχους κτιρίου ρωμαϊκής εποχής και εντόπισε την ύπαρξη αρχαιότερης φάσης κάτω από τα ρωμαϊκά κτίρια. Ανοίχτηκαν τρεις τομές (3 × 2 μ.). Τα τμήματα τοίχων που αποκαλύφθηκαν στις τρεις τομές βρίσκονται στη γραμμή των τοίχων του κτιρίου που είχε εντοπιστεί στην ανασκαφή του 1965 στα ΝΔ. της Πύλης.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και θα ολοκληρωθεί το 1978.

Οικόπεδο Βέλλιου-Γκάλλιου

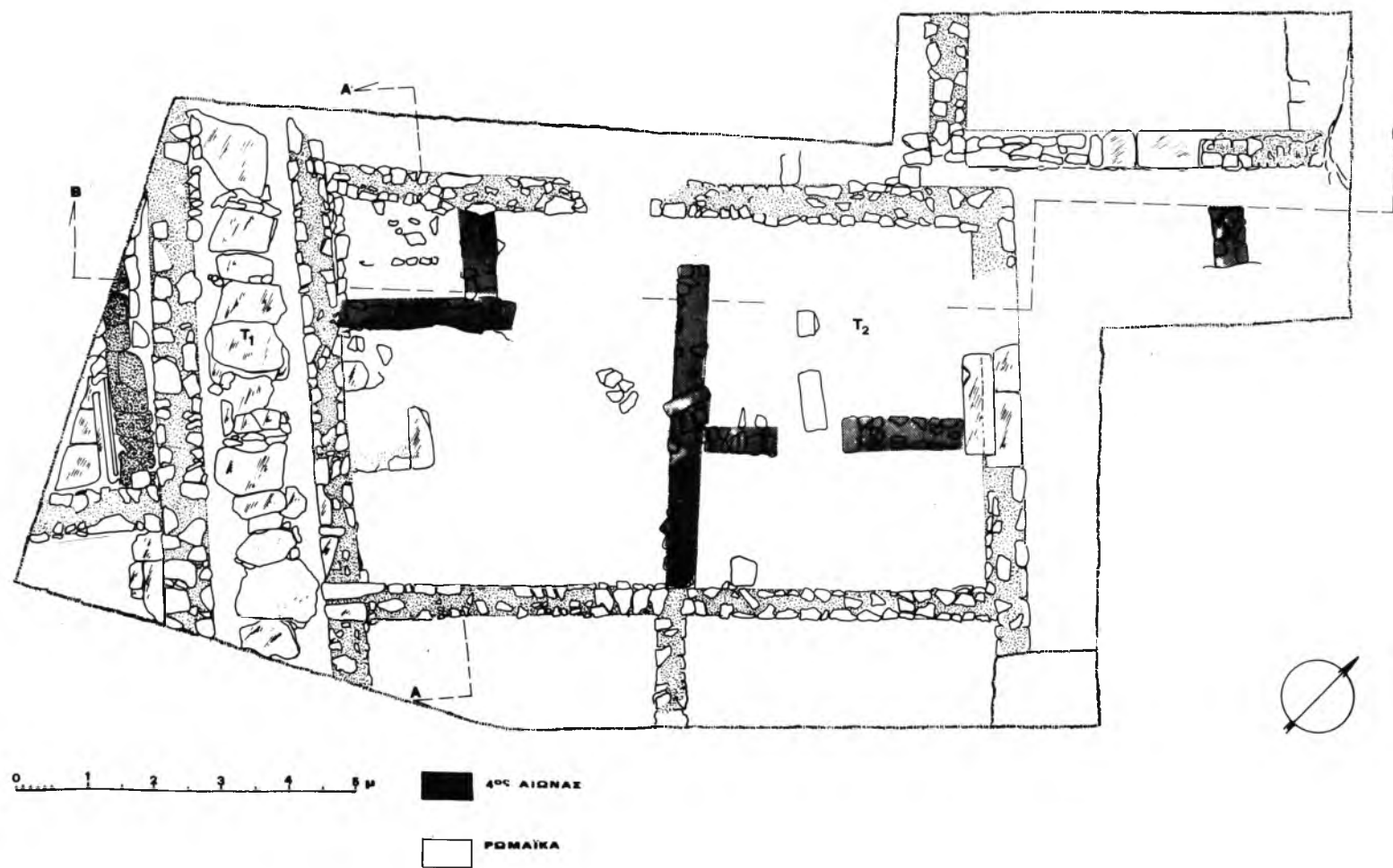
Το οικόπεδο βρίσκεται στα ΝΑ. του μνημείου του Θερσίλοχου.

Τομή 1. Στο μέσο περίπου της νοτιοανατολικής πλευράς του οικοπέδου. Ως τα 1,50 μ. βάθος δεν εμφανίστηκε κεραμική. Από το οικόπεδο, όπως και από το μεγαλύτερο μέρος του γειτονικού οικοπέδου Μυρώνη περνούσε παλιότερα ένας χείμαρρος που έχει εναποθέσει ένα παχύ στρώμα άμμου.

Σε βάθος 1,75 μ. βρέθηκε τοίχος στη βορειοδυτική πλευρά της τομής με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που συνεχίζεται πέρα από τα όρια της τομής. Σε βάθος 1,80 μ. βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. καλυμμένος με σχιστόπλακες. Ο τάφος περιείχε μια ταφή-ενταφιασμό με ένα κνάθρο⁸ με γραπτή διακόσμηση στο εσωτερικό του. Η ανασκαφή συνεχίστηκε μέχρι βάθος 2,20 μ. Ως το βάθος αυτό συνεχίζεται και ο τοίχος της βορειοδυτικής πλευράς της τομής που φαίνεται ότι προχωρεί και βαθύτερα. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε. Θα συνεχιστεί στην τομή 1 και θα επεκταθεί και με άλλες τομές στο οικόπεδο το 1978.

7. Μνημείο Θερσίλοχου CRAI 1913, σ. 370.

8. Πιθανότατα μεσοβυζαντινών χρόνων.

Σχέδ. 4. Θάσος, Λιμένας. Οικόπεδο Ι. Μυρώνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οικόπεδο Γκάνου

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ΝΑ. του οικοπέδου Γιαννόπουλου, που έχει ανασκαφτεί από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή. Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν δύο δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές:

Τομή 1. Διαστ. 6×4 μ. Βρέθηκε τμήμα αγωγού αρχαίου δρόμου. Ο αρχαίος δρόμος αυτός είναι η προς τα ανατολικά συνέχεια του νότιου δρόμου της ανασκαφής στο οικόπεδο Γιαννόπουλου⁹.

Τομή 2. Διαστ. 5×4 μ. Στη νότια παρειά της τομής εντοπίστηκε ένα τμήμα τοίχου κτιρίου πιθανότατα 4ου αι. π.Χ. Στην υπόλοιπη τομή δεν εμφανίστηκαν λείψανα αρχαίων τοίχων έως το φυσικό έδαφος.

Κεραμική 4ου αι. π.Χ. και λίγα όστρακα τέλους 6ου-5ου αι. π.Χ.¹⁰.

Οικόπεδο Σωτηρέλλης Μαρίας

Στο οικόπεδο που μεσολαβεί μεταξύ του απαλλοτριωμένου οικοπέδου Γιαννόπουλου και του οικοπέδου Γκάνου πραγματοποίησε δύο δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ύστερα από ανάθεση της Εφορείας (βλ. παρακάτω σχετική έκθεση).

Νότιο τείχος

Δυτικά από την Πύλη του Διός και της Ήρας σε κοινόχρηστο δρόμο ανάμεσα στις ιδιοκτησίες Καζόλη Κωνσταντίνου, Καλαμούκου Δημητρίου, Ζήδρου Ιωάννου και τον κοινόχρηστο δρόμο βρέθηκε τμήμα του νότιου τείχους και εντοπίστηκε η θέση ενός πύργου. Ο πύργος βρίσκεται κάτω από το σπίτι Καλαμούκου Δημητρίου, ενώ το τείχος είναι πολύ καταστραμμένο.

Το πλάτος του τείχους είναι 3,40 μ. και σώζεται μια σειρά μόνο πλίνθων από γρανίτη εξωτερικά και μια σειρά γρανίτου με μια δεύτερη σειρά πλίνθων εσωτερικά. Το μεταξύ των δύο παρειών κενό καλύπτεται με λιθορριπή (Π 1 ν. 147 γ). Το πιο ενδιαφέρον ωστόσο στοιχείο της έρευνας υπήρξε η ανεύρεση δύο τάφων κάτω από την ευθυνηρία του τείχους.

Τάφος 1. Σαρκοφάγος από πωρόλιθο με διριχτό κάλυμμα. Εσωτ. διαστ. $2,05 \times 0,65 \times 0,77$ μ. Περιείχε μια ταφή-ενταφιασμό.

Κτερίσματα: μελανόμορφη ταινιωτή ανθεμωτή κύλικα (Π 1 ν. 147 δ), μελαμβαφής κοτύλη, μελαμβαφής πυξίδα, χάλκινο κάτοπτρο και τρία πηνία (: από ορεία κρύσταλλο.

Τάφος 2. Σε απόσταση 0,28 μ. βόρεια από τον

τάφο 1 σαρκοφάγος μονολιθική από πωρόλιθο με αετωματικό κάλυμμα, που βρέθηκε σπασμένο. Εσωτ. διαστ. $1,98 \times 0,64 \times 0,55$ μ. Περιείχε μια ταφή-ενταφιασμό.

Κτερίσματα: μελαμβαφής αμφορέας και τρεις μελανόμορφες ταινιωτές κύλικες.

Πάνω από τους τάφους και στο εσωτερικό γέμισμα του τείχους βρέθηκαν μελανόμορφα όστρακα του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

Στο τμήμα της τομής που περιλαμβάνεται μεταξύ της εσωτερικής παρειάς του τείχους και της ανατολικής παρειάς της τομής από βάθος 1 ως 1,60 μ. που έφτασε η ανασκαφή βρέθηκαν πολλά θραύσματα άβαφων χοντρών αγγείων και θραύσματα κεραμιδιών. Σ' αυτό το στρώμα δίπλα στο τείχος και σε βάθος 1,10 μ. βρέθηκε πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής ακέφαλο.

Η ανεύρεση τάφων κάτω από την ευθυνηρία του τείχους δίνει ένα πολύ χρήσιμο *terminus post quem* για τη χρονολόγηση του τείχους της αρχαίας πόλης στη θέση αυτή. Από τα αγγεία τους οι τάφοι χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Η ανεύρεση επίσης αρχαϊκών τάφων, των πρώτων που βρίσκονται από την αρχαϊκή πόλη της Θάσου, μας δίνει ορισμένες ενδείξεις για την αναζήτηση της θέσης της αρχαϊκής νεκρόπολης, που ως τώρα παραμένει άγνωστη. Η θέση των δύο τάφων κάτω από τον περίβολο των τειχών του τέλους του 6ου αι. π.Χ. αποτελεί οπωσδήποτε μια ένδειξη ότι η αρχαϊκή νεκρόπολη πρέπει να αναζητηθεί και στο εσωτερικό του περιβόλου του τέλους του 6ου αι. π.Χ. ή οπωσδήποτε σε μικρή απόσταση στα νότια αυτού.

Η Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας και η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή πραγματοποίησαν μια κοινή ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του νότιου τείχους ανάμεσα στην Πύλη του Σειληνού και την Πύλη του Διός και της Ήρας με τους εξής στόχους:

α) Στρωματογραφικές έρευνες για τη χρονολόγηση του νότιου τείχους και των πύργων του νότιου τείχους που περιλαμβάνονται ανάμεσα στην Πύλη του Σειληνού και την Πύλη του Διός και της Ήρας.

β) Δοκιμαστικές έρευνες στο εσωτερικό του τείχους για να εξακριβωθεί η έκταση της αρχαίας πόλης στην περιοχή αυτή και να εντοπιστούν οι αρχαίοι δρόμοι που ξεκινούσαν από τις Πύλες του νότιου τείχους.

Η έρευνα φέτος περιορίστηκε στα εξής σημεία:

α1. Χρονολόγηση του πύργου που ανακαλύφθηκε πρόσφατα, στα 1976, στα δυτικά της Πύλης του Ηρακλέους¹¹.

9. Βλ. BCH, ό.π.

10. Στην περιοχή αυτή έχει διαπιστωθεί κτιριακή φάση του 4ου αι. π.Χ. και αρχαιότερα στρώματα. Βλ. BCH, ό.π., σ. 567 κ.ε.

11. ΑΔ, ό.π., σ. 232.

α2. Χρονολόγηση του πύργου ανατολικά της Πύλης του Ηρακλέους, πύργου VI στο γνωστό τοπογραφικό σχέδιο της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής¹².

β1. Έρευνα για την εντόπιση του δρόμου που ξεκινούσε από την Πύλη του Ηρακλέους και κατευθυνόταν στο εσωτερικό της πόλης.

Στην ανασκαφή πήραν μέρος από την Εφορεία Αρχαιοτήτων η έφορος Χ. Χρυσανθάκη και ο πτυχιούχος αρχαιολογίας Β. Πούλιος και από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ο καθηγητής R. Martin και ο Y. Grandjean, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Πύργος δυτικά της Πύλης του Ηρακλέους

Πρώτο στάδιο των εργασιών ήταν ο καθαρισμός, η σχεδίαση και η φωτογράφιση του οικοδομικού υλικού που βρισκόταν πεσμένο στο εσωτερικό του πύργου. Ανάμεσα στις μαρμάρινες ορθογώνιες μαρμαρόπλινθους και στις μεγάλες πλάκες από σχιστόλιθο του εσωτερικού του πύργου, που προέρχονταν από τα πλάγια τοιχώματα του πύργου ή από το τείχος, ξεχώρισαν τρία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που πρέπει να προέρχονται από τις επάλξεις. Ο πύργος έχει διαστάσεις εσωτερικά 8,10 × 9,60 μ. και δύο εισόδους, μία στη βόρεια πλευρά, προς το εσωτερικό των τειχών, και μία στη δυτική πλευρά που οδηγεί έξω από τα τείχη. Σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του τείχους και οι δύο εισοδοί έκλεισαν με τοίχο από μαρμαρόπλινθους (Πί ν. 147 ε).

Για τη χρονολόγηση του πύργου πραγματοποιήθηκαν τρεις ανασκαφικές τομές:

Τομή Ι. Έξω από τη βόρεια είσοδο του πύργου. Διαστάσεις τομής 3 × 5 μ. Στην τομή αποκαλύφθηκε αρχικά ένα στρώμα με θραύσματα κεραμίδων και αμφορέων και άλλων άβαφων αγγείων που χρονολογείται στο τέλος του 4ου και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Προχωρώντας σε βαθύτερα στρώματα κάτω από το επίπεδο της ευθυνηρίας της εισόδου του πύργου θίξαμε στρώμα του 4ου αι. π.Χ. Στον 4ο αι. π.Χ. ανήκει ο τοίχος ενός κτιρίου που αποκαλύφθηκε στο βόρειο άκρο της τομής. Ο τοίχος αυτός ορίζει την οικοδομική γραμμή των κτιρίων που κτίζονται στο εσωτερικό των τειχών αφήνοντας μια ζώνη ελεύθερη κατά μήκος του τείχους (Πί ν. 147 στ). Αντίστοιχη απόσταση κρατά η οικοδομική γραμμή των κτιρίων του οικοπέδου Γαβριηλίδη και της συνοικίας της Πύλης του Σειληνού. Προχωρώντας βαθύτερα κάτω από το στρώμα του 4ου αι. π.Χ. θίξαμε ένα αρχαιότερο στρώμα με κεραμική

του τέλους του 6ου και του 5ου αι. π.Χ. σε βάθος 1,50 μ. κάτω από την ευθυνηρία του κατωφλιού της βόρειας εισόδου του πύργου. Την ευθυνηρία ωστόσο του τείχους δεν την αποκαλύψαμε γιατί στα 1,75 μ. βάθος από το κατώφλι του πύργου εμφανίστηκε νερό.

Τομή V. Βορειοδυτική γωνία στο εσωτερικό του πύργου. Κάτοψη τομής σε σχήμα Γ.

Απομακρύνθηκαν από τη βορειοδυτική γωνία ορισμένες πλίνθοι που τοποθετήθηκαν έξω από τη δυτική πλευρά του πύργου για να πραγματοποιηθεί η δοκιμαστική τομή. Στην τομή εντοπίστηκε το δάπεδο του πύργου που βρέθηκε στο ίδιο επίπεδο με το κατώφλι του. Προχωρώντας βαθύτερα κάτω από το δάπεδο που ήταν πατημένο χώμα και είχε πάχος 0,05 μ. βρέθηκε ένα στρώμα άμμου και λατυπών με ελάχιστα όστρακα μελαμβαφών και άβαφων αγγείων. Το στρώμα αυτό προχωρεί βαθύτερα και κάτω από τους τοίχους του πύργου και αποτελεί την υποδομή του. Από την ελάχιστη κεραμική που έχουμε από το στρώμα αυτό και από το δάπεδο του πύργου φαίνεται ότι η κατασκευή του πρέπει να τοποθετηθεί στο τέλος του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Τομή VI. Έξω από τη βορειοδυτική γωνία του πύργου.

Η έρευνα προχώρησε κάτω από το επίπεδο της εξωτερικής ευθυνηρίας. Στο α' επιφανειακό στρώμα βρέθηκαν λίγα όστρακα ρωμαϊκά. Σε βάθος 1,10 μ. εμφανίστηκαν μελαμβαφή όστρακα του 4ου αι. π.Χ. Στα 2,35 μ. βάθος εμφανίστηκαν όστρακα του 5ου αι. π.Χ.

Πύργος ανατολικά της Πύλης του Ηρακλέους (Πύργος VI)

Τομή II. Εσωτερική κλίμακα.

Προχωρήσαμε βαθύτερα από το επίπεδο όπου είχε κατεβεί η ανασκαφική τομή που είχε πραγματοποιήσει η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στα 1957¹³. Αρχίσαμε από το επίπεδο του 12ου σκαλοπατιού της κλίμακας και προχωρήσαμε βαθύτερα αποκαλύπτοντας 3 ακόμα σκαλοπάτια. Η έρευνα δεν έφτασε ως την ευθυνηρία του τείχους γιατί εμφανίστηκε νερό. Πιθανότατα υπάρχει ένα ακόμα σκαλοπάτι που καταλήγει σε κάποιο πλακόστρωτο, όπως συμβαίνει στην αντίστοιχη κλίμακα της Πύλης του Σειληνού. Η κεραμική στα πρώτα στρώματα αμέσως μετά το 12ο σκαλοπάτι ήταν του 4ου αι. π.Χ., βαθύτερα ωστόσο εμφανίστηκε κεραμική του τέλους του 6ου αι. π.Χ.

12. Ch. Picard, *Étud. Thas.* VII, Paris 1962, σ. 86, εικ. 33.

13. BCH 82 (1958), σ. 816.

Οικόπεδο Θεολογίτη (στο εσωτερικό της πόλης)

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές συνεχόμενες με ενδιάμεσο διάδρομο, πλ. 1 μ.

Τομή ΙΙΑ. Δύο σχεδόν εφαπτόμενοι τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν. Κεραμική και νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων.

Τομή ΙΙΒ. Στην τομή βρέθηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και στη βάση του τοίχου αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού με κατεύθυνση παράλληλη με τον τοίχο. Ο αγωγός πιθανότατα ανήκει στον αγωγό της οδού που ξεκινούσε από την Πύλη του Ηρακλέους και κατευθυνόταν στο εσωτερικό της πόλης. Τοίχος και αγωγός χρονολογούνται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Νεκρόπολη

Μικρές ανασκαφικές έρευνες πραγματοποίησε η Εφορεία στην περιοχή της αρχαίας νεκρόπολης νότια από την αρχαία πόλη με αφορμή τυχαία ευρήματα. Στην ανασκαφή δούλεψε ο αρχαιολόγος Β. Πούλιος, επιστημονικός βοηθός της Εφορείας.

Στη διάνοιξη υδραγωγικού δικτύου του Δήμου Θάσου στην περιοχή της νότιας νεκρόπολης της αρχαίας πόλης βρέθηκαν οι εξής τάφοι:

Θέση Αμμούδα. Δρόμος ανάμεσα στα κτήματα Ι. Χαϊδευτού και Λογοθέτη Μαντόπουλου.

Τάφος 1. Μαρμάρινη σαρκοφάγος σε βάθος 0,70 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Κατεύθυνση σαρκοφάγου Β.-Ν., μήκ. 2, πλ. 0,67, ύψ. 0,65, πάχ. τοιχωμάτων 0,14 μ. Λείπει η νότια στενή πλευρά της σαρκοφάγου που έχει αντικατασταθεί με ορθογώνια μαρμαρόπλακα. Κάλυμμα αετωματικό. Οστά διαταραγμένα. Κτερίσματα: δύο πήλινα βαλσαμάρια και λαιμός ενός τρίτου. Ένα ειδώλιο ταύρου, ένα ειδώλιο πετεινού. Όλα τα κτερίσματα συγκεντρωμένα στη νότια άκρη της σαρκοφάγου εκτός από το θραύσμα βαλσαμαρίου που βρέθηκε στο κέντρο. Ρωμαϊκών χρόνων.

Τάφος 2. Σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Κιβωτιόσχημος με κατεύθυνση Β.-Ν. Μαρμαρίνες πλάκες στις πλάγιες πλευρές και οριζόντια μαρμαρόπλακα ως καλυπτήρια πλάκα. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2, πλ. 0,55 άνω, 0,37 κάτω, ύψ. 0,57, πάχ. πλακών 0,13 μ. Οστά διαταραγμένα. Κτερίσμα κανένα.

Τάφος 3. Δυτικά του τάφου 1, σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Κιβωτιόσχημος με μαρμαρίνες πλάκες και κατεύθυνση Β.-Ν. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 2, πλ. 0,48, ύψ. 0,60 μ. Ο τάφος καταστράφηκε στο μεγαλύτερο τμήμα του από τον εκσκαφέα που αφαίρεσε τη δυτική και νότια πλάκα και το οριζόντιο κάλυμμα και τμήμα της ανατολικής πλάκας. Στον τάφο μία ταφή-ενταφιασμός.

Κτερίσματα: μελαμβαφής λεκανίδα, χάλκινο κάτοπτρο, μελαμβαφή όστρακα 4ου-3ου αι. π.Χ.

Θέση Τσαΐρια. Βορειοδυτική γωνία του αγροκτήματος Κ. Διαλεχτόπουλου. Ο τάφος 1 προχωρεί και στο γειτονικό κτήμα Ελέα Σωτηρίου στα βόρεια (Πί ν. 148 α).

Τάφος 1. Σε βάθος 0,30 μ. Σαρκοφάγος μαρμάρινη πάνω σε βάθρο, πολύ καταστραμμένη· είχε κάλυμμα αετωματικό που μιμούταν κορινθιακή κεράμωση. Κατεύθυνση Β.-Ν. Από το κάλυμμα που είχε καταστραφεί βρέθηκαν πολλά κομμάτια γύρω στον τάφο. Οι πλίνθοι των πλάγιων πλευρών του βάθρου έχουν σιδερένιους πιόσχημους συνδέσμους. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,93, πλ. 0,48-0,58, ύψ. 0,33 μ.

Τάφος 2. Μικρή μαρμάρινη σαρκοφάγος με αποστρωγγυλεμένες τις στενές πλευρές. Κατεύθυνση Α.-Δ. Δίπλα στο νότιο άκρο της δυτικής πλευράς του τάφου 1. Διαστάσεις: μήκ. 1,20, πλ. 0,28, ύψ. 0,45 μ. Κάλυμμα αετωματικό που βρέθηκε μετακινημένο. Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου λίγα θραύσματα διαταραγμένων οστών και άβαφα όστρακα.

Στην ανασκαφική έρευνα του νεκροταφείου δούλεψε ο πτυχιούχος αρχαιολογίας Β. Πούλιος, επιστημονικός βοηθός της Εφορείας.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ**Νότιο τείχος**

Εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν στην εξωτερική πλευρά του νότιου τείχους ανάμεσα στον πύργο VI και στην Πύλη του Ηρακλέους.

Αποκαλύφθηκε εξωτερικά ο νέος πύργος του οικοπέδου Συμάκη¹⁴, που είχε εντοπιστεί στα 1976 ανάμεσα στην Πύλη Σειληνού και στον πύργο VI. Ο πύργος είναι χτισμένος από μεγάλες μαρμαρόπλινθους και έχει δύο εισόδους. Μία στη βόρεια πλευρά προς το εσωτερικό της αρχαίας πόλης και μία στη δυτική που οδηγεί έξω από τα τείχη. Οι διαστάσεις του εξωτερικά είναι 7,85 × 8,85 μ. (Πί ν. 148 β).

Στερεώθηκε επίσης όλη η εξωτερική παρειά του τείχους που μεσολαβεί ανάμεσα στον πύργο VI και το νέο πύργο του οικόπεδου Συμάκη (Πί ν. 148 γ).

Επίσης, στερεώθηκε η εξωτερική παρειά του νοτιου τείχους ανάμεσα στον πύργο VI και στην Πύλη του Ηρακλέους, χωρίς να έχουν ολοκληρωθεί απόλυτα οι εργασίες.

Καλογερίκο

Προχώρησε και ολοκληρώθηκε η στερέωση, αναστήλωση και αποκατάσταση της νότιας πτέρυγας του Καλογερίκου κτιρίου.

14. ΑΔ, ό.π.

Για τις εργασίες θα ακολουθήσει χωριστή δημοσίευση.

Θεολόγος

Προϊστορικός οικισμός Καστρί¹⁵

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στον προϊστορικό οικισμό Καστρί και στα γύρω νεκροταφεία.

Στην ανασκαφή δούλεψαν με τη διεύθυνση της Εφόρου Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη οι Γ. Μάντζιος, αρχαιολόγος, Στ. Σαμαρτζίδου, αρχαιολόγος-επιστημονικός βοηθός της Εφορείας, οι φοιτητές Αρχαιολογικού Μ. Οτατζής, Κ. Περιστέρη, Χ. Στογιαννίδου, Π. Κωνσταντινίδου, Π. Τσατσούλου, οι φοιτητές Αρχιτεκτονικής Γ. Αθανασιάδης, Θεοδοσία Μυρωδή και ο φύλακας Αρχαιοτήτων Νοτίου Θάσου Β. Οικονόμου.

Στην κορυφή του οικισμού πραγματοποιήθηκαν φέτος δύο τομές ανεξάρτητες από τον κύριο ανασκαφικό τομέα των τετραγώνων Ι-Ι4.

Τομή Α. Στο κέντρο περίπου του οικισμού και προς τη βορειοδυτική πλευρά. Η ανασκαφή έδειξε ότι στη θέση αυτή δεν υπήρχαν στρώματα νεότερα από την ύστερη νεολιθική εποχή. Ανασκάφτηκαν διαδοχικά δάπεδα ύστερης νεολιθικής εποχής αλλά η έρευνα δεν έφτασε ως το φυσικό βράχο και θα συνεχιστεί το 1978.

Τομή Β. Προς το νότιο άκρο της κορυφής διαστ. 2 × 2 μ. Ανασκάφτηκε μόνο το α' επιφανειακό στρώμα που περιείχε όστρακα εποχής χαλκού και πρώιμης εποχής σιδήρου. Η τομή έδειξε ότι ο οικισμός της ύστερης εποχής χαλκού-πρώιμης εποχής σιδήρου συνεχίζεται και προς το νότιο άκρο της κορυφής. Η έρευνα δεν προχώρησε φέτος κάτω από το επιφανειακό στρώμα.

Προϊστορικό νεκροταφείο Τσιγανάδικα

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο νεκροταφείο της θέσης Τσιγανάδικα στους λόφους ΒΔ. από τον οικισμό Καστρί. Το νεκροταφείο αυτό που ανήκει στον οικισμό της κορυφής «Καστρί» έχει αρχίσει να ανασκάπτεται από το 1971¹⁶. Φέτος η έρευνα επεκτάθηκε προς την κορυφή του λόφου Τσιγανάδικα και προς τα νοτιοδυτικά όρια του νεκροταφείου. Για έρευνα διαλέχτηκαν εκείνοι οι τάφοι που πρόκειται στη μελλοντική κατασκευή αγροτικής οδού στην περιοχή αυτή να καταστραφούν. Επίσης διαλέξαμε τάφους που με τον πρόσφατο αναδασμό των ελαιόδεντρων της περιοχής

αυτής κινδύνευαν να καταστραφούν από τις εργασίες διευθέτησης.

Συνολικά ερευνήθηκαν 13 τάφοι μεμονωμένοι ή συστάδες, που ήταν διάσπαρτοι σε μια περιοχή ανάμεσα στον τάφο 18 του ελαιοκτήματος Οδ. Αγγελή και στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου, όπου και τα όρια του προϊστορικού νεκροταφείου.

Συστάδα Τ23. Ελαιόκτημα Οδ. Αγγελή. Λίγα μέτρα βόρεια του Τ18. Αποτελείται από δύο κτιστούς τάφους κιβωτίσχημους που ήταν καλυμμένοι με στρώμα λίθων.

Τάφος Τ23Α. Ταφές πολλαπλές. Κτερίσματα: αγγεία χειροποίητα ακόσμητα ή με αυλακωτή διακόσμηση.

Τάφος Τ23Β. Παιδική ταφή. Αγγεία χειροποίητα.

Τάφος Τ24. Ελαιόκτημα Οδ. Αγγελή. Λίγα μέτρα δυτικά του Τ23. Τάφος με κτιστές πλευρές και αψιδωτή τη βόρεια πλευρά, καλυμμένος με στρώμα λίθων. Στο εσωτερικό του πολλαπλές ταφές διαταραγμένες. Κτερίσματα: χειροποίητα αγγεία ακόσμητα ή με αυλακωτή διακόσμηση, θραύσματα σιδερένιων εγχειριδίων και λίγα χάλκινα κοσμήματα.

Τάφος Τ25. Στην κορυφή του λόφου Τσιγανάδικα. Τετράγωνη κτιστή εξέδρα με κτιστές τις εξωτερικές παρειές και λιθορριπή στο εσωτερικό. Στο εσωτερικό της εξέδρας προς τη νοτιοανατολική γωνία βρέθηκε στερεωμένη στη λιθορριπή σε κατακόρυφη θέση βάση χειροποίητου αγγείου με ελάχιστα θραύσματα καμένων οστών στο εσωτερικό της. Γύρω στη βάση θραύσματα από τον ίδιο τεφροδόχο.

Ο Τ25 είναι το τρίτο παράδειγμα ταφής-καύσης που έχουμε από το νεκροταφείο¹⁷.

Τάφος Τ26. Ανατολικά του Τ25. Μεγάλος τάφος με κτιστές πλευρές και κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Η βορειοανατολική πλευρά του θαλάμου διαμορφώνεται εσωτερικά σε αψίδα. Οι πλάγιες πλευρές κλείνουν εκφορικά προς τα άνω και τελικά ο θάλαμος καλύπτεται με τρεις μεγάλες σχιστόπλακες που φαίνεται ότι δεν έχουν μετακινηθεί. Στον προθάλαμο βρέθηκε επίσης μία μεγάλη σχιστόπλακα που πιθανότατα προερχόταν από την κάλυψη του προθαλάμου. Στα δύο άκρα του εγκάρσιου τοίχου που χωρίζει το θάλαμο από τον προθάλαμο σώζονταν όρθιες στημένες δύο μεγάλες σχιστόπλακες σαν παραστάδες του ανοίγματος.

Θάλαμος. Κάτω από τις σχιστόπλακες μεσολαβούσε ένα κενό ως το στρώμα των λίθων και του

15. ΑΔ, ό.π., σ. 294, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

16. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 524.

17. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 782.

αραιού χρώματος που σκέπαζε το θάλαμο. Κάτω από το στρώμα των λίθων το επίπεδο της ταφής βρέθηκε διαταραγμένο. Ελάχιστα όστρακα τροχήλατα και χειροποίητα και ελάχιστα λείψανα οστών.

Προθάλαμος. Αμέσως κάτω από τις πρώτες πέτρες του λιθοστρώματος που κάλυπτε τον προθάλαμο βρέθηκε το κάτω τμήμα οξυπύθμενου θασιακού αμφορέα του 4ου αι. π.Χ. τοποθετημένο όρθιο. Σ' ένα β' στρώμα που βρέθηκε κάτω από το επίπεδο της βάσης του θασιακού αμφορέα μετά τη μεσολάβηση ενός στρώματος λίθων βρέθηκαν θραύσματα από τρεις μεγάλους χειροποίητους αμφορείς που πιθανότατα ανήκουν στις αρχαιότερες ταφές του τάφου.

Συστάδα T27. Ανατολικά του T26. Αυτό που ονομάσαμε συστάδα T27 είναι δύο ταφικά συγκροτήματα που συνδέονταν μεταξύ τους και που έχουν καταστραφεί και διαταραχθεί σε πολλά σημεία έτσι ώστε να παρουσιάζουν σήμερα μια συγκεχυμένη εικόνα.

Τάφος T27Α. Κτιστός με κατεύθυνση Α.-Δ. περίπου και αψιδωτή τη δυτική στενή πλευρά. Χωρίζεται σε θάλαμο και προθάλαμο και ήταν καλυμμένος με στρώμα λίθων και αραιό χόμα. Γύρω από τον τάφο βρέθηκαν πολλά θραύσματα χειροποίητων αγγείων καθώς και πύθων.

Θάλαμος. Σχεδόν επιφανειακά ανάμεσα στο στρώμα των λίθων βρέθηκε κάτω τμήμα τροχήλατου αμφορέα στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου.

Κάτω από τον αμφορέα και μετά την απομάκρυνση του στρώματος των λίθων που κάλυπτε τον τάφο βρέθηκε το επίπεδο ταφών. Διαπιστώθηκαν πολλαπλές ταφές στον τάφο.

Κτερίσματα: χειροποίητα αγγεία με αυλακωτή διακόσμηση ή ακόσμητα χάλκινα και σιδερένια εγχειρίδια, πήλινα δικωνικά σφονδύλια. Χαρακτηριστικά είναι τα θραύσματα ανάγλυφων σηματοποιημένων πτηνών που προέρχονται από καλύμματα πιθανότατα ενός αγγείου χειροποίητου. Αξιοσημείωτο είναι ότι το θραύσμα ενός πτηνού που βρέθηκε στο εσωτερικό του τάφου κόλλησε σε θραύσμα που βρέθηκε έξω από τον τάφο.

Προθάλαμος. Στον προθάλαμο βρέθηκαν όστρακα χειροποίητων αγγείων διάσπαρτα. Στα δυτικά του τάφου T27Α μετά τη μεσολάβηση ενός χώρου με πολλά θραύσματα αγγείων αρχίζει ένα ανεξάρτητο πιθανότατα από τον τάφο T27Α συγκρότημα τάφων που ονομάστηκαν T27Β-T27Ε.

Τάφος T27Β. Κιβωτιόσχημος, πολύ καταστραμμένος. Ελάχιστα όστρακα και κανένα ίχνος οστού.

Τάφος T27Γ. Κιβωτιόσχημος κτιστός με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο εσωτερικό του τάφου θραύσματα ενός μεγάλου χειροποίητου αμφορέα με αυλακωτή διακόσμηση, καθώς και όστρακα άλλων αγγείων.

Τάφος T27Δ. Κιβωτιόσχημος κτιστός χώρος με

κατεύθυνση Α.-Δ. Θραύσματα αγγείων. Κανένα ίχνος οστού.

Τάφος T27Ε. Μικρός τετράγωνος περίπου χώρος με διάσπαρτα όστρακα. Ταφή-καύση.

Όλη η συστάδα των τάφων T27Β-T27Ε πολύ καταστραμμένη από τις ρίζες των πουρναριών και διαταραγμένη.

Τάφος T28. Στην πλαγιά του λόφου Τσιγανάδικα ΒΑ. του τάφου T16. Μικρός κιβωτιόσχημος με κτιστές πλευρές και όρθιες πλάκες στα πλάγια. Κατεύθυνση Α.-Δ. Κανένα ίχνος οστού. Πιθανότατα παιδικός. Δύο μικρογραφικά χειροποίητα αγγεία.

Τάφος T29. Κτήμα Οδ. Αγγελή. Κτιστός με θάλαμο και προθάλαμο. Κατεύθυνση τάφου Α.-Δ. Είχε πλευρές κτιστές και ήταν καλυμμένος αρχικά με σχιστόπλακες που βρέθηκαν μετακινημένες. Στο εσωτερικό του τάφου μια όρθια στήλη-πλάκα όμοια με του T17 (Πίνακας 148 δ-ε).

Πολλαπλές ταφές διαταραγμένες στο εσωτερικό. Κτερίσματα: χειροποίητα αγγεία ακέραια ή σε θραύσματα ακόσμητα ή με αυλακωτή διακόσμηση. Εγχειρίδια σιδερένια και χάλκινα.

Συστάδα T30. Δυτικά του T25. Συστάδα από δύο κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους παράλληλους, με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι τάφοι έχουν θάλαμο και προθάλαμο, αψιδωτή τη βόρεια πλευρά και ήταν καλυμμένοι με στρώμα λίθων. Ταφές πολλαπλές. Κτερίσματα: χειροποίητα αγγεία ακόσμητα ή με αυλακωτή διακόσμηση, εγχειρίδια χάλκινα, πήλινα σφονδύλια.

Τάφος T31. Δυτικά του T25. Ορθογώνιος κτιστός, καλυμμένος με λιθοσωρό. Όστρακα αγγείων στο εσωτερικό του και ελάχιστα λείψανα οστών. Έξω από τον τάφο σωρός οστράκων.

Τάφος T32. Δυτικά του T31. Ορθογώνιος με χαμηλές κτιστές πλευρές καλυμμένος με στρώμα λίθων. Ανάμεσα στο στρώμα λίθων βρέθηκε το κάτω τμήμα οξυπύθμενου τροχήλατου θασιακού αμφορέα και διάσπαρτα όστρακα αγγείων.

Το επίπεδο ταφής εντοπίστηκε βαθύτερα κάτω από το στρώμα των λίθων.

Κτερίσματα: χειροποίητη κυπελλόσχημη προχοΐσκη, τροχήλατο διπλό αγγείο με δύο αμφορίσκους, περιδέραιο με ψήφους από είδος μικρού κογγυλίου και πήλινο δικωνικό σφονδύλιο.

Τάφος T33. Στην πλαγιά του λόφου Τσιγανάδικα. Κιβωτιόσχημος μικρός δίπλα στον τάφο T28. Πλευρές κτιστές και με όρθιες σχιστόπλακες. Καλυμμένος με πλάκα. Κανένα ίχνος οστού. Ελάχιστα όστρακα χειροποίητα.

Συστάδα τάφων T34. Στο νοτιοδυτικό άκρο της κορυφής του λόφου Τσιγανάδικα, κτήμα Χ. Κοτσαφτή. Συστάδα από δύο κτιστούς τάφους με θάλαμο και προθάλαμο.

Οι τάφοι καλύπτονταν με σχιστόπλακες που βρέθηκαν μετακινημένες. Κάτω από τις σχιστόπλακες ακολουθούσε στρώμα λίθων. Το επίπεδο της ταφής βρέθηκε διαταραγμένο και στους δύο τάφους. Θραύσματα χειροποίητων αγγείων και θραύσματα τροχήλατων αγγείων διαταραγμένα με λίγα θραύσματα οστών.

Από τα τροχήλατα αγγεία φαίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε και στον 4ο αι. π.Χ. ίσως και στα ρωμαϊκά χρόνια. Όστρακα ρωμαϊκών αγγείων βρέθηκαν έξω από τον τάφο.

Συστάδα τάφων Τ35. Πρόκειται για δύο συστάδες από δύο τάφους που ενώθηκαν μεταξύ τους με δύο συνεχόμενους τάφους έτσι ώστε να σχηματιστεί μία συστάδα από έξι τάφους. Οι περισσότεροι από τους τάφους βρέθηκαν συλημένοι και διαταραγμένοι. Τα περισσότερα ευρήματα έδωσε ο τάφος Τ35Α, όπου διαπιστώθηκαν πολλαπλές ταφές και βρέθηκαν ορισμένα κτερίσματα όπως χειροποίητα αγγεία ακόσμητα ή με αυλακωτή διακόσμηση, καθώς και ένα χάλκινο εγχειρίδιο. Ο τάφος Τ35Α φαίνεται ότι κράτησε αρχαιότερες ταφές, ενώ οι λοιποί πρέπει να έχουν χρησιμοποιηθεί και στον 4ο αι. π.Χ.

Συνοψίζοντας τα ανασκαφικά συμπεράσματα της φετινής ανασκαφής καταλήγουμε στις εξής παρατηρήσεις:

Οι τάφοι που ανασκάφθηκαν φέτος ανήκουν στη μέση και ύστερη φάση του νεκροταφείου. Ενδιαφέρον παρουσίασε το γεγονός ότι σε ορισμένους τάφους διαπιστώθηκε η χρήση τους και στον 4ο αι. π.Χ., ακόμη και στα ρωμαϊκά χρόνια.

Επειδή στο συνοικισμό Καστρί εκτός από ελάχιστα όστρακα ρωμαϊκής εποχής, στρώμα κλασικών χρόνων δε διαπιστώθηκε ως τώρα και επειδή οι τάφοι με τη νεότερη κεραμική βρίσκονται στα βορειοδυτικά όρια του νεκροταφείου, υποθέτουμε ότι η χρήση των τάφων πρέπει να σχετιστεί με τον οικισμό που έχουμε επισημάνει στις βορειοανατολικές πλαγιές του λόφου Τσιγανάδικα μέσα στην περιοχή του προϊστορικού νεκροταφείου.

Ένα πρόβλημα σημαντικό παραμένει επίσης ο καθορισμός του κατώτερου χρονολογικού ορίου για τη χρήση της αυλακωτής κεραμικής. Από τα ευρήματα που είχαμε ως τώρα, προκύπτει πάντα ότι η κεραμική των ιστορικών χρόνων (θασιακοί αμφορείς 4ου αι. π.Χ.) βρίσκεται πάντα σε ψηλότερο επίπεδο από τη χειροποίητη κεραμική με την αυλακωτή διακόσμηση και προέρχεται από νεότερες ταφές.

Όπου επίσης βρίσκουμε χειροποίητη κεραμική με κεραμική 4ου αι. π.Χ. πάντα πρόκειται για διαταραγμένη ταφή.

Έτσι οδηγούμαστε προσωρινά στο συμπέρασμα ότι η αυλακωτή κεραμική των διαταραγμένων τά-

φων δεν πρέπει να είναι σύγχρονη με τα αγγεία του 4ου αι. π.Χ. αλλά να προέρχεται από ταφές αρχαιότερες.

Αντισάρα

Οικόπεδο Ουζούνη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα ανατολικά του οικοπέδου Κουσούναδη, όπου είχε πραγματοποιηθεί μια δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα¹⁸. Στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, που ακολούθησε ύστερα από την αυθαίρετη διάνοιξη των πεδίων της οικοδομής, αποκαλύφθηκαν τοίχοι αρχαίων κτιρίων που ανήκουν σε δύο κτιριακές φάσεις (Πί ν. 148 στ).

Ι. Η αρχαιότερη φάση (φάση Ι) έχει χτιστεί πάνω στο φυσικό βράχο. Στη φάση αυτή ξεχωρίζουν στο οικόπεδο δύο κτίρια, που χωρίζονται από πλακόστρωτο δρόμο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Από το βόρειο κτίριο (κτίριο Α) ξεχωρίζουμε δύο συνεχόμενους ορθογώνιους χώρους (α-β) ένα μέρος των οποίων έχει ανασκαφτεί. Το υπόλοιπο κτίριο εκτείνεται προς τα ΒΔ. προς την πλευρά μιας νέας οικοδομής, που έχει χτιστεί χωρίς να προηγηθεί ανασκαφική έρευνα.

Από το νότιο κτίριο (κτίριο Β) αποκαλύψαμε τέσσερις χώρους (α-δ), ενώ ένα μέρος του κτιρίου φαίνεται να προεκτείνεται προς την πλευρά του σύγχρονου δρόμου.

Στο χώρο α του κτιρίου Β βρέθηκαν στη θέση τους τρία μεγάλα οξυπύθμενα πιθάρια που είχαν στερεωθεί κατακόρυφα στο δάπεδο του δωματίου α που πρέπει να ήταν αποθηκευτικός χώρος.

Στο χώρο δ του ίδιου κτιρίου σώζεται ένα μεγάλο μέρος από το πλακόστρωτο δάπεδο. Η αρχαιότερη κεραμική, αττική και τοπική, που έχουμε από τα δύο κτίρια της Ι φάσης (ΙΑ και ΙΒ), χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., ενώ τα κτίρια εμφανίζουν μια συνεχή ζωή από τον 5ο αι. π.Χ. ως το γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. (Πί ν. 149 α-β).

ΙΙ. Η νεότερη κτιριακή φάση (φάση ΙΙ) ακολουθεί αμέσως μετά τη φάση Ι στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται στον 4ο αι. π.Χ. Η φάση ΙΙ αντιπροσωπεύεται από ένα κτίριο που χτίζεται πάνω στα προγενέστερα και σε ορισμένα μάλιστα σημεία χρησιμοποιεί τους τοίχους των παλιότερων κτιρίων. Η τοιχοδομία των κτιρίων και των δύο φάσεων είναι περίπου η ίδια. Η τοιχοδομία ωστόσο των κτιρίων της φάσης Ι είναι πιο επιμελημένη και χρησιμοποιεί λίθους κάπως μεγάλους και ορθογώνισμένους.

18. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 450.

Η κεραμική της φάσης II αρχίζει από τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. και συνεχίζεται ως τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. Ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική δε σημειώθηκε στο οικόπεδο.

Η ανασκαφή έδωσε αξιόλογα όστρακα ύστερης μελανόμορφης αττικής κεραμικής, καθώς και όστρακα ερυθρόμορφων αγγείων του 5ου κυρίως αι. π.Χ. Εκτός από την αττική κεραμική αξιόλογα είναι τα όστρακα τοπικής «ιωνικής» κεραμικής ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν όστρακα υπογεωμετρικών σκύφων, καθώς και ιωνικών κυλίκων με σειρά στιγμών στη reserved ζώνη του ώμου, γνωστών από τις ανασκαφές της Αντισάρας, Νεάπολης, Θάσου, Οισύμης¹⁹.

Από την ανασκαφή είχαμε μια σειρά νομισμάτων, κυρίως θασιακών του 4ου αι. π.Χ. Το πιο αξιόλογο ωστόσο νόμισμα που προέρχεται από το κτίριο της φάσης I είναι ένας ασημένιος στατήρας Θάσου του γνωστού τύπου. Α': Σάτυρος που απάγει νύμφη. Β': Κοίλο τετράγωνο.

Φίλιπποι

Ρωμαϊκή Αγορά

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης στον τοίχο της νότιας στοάς²⁰. Επίσης προχωρήσαμε στον καθαρισμό και στη στερέωση ορισμένων τοίχων των εμπορικών καταστημάτων που βρίσκονται στη βόρεια παρειά της μεγάλης εμπορικής οδού που διασχίζει την πόλη των Φιλίππων νότια της Ρωμαϊκής Αγοράς με κατεύθυνση περίπου παράλληλα με της Εγνατίας στην περιοχή αυτή (Πί ν. 149 γ).

Οι εργασίες στερέωσης και καθαρισμού δεν ολοκληρώθηκαν στο δυτικό πέρας της νότιας στοάς ούτε επεκτάθηκαν προς τα κτίρια της δυτικής πλευράς του Forum, γιατί εκεί η κάτοψη των κτιρίων δεν είναι σαφής και πρέπει να λυθούν πρώτα ορισμένα προβλήματα ανασκαφικά.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ένας αριθμός γλυπτών και επιγραφών που βρέθηκε τυχαία στην περιοχή της αρχαίας πόλης και στα περίχωρα μεταφέρθηκε στο Μουσείο Φιλίππων.

Από τα γλυπτά αναφέρουμε ένα επιτύμβιο ανάγλυφο 4ου αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. Λ 1302) (Πί ν. 149 δ).

Μεταφέρθηκε επίσης στο Μουσείο Φιλίππων το κεφάλι της Τύχης των Φιλίππων²¹ που είχε ανακαλύψει και ταυτίσει στα υπόγεια του Εθνικού Μου-

σείου ο καθηγητής Γ. Δεσπίνης. Το γλυπτό, παλιό εύρημα των ανασκαφών της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, είχε χαθεί στο Β' παγκόσμιο πόλεμο από τους Φιλίππους και είχε συμπεριληφθεί στις ζημιές του Β' παγκοσμίου πολέμου. Το κεφάλι έχει στο μεταξύ υποστεί ορισμένες κακώσεις, λείπει η στεφάνη με τα τείχη, που ήταν από χωριστό κομμάτι μαρμάρου (αριθ. ευρ. Μουσείου Φιλίππων Λ 1307).

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δράμα

Ελληνιστικός τάφος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης του στέγαστρου του ελληνιστικού τάφου που ανακαλύφθηκε το 1976 στη Δράμα. Οι εργασίες δεν ολοκληρώθηκαν.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Μουσείο Σερρών

Από τα τυχαία ευρήματα που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Σερρών από τις διάφορες περιοχές του νομού αναφέρουμε:

Αριθ. ευρ. Μουσείου Σερρών Λ 123. Από περιοχή του Ρούπελ. Κάτω τμήμα κορμού γυναικείας μορφής ντυμένης με χιτώνα και ιμάτιο, 3ου αι. μ.Χ.

Αριθ. ευρ. Μουσείου Σερρών Λ 124 (Πί ν. 149 ε). Imago Clipeata. Μέσα σε κυκλικό πλαίσιο διακοσμημένο με ανάγλυφο αστράγαλο τέσσερις μορφές σε προτομή κατά ζεύγη σε κατ' ενώπιον παράσταση. Σώζεται ακέραιο μόνο το κάτω ζεύγος, 3ου αι. μ.Χ.

Κερδύλλια

Στο κτήμα Στέργιου Κουτλούδη, στη βόρεια παρειά της εθνικής οδού Καβάλας-Θεσσαλονίκης, ανατολικά από τη θέση της αρχαίας Αργίλου²² και 400 μ. ανατολικά από το μακεδονικό τάφο που είχε ανασκαφεί το 1974, ανακαλύφθηκε ένας δεύτερος μακεδονικός τάφος.

Άρχισε η αποκάλυψη της πρόσοψης του τάφου και η ανασκαφή του δρόμου. Ο δρόμος είναι ένα απλό σκάμμα στην παρειά του λόφου (μήκ. 5,25, πλ. 4,10 μ.).

Η πρόσοψη του τάφου είναι επιχρισμένη με μαρμαροκονίαμα και διακοσμείται με οριζόντιο γείσο πάνω από άνοιγμα της εισόδου. Η είσοδος είχε σταθμά και γείσο και έχει κλειστεί με σειρά από πλίνθους από πωρόλιθο. Στην τελευταία σειρά

19. Ό.π.

20. Οι εργασίες άρχισαν από το 1976, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 301.

21. BCH 59 (1935), σ. 191-192, πίν. Χ.

22. Δ. Λαζαρίδη, Αμφίπολις, Άργιλος, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις (13), Αθήνα 1972, σ. 69 κ.ε.

των πωρολίθων έχει χρησιμοποιηθεί το βάθρο μιας στήλης, σε δεύτερη χρήση γιατί το αντίστοιχο θραύσμα του πωρολίθου βρέθηκε πεσμένο μπροστά από τον τοίχο (Πί ν. 150 α).

Η σύλληψη του τάφου έχει πραγματοποιηθεί με την αφαίρεση της κεντρικής πλίνθου της πρόσοψης της οροφής του θαλάμου.

Από τη θέση των δύο μακεδονικών τάφων στις νότιες υπώρειες των λόφων που υψώνονται στα βόρεια της σύγχρονης οδού Θεσσαλονίκης-Καβάλας, προκύπτει ότι αντίστοιχη πορεία με το σύγχρονο δρόμο θα πρέπει να ακολουθούσε και ο αρχαίος κατά μήκος του οποίου πρέπει να είχαν χτιστεί οι τάφοι. Ο δρόμος αυτός πρέπει να ταυτίζεται με το δρόμο του Ξέρξη καθώς και με την πορεία της μεταγενέστερης Εγνατίας. Οι τάφοι πρέπει να ανήκουν στον αρχαίο οικισμό που σώζεται δυτικότερα, στη θέση «Παλιόκαστρο», που έχει ταυτιστεί με την αρχαία Ἀργίλο.

Αμφίπολις

Δυτικό τείχος

Στην περιοχή του δυτικού τείχους ο επίτιμος Γενικός Επιθεωρητής Δ. Λαζαρίδης συνέχισε τις ανασκαφικές έρευνες με πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα. Στην περιοχή των παλαιοχριστιανικών Βασιλικών συνέχισε τις έρευνες ο αρχιτέκτονας-αρχαιολόγος Ε. Στίκας.

Περιοχή ανατολικού τείχους (οικόπεδο Μουσείου)

Στο οικόπεδο του Μουσείου συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες²³. Στην ανασκαφή πήραν μέρος η Στ. Σαμαρτζίδου και ο Βασ. Πούλιος, αρχαιολόγοι-επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας. Στην αποτύπωση των αρχαίων δούλεψε ο τοπογράφος Γ. Αδρίμης και η σχεδιάστρια Κ. Μαγαρισιώτου.

Φέτος, ολοκληρώθηκε η έρευνα στο τμήμα εκείνο του οικοπέδου που προβλεπόταν να καλυφθεί από το κτίριο του Μουσείου. Πραγματοποιήθηκαν 23 συνολικά τομές (Α-ΚΓ), που τελικά επεκτάθηκαν και ενώθηκαν μεταξύ τους καλύπτοντας και το χώρο ανάμεσα στα ανοιγμένα από το 1978 πέλματα του Μουσείου.

Η ανασκαφή φέτος κάλυψε κυρίως τη νότια και τη δυτική πλευρά του κτιρίου και αποκάλυψε κτίρια διαδοχικών φάσεων (Β, Γ και Δ) που αποτελούν συνέχεια των κτιρίων της ανασκαφής του 1976.

Διαπιστώθηκαν τέσσερις τουλάχιστο διαδοχικές κτιριακές φάσεις:

Φάση Α. Στην αρχαιότερη φάση ανήκουν ο

κιβωτίσχημος τάφος με τον αποθέτη, καθώς και λείψανα ενός σύγχρονου κτιρίου που χτίστηκε πάνω από τον τάφο. Στο ίδιο κτίριο ανήκει πιθανότατα και ο ψηλός αναλημματικός τοίχος με την επιμελημένη τοιχοδομία που βρέθηκε το 1976 και ο οποίος πρέπει να αποτελεί τον εξωτερικό ανατολικό τοίχο του κτιρίου (Πί ν. 150 β). Τη βόρεια εξωτερική πλευρά του κτιρίου πιθανότατα αποτελούσε ο τοίχος που χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως νότιος τοίχος του κτιρίου με την αυλή και το πηγάδι (Πί ν. 150 γ). Στη νότια και στην ανατολική πλευρά δεν επισημάνθηκαν λείψανα του κτιρίου αυτού, που πρέπει να είχε καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα του όταν κατασκευάστηκε το νεότερο κτίριο με την υπαίθρια αυλή.

Από την κεραμική και τα νομίσματα (νομίσματα Αμφίπολης πριν από το 359 π.Χ.) ο τάφος και το αρχαιότερο κτίριο καλύπτουν μία χρονική περίοδο που αρχίζει από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. — ορισμένα όστρακα μπορούν να χρονολογηθούν και στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. — και φτάνει ως τα μέσα περίπου του 4ου αι. π.Χ. Η καταστροφή του κτίσματος πιθανόν πρέπει να σχετιστεί με την κατάκτηση της πόλης από τον Φίλιππο Β'.

Φάση Β. Πάνω στον τάφο και το κτίριο της φάσης Α' χτίστηκε πιθανότατα γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ένα κτίριο με δωμάτια γύρω από μια κεντρική αυλή. Το κτίριο χρησιμοποίησε ορισμένους τοίχους από το αρχαιότερο κτίριο της προηγούμενης φάσης όπως το βόρειο και τον ανατολικό του τοίχο. Πιθανότατα επίσης στη διάρκεια της ζωής αυτού του κτιρίου πραγματοποιήθηκαν ορισμένες επισκευές και μετασκευές (Πί ν. 150 γ). Στη φάση αυτή εκτός από το κτίριο με την κεντρική λιθόστρωτη αυλή και το πηγάδι (Πί ν. 150 ε), στα νότια, χτίστηκαν βορειότερα και νοτιότερα και άλλα κτίρια, από τα οποία έχουμε πολύ αποσπασματική εικόνα εξαιτίας των νεότερων κτιριακών φάσεων που εν μέρει τα κατέστρεψαν και εν μέρει τα χρησιμοποίησαν.

Η ζωή της φάσης αυτής καλύπτει τον 4ο αι. π.Χ. και ίσως και τις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Φάση Γ. Στη φάση αυτή ανήκουν ορισμένες κυκλικές και ορθογώνιες χαμηλές κατασκευές χτισμένες με ξερολιθιά, που βρίσκονται στη σειρά με κατεύθυνση Β.-Ν.

Ανάμεσα στις ορθογώνιες κατασκευές μεσολαβεί μια περιοχή με κάτοψη ελλειψοειδή, στρωμένη μ' ένα άσπρο καθαρό χώμα. Πιθανότατα μια σειρά παράλληλη μ' αυτήν που αποκαλύφθηκε στην περιοχή δυτικά του πηγαδιού υπήρχε και στα ανατολικά, αλλά απ' αυτήν σώθηκαν ελάχιστα κτίσματα (Πί ν. 150 δ).

Η χρονολόγηση της φάσης αυτής δεν έχει ακόμα καθοριστεί. Ο προορισμός τους επίσης δεν έχει

23. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 305.

εξακριβωθεί. Πιθανόν πρόκειται για εγκαταστάσεις καταυλισμών — σταύλων; — ή αποθήκες.

Φάση Δ. Πάνω από τη Γ΄ φάση διαπιστώθηκε μια τέταρτη κτιριακή φάση. Ξεχώρισαν δύο κτίρια σχεδόν συνεχόμενα που εκτείνονται στην περιοχή νότια και δυτικά από τον τάφο. Το κτίριο 1 αποτελείται από ορθογώνιους χώρους γύρω από μια κεντρική αυλή. Τα βόρεια δωμάτια του κτιρίου αυτού έχουν χτιστεί πάνω από τον τάφο και το κτίριο της Α΄ φάσης, το οποίο πρέπει να αγνοούν (Πί ν. 150 στ).

Το κτίριο 2 βρίσκεται στα νότια του κτιρίου 1 και χωρίζεται από αυτό μ΄ ένα στενό διάδρομο. Το κτίριο 2 έχει μόνο αποσπασματικά ερευνηθεί· έχει ωστόσο διαπιστωθεί ότι το κτίριο 2 έχει χτιστεί πάνω σ΄ ένα προηγούμενο κτίριο της Β΄ πιθανότατα φάσης. Αξιόλογο είναι το υδραυλικό σύστημα του κτιρίου 2 που σώθηκε σε πολλά σημεία. Οι αγωγοί είναι πηλίνιοι, αλλού μολύβδινοι και αλλού κτιστοί με πλίνθους.

Πιθανότατα και στα κτίρια της φάσης αυτής έχουν πραγματοποιηθεί ορισμένες επισκευές. Η φάση αυτή χρονολογείται στο 2ο κυρίως αι. π.Χ.

Σχετικά με τη διάρκεια της ζωής των κτιρίων της φάσης IV σημειώνουμε ότι κανένα όστρακο ρωμαϊκής εποχής δε βρέθηκε στην ανασκαφή και είναι πολύ πιθανό ότι η περιοχή αυτή δεν κατοικήθηκε μετά την κατάκτηση της Αμφίπολης από τους Ρωμαίους.

Νεκρόπολη

Κούκλες

Στη γνωστή νεκρόπολη της θέσης Κούκλες έξω από το ανατολικό τείχος της πόλης βρέθηκαν τυχαία με τη διάνοξη δικτύου ύδρευσης και ανασκάφθηκαν τάφοι ρωμαϊκών χρόνων.

Επίσης εντοπίστηκε στην περιοχή αυτή μέσα από τον περίβολο των τειχών ένα ρωμαϊκό ή παλαιοχριστιανικό κτίριο με μωσαϊκό δάπεδο.

Καστάς

Στον τύμβο του Καστά συνέχισε την έρευνα ο επίτιμος Επιθεωρητής Αρχαιοτήτων Δ. Λαζαρίδης.

Ερευνήθηκαν τύμβοι της πρώιμης εποχής του σιδήρου.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Τα πιο σημαντικά από τα τυχαία ευρήματα της Αμφίπολης το 1977 είναι: θραύσμα επιγραφής ιερού νόμου (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Α 1184) και απότμημα ωνής (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Α 1169).

ΧΑΪ-ΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

THASOS

La porte du Silène

La campagne de l'été 1977, menée à la porte du Silène par Y. Grandjean a permis d'achever l'exploration des deux quartiers d'habitation Ouest et Est; on a pu ainsi préciser l'histoire de ces quartiers en distinguant les différents remaniements qui y intervinrent depuis la fin du VIe s. jusque vers le milieu du IIIe s. av. J.-C. Des sondages partiels, effectués dans la rue du rempart, ont permis de confirmer les conclusions obtenues lors de la fouille des deux quartiers. On a par ailleurs complètement dégagé la rue de la porte du Silène jusqu'à un dallage de la fin de l'époque archaïque, contemporain de la première phase de construction des maisons situées de part et d'autre de la rue. La particularité la plus notable de cette rue, outre son pavement en dalles de gneiss, est l'existence d'un escalier maçonné qui donnait accès à l'une des habitations du quartier Ouest (P l. 151 a). Dallage et escalier furent recouverts par un épais remblai lorsque, dans la deuxième moitié du Ve s., il devint nécessaire d'exhausser le niveau de la rue: les stèles et leurs bases, encore visibles le long du mur de façade de l'ilot oriental, appartiennent à cette seconde phase.

Artémision

La fouille de l'Artémision s'est poursuivie au cours de l'été 1977, sous la conduite de J.-J. Maffre et de Fr. Salviat, principalement dans le secteur situé au Nord du péribole carré (pour les deux campagnes précédentes, voir BCH 100 (1976), p. 774-785, et 101 (1977), p. 686-692). Quatre nouveaux sondages ont été pratiqués (H 8, I 8, J 8 et J 9) (voir les plans publiés dans les BCH 100 (1976), p. 775, et 101 (1977), p. 686), et les bermes qui les séparaient ont été abattues, ainsi que celles qui les isolaient de la zone explorée en 1975 et 1976.

Cette extension de la fouille vers le Nord a permis de mettre entièrement au jour les restes d'un grand autel du sanctuaire, dont seul l'angle Sud avait été dégagé en 1976 (cf. BCH 101 (1977), p. 687). Les longs côtés (L.: 8,35 m.) sont d'orientation N.-S.; la largeur est de $\pm 4,90$ m. Le monument était fondé sur le rocher, avec, pour compenser la déclivité naturelle du terrain du SE. vers le NO., un soubassement fait d'un blocage de moellons et de blocs plus gros, en marbre, non appareillés, qui atteint près d'1 m. d'épaisseur du côté Ouest (P l. 151 c), et qui soutient une euthyntéria en gros blocs de marbre.

Au-dessus ne subsistent que quelques dalles en marbre, du premier et du deuxième degré de la krépis (P l. 151 c, à droite) et, retrouvé en place, le bloc d'angle NE. d'un troisième niveau, correspondant sans doute à la première assise de l'élévation et destiné

à supporter des orthostates (P l. 151 c. en haut, à droite). Ce bloc comporte deux scellements horizontaux en queue d'aronde. L'autel était certainement orienté vers l'Est, la prothysis se trouvant du côté Ouest, face au passage des théores.

Dans le secteur situé immédiatement à l'Ouest de l'autel (carrés J 8 et J 9), on a retrouvé le riche remblai archaïque déjà rencontré les années précédentes en I 10 et J 10. Ce remblai, épais par endroits de près d'1 m, avait été mis en place au moment de la construction de l'autel, contre les fondations et l'euthyntéria duquel il vient s'appuyer au Sud et à l'Ouest. Il a livré, comme en 1975 et 1976, un riche matériel archaïque d'ex-voto déclassés, datant principalement du VIe siècle: figurines et protomes en terre cuite, très nombreux fragments de céramique attique à figures noires (toujours des coupes et des skyphoi), fragments de lékanai thasiennes à figures noires, quelques fragments de coupes laconiennes, fragments de petits vases en pâte de verre de diverses couleurs, petits "boutons-bobines" en cristal de roche, osselets, fragments d'ivoire (surtout de petits disques cloisonnés du type de ceux découverts lors de la fouille des années 1956-60) (voir par exemple Guide de Thasos, 1967, p. 161 fig. 101, ou Οδηγός της Θάσου, 1974, p. 178 fig. 136), rares bijoux (parmi lesquels une petite bague en or), scarabée en cristal de roche, avec représentation d'un homme debout à côté d'un cheval (P l. 151 b). Certains des fragments de céramique recollent avec ceux des années précédents. Les éléments les plus récents de ce remblai datent de la fin du VIe siècle, ce qui permet de situer la construction de l'autel vers l'extrême fin du VIe ou le début du Ve s.

Deux sondages ont aussi été pratiqués à l'intérieur du péribole carré (en G 12-G 13 et D 11). Le premier n'a livré que quelques fragments de céramique archaïque, au contact du rocher. Le second a mis au jour le tronçon d'un mur de moellons d'orientation NE.-E./SO.-O., différente de celle du péribole; ce mur remonte probablement au VIIe s., à en juger par les nombreux fragments de céramique orientalisante trouvés à son niveau. L'exploration de ce secteur devra être poursuivie systématiquement.

Porte de Zeus

Y. Garlan, avec la collaboration de M. Debidour, a procédé en août 1977, sur la bordure méridionale externe de l'avant-cour de la porte de Zeus, à cinq sondages d'une superficie totale de 58 m². Son intention était de vérifier les conclusions stratigraphiques auxquelles il était parvenu en 1964 (cf. BCH 90 (1966), p. 586-595) et d'accroître du même coup le nombre des timbres amphoriques appartenant au groupe "inférieur" de la porte de Zeus, antérieur à la construction de l'avant-cour (fin du IVe s. av. J.-C.)

qui se manifeste, stratigraphiquement, par la présence d'une couche irrégulière de déchets de taille.

Cet objectif a été atteint le long de la muraille et du mur est de l'avant-cour. Dans le remblai sous-jacent à la couche de déchets de taille, on a recueilli un abondant matériel qui frappe par son homogénéité chronologique: petits vases attiques à vernis noir ornés de palmettes estampées et de cercles de guillochis, nombreux fragments de céramique grossière, trois figurines de terre cuite, quelques petits bronzes thasiens, et surtout 155 anses timbrées thasiennes, dont 106 étaient identifiables: un timbre rond à monogramme et 105 timbres de type récent portant 22 noms différents, dont 4 ne figuraient pas dans les trouvailles de 1964 (Daiphon, Déalkos, Kritias, Timoklès, chacun représenté seulement par un ou deux timbres).

Les sondages exécutés devant l'avant-cour ont, eux, permis de préciser ou de corriger les conclusions architecturales et chronologiques auxquelles étaient parvenus ceux qui en avaient déblayé les abords en 1963-1964. On s'est en effet aperçu qu'entre son mur de façade et le canal repéré en 1964 (cf. BCH 89 (1965), p. 931-935 et fig. 1 et 5) avait été mis en place (pour conforter des fondations établies dans un remblai très meuble?) un puissant blocage de pierres localement recouvertes par de grandes dalles de schiste (P l. 151 d). Il est également apparu qu'une canalisation romaine de terre cuite puis de plomb, passait sous les dalles de schiste du ponceau permettant de franchir le canal, et que celles-ci, étant séparées du niveau de construction de l'avant-cour par une couche de terre brune fortement tassée, épaisse, de 0,10 à 0,30 cm. (P l. 152 a), ne sont pas contemporaines de cet édifice: plutôt que de la fin du IVe s. av. J.-C., comme on le pensait jusqu'ici (*ibid.*, p. 935), elles paraissent plutôt dater du IIIe s. ap. J.-C. à en juger d'après un fragment de lampe "corinthienne" à pastilles et anse portant des amorces de perforation trouvé à proximité dans une couche qui semble bien antérieure à la construction du ponceau (peut-être celui-ci fut-il aménagé en même temps que l'arc de Caracalla, qui se situe sur la voie menant de la porte de Zeus vers l'agora?). Dans le passage externe de l'avant-cour, on a ensuite, très logiquement, mis au jour, sous les premières dalles du ponceau, le seuil originel: il s'agit d'un puissant bloc de marbre, affleurant au niveau de la partie inférieure de l'assise supportant les orthostates.

Terrain Psatheri

La fouille du segment de rempart découvert à proximité du Musée en 1975 a été poursuivie par Bernard Holtzmann durant l'été 1977. Le dispositif défensif situé au Sud de la porte à laquelle aboutit la

rue venant des Propylées de l'agora a été complètement dégagé. Il est conservé sur 2 m. de hauteur en moyenne (P l. 152 b).

Le démontage des vestiges de l'état paléochrétien implanté sur l'escalier de courtine et à l'Est du rempart a permis de constater l'existence, aux abords de ce complexe de bâtiments militaires, d'une place, pavée au pied du rempart de grandes dalles de gneiss. Un égout haut de 1,40 m. passant sous le rempart a été dégagé dans l'angle SE. de la pièce I qui flanque le rempart au Sud; la grille de fer qui le barrait, formée de trois barreaux verticaux et d'une barreau horizontal, est encore en place. La pièce II, qui n'avait été que partiellement reconnue en 1975, a été entièrement fouillée: elle mesure 6 sur 3,40 m. Une porte dans sa paroi Ouest donne accès à une troisième pièce: une tour de 6,35 sur 4,40 m. qui flanque la porte de la ville; deux baies, taillées en biseau à 1,50 m. du sol de chaux (P l. 152 c) dans le mur Sud et le mur Ouest, forment en façade des meurtrières à l'embrasure très étroite. Sous le sol de chaux, on remarque la stratigraphie suivante, bon exemple des techniques de construction en terrain humide: une couche de terre grasse rougeâtre, une couche de pierraille à l'Ouest et de cendre homogène plus à l'Est, une couche d'argile enfin. Comme la pièce I, cette pièce III était remplie jusqu'au sommet de ses murs de blocs énormes, dont certains semblent appartenir à de larges baies rectangulaires; il faut donc supposer à l'étage une plate-forme où étaient postés des engins de tir.

Ni les sondages profonds exécutés dans les pièces I et II et sous les dalles de l'esplanade, ni les données nouvelles de la fouille de la pièce III n'ont modifié — non plus que précisé — la chronologie esquissée en 1975: construction de l'ensemble dans la première moitié du IVe s. av. J.-C.; destruction durant la seconde moitié du IIIe s. ap. J.-C.

Ce dispositif original de casemates accotées au rempart proprement dit doit avoir au Nord, de l'autre

côté de l'esplanade dallée qui jouxte la porte de ville, un pendant permettant de surveiller le port de guerre fermé. Cet ensemble fortifié pourrait avoir été le quartier général de l'armée thasienne: une dédicace des polémarques trouvée là jadis permet de supposer qu'ils avaient leur siège en ce point stratégique de la cité, à proximité de l'agora, du port de commerce et du port de guerre fortifié.

Alikí, basiliques et carrières

La dernière campagne de Jean-Pierre Sodini avait pour objet un certain nombre de vérifications.

Sous le sanctuaire de la basilique N on a achevé le dégagement de la chapelle primitive, arasée au début du Ve s. et remplacée, un siècle plus tard, par le bâtiment actuellement visible. On a dégagé par ailleurs un noyau de maçonnerie, seul vestige de l'autel de la basilique N, qui pourrait bien avoir comporté une cuve à reliques, dispositif qui semble avoir existé également sous l'autel de la chapelle primitive.

Sous l'atrium situé à l'O. de la basilique N, on a découvert une tombe contenant un amoncellement de squelettes; elle a été fouillée par Luc Buchet, anthropologue du CRA, qui étudie actuellement les ossements.

La fouille a porté également sur les annexes sud où des états antérieurs ont été explorés, ainsi que les restes de ce qui est peut-être une table en sigma.

J.-P. Sodini et l'architecte Kostas Kolokotsas ont en outre recollé et étudié des plaques de la tribune de la basilique S (550-575), des chapiteaux et ont fait procéder à l'anastylose d'un certain nombre d'éléments architectoniques bien conservés.

Enfin l'on a étudié les carrières antiques voisines, intensément exploitées jusqu'à la fin de l'époque paléochrétienne (fin. VIe-début VIIe s.) contrairement à ce que l'on a souvent écrit.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Κατά το 1977 υπηρέτησαν στην Εφορεία οι επιμελητές Δ. Τριαντάφυλλος και Π. Πάντος (μετατέθηκε το Μάρτιο στην Εφορεία Βεροίας) και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ηλ. Αναγνωστοπούλου, Στ. Καλπάκη, Μ. Πάντου (μετατέθηκε στην Εφορεία Αθηνών τον Απρίλιο), Μ. Πεντάζου και Ευδ. Σκαρλατίδου.

Από 1η Σεπτεμβρίου 1977 μέχρι του τέλους του χρόνου ο υπογράφων διέμενε στο Λονδίνο με εκπαιδευτική άδεια και τη διεύθυνση της Εφορείας ανέλαβε ο Δ. Τριαντάφυλλος.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Α β δ η ρ α

Τομέας δυτικού τείχους

Στο χώρο του υστερορωμαϊκού νεκροταφείου που βρίσκεται μπροστά από την πύλη του δυτικού τείχους ερευνήθηκαν συνολικά 89 τάφοι που είχαν αποκαλυφθεί την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (Π ι ν. 153 α).

Οι περισσότεροι είναι παιδικοί, ενώ οι υπόλοιποι ενηλίκων. Στο σύνολό τους έχουν ενιαίο προσανατολισμό από Δ. προς Α. και μόνο δύο παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση από ΝΔ. προς ΒΑ. (τάφοι CXV, CXVII). Είναι τοποθετημένοι πυκνά (Π ι ν. 153 β) και σε πολλές περιπτώσεις έχουν κοινές πλευρές. Όλοι είναι κιβωτιόσχημοι, εκτός από τρεις που είναι λακκοειδείς. Για την κάλυψή τους χρησιμοποιήθηκαν πέτρες από τα παλιότερα κτίσματα. Ένας τάφος (CXII) σκεπαζόταν με κεραμίδια στέγης. Σε δύο άλλες περιπτώσεις (CLX), στην κάτω επιφάνεια μιας καλυπτήριας πέτρας, βρέθηκε χαραγμένος απλός σταυρός, ενώ σε τρίτο τάφο (CXXVIII) οι κεραίες άλλου σταυρού είχαν τριπλές απολήξεις.

Στην κατασκευή των τάφων χρησιμοποιήθηκαν πέτρες από το οικοδομικό υλικό παλιότερων κτισμάτων, καθώς και κατώφλια. Ένα μάλιστα κατώφλι που σχηματίζει τη μια μακριά πλευρά του τάφου (CVIII) χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη φάση και ως λεκάνη. Ένας τάφος (CXLVII) είχε στη στενή πλευρά του αρράβδωτο ημικιονίσκο. Στη νότια εσωτερική μακριά πλευρά ενός άλλου (CXL) βρέθηκε χαραγμένος απλός σταυρός.

Οι περισσότεροι τάφοι είχαν ένα μονάχα σκελετό, ενώ μερικοί περισσότερους, μέχρι έξι, που βρέθηκαν τοποθετημένοι επάλληλα. Τα οστά προηγούμενων ταφών ήταν συγκεντρωμένα συνήθως σε

μία πλευρά του τάφου. Κάτω από το κρανίο ενός σκελετού (CXXXVIII) ήταν τοποθετημένες τρεις πέτρες, ενώ μια άλλη τοποθετήθηκε όρθια στα κάτω άκρα του. Και σ' έναν ακόμη τάφο (XCVIII) το κρανίο του σκελετού είχε τοποθετηθεί πάνω σε πέτρα.

Όλοι σχεδόν οι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Σε ελάχιστους βρέθηκαν φτωχά κτερίσματα, όπως λίγες γυάλινες χάντρες και χάλκινα ή γυάλινα βραχιόλια. Σε πέντε τάφους βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα διάφορων εποχών, όπως Αβδήρων 352-323 π.Χ., Αντωνιανού Πρόβου και εποχής Τιβερίου.

Παράλληλα με την έρευνα των τάφων έγιναν επίσης εργασίες στο εσωτερικό του βόρειου πύργου της πύλης για να αποκαλυφθεί ο ανατολικός και βόρειος τοίχος του, καθώς και μέρος του δυτικού¹ (Π ι ν. 153 γ). Πάνω στον τοίχο αυτό βρέθηκε κιβωτιόσχημος καταστραμμένος τάφος. Στην εσωτερική πλευρά του βόρειου τοίχου του πύργου, μέχρι βάθος 1 μ. όπου σταμάτησε η έρευνα, αποκαλύφθηκαν τρεις σειρές γωνιολίθων (δόμοι) κτισμένων σύμφωνα με το ψευδοϊσοδομικό σύστημα. Από το δυτικό τοίχο σώζεται μια μόνο σειρά γωνιολίθων.

Εσωτερικά και κοντά στον ανατολικό τοίχο αποκαλύφθηκε μεταγενέστερο μονολιθικό στόμιο πηγαδιού, ύψ. 0,50 μ., τετράπλευρο σχήματος εξωτερικά με βαθιά περιτένεια στις τέσσερις πλευρές του.

Το πηγάδι είναι κατασκευασμένο με αργές πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Στο ίδιο επίπεδο, κοντά στο στόμιο του πηγαδιού, σώθηκε λίθινο πλακόστρωτο μεταγενέστερης κατοικίας, μήκ. περίπου 1,90 και πλ. 0,86-0,98 μ.

Αμέσως βόρεια του πύργου αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους της πόλης, μήκ. 22,10 μ., που σώζεται σε ύψος 1,15 μ. Εσωτερικά του τείχους αποκαλύφθηκαν μεταγενέστερα θεμέλια κατοικιών από αργολιθοδομή που προχωρούν παράλληλα ή κάθετα προς το τείχος σχηματίζοντας κλειστούς χώρους. Τα θεμέλια αυτά συνεχίζονται και έξω από την ανασκαφική τομή. Σε μερικές περιπτώσεις πατούν πάνω στο τείχος εγκάρσια και φτάνουν ως την εξωτερική του πλευρά. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν δύο δάπεδα από πήλινες πλάκες, ένα πάνω στο τείχος (διαστ. 1,07 × 0,56 μ.) και ένα στο εσωτερικό του (διαστ. 2 × 2,56 μ.). Μεταγενέστερα θεμέλια άγνωστων κτιρίων, πιθανόν κατοικιών, αποκαλύφθηκαν και εξωτερικά του τείχους. Σώζονται σε ύψος 1 μ. περίπου και κατασκευάστηκαν από αργές πέτρες ή από μικρούς γωνιολίθους, μερικά με

1. Για την προηγούμενη ανασκαφή στον Πύργο βλ. ΠΑΕ 1971. σ. 63.

συνδετικό υλικό (ασβεστοκονίαμα), ενώ άλλα είναι ξερολιθιές (Πί ν. 153 δ). Ένας μεγάλος από αργολιθοδομή τοίχος, μήκ. 24,10 μ., που ανήκει σε μια άλλη οικοδομική φάση και προχωρεί παράλληλα με το τείχος της πόλης (προσανατολισμός Β.-Ν.), δημιουργεί με τα εγκάρσια θεμέλια δύο μικρούς κλειστούς χώρους σε σχήμα παραλληλογράμμου. Με μικρές τομές διαπιστώσαμε ότι μερικοί τοίχοι σταματούν σε βάθος 1,25 μ., όπου σταμάτησε η έρευνα, ενώ άλλοι συνεχίζονται βαθύτερα.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής αναφέρουμε ένα κομμάτι κίονα από πωρόλιθο (ύψ. 0,25, διάμ. 0,35 μ.), δύο τετράπλευρες μαρμαρίνες πλάκες κόκκινου χρώματος από ορθομαρμάρωση (διαστ. 0,25 × 0,25 μ.), δύο χάλκινα μικρά κουδούνια, κορμούς και κεφάλια πηλινων ειδωλίων, λυχνάρια, χάλκινα και οστέινα κοχλιάρια, οστέινες περόνες, χάλκινα άγκιστρα και ενώτια. Βρέθηκαν επίσης 33 χάλκινα νομίσματα διάφορων εποχών, όπως Μαρώνειας (400-350 π.Χ.), Αβδήρων (386/5-200 π.Χ.), Αλεξάνδρου Γ' (4ος-3ος αι. π.Χ.), Κασσάνδρου (316-297 π.Χ.), Θάσου επί ρωμαϊκής κυριαρχίας, Αίνου (2ος-1ος αι. π.Χ.), Αδριανού, πριν και μετά το 27 π.Χ., Ροιμητάκου (11-12 μ.Χ.), Αβδήρων, εποχής Νέρωνος και Αντωνίνων, Μαρώνειας, εποχής Καρακάλλα, Θεοδοσίου κτλ.

Τομέας Μουσείου

Στο χώρο που προοριζόταν για την ανέγερση μουσειακής αποθήκης, ερευνήθηκαν 161 τάφοι, από τους οποίους οι 75 είχαν αποκαλυφθεί την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο.

Είναι τοποθετημένοι ανάμεσα στα θεμέλια των κτιριακών συγκροτημάτων σε χαμηλότερο ή ψηλότερο επίπεδο, ενώ μερικοί βρέθηκαν και πάνω σ' αυτά (Πί ν. 154 α).

Ένας τάφος (91) τοποθετήθηκε μέσα σε αγωγό αποχέτευσης και οι πέτρες του καλύμματός του χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του.

Από το σύνολό τους οι 44 είναι παιδικοί, δύο βρεφικοί και οι υπόλοιποι ανήκουν σε ενήλικες. Όλοι σχεδόν έχουν προσανατολισμό από Δ. προς Α. και ελάχιστοι από ΒΔ. προς ΝΑ.

Οι περισσότεροι τάφοι είναι κατασκευασμένοι με πέτρες που προέρχονται από τα θεμέλια των παλιότερων κτισμάτων, ενώ μερικοί από πώρινες πλάκες πλευρικών τοιχωμάτων σαρκοφάγων. Σε μια περίπτωση (τάφος 35), χρησιμοποιήθηκε αρχιτεκτονικό μέλος με κυμάτια και κανόνα. Στην ανατολική εσωτερική επιφάνεια ενός τάφου (185) βρέθηκε χαραγμένος σταυρός που οι κεραιές του έχουν τριπλές απολήξεις. Όμοιος σταυρός υπήρχε χαραγμένος σε λίθινη πλάκα τοποθετημένη στο εσωτερικό του τάφου 25 (Πί ν. 154 β). Στην πλάκα της βόρειας εσωτερικής μακριάς πλευράς του τάφου

(138) υπάρχει επιγραφή από προηγούμενη χρήση σε τρεις στίχους, από τους οποίους σώζονται καλύτερα οι δύο:

ΑΥΡΓΑΙCΡΑ

ΑC C N. ΔΥ--

Για την κάλυψη των τάφων χρησιμοποιήθηκε επίσης παλιότερο οικοδομικό υλικό, κομμάτια από κατώφλια με τóρμους και πλάκες από πώρινες σαρκοφάγους. Στην κάτω επιφάνεια μιας καλυπτήριας πέτρας του τάφου (151) χαράχθηκε πρόχειρα σταυρός. Μερικοί τάφοι βρέθηκαν εντελώς ακάλυπτοι.

Στο σύνολό τους σχεδόν οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι, ελάχιστοι είναι καλυβίτες και μερικοί λακκοειδείς, ενώ μερικοί έχουν κοινές πλευρές. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για μια ταφή και μόνο 24 για περισσότερες, έως έξι. Στις περιπτώσεις αυτές οι ταφές άλλοτε είναι σύγχρονες, άλλοτε έχουν μεταξύ τους χρονική διαφορά. Στις σύγχρονες ταφές ένας σκελετός μικρού παιδιού ήταν τοποθετημένος πάνω στο σκελετό, πιθανόν της μητέρας του (τάφοι 123, 141, 154).

Τα οστά των προηγούμενων ταφών συνήθως μαζεύονταν στην ανατολική στενή πλευρά του τάφου.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Ορισμένοι είχαν φτωχά κτερίσματα, κυρίως γυάλινες χάντρες από περιδέραια που βρίσκονταν γύρω από το κρανίο του νεκρού. Σε μια περίπτωση (τάφος 137) οι χάντρες ήταν σκορπισμένες σ' όλο τον τάφο. Επίσης βρέθηκαν χάλκινα ενώτια περισσότερο ή λιγότερο φθαρμένα, που ήταν απλοί κρίκοι ή κρίκοι διακοσμημένοι με μικρά σφαιρίδια. Ένα ζευγάρι είχε μεγαλύτερο μέγεθος με βαριά διακόσμηση χάλκινων σφαιριδίων. Βρέθηκαν ακόμα χάλκινα βραχιόλια, δύο σιδερένια δαχτυλίδια και χάλκινες ωσειδέες ψήφοι².

Σε μερικούς τάφους βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα διάφορων εποχών, όπως Αβδήρων (425-352 π.Χ.), Φιλίππου, αυτοκρατορικών χρόνων, Κωνσταντίου Β' (337-346 μ.Χ.), μικρή χάλκινη υποδιαίρεση, 5ου-6ου αι. μ.Χ., και άλλα υστερορωμαϊκά φθαρμένα.

Νεκροταφεία

Στο χώρο που εκτείνονται τα αρχαία νεκροταφεία των Αβδήρων ερευνήθηκαν κατά διαστήματα διά-

2. Παρόμοια κτερίσματα, ενώτια, δαχτυλίδια, περιδέραια κτλ. έχουν βρεθεί στις νεκροπόλεις Γκάλιτσε, Αμπλάνιτσα και Νανόβιτσα της Βουλγαρίας και χρονολογούνται στους 9ο-10ο αι. μ.Χ. Βλ. Z. N. Vazarova, Slaven und Protobulgaren, Sofia 1976, πίν. 140, 2-151, 2-175, 5, 6, 7, 11-182, 2.

φοροι τάφοι που αποκαλύφθηκαν με το φθινοπωρινό όργωμα των χωραφιών.

Θέση Τουζλά γκιολ

1. Μονολιθική πώρινη σαρκοφάγος με αετωματικό κάλυμμα. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Μήκ. 2,10, πλ. 0,63-0,65, πάχ. τοιχωμάτων 0,09, ύψ. καλύμματος 0,20-0,25 μ. Κτερίσματα δεν υπήρχαν ούτε και σκελετός εκτός από λίγα αποσπασμένα οστά κρανίου. Βρέθηκε στο χωράφι του Κ. Μπουρντούμη.

2. Κιβωτιόσχημος τάφος χτιστός, σκεπασμένος με τρεις μεγάλες πλακόσχημες πέτρες. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Μήκ. 1,89, πλ. 0,58-0,61 μ. Ο τάφος χτίστηκε με μικρές αργές πέτρες εκτός από το πάνω μέρος, όπου χρησιμοποιήθηκαν δουλεμένες πλάκες ενός παλιότερου τάφου. Από το σκελετό σώθηκαν πολύ λίγα κομμάτια οστών. Κτερίσματα δεν υπήρχαν. Ο τάφος βρέθηκε στο χωράφι του Χρ. Μπάμπη.

Θέση Τσακάλ τεπέ

1. Στο χωράφι του Χρ. Μακρή βρέθηκε, σε βάθος 0,20 μ., ταφικό πιθάρι αρκετά καταστραμμένο. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μήκ. 1,93, πλ. 1,35 μ. Με τον καθαρισμό του εσωτερικού βρέθηκαν αξιόλογα κτερίσματα: α) χάλκινος καθρέφτης (ΑΓΚ. 2879), διάμ. 0,118 μ., με διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και με σπασμένη τη λαβή του, β) γυάλινο μικρό φιαλίδιο (ΑΓΚ. 2878), ύψ. 0,022, διάμ. στομίου 0,10 μ.

Στο ανατολικό τμήμα όπου θα ήταν η θέση του κρανίου βρέθηκαν: α) χρυσό περιδέραιο (ΑΓΚ. 2967), μήκ. 0,357 μ., με αλυσίδα που τα άκρα της καταλήγουν σε μικρά κεφάλια λιονταριού, β) ζευγάρι χρυσών ενωτίων (ΑΓΚ. 2966) από διπλό στριφτό σύρμα και όμοια κεφάλια λιονταριού στο ένα άκρο, γ) πήλινες μικρές χάνδρες (19) από περιδέραιο που πρέπει να ήταν επιχρυσωμένες, αφού υπάρχουν ίχνη σε μια απ' αυτές. Οστά από το σκελετό δε σώθηκαν. Δίπλα στο πιθάρι υπήρχε καύση με όστρακα και λαβές μελαμβafών και άβαφων αγγείων καθώς και ένα τμήμα από μελαμβafές πινάκιο.

2. Πήλινη παιδική λάρνακα (ΑΓΚ. 3066) χωρίς κτερίσματα. Βρέθηκε στο χωράφι του Ζ. Τουμπάρη. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Μήκ. 0,565, πλ. 0,235-0,265 μ. Από το κάλυμμά της που ήταν στρωτήρας σώθηκαν μερικά κομμάτια. Η σαρκοφάγος μεταφέρθηκε και συντηρήθηκε στο Μουσείο Κομοτηνής.

3. Στο χωράφι του Β. Κατσίκας ερευνήθηκε καταστραμμένο ταφικό πιθάρι. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μήκ. 1,56, πλ. 1,17 μ. Οστά από το σκελετό και κτερίσματα δε βρέθηκαν.

4. Δύο πήλινες λάρνακες πολύ καταστραμμένες

και χωρίς κτερίσματα βρέθηκαν στο χωράφι του Αν. Αρβανιτίδη. Προσανατολισμός ΒΑ.-ΝΔ. Κοντά τους με τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε καύση με πολλά όστρακα. Από αυτά συγκολλήθηκε μια μεγάλη οινοχόη (ΑΓΚ. 2902), ύψ. 0,249, διαμ. κοιλιάς 0,185 μ., με τριφυλλόσχημο στόμιο και διπλή λαβή.

Θέση Ταουσάν αντά

Καταστραμμένο ταφικό πιθάρι στο χωράφι του Δ. Βογιατζή. Προσανατολισμός Α.-Δ. Μήκ. 1,35, πλ. 1,20 μ. Στο ανατολικό μέρος του βρέθηκαν μικρά χάλκινα επίχρυσα σύρματα και άλλα λεπτά όμοια περασμένα σε μολύβδινο στέλεχος που ανήκουν στο νεκρικό στεφάνι του νεκρού. Από το σκελετό σώθηκαν τμήματα μονάχα των μηριαίων οστών.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Αβδηρα

Από τα τυχαία ευρήματα που βρέθηκαν σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου αναφέρουμε εδώ τα εξής:

1. Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (ΑΓΚ. 2909) με αετωματική επίστεψη. Λείπει το κεντρικό και το αριστερό ακρωτήριο της επίστεψης. Το όνομα του νεκρού θα ήταν ασφαλώς χαραγμένο στη βάση της στήλης. Ύψ. 0,515, πλ. 0,175-0,19, πάχ. 0,085 μ. Βρέθηκε με το όργωμα κοντά στο χωράφι του Αν. Τσακίρη, στη θέση Λελέ-γκιόλι και παραδόθηκε από τον αγροφύλακα Φραγκούλη Καραγιώργη.

2. Πάνω μέρος μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ. 2908). Η αετωματική επίστεψη, που προεξέχει, είναι αρκετά σπασμένη στο πάνω και στο δεξιό μέρος. Ύψ. 0,23, πλ. 0,20, πάχ. 0,065 μ. Βρέθηκε στο χωράφι του Αν. Αρβανιτίδη στη θέση Τσακάλ τεπέ.

3. Γωνιακό κομμάτι επιτύμβιας στήλης από πορώλιθο (ΑΓΚ. 2907). Μέσα σε ναόσχημο πλαίσιο εικονίζεται το πάνω μέρος κορμού, ανάγλυφης σχηματοποιημένης ανθρώπινης μορφής. Η επιφάνεια είναι αρκετά φθαρμένη. Ύψ. 0,15, πλ. 0,16, πάχ. 0,14 μ. Βρέθηκε κοντά στο χώρο των ανασκαφών.

4. Μαρμάρινο χέρι από τον καρπό (ΑΓΚ. 2877) που κρατά σφαίρα. Μήκ. 0,092, διάμ. σφαίρας 0,061 μ. Επιφανειακό εύρημα από τον ανασκαφικό χώρο.

5. Πήλινη αρυβαλλοειδής λήκυθος (ΑΓΚ. 2875), που σώζει ίχνη μαύρου γανώματος. Ύψ. 0,057, διάμ. κοιλιάς 0,03 μ. Βρέθηκε στο χωράφι του Θ. Κοντογιάννη.

6. Πήλινος αμφορίσκος (ΑΓΚ. 2874) με χείλος που προεξέχει και ίχνη μαύρου γανώματος. Ύψ. 0,08, διάμ. κοιλιάς 0,058, διάμ. στομίου 0,032 μ. Βρέθηκε στη θέση Σαζλή-τσαϊρ.

7. Τμήμα από μέτωπο πήλινου ηγεμόνα καλυπτήρα (ΑΓΚ. 2605). Σώζεται ο ρομβοειδής πυρήνας

του ανθεμίου, η μια οφθαλμοειδής έλικα και μέρος της άλλης, καθώς και δύο μικρότερα ανθέμια. Στο πίσω μέρος διακρίνονται ίχνη του ημικυλινδρικού σώματος του καλυπτήρα. Ύψ. 0,115, πλ. 0,16, πάχ. 0,02 μ. Βρέθηκε στον αρχαιολογικό χώρο.

8. Χάλκινος δίσκος καθρέφτη (ΑΓΚ. 2597) με κρίκο σ' ένα σημείο της περιφέρειάς του για ανάρτηση. Διάμ. 0,173 μ. Βρέθηκε στη θέση Ιλανλί.

9. Πήλινο ακέφαλο ειδώλιο γυμνού άνδρα (ΑΓΚ. 2596). Λείπουν τα χέρια από το ύψος των ώμων και τα πόδια από το ύψος των γονάτων. Το σώμα κλίνει ελαφρά προς τα δεξιά με το δεξί πόδι μπροστά από το αριστερό. Ύψ. 0,12 μ. Βρέθηκε στη θέση Ιλανλί.

Κομνηνά

Μέρος του κορμού μαρμάρινου αγάλματος γυναίκας (ΑΓΚ. 2421) από το ύψος της κοιλιάς μέχρι το ύψος των γονάτων. Έφερε χιτώνα και ιμάτιο. Ύψ. 0,30 μ. Βρέθηκε στη θέση Μύτικα, 250 μ. νότια του μακεδονικού τάφου της Σταυρούπολης, στο χωράφι του Κ. Πετρίδη.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Παραδημή

Πάνω μέρος κορμού, πήλινου ακέφαλου ειδωλίου γυναίκας (ΑΓΚ. 2827). Τα χέρια, σχηματοποιημένα και ατροφικά, είναι τοποθετημένα πάνω στο στήθος. Ύψ. 0,07 μ. Βρέθηκε στον προϊστορικό συνοικισμό.

Μητρικό

Στην περιοχή αυτή, όπου εκτείνονται τα νεκροταφεία της αρχαίας Στρώμης, βρέθηκαν με το όργωμα:

1. Μαρμάρينو τετράπλευρο βάθρο στήλης (ΑΓΚ. 2775). Στην πάνω επιφάνεια, μέσα σε ορθογώνιο παραλληλόγραμμο τόρμο, σώζεται σφηνωμένο με μολυβδοχόηση το κάτω μέρος της στήλης. Διαστ. βάθρου: ύψ. 0,265, πλ. 0,49, πάχ. 0,44 μ. Βρέθηκε στο χωράφι του Γ. Χαμαλίδη, 400 μ. ΒΔ. της Στρώμης.

2. Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (ΑΓΚ. 2774) σπασμένο στο πάνω μέρος. Η πίσω πλευρά της στήλης είναι αδρά δουλεμένη. Ύψ. 0,315, πλ. 0,237-0,25, πάχ. 0,085 μ. Βρέθηκε στο χωράφι του Δ. Παπατζάλα, 400 μ. ΒΔ. της Στρώμης.

3. Μαρμάρينو τετράπλευρο βάθρο (ΑΓΚ. 2773). Στην πάνω επιφάνειά του υπάρχει μακρόστενος ορθογώνιος τόρμος που σώζει μέρος από τη μολυβδοχόηση. Ύψ. 0,10, μήκ. 0,535, πλ. 0,29 μ. Βρέθηκε στο χωράφι του Δ. Παπατζάλα.

4. Τμήμα μαρμάρινου αγάλματος (ΑΓΚ. 2766). Ύψ. 0,32, πλ. 0,30, πάχ. 0,17 μ. Βρέθηκε στα νότια του αγροκτήματος Τριαρίδη.

Κομοτηνή

Από το Ιο μουσουλμανικό δημοτικό σχολείο μεταφέρθηκε στο Μουσείο μια σαρκοφάγος που χρησίμευε ως δεξαμενή νερού στην αυλή του σχολείου και τέσσερα κιονόκρανα που ήταν τοποθετημένα στη βάση και στήριζαν στις τέσσερις γωνιές τη σαρκοφάγο.

1. Πώρινη σαρκοφάγος (ΑΓΚ. 2772) με ανάγλυφη διακόσμηση. Στο κέντρο των δυο μεγάλων πλευρών υπάρχει δέλτος (tabula ansata) απ' όπου ξεκινούν δυο πλοχμοί που καμπυλώνονται και σχηματίζουν τόξα. Στη μια στενή πλευρά ανάγλυφος δίσκος και πλοχμός με καρπό σταφυλίου στο κέντρο του, ενώ στην άλλη στενή πλευρά πλοχμός με χαραχτό ορθογώνιο πλαίσιο στο εσωτερικό του τόξου που σχηματίζει. Οι τέσσερις σιδερένιοι σύνδεσμοι στο χείλος της σαρκοφάγου και τρεις ακόμα χαμηλότερα τοποθετήθηκαν ασφαλώς όταν άρχισε να χρησιμοποιείται ως δεξαμενή. Τότε ανοίχτηκαν και οι τρεις τρύπες κοντά στη βάση της για την τοποθέτηση κρουνών. Η σαρκοφάγος χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Ύψ. 0,85, μήκ. 2,35, πλ. 0,905, βάθ. 0,71 μ.

2. Μαρμάρينو κιονόκρανο (ΑΓΚ. 2771) με τρεις επάλληλες σειρές φύλλων άκανθας. Στις τέσσερις γωνιές του σχηματίζονται έλικες. Στην κάτω επιφάνεια κυκλικός τόρμος. Ύψ. 0,48, διάμ. βάσης 0,45, επιφάνεια άβακα 0,71 × 0,71 μ.

3. Μαρμάρينو κιονόκρανο (ΑΓΚ. 2770) αρκετά καταστραμμένο με δυο σειρές φύλλων μαλακής άκανθας. Η άκανθα της δεύτερης σειράς καταλήγει σε έλικες που βρίσκονται στις γωνιές του κιονόκρανου. Στην κάτω επιφάνεια τόρμος κλεισμένος σήμερα με τσιμεντοκονίαμα. Ύψ. 0,38-0,44, διάμ. βάσης 0,33, επιφάνεια άβακα 0,70 × 0,70 μ.

4. Μαρμάρينو κιονόκρανο (ΑΓΚ. 2769) με τρεις επάλληλες σειρές φύλλων άκανθας και με τέσσερις έλικες στις γωνιές του (Πίνακ. 154 γ). Στην επιφάνεια του άβακα είναι χαραγμένο το γράμμα Α. Ύψ. 0,36, επιφάνεια άβακα 0,72 × 0,71 μ.

5. Μαρμάρينو κιονόκρανο (ΑΓΚ. 2768) με δύο επάλληλες σειρές φύλλων μαλακής άκανθας και τέσσερις έλικες στις γωνιές. Ύψ. 0,41, διάμ. βάσης 0,48, επιφάνεια άβακα 0,75 × 0,75 μ.

Τα κιονόκρανα χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Ίσως να έχουν μεταφερθεί από τον αρχαιολογικό χώρο της γειτονικής Μαξιμιανούπολης.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Αρχαία Εγνατία

Σ' όλη την έκταση από την Αλεξανδρούπολη ως τις Φέρες, σχεδόν παράλληλα με την εθνική οδό,

σώζονται τμήματα της αρχαίας Εγνατίας, άλλα ορατά σήμερα και άλλα σκεπασμένα, που γνωρίζουμε όμως την ύπαρξή τους από πληροφορίες και τοπογραφικές παρατηρήσεις. Τα τμήματα αυτά κινδυνεύουν περισσότερο σήμερα να καταστραφούν όχι μόνο από την καλλιέργεια των χωραφιών και τις εκχερσώσεις αλλά και με την οικοδόμηση οικόπεδων.

Για την προστασία τους η Εφορεία τοποθέτησε σύρμα δικτυωτό με πασσάλους σιδερένιους κατά μήκος της, στη βόρεια και στη νότια πλευρά.

ΛΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

BYZANTINA, ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΑΚΗΣ

Το έργο της Εφορείας κατά το 1977 στράφηκε κυρίως στη συντήρηση των μνημείων της περιοχής και στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου τους, δίνοντας προτεραιότητα στους οργανωμένους αρχαιολογικούς χώρους και στην ακριτική περιοχή του Έβρου, όπως επίσης και στην εσωτερική οργάνωση της Εφορείας με καταγραφές αρχαίων, καταλογογραφίες επιγραφών, νομισμάτων, κεραμικών, μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών έργων και συμπληρώσεις του φωτογραφικού αρχείου και του αρχείου σχεδίων. Γι' αυτό ο τομέας των νέων αποκαλύψεων υπήρξε σχετικά περιορισμένος.

Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας αποσπάστηκε για την προστασία των παραδοσιακών οικισμών και των νεότερων μεμονωμένων κτιρίων της περιοχής. Παράλληλα με τον έλεγχο των ανεγειρόμενων οικοδομών αναπτύχθηκε και το πρόγραμμα επισκευής οικιών, που σημείωσε επιτυχία και έγιναν προσπάθειες να συνταχθούν προτάσεις για ειδικούς οικοδομικούς κανονισμούς.

Στο έργο της Εφορείας καθ' όλο το 1977 συνέβαλαν οι επιστημονικοί βοηθοί Β. Αθανασοπούλου, Ν. Ζήκος, Δ. Παπανικόλα και Κ. Τσουρής.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Άγιος Γεώργιος ο Κρυονερίτης

Γνωστό από βυζαντινά έγγραφα του 13ου και 14ου αι. το μετόχι της μονής Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, με το όνομα Άγιος Γεώργιος ο Κρυονερίτης¹, βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά των Σερρών. Το οικοδομικό συγκρότημα αποτελείται σήμερα από χαμηλό περίβολο, ερειπωμένα προσκτίσματα και δύο συνεχόμενους ναούς, από τους οποίους ο βόρειος και μικρότερος τιμάται στο όνομα του Αγίου Δημητρίου και ο νότιος στο όνομα του Αγίου Γεωργίου².

Νεότερη στοά ανοιχτή κατά μήκος της δυτικής πλευράς των δύο εκκλησιών συντηρήθηκε κατά το 1977. Συγκεκριμένα αντικαταστάθηκαν οι ξύλινες δοκίδες, το πέτσωμα και τα κεραμίδια της μονόρι-

χτης στέγης. Ταυτόχρονα έγινε απόξεση των νεωτερικών κονιαμάτων από την εξωτερική πλευρά του νότιου χορού της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου και αρμολογήθηκε η αρχική τοιχοδομία.

Μονή Τιμίου Προδρόμου

Η επικλινής αυλή της μονής, από την είσοδο έως το καθολικό, σχηματίζει μεγάλα «πλατύσκαλα», που είναι στρωμένα με «καλντιρίμι»³. Το πλακόστρωτο με τον καιρό είχε γεμίσει χώματα, οι πέτρες είχαν μετακινηθεί από τη θέση τους και το σύστημα απαγωγής των ομβρίων υδάτων δε λειτουργούσε κανονικά. Επίσης οι επιφάνειες των λίθων είχαν λειανθεί από τη χρήση και το πλακόστρωτο γλιστρούσε επικίνδυνα. Συνεργείο της Εφορείας μας καθάρισε τα χώματα, στερέωσε τις πέτρες και αποκατέστησε το σύστημα απαγωγής των ομβρίων υδάτων δίνοντας κατάλληλες κλίσεις στο πλακόστρωτο και οδηγώντας τα νερά σε οχετό κατά μήκος της βόρειας πλευράς του καθολικού, όπου διοχετεύονται σήμερα και τα νερά βρύσης στη βορειοδυτική γωνία του καθολικού.

Ο οχετός — ανοιχτός αρχικά — με πέτρινες πλάκες στα τοιχώματα και στον πυθμένα, δεν είχε καλή μόνωση και πότιζε τα θεμέλια του εξωτερικού τοίχου των βόρειων παρεκκλησιών του καθολικού. Γι' αυτό επισκευάστηκε η κοίτη με τσιμέντο και σκεπάστηκε με πέτρινες πλάκες (Π ί ν. 155 α). Ο οχετός εκβάλλει στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό του μοναστηριού, στη βορειοανατολική γωνία του καθολικού. Επισκευάστηκαν επίσης τα εσωτερικά τοιχώματα των κελιών στη βορειοανατολική πτέρυγα του μοναστηριού.

Ομάδα τριών αρχιτεκτόνων (Π. Θεοδωρίδης, Ν. Λυκουρέσης και Σ. Χονδρογιάννης) άρχισε την πλήρη αποτύπωση του μοναστηριού, που θα καλύψει με όψεις, κατόψεις και τομές ολόκληρο το μοναστηριακό συγκρότημα.

Αμφίπολις

Ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκού κτιρίου

Τα ψηφιδωτά δάπεδα που είχαν αποκολληθεί το 1976 επανατοποθετήθηκαν στους τέσσερις χώρους της ρωμαϊκής έπαυλης (Π ί ν. 155 δ): α) ψηφιδωτό δάπεδο από τον κεντρικό ορθογώνιο χώρο, διαστ. 2,60 × 9,34 μ., που καταλήγει προς Ν. σε αψίδα, όπου απεικονίζονται εξάγωνα γεωμετρικά σχήματα που περιβάλλονται ανά τέσσερα από κανονικά δωδεκάπευρα. Στο κέντρο και μέσα σε τετράγωνο διάχωρο υπήρχε παράσταση της απαγωγής της Ευρώπης, που μεταφέρθηκε το 1967 στο Μουσείο

1. Π. Ν. Παπαγεωργίου, Αι Σέρραι και τα προάστεια τα περί τας Σέρρας και η μονή Ιωάννου του Προδρόμου, ΒΖ 3 (1894), σ. 295.

2. Α. Ξυγγόπουλου, Έρευνα εις τα βυζαντινά μνημεία των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 61.

3. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, Πίν. 465 α.

Καβάλας⁴. β) Ψηφιδωτό δάπεδο από ορθογώνιο χώρο, διαστ. $2,70 \times 8,10$ μ., δυτικά του προηγούμενου, με γεωμετρικά σχήματα, που περιβάλλονται από διπλή ταινία⁵ στο μέσο και μέσα σε τρία τετράγωνα διάχωρα υπάρχουν μορφές δύο μίμων και μιας μιμάδας⁶. γ) Ψηφιδωτό δάπεδο από δωμάτιο, διαστ. $3,22 \times 5,05$ μ., στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς του κεντρικού ορθογώνιου χώρου, όπου υπάρχουν τρεις ταινίες με διάφορα σχέδια, που περιέκλειαν στο κέντρο δύο τετράγωνα διάχωρα, διαστ. $1,06 \times 1,14$ μ., με μυθολογικές παραστάσεις του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης η μία, της αρπαγής του Έλα από τις Νύμφες των πηγών η άλλη, όπως εξάλλου μαρτυρούν και οι σχετικές επιγραφές. δ) Ψηφιδωτό δάπεδο από τον ορθογώνιο χώρο, διαστ. $2,42 \times 6,55$ μ., μπροστά στο μαρμάρινο κατώφλι της βόρειας πλευράς του κεντρικού χώρου με παράλληλες δύο ταινίες, από τις οποίες η μία έχει τετράγωνα με μικρούς σταυρούς στο κέντρο και η άλλη με διπλό μαϊανδρο⁶.

Τα ψηφιδωτά, όπως και το κτίριο της ρωμαϊκής έπαυλης, χρονολογούνται, κατά τον ανασκαφέα, στο 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Η διαδικασία επανατοποθέτησης των ψηφιδωτών δαπέδων και στους τέσσερις χώρους ακολούθησε τη γνωστή μέθοδο αφαίρεσης του παλιού υποστρώματος, κατασκευής νέου με λίθους και επανατοποθέτησης πάνω σε στρώμα κουρασάνιου και βάσει σχεδίου αποτύπωσης του ψηφιδωτού που αποκολλήθηκε σε κομμάτια⁷. Στην προκειμένη περίπτωση επανατοποθέτησης αξίζει να σημειωθεί ο τρόπος, με τον οποίο ανάμεσα στις πέτρες του νέου υποστρώματος τοποθετήθηκαν πλαστικοί σωλήνες τρυπημένοι, για τον εξαερισμό του ψηφιδωτού και την αποφυγή έντονων διαστολών και συστολών, που προκαλούν, κατά κανόνα, ραγίσματα στο υπόστρωμα του νέου δαπέδου.

Ενδιαφέρον από κατασκευαστικής επίσης πλευράς, παρουσίασε η σύνθεση των παλιών υποστρωμάτων των ψηφιδωτών. Στους χώρους Β και Γ το υπόστρωμα του ψηφιδωτού δαπέδου αποτελείτο από δύο στρώσεις κουρασάνι, πάχ. 0,03 μ. η κάθε μία, κατόπιν ένα στρώμα τρόχαλα ή «μόλια» (μικρές πέτρες και κομμάτια μάρμαρο), πάχ. 0,025-0,03 μ., ένα στρώμα χόμα καθαρό, πάχ. 0,05-0,08 μ., και κάτω-κάτω στρώση από σπασμένα κεραμίδια στέ-

γης και πέτρες μεσαίου μεγέθους. Αντίθετα, το υπόστρωμα του χώρου Α αποτελείτο πρώτα από ένα στρώμα, πάχ. 0,02 μ., σκληρό κουρασάνι, κατόπιν στρώμα, πάχ. 0,02 μ., χόμα καθαρό και τελευταίο στρώμα λίθων συνδεδεμένων με κουρασάνι.

Σε τελέρα κινητά τοποθετήθηκαν τα δύο διάχωρα με τις μυθολογικές παραστάσεις, ώστε να είναι εύκολη είτε η τοποθέτησή τους στο δάπεδο, είτε η ανάρτησή τους σε μουσείο ή αποθήκη.

Βασιλική Α΄

Συντήρηση ψηφιδωτού δαπέδου

Κατά το 1977 άρχισε η αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής Α΄ για να συντηρηθεί. Πλουσιότατο σε διάκοσμο και χρωματική ποικιλία το δάπεδο παρουσίασε, από τεχνικής πλευράς, ορισμένες δυσκολίες, όσον αφορά την κακή κατάσταση συντήρησης των ψηφιδών από υαλόμαζα, που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως στις παραστάσεις των ζώων και των πτηνών. Γι' αυτό μετά τον επιφανειακό καθαρισμό έγιναν ενέσεις για τη στερεοποίηση αυτών των ψηφιδών.

Νότιο κλίτος

Το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους καλύπτεται με ψηφιδωτό δάπεδο, στο κέντρο του οποίου εικονίζεται κύνθαρος, που περιβάλλεται από παγώνια και άλλα πουλιά⁸. Το υπόλοιπο νότιο κλίτος καλύπτεται επίσης με ψηφιδωτό, στο κέντρο του οποίου εικονίζεται κύνθαρος με στροβίλιο και δύο ελάφια, ενώ άλλα πτηνά και ζώα πλαισιώνουν το κεντρικό θέμα⁹. Πριν την αποκόλληση του ψηφιδωτού μετατοπίστηκαν από το νότιο στο κεντρικό κλίτος δύο μονόλιθοι μαρμαρίνοι κίονες.

Βόρειο κλίτος

Αποκολλήθηκε επίσης και το ψηφιδωτό δάπεδο από το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους, το οποίο μετά την αφαίρεση της άμμου, διαπιστώθηκε ότι ήταν σε πολύ κακή κατάσταση συντήρησης.

Έγινε επίσης και η αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου από το παρεκκλήσι (διακονικό;), που αποκαλύφθηκε το 1970¹⁰ ανατολικά του βόρειου διαμερίσματος (μυτατώριο;) του νάρθηκα της βασιλικής. Το δάπεδό του καλύπτεται από ψηφιδωτά μέσα σε ορθογώνιο, διαστ. $1,62 \times 2,63$ μ., που περιβάλλεται από πλαίσιο με κληματίδες. Το εσωτερικό του ορθογώνιου περιέχει 18 σειρές από αλληπάλλελες ζώνες, που κάθε μια περιλαμβάνει έξι οκταγωνικούς πίνακες με οδοντωτό πλαίσιο, όπου εικονίζονται

4. ΠΑΕ 1967, σ. 88.

5. Ο Ε. Στίκας (ΠΑΕ 1975, Α΄, σ. 74) υποστηρίζει ότι πρόκειται για μορφές αρχηγού (πολεμιστή), της συζύγου του και ευτραφούς νεανίσκου ή νεανίδας.

6. Κάτοψη του κτιρίου με σχέδια των ψηφιδωτών, βλ. ΠΑΕ 1975, Α΄, παρένθετος πίν. Ε΄.

7. Εργάστηκε συνεργείο με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Δαγκλή.

8. ΠΑΕ 1967, σ. 87.

9. ΠΑΕ 1969, σ. 54.

10. ΠΑΕ 1971, σ. 43-44.

εναλλάξ υδρόβια πτηνά, κάνιστρα με καρπούς, ιχθείς, δελφίνια, σουπιές, παπαγάλοι, σε ποικίλους συνδυασμούς και χρωματισμούς¹¹.

Μετά την απομάκρυνση της άμμου διαπιστώθηκε ότι όλες σχεδόν οι ψηφίδες του είχαν αποκολληθεί από το κονίαμα. Γι' αυτό αρχικά χύθηκε υδαρό κονίαμα ανάμεσα στους αρμούς, για τη σταθεροποίηση των ψηφιδών, μετά άρχισε ο καθαρισμός του ψηφιδωτού και ακολούθησε η γνωστή διαδικασία αποκόλλησης. Χαρακτηριστικό της κακής κατάστασης του δαπέδου από πλευράς συντήρησης είναι ότι μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού, διαπιστώθηκε ότι το υπόστρωμά του από κουρασάνι είχε ολότελα ξεκολλήσει, λόγω υγρασίας, από την υποδομή του ψηφιδωτού.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Ψηφιδωτά από τους ληνούς της Βοϊράνης

Μεταφέρθηκαν από το Μουσείο Καβάλας στο Μουσείο Φιλίππων, για να συντηρηθούν και να τοποθετηθούν σε τελάρα, τεμάχια ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκαν το 1971 ανάμεσα στα χωριά Άγιος Αθανάσιος και Κεφαλάρι (Μπουνάρμπασι) του Νομού Δράμας. Το ψηφιδωτό δάπεδο ανήκει σε συγκρότημα ληνών, του β' μισού του 5ου αι. μ.Χ.¹².

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κατά τον καθαρισμό του ημιυπόγειου του παλιού Παρθεναγωγείου Καβάλας, βρέθηκαν δύο κομμάτια από πτυχολογία ρωμαϊκού μαρμάρινου ανδριάντα (Λ1151 α, β)¹³, κομμάτι μαρμάρινου κίονα με επιτύμβια ρωμαϊκή επιγραφή (Λ1153), κομμάτι μαρμάρινου κοσμήτη (Λ1154), κομμάτι ρωμαϊκού ιωνικού κιονοκράνου (Λ1152) και τέσσερα μικρά κομμάτια παλαιοχριστιανικού αμφίγλυφου θωρακίου (Λ1147-Λ1150).

Κομμάτι μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού τόξου με ανάγλυφη κληματίδα βρέθηκε στην Παναγία, στην οδό Ερμιόνης, πάροδος Β', μπροστά στην πόρτα του σπιτιού αριθ. 7, κατά τη διάρκεια των εργασιών ύδρευσης.

Κομμάτι μαρμάρινου ουδού (;) επισημάνθηκε εντοιχισμένο σε αναλημματικό τοίχο απέναντι από το τέμενος «Μουσική» στην Παναγία. Στη θέση αυτή

τοποθετείται με πιθανότητα παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁴.

Σύνθετο κορινθιακό κιονόκρανο των αρχών του 4ου αι. μ.Χ. επισημάνθηκε στην αυλή της διατηρητέας οικίας Φέσσα, στην οδό Φιλίππου 28.

Δύο παλαιοχριστιανικά ιωνίζοντα σύνθετα κιονόκρανα επισημάνθηκαν σε αγρόκτημα πίσω από την προϊστορική τούμπα του Καρα-Ορμάν, 500 μ. περίπου ανατολικά του νέου σταδίου της Καβάλας.

Κομμάτια από ανάγλυφες ταφόπλακες του 19ου αι. βρέθηκαν στην περιοχή της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη. Σύμφωνα με πληροφορίες γερόντων στη θέση αυτή και πριν την επέκταση της Καβάλας υπήρχε χριστιανικό νεκροταφείο.

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την επέκταση του υδρευτικού και αποχετευτικού δικτύου της Καβάλας και στη συνοικία της Παναγίας, που είναι, ως γνωστό, το παλιό τμήμα της πόλης που περιβάλλεται από τα μεσαιωνικά τείχη, μαζεύτηκε άφθονο κεραμικό υλικό (Πίνακ. 155 β-γ).

Τα όστρακα, εκτός από τα αρχαία κομμάτια, καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα της παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής και είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για την ιστορία της Καβάλας — Χριστουπόλεως στα βυζαντινά χρόνια — που ήταν σημαντικό λιμάνι του Βόρειου Αιγαίου και συγκοινωνιακός κόμβος ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη.

ΑΡΧΟΝΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΑΛΙΑ ΣΠΙΤΙΑ

Η Καβάλα τα δύο τελευταία χρόνια παρουσιάζει μεγάλη ανοικοδόμηση, που συνεχώς αυξάνει. Το ένα μετά το άλλο τα παλιά σπίτια κατεδαφίζονται και τη θέση τους παίρνουν πολυόροφες οικοδομές, που έχουν αλλοιώσει την αμφιθεατρική όψη της πόλης και έχουν καταστρέψει το χαρακτήρα της. Τα λίγα σπίτια, που μένουν ανάμεσα στους όγκους των πολυκατοικιών, οδηγούνται αμείλικτα στην κατεδάφιση.

Η Εφορεία, σε μια προσπάθεια να διασώσει έστω και σε φωτογραφίες την Καβάλα που χάνεται, ανέλαβε μια συστηματική φωτογράφιση των παλιών σπιτιών, της εκτός των μεσαιωνικών τειχών πόλης, μια και η παλιά συνοικία της Παναγίας προστατεύεται με σχετικά νομοθετικά διατάγματα. Πρώτα επισημάνθηκαν και σημειώθηκαν σε χάρτη τα πιο αξιόλογα σπίτια. Ύστερα φωτογραφήθηκαν οι πιο χαρακτηριστικές όψεις και μερικές λεπτομέρειες (φωτογράφος Γ. Βασιανός).

11. ΠΑΕ 1972, σ. 49.

12. ΑΕ 1973, σ. 36-49.

13. Οι αριθμοί ανταποκρίνονται στον κατάλογο λιθίνων του Μουσείου Καβάλας.

14. Χ. Μπακιρτζή, Βυζαντινή Καβάλα, αρχαιολογικές μαρτυρίες, Α' Τοπικό Συμπόσιο «Η Καβάλα και η περιοχή της», Απρίλιος 1977.

Η Καβάλα, ως τα μέσα του περασμένου αιώνα, ήταν περιορισμένη μέσα στα μεσαιωνικά τείχη¹⁵. Έξω από αυτά και κυρίως στην περιοχή του λιμανιού υπήρχαν μόνο μερικά χάνια, που έδιναν στέγη στους ταξιδιώτες και σ' αυτούς που έφερναν τα προϊόντα της ενδοχώρας για εξαγωγή στο λιμάνι. Στα προϊόντα, που παλιότερα ήταν κυρίως σιτάρι και μάλλι, προστέθηκαν τα καπνά, που έδωσαν στην εμπορική κίνηση της πόλης μεγάλη ανάπτυξη. Καθώς πολλοί έμποροι επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στην πόλη και να ανοίξουν εμπορικά γραφεία δημιουργήθηκε έλλειψη χώρου. Το Νοέμβριο του 1864 επιτροπή από Καβαλιώτες, «κατοίκους της μακεδονικής Καβάλας», όπως αυτοαποκαλούνταν, ζήτησε μέσω του Πατριαρχείου άδεια από την τουρκική κυβέρνηση να κτίσουν «οικίας και εργαστήρια εκτός του φρουρίου προς ευρυχωρίαν και άνεσιν και ενέργειαν της εργασίας» τους. Έτσι μια καινούρια πόλη απλώθηκε έξω από τα τείχη της τριγωνικής χερσονήσου.

Το 1913 η Καβάλα απελευθερώθηκε και η εγκατάσταση Ελλήνων από τη Μ. Ασία το 1922 ενίσχυσε το εμπόριο του καπνού, που έγινε το κύριο χαρακτηριστικό της ζωής της πόλης. Ελληνικοί και ξένοι οίκοι εγκαταστάθηκαν στην Καβάλα και έκτισαν τεράστια συγκροτήματα καπναποθηκών, ενώ οι πλούσιοι καπνέμποροι έκτισαν για τις οικογένειές τους μονοκατοικίες με μεγάλους κήπους. Τα σπίτια αυτά βρίσκονται μέσα στο πνεύμα ενός αρχιτεκτονικού εκλεκτικισμού, με κυρίαρχα τα νεοκλασικά στοιχεία στην οργάνωση του εσωτερικού χώρου και των προσόψεων, καθώς και στην κεραμοπλαστική διακόσμηση που μιμείται αρχαία αγάλματα (Πί ν. 156 α), κιονόκρανα, ρόδακες, ακροκέραμα κτλ. Η ντόπια μακεδονική παράδοση κυριαρχεί στα παλιότερα σπίτια και επιβιώνει στα νεότερα στις φυσικές διακοσμήσεις των προσόψεων και σε μεμονωμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία· στοιχεία τουρκομπαρόκ υπάρχουν στις απολήξεις των προσόψεων και στη διαμόρφωση των ανοιγμάτων και των εξωστών, ενώ στοιχεία art-nouveau στη διακόσμηση των όψεων (Πί ν. 156 β).

Είναι ακόμη αξιοπαρατήρητη η ποικιλία στις λεπτοδουλεμένες σιδεριές των παραθύρων και των εξωστών, όπως επίσης οι γύψινες διακοσμήσεις στα ταβάνια των δωματίων και στα πλαίσια των εσωτερικών θυρωμάτων.

Δέκα μήνες μετά τη φωτογράφιση των σπιτιών της Καβάλας ποσοστό 20-30% είχε κατεδαφιστεί.

Παλιό Παρθεναγωγείο

Το κτίριο, που σήμερα στεγάζει το 10ο Δημοτικό Σχολείο της Καβάλας, χτίστηκε απ' την ελληνική κοινότητα της πόλης το 1891-1893 και στέγασε το Παρθεναγωγείο (Πί ν. 156 γ).

Βρίσκεται δίπλα στο Δημαρχείο και τα κτίρια της Μεγάλης Λέσχης και του Μ. Τόκου (παλιό Δημαρχείο), που μαζί με τα κτίρια της TOBACCO COMPANY και της Γαλλικής Αποστολής, καθώς και την καπναποθήκη του Δήμου, λίγο παρακάτω, αποτελούν ένα σύνολο κηρυγμένων διατηρητέων μνημείων, το μόνο που απέμεινε στην Καβάλα από μια μεγάλη σειρά διατηρητέων οικοδομημάτων, που σταδιακά αποχαρκτηρίστηκαν.

Οι εργασίες που πραγματοποίησε η Εφορεία, με την οικονομική ενίσχυση του ΕΟΤ, στο παλιό Παρθεναγωγείο είναι οι παρακάτω:

- 1) Επιδιόρθωση της στέγης στα σημεία που παρουσιάζονταν σταλαμοί και αντικατάσταση μικρού αριθμού κεραμιδιών.
- 2) Ανακατασκευή των καταστραμμένων σοβάδων του περιμετρικού στηθαίου της στέγης, των πλαισίων των ανοιγμάτων, ορισμένων κομματιών των εξωτερικών επιφανειών και συντήρηση των υπόλοιπων εξωτερικών κι εσωτερικών σοβάδων.
- 3) Αντικατάσταση των καταστραμμένων λουκιών και διευθέτηση της αποχέτευσης των νερών της βροχής.
- 4) Τοποθέτηση 42 μαρμάρινων ποδιών παραθύρων, διαστ. 1,22 × 0,34 μ., επειδή οι παλιότερες από πλακάκια, είχαν καταστραφεί.
- 5) Επιδιόρθωση των κουφωμάτων των παραθύρων.
- 6) Επιδιόρθωση των εσωτερικών ξύλινων θυρών, στερέωση της ξύλινης σκάλας προς τον όροφο και αντικατάσταση ενός σαπισμένου υποστύλωματος από ξύλο καστανιάς. Ανακατασκευή του σανιδώματος της οροφής της κάτω επιφάνειας της σκάλας.
- 7) Κατασκευή εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου από διπλό νοβοπάν και αφορλέξ ανάμεσα, με συνεχή φεγγίτη, ύψ. 0,70 μ., στην πάνω απόληξή του για την οπτική αίσθηση της διερεύνησης του εσωτερικού χώρου.
- 8) Υδροχρωματισμός των εξωτερικών επιφανειών με χρώμα γκριζο και των εξεχόντων στοιχείων τους με λευκό.
- 9) Βαφή των εσωτερικών επιφανειών, με στόχο τη δημιουργία ενός ευχάριστου περιβάλλοντος σχολικής δουλειάς.

Το κτίριο του Παρθεναγωγείου σώθηκε απ' την κατεδάφιση και την εκμετάλλευση παραμένοντας σχολείο. Έτσι διατηρεί την αρχική του χρήση και

15. Για τη νεότερη ιστορία της Καβάλας βλ. Κ. Σκαλτσά. Ιστορία της Καβάλας, Καβάλα 1930. Κ. Χιόνη. Ιστορία της Καβάλας, Καβάλα 1968, σ. 85 κ.ε., Δ. Ι. Λαζαρίδη. Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα, Οδηγός Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, σ. 64 κ.ε.

δίνει στο σύνολο των κηρυγμένων διατηρητέων οικοδομημάτων, που αναφέραμε, χαρακτήρα καθολικότερο. Όλα αυτά τα κτίρια μπορούν τελικά να διασωθούν εφ' όσον ανήκουν είτε στο Δημόσιο είτε στο Δήμο είτε σε νομικά πρόσωπα.

Κτίριο Μιχαήλ Τόκου (Παλιό Δημαρχείο)

Για τις εργασίες στο κτίριο του Μιχαήλ Τόκου (1879)¹⁶ (Πί ν. 157 α-β) ο αρχιτέκτονας Αργύρης Μπακιρτζής, που παρακολούθησε τις εργασίες, έδωσε την ακόλουθη έκθεση:

«Στο κτίριο του Μιχαήλ Τόκου (1879) κατά το 1976-1977 πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

1) Τοποθέτηση αρκετών νέων πετσωμάτων και επανατοποθέτηση όλων των κεραμιδιών της στέγης που είχαν ξηλωθεί κατά τη διάρκεια των εργασιών κατεδάφισης· κατασκευή νέων λουκιών και σωλήνων απορροής των νερών της βροχής.

2) Τοποθέτηση νέων παραθύρων και σκούρων στους τρεις φεγγίτες της στέγης στη θέση των καταστραμμένων παλιών· επανατοποθέτηση των περισσότερων κουφωμάτων των δύο ορόφων, που είχαν ξηλωθεί και συντηρήσή τους με μικρές αντικαταστάσεις και προσθήκες.

3) Ενίσχυση τεσσάρων δοκαριών του πατώματος του βορειοανατολικού δωματίου του β' ορόφου, που είχαν σαπίσει, με διπλά δοκάρια 15/8/400 εκ.

4) Ανακατασκευή των καταστραμμένων σοβάδων των κυματιών του γεισώματος της στέγης και μεγάλου τμήματος του β' ορόφου, στις δύο πλάγιες όψεις· τοποθέτηση νέων σανίδων, στη θέση των ξηλωμένων παλιών, που διαμορφώνουν την άνω απόληξη του γεισώματος στην πίσω όψη.

5) Ανακατασκευή της καταστραμμένης στέγης του βοηθητικού χώρου, που εφάπτεται στην πίσω πλευρά, καθώς και της πλάγιας τοιχοποιίας του από πλινθοδομή.

6) Κατεδάφιση και ανακατασκευή αναλημματικού τοίχου της πίσω αυλής, που είχε υποχωρήσει· μερεμέτισμα της τοιχοποιίας και των σοβάδων και τοποθέτηση κεραμιδιών στον αυλόγυρο και στους δύο πυλώνες.

7) Πλακόστρωση με πλάκες Ελευθερούπολης του υπαίθριου χώρου που παρεμβάλλεται ανάμεσα στους δύο πυλώνες και οδηγεί στις εισόδους των δύο ορόφων και στην πίσω αυλή.

8) Καθάρισμα της αυλής από ρίζες δέντρων και αντικατάσταση ορισμένων θρυματισμένων μαρμάρινων πλακών.

Το ισόγειο του κτιρίου ήταν μάλλον χώρος κατστήματος και μόνο ο πίσω αποθηκευτικός χώρος

επικοινωνούσε με την αποθήκη του όροφου. Ο α όροφος περιλάμβανε κυρίως χώρους υποδοχής και γραφείου και συνδέεται με εσωτερική σκάλα με το β' όροφο και με τους χώρους κατοικίας. Η σκάλα συνεχίζεται μέχρι τη στέγη, στο εσωτερικό της οποίας σχηματίζεται ένας μοναδικός αισθητικά χώρος με οριζόντια επίπεδα και κεκλιμένες οροφές, όπου ανοίγονται οι τρεις φεγγίτες.

Ο συνδυασμός των ποικίλων αρχιτεκτονικών μορφών, η κομψότητα της κατασκευής κι η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου με τα διάφορα επίπεδα της αυλής, τους πυλώνες, τις σκάλες με τα μαρμάρινα ανάγλυφα κολονάκια, που μπορούν να αναστηλωθούν, κάνουν το κτίριο τμήμα αναπόσπαστο του συνόλου των κηρυγμένων διατηρητέων κτιρίων του κέντρου της πόλης».

Συνοικία Παναγία Καβάλας

Συντήρηση λιθοστρώτων

Τμήμα των λιθοστρώτων της συνοικίας Παναγία, που καταστράφηκαν σε ορισμένα σημεία από τις διανοίξεις για την επέκταση του δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης, συντηρήθηκε από την Εφορεία για να αποφευχθεί η τιμμεντόστρωσή του.

Συγκεκριμένα συντηρήθηκε τμήμα της οδού Μεχμέτ Αλή, δίπλα στο τέμενος Μουσική στο κέντρο της συνοικίας, όπου συγκλίνουν πολλοί δρόμοι.

Για τη συντήρηση του λιθοστρώτου χρησιμοποιήθηκε το ίδιο το υλικό του, που συμπληρώθηκε με πέτρες από κατεδαφισμένα σπίτια.

Συντήρηση οικιών

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες συντήρησης οικιών σύμφωνα με το σχετικό πρόγραμμα, που είχε ιδιαίτερη επιτυχία και ως προς την αντίδραση του κόσμου και ως προς την ουσιαστική διάσωση των παραδοσιακών οικισμών. Οι εργασίες έγιναν με την άμεση επίβλεψη του Α. Μπακιρτζή, αρχιτέκτονα, και του Μ. Καμίλη, πολιτικού μηχανικού, οι οποίοι έδωσαν την ακόλουθη έκθεση:

«Οδός Ανθεμίου 37 (οικία Γεωργίου Αλβανού)

Το σπίτι του Γ. Αλβανού αποτελεί το μισό αδελφομοίρι ενός απ' τα πιο ενδιαφέροντα αρχοντικά της Παναγίας πάνω στο μοναδικό αυτοκινητόδρομο, που διασχίζει την ιστορική περιοχή της πόλης της Καβάλας. Διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση χάρη στη φροντίδα των ιδιοκτητών του, που πήραν δάνειο απ' τον ΕΟΤ και διαθέτουν ενοικιαζόμενα δωμάτια, ενώ σε τμήμα του ισόγειου έχουν κατάστημα ψιλικών (Πί ν. 157 γ).

Οι εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν, περιορίστηκαν στην ανάδειξη των δύο κυρίων όψεων:

16. Στοιχεία για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του κτιρίου αυτού βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 322.

1) Κατεδάφιση των φουσκωμένων σοβάδων της κύριας όψης και ανακατασκευή τους, μετά από αντικατάσταση των φθαρμένων μπαγδατόπηχων, καθώς και μερεμέτισμα των υπολοίπων. Επίσης ασβέστωμα των δύο όψεων.

2) Αντικατάσταση σαπισμένων σανίδων των κορνιζών, της αστρέχας και των ψευδοπαραστάδων των γωνιών και πέρασμα με λινέλαιο και πίσσα όλων των ξύλινων στοιχείων των όψεων.

3) Συντήρηση της στέγης στα σημεία που παρουσιάζονταν σταλαμοί και αντικατάσταση μικρού αριθμού κεραμιδιών.

Το κτίριο, παρά τις αλλαγές των παραθύρων του β' ορόφου και τη δημιουργία ορισμένων μεταγενέστερων ανοιγμάτων στο ισόγειο, διατηρεί την αισθητική του εκφραστικότητα και την αυθεντική του χωρική διάρθρωση.

Εκτός από το ισόγειο, οι δύο όροφοι έχουν την ίδια διάρθρωση με τη σκάλα να κολλά στη μια πλευρά του κεντρικού διαμπερή χώρου, εξέλιξη του αρχικού ημιυπαίθριου δοξάτου, ενώ σε μια αμέσως μεταγενέστερη φάση, η σκάλα κλείνεται με τοίχο και δεν οδηγεί ελεύθερα στον κεντρικό χώρο του σπιτιού, όπως συμβαίνει στο «αδελφομοίρι» του σπιτιού που αναστηλώθηκε στις δύο πλευρές του ανοίγονται ανά δύο οντάδες και κουζίνα, με τις ξυλόγλυπτες μεσάντρες και ταβάνια, το λουτρό και τα τζάκια.

Οδός Βυζαντίου 6 - 4η πάροδος (οικία Ευαγγελίας Βαξεβάνη)

Το σπίτι της Ε. Βαξεβάνη βρίσκεται σε μια περιοχή της παλιάς πόλης, που ελάχιστα έχει υποστεί την εισβολή των νέων κατασκευών, κι αυτό εξαιτίας των στενών δρόμων, που δεν επιτρέπουν την εύκολη μεταφορά των υλικών. Το εσωτερικό του σπιτιού βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση. Οι εργασίες περιορίστηκαν στις εξωτερικές επιφάνειες (Πί ν. 157 δ-ε).

1) Επανατοποθέτηση τμήματος των κεραμιδιών της στέγης, που δημιουργούσαν σταλαμούς, μετά από αντικατάσταση των σαπισμένων πετσωμάτων.

2) Κατεδάφιση μεγάλου τμήματος φουσκωμένων σοβάδων, κυρίως της πλευράς προς τη θάλασσα, που είχε υποστεί τη μεγαλύτερη διάβρωση, και ανακατασκευή τους, μετά από αντικατάσταση των φθαρμένων μπαγδατόπηχων, πέντε ορθοστατών, $0,12 \times 0,12$ μ., και ορισμένων οριζόντιων καδρόνων, $0,08 \times 0,14$ μ.

3) Αρμολόγηση της τοιχοποιίας του ισογείου και πληρωση με υγρό τσιμέντο των ρωγμών, πεταχτό κονίαμα στη λιθοδομή του ισογείου της πλευράς προς τη θάλασσα και την αυλή του σπιτιού, για την καλύτερη προστασία του.

4) Ενίσχυση των νταμπανιών του σαχνισιού της

πλευράς προς το δρόμο και συμπλήρωση του σανιδώματος της κάτω επιφάνειάς του.

5) Αντικατάσταση των καταστραμμένων σανίδων των κορνιζωμάτων, των κουφωμάτων και της αστρέχας της στέγης, κυρίως στην όψη προς τη θάλασσα, τοποθέτηση ορισμένων νέων περβαζιών και πέρασμα όλων των ξύλινων στοιχείων των εξωτερικών όψεων με λινέλαιο και πίσσα για την προστασία τους από τις καιρικές συνθήκες.

6) Ασβέστωμα των εξωτερικών επιφανειών των τσατμάδων με ώχρα και των λιθοδομών μόνο με ασβέστη.

Το σπίτι αυτό εκτός από το ενδιαφέρον του εξωτερικά, με τη διαμόρφωση του μεγάλου σαχνισιού, τη συνεχή σειρά των παραθύρων, τις καμινάδες, τα ξύλινα διακοσμητικά στοιχεία και την αστρέχα του, εσωτερικά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί δεν έχει υποστεί αλλαγές και διατηρεί διάφορα αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά στοιχεία, όπως τα θλαστά τοξύλια, τις παλιές πόρτες και τα ταβάνια, το φούρνο κ.ά. Οι κύριοι χώροι διαμονής βρίσκονται στον όροφο, ενώ στο ισόγειο οι βοηθητικοί κι ένα χειμωνιάτικο δωμάτιο. Ένα τμήμα του σπιτιού, που απομονώθηκε μεταγενέστερα απ' το υπόλοιπο, βρίσκεται σε κακή κατάσταση, επιτρέποντας σε μεγάλο βαθμό την είσοδο των νερών της βροχής· οι εργασίες σ' αυτό περιορίστηκαν στη στερέωση των φερόντων στοιχείων και στην επανατοποθέτηση μέρους των κεραμιδιών.

Οδός Μεχμέτ Αλή 35 (οικία Βασιλικής Γεωργιάδου)

Το σπίτι αυτό αποτελεί ένα από τα πιο ενδιαφέροντα δείγματα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της ιστορικής περιοχής της πόλης της Καβάλας (Πί ν. 158 α-γ). Είχε κηρυχτεί επικίνδυνο και κατεδαφιστέο απ' τη Δ.Τ.Υ. και διασώθηκε με την επέμβαση της Υπηρεσίας.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής:

α) Συντήρηση της στέγης και επανατοποθέτηση μικρού μέρους των κεραμιδιών. β) Επιδιόρθωση των λουκιών της στέγης. γ) Σοβάτισμα τμήματος του στηθαίου της στέγης. δ) Κατεδάφιση και ανακατασκευή των λίγων καταστραμμένων σοβάδων και μερεμέτισμα των υπολοίπων. ε) Ανακατασκευή των σοβάδων του ισογείου, της πλινθόκτιστης τοιχοποιίας της πλευράς προς την αυλή και τη θάλασσα. στ) Στερέωση και αντικατάσταση ορισμένων φθαρμένων ορθοστατών της σκάλας προς τον α' όροφο. Η σκάλα βρίσκεται σ' έναν κεντρικό χώρο, που φωτίζεται ελάχιστα και οδηγεί σε δύο δωμάτια προς την πλευρά του δρόμου και σ' ένα προς την αντίθετη της θάλασσας. Εκτός από τους χώρους αυτούς και το ισόγειο εδώ είναι κατοικία, αντίθετα με τα παλιότερα σπίτια, που το ημιυπαίθριο ή κλειστό

ισόγειο είναι χώρος αποθήκης κι εργασίας. ζ) Ασβέστωμα της κύριας όψης σύμφωνα με τον παλιό χρωματισμό, άσπρο με μικρή απόχρωση στο μπλε.

Το σπίτι χαρακτηρίζεται από μια χωρική οργάνωση με παραδοσιακά στοιχεία, υποταγμένη όμως σε μια στατικότητα συνυφασμένη με το διακοσμητικό χαρακτήρα της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής, που λίγα δείγματα της επίδρασής της σε αστικά σπίτια του τέλους του προηγούμενου αιώνα διατηρούνται ακόμη στην παλιά πόλη. Η διατήρησή του στο σημείο που βρίσκεται είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί εκτός από το αρχιτεκτονικό του ενδιαφέρον αποτελεί προεξέχον στοιχείο του πολεοδομικού χώρου.

Οδός Θεοδώρου Πουλίδου 48 (οικία Χρ. Γεωργιάδη και Μ. Ελευθερίου)

Το σπίτι αυτό είναι αδελφομοίρι και διαμορφώνεται σε ισόγειο προς την οδό Θ. Πουλίδου, το μοναδικό δρόμο της παλιάς πόλης που διανοίχτηκε προπολεμικά, και σε ισόγειο και δύο ορόφους προς την πλευρά της θάλασσας (Π ί ν. 159 α-β). Στο τμήμα του σπιτιού που ανήκει στο Χρ. Γεωργιάδη έγιναν οι εξής εργασίες:

1) Κατασκευή τριών σενάζ στο βόρειο τοίχο, όπου το σαχνισί των ορόφων.

2) Τοποθέτηση δύο νέων ξύλινων υποστυλωμάτων, $0,13 \times 0,13$ μ., και ενός νταμπανιού με την παρεμβολή παπουτσιών για την υποστήριξη του πατώματος του α' ορόφου, που είχε πάθει καθίζηση περίπου 0,10 μ.

3) Στερέωση της σκάλας και αντικατάσταση δύο σαπισμένων φουρουσίων υποστήριξής της.

4) Αντικατάσταση των φθαρμένων φουρουσίων του σαχνισιού του α' ορόφου και τοποθέτηση ορισμένων πρόσθετων κομματιών πατόξυλων στον πρόβολό του.

5) Ανακατασκευή του μεγαλύτερου τμήματος των σοβάδων της δυτικής και βόρειας πλευράς και ασβέστωμά τους με ώχρα.

6) Αντικατάσταση των φθαρμένων σανίδων των κορνιζωμάτων και προστατευτικό λάδωμα όλων των ξύλινων στοιχείων των εξωτερικών επιφανειών.

Στο τμήμα του σπιτιού, που ανήκει στη Μ. Ελευθερίου, έγιναν οι εξής εργασίες:

1) Υποστήριξη του πατώματος του β' ορόφου με δύο ντιρέκια.

2) Αντιμετώπιση των στατικών διαταραχών, που προκλήθηκαν από τη φθορά των εντοιχισμένων ξύλινων δοκαριών της λιθοδομής με την τοποθέτηση σιδερένιων ελκυστήρων της μορφής των σενάζ, κάθετα στην κατεύθυνση των ρωγμών και ανά ένα σε κάθε πάτωμα. Επίσης στερεώθηκαν οι κόμβοι των ψαλιδιών της στέγης για την εξουδετέρωση των οριζόντιων ωθήσεων. Ανασηκώθηκε η

γρεντιά, που είχε υποστεί καθίζηση, και ενισχύθηκαν τα ψαλίδια με μπαμπατζάκια και αντηρίδες· επίσης καλύφθηκε μια πλευρά της στέγης με νέα πετσώματα και ανακεραμώθηκε με λίγες αντικαταστάσεις κεραμιδιών.

3) Κατασκευή μικρής δεξαμενής συγκέντρωσης των νερών του δρόμου, και σύνδεσή της με τον υπόνομο.

4) Επανατοποθέτηση των αποκολλημένων λίθων της τοιχοποιίας του υπογείου και μερεμέτισμά της.

5) Αντικατάσταση δύο σαπισμένων ντιρεκιών του ισόγειου και κατασκευή βάσεων από τσιμέντο.

6) Δέσιμο με τρία σιδερένια στεφάνια, της καπνοδόχου του τζακιού, που είχε αποκολληθεί από τον τοίχο και παρουσίαζε μεγάλες ρωγμές.

7) Ανακατασκευή σοβάδων των δύο πάνω ορόφων στην πλευρά προς τη θάλασσα.

Οδός Ιουστινιανού 24 (οικία Ιωάννη Δημητριάδη) (Π ί ν. 159 γ)

Το σπίτι αυτό αποτελείται από ισόγειο και δύο ορόφους, λόγω δε της κλίσης του εδάφους ο δεύτερος όροφος, με είσοδο από πίσω, επέχει θέση ισόγειου και είναι ο μόνος που κατοικείται. Η κάτοψη έχει σχήμα Γ και το ένα σκέλος του, που αποτελείται από ένα δωμάτιο και προβάλλεται σε ύψος 0,5 μ. πάνω απ' την υπόλοιπη στέγη προς Α., τη θάλασσα και την οδό Ιουστινιανού, είναι αυτό που παρουσίαζε έντονα προβλήματα στηρίξης και συντήρησης. Το σπίτι είχε κηρυχτεί ετοιμόρροπο από τη Δ.Τ.Υ. και επιδιορθώθηκε από την Υπηρεσία με τις παρακάτω εργασίες στο τμήμα που προαναφέρθηκε:

1) Κατεδάφιση των φουσκωμένων επιχρισμάτων του τσατμά της βόρειας και μέρους της ανατολικής πλευράς. Αντικατάσταση των περισσότερων σαπισμένων μπαγδατόπηγων, κατασκευή νέων κονιαμάτων στη θέση των κατεδαφισμένων και ασβέστωμα με ώχρα των εξωτερικών επιφανειών.

2) Τοποθέτηση ενός πρόσθετου νταμπανιού στηρίξης των πατόξυλων του κάθε πατώματος στη βόρεια πλευρά και αντικατάσταση του σαπισμένου ακραίου νταμπανιού του σαχνισιού του κάθε ορόφου, πάνω στο οποίο πατάει ο τσατμάς του.

3) Τοποθέτηση πρόσθετων κομματιών πατόξυλων για ενίσχυση των παλιών στο τμήμα του προβόλου του σαχνισιού του κάθε ορόφου.

4) Αντικατάσταση των φθαρμένων ξύλινων στοιχείων των όψεων και προστατευτικό λάδωμά τους· στερέωση της εσωτερικής σκάλας και του εξώστη με αντικατάσταση ορισμένων πατόξυλων και του ξύλινου κιγκλιδώματος.

Το ενδιαφέρον του σπιτιού, εκτός απ' την προεξοχή του ανατολικού τμήματός του, βρίσκεται στη συνολική μορφή και διάρθρωση, που καθορίζεται

απ' την κλίση του εδάφους, η οποία περιορίζει ιδιαίτερα το χώρο του ισογείου και του α' ορόφου και στην οργανική του σύνδεση με δύο γειτονικά σπίτια, με τα οποία δένεται σε μια ενιαία αρχιτεκτονική φόρμα.

Οδός Θεοδώρου Πουλίδου 44 (οικία Ιωάννου Λαγόρη)

Το σπίτι γειτονεύει με τη στενή νότια πλευρά του Ιμαρέτ (Πί ν. 159 δ). Βρίσκεται σε ικανοποιητική κατάσταση συντήρησης και στατικής ισορροπίας, χάρη στις συνεχείς φροντίδες των ιδιοκτητών του.

Στο σπίτι αυτό έγιναν οι εξής εργασίες συντήρησης:

- 1) Επιδιορθώθηκε η στέγη, με αντικατάσταση ή συντήρηση των κεραμιδιών.
- 2) Ανακατασκευάστηκαν οι υδρορροές της στέγης στην πλευρά προς το Ιμαρέτ.
- 3) Κατεδαφίστηκαν και ανακατασκευάστηκαν οι εξωτερικοί σοβάδες του α' ορόφου και ορισμένοι του β' προς την πλευρά της θάλασσας, που είχε υποστεί και τη μεγαλύτερη φθορά, αφού προηγήθηκε η αντικατάσταση των σαπισμένων μαπαδατόπηγων.
- 4) Συμπληρώθηκαν τα ξύλα των ψευδοπαραστάδων των γωνιακών ακμών των όψεων, των κορνιζωμάτων και της αστρέχας της στέγης και περάστηκαν με λινέλαιο και πίσσα για την προστασία τους απ' τις καιρικές συνθήκες.
- 5) Ασβεστώθηκαν οι εξωτερικές όψεις με χρώμα όχρα.

Το σπίτι, με κυρίαρχα τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, παράλληλα όμως με νεοκλασικά διακοσμητικά στοιχεία και οργάνωση του εσωτερικού χώρου, που τείνει στον εμπορευματικό χαρακτήρα της οικονομίας της πόλης μετά το 1860, παρά τις αλλαγές του, που περιορίζονται κυρίως στην αντικατάσταση των σειρών των παραθύρων με ένα παράθυρο στην εξωτερική πλευρά του κάθε δωματίου, διατηρεί την ενδιαφέρουσα ογκομετρική του διάρθρωση με την ισορροπημένη τοποθέτηση των σαχινσιών στον κάθε όροφο και την ιδιόμορφη διαμόρφωση του σαχινσιού του α' ορόφου πάνω απ' τα ανοίγματα του ισογείου.

Οδός Θεοδώρου Πουλίδου 15 (οικία Γιαννούλας Μακρή)

Το σπίτι καταλαμβάνει το μισό τμήμα παραδοσιακού κτιρίου με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική διάρθρωση, που διατηρεί όλα τα αυθεντικά του στοιχεία και βρίσκεται στην αρχή της οδού Θ. Πουλίδου, 25 μ. περίπου πριν απ' την κύρια είσοδο του τείχους της πόλης (Πί ν. 160 α-β).

Έγιναν οι εξής εργασίες:

- 1) Επιδιορθώθηκε η πολύ φθαρμένη στέγη.

2) Ανακατασκευάστηκαν οι καταστραμμένες υδρορροές του πίσω τμήματος της στέγης και με σωλήνες τα νερά συγκεντρώθηκαν στην αυλή, απ' όπου χύνονται στον υπόνομο.

3) Στηρίχτηκε ο εξώστης της πίσω αυλής, που κατασκευάστηκε μεταγενέστερα.

4) Ανακατασκευάστηκε τμήμα της οροφής του κεντρικού χώρου του ορόφου, που είχε καταστραφεί απ' τα νερά της βροχής.

5) Στερεώθηκε η ξύλινη σκάλα, που οδηγεί στον κεντρικό χώρο του ορόφου, και το πάτωμα του ορόφου.

6) Στερεώθηκε η ξύλινη σκάλα, που οδηγεί απ' το δεύτερο επίπεδο του ισογείου στο τρίτο, αφού αντικαταστάθηκαν ορισμένα φθαρμένα στοιχεία της.

7) Ανακατασκευάστηκαν φθαρμένα κομμάτια των σοβάδων των δύο κυρίων όψεων και της αστρέχας (προεξοχής) της στέγης και ασβεστώθηκαν οι σοβατισμένες επιφάνειες με ανοιχτή όχρα.

8) Αντικαταστάθηκαν τα καταστραμμένα ξύλινα κομμάτια των ψευδοπαραστάδων, της αστρέχας και των παγιαντών (φουρούσια) των κύριων όψεων και περάστηκαν όλα τα ξύλινα στοιχεία με λινέλαιο και πίσσα για την προστασία τους απ' τις καιρικές συνθήκες.

Οδός Βυζαντίου 20 (οικία Κωνσταντίνου Ντόρλη)

Το σπίτι παρουσιάζει ενδιαφέρον για την πρωτότυπη διαμόρφωση του σαχινσιού της ανατολικής πλευράς προς τη θάλασσα και κυρίως για τον εσωτερικό του χώρο (Πί ν. 161 α-β). Εκτός από τον όροφο με τα ξυλόγλυπτα ταβάνια, τις κόγχες των τοίχων και τα τζάκια, ο ισόγειος χώρος έχει μια μοναδική οργάνωση και ευλυγισία με την ύπαρξη δύο ανεξάρτητων μεταξύ τους δωματίων σε μεσοπάτωμα και των ξύλινων φερόντων στοιχείων, που υψώνονται σε μεγάλο ύψος κάνοντας την κατασκευή ιδιαίτερα κομψή. Για την εξασφάλιση της στατικής ισορροπίας του οικοδομικού οργανισμού και τη συντήρηση του σπιτιού έγιναν οι εξής εργασίες:

- 1) Τοποθετήθηκαν τρία Π, από δύο ντιρέκια και ένα νταμπάνι, $0,12 \times 0,12$ μ. το καθένα, για την υποστήριξη του πατώματος του ορόφου και του μεσοπατώματος.
- 2) Ανακατασκευάστηκε καταστραμμένο τμήμα του τσατμά της βόρειας πλευράς και αντικαταστάθηκαν σανίδια στο δάπεδο του μεσοπατώματος.
- 3) Ανακατασκευάστηκε μεγάλο τμήμα του τσατμά της ανατολικής όψης, που οι σοβάδες του είχαν φουσκώσει και παρουσίαζε απόκλιση από την κατακόρυφη, με επαναφορά των ξύλινων στοιχείων του τσατμά στη θέση του και αντικατάσταση των σαπισμένων· επίσης έγινε μερεμέτισμα της τοιχοποιίας της ίδιας πλευράς και στερέωση της τοιχο-

ποιίας του αυλόγυρου του γειτονικού σπιτιού, που λειτουργεί σαν τοίχος αντιστήριξης του σπιτιού του κ. Ντόρλη, καθώς και ασβέστωμα με ώχρα των εξωτερικών επιφανειών.

4) Αντικαταστάθηκαν αρκετές σανίδες των κορμιών, των ψευδοπαραστάδων και της αστρέχας της στέγης και έγινε προστατευτικό λάδωμα όλων των ξύλινων στοιχείων των εξωτερικών όψεων.

Το παραπάνω σπίτι παρουσιάζει ενδιαφέρον και γιατί βρίσκεται σε μια περιοχή που διατηρεί ικανοποιητικά τον παραδοσιακό της χαρακτήρα και ακόμη γιατί με τη θέση του στο σταυροδρόμι τριών δρόμων με μεγάλη υψομετρική διαφορά δημιουργεί όψεις αντιθετικές, αποτελώντας έτσι — κατά κάποιον τρόπο — έναν πόλο αναφοράς της περιοχής γύρω στα «Μπακάλικά», το παλιό εμπορικό υπόκεντρο της Παναγίας, στη μικρή πλατεία του οποίου κοιτάζει.

Οδός Μεχμέτ Αλή 20 (οικία Άννας Ορφανού)

Το σπίτι βρίσκεται κι αυτό πάνω στην οδό Μεχμέτ Αλή και διατηρεί την αυθεντική εσωτερική του διάρθρωση, μολονότι εξωτερικά έχει γίνει αντικατάσταση των δύο ή τριών παραθύρων του κάθε χώρου με ένα.

Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

1) Επιδιόρθωση της στέγης με την αντικατάσταση λίγων σαπισμένων πετωμάτων και επανατοποθέτηση των αντίστοιχων κεραμιδιών, αντικατάσταση των καταστραμμένων λουκιών και διευθέτηση της αποχέτευσης των νεράν της βροχής.

2) Υποσύλωση των νταμπανιών του πατώματος του δωματίου δίπλα στην είσοδο και αντικατάσταση τεσσάρων σαπισμένων πατόξυλων.

3) Ανακατασκευή της καταστραμμένης ημιυπόγειας λιθοδομής ενός εσωτερικού διαχωριστικού τοίχου του ίδιου δωματίου και αντικατάσταση του σαπισμένου απ' την υγρασία νταμπανιού της βάσης του τσατμά του στο ισόγειο· ανακατασκευή των σοβάδων του παραπάνω τοίχου και επανατοποθέτηση των σανίδων του πατώματος στα σημεία που έγιναν εργασίες.

4) Υποσύλωση της σκάλας του ισόγειου και αντικατάσταση των φθαρμένων πατημάτων της.

5) Ανασήκωμα με γρύλλο του νταμπανιού της βάσης του τσατμά του δωματίου, απέναντι στην είσοδο, και τοποθέτηση από κάτω νέου νταμπανιού· τοποθέτηση δεύτερου νέου νταμπανιού στο εσωτερικό του χώρου, 0,10 μ. πιο ψηλά απ' το παλιό, και κάρφωμα των σανίδων του πατώματος σ' αυτό, για την επαναφορά του στο οριζόντιο επίπεδο.

6) Ανακατασκευή των κονιαμάτων του ορόφου της όψης προς τη θάλασσα, μετά από αντικατάσταση των σαπισμένων μπαγδατόπηχων· έγιναν ακόμη μερεμέτισματα των σοβάδων του ισόγειου

και της όψης προς την οδό Μεχμέτ Αλή.

Οδός Ανθεμίου 15 (οικία Ζωής Περιστερίδου)

Το σπίτι αποτελεί τμήμα μεγαλύτερου σπιτιού σχήματος Π, του οποίου το μισό ανοικοδομήθηκε πριν από αρκετά χρόνια. Το κτίσμα κηρύχτηκε επικίνδυνα ετοιμόρροπο. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής:

1) Ανακατασκευή των καταστραμμένων σοβάδων των όψεων και της κάτω επιφάνειας του σαχνισιού του ορόφου και συντήρηση των υπολοίπων με προσοχή, ώστε να μην πειραχτούν τα διακοσμητικά στοιχεία που σχηματίζονται απ' τους ίδιους τους σοβάδες.

2) Συντήρηση των ξύλινων στοιχείων των όψεων.

Παρά τις αλλαγές του ορόφου το τμήμα του σπιτιού που απομένει, παρουσιάζει ενδιαφέρον, κυρίως με την ύπαρξη των χαρακτηριστικών νεοκλασικών στοιχείων στις όψεις και στη λιθοδομή υποστήριξης του σαχνισιού σε συνδυασμό με τον παραδοσιακό τοπικό του χαρακτήρα.

Οδός Βυζαντίου 16 - 4η πάροδος (οικία Φωτεινής και Παρασκευής Σαββαΐδου)

Το σπίτι βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της παλιάς πόλης, σε μικρή απόσταση από το παράλιο τείχος και διατηρεί τα αυθεντικά του στοιχεία παρά την ανακατασκευή με οπτοπλίνθους μέρους των τσατμάδων της ανατολικής πλευράς προς τη θάλασσα (Πίνακ. 161 γ-δ). Το σπίτι κηρύχτηκε ετοιμόρροπο και διασώθηκε με την επέμβαση της Υπηρεσίας. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής:

1) Καθαρισμός της πλάγιας πλευράς του σπιτιού από τον κισσό που είχε αναρριχηθεί μέχρι τη στέγη.

2) Αντικατάσταση των καταστραμμένων μπαγδατόπηχων, ανακατασκευή των σοβάδων της πλάγιας όψης και μερεμέτισμα των σοβάδων της κύριας. Επίσης κατασκευή σοβάδων στην όψη προς τη θάλασσα, όπου ο τσατμάς είχε αντικατασταθεί με πλινθοδομή.

3) Αντικατάσταση των φθαρμένων σανίδων της αστρέχας της στέγης και συντήρηση όλων των ξύλινων στοιχείων των εξωτερικών επιφανειών του σπιτιού.

4) Συντήρηση της στέγης και της οροφής του ορόφου στα σημεία που υπήρχαν σταλαμοί.

Στον κεντρικό χώρο του ορόφου, σχήματος Γ, που ακολουθεί την τυπική διάταξη του ενός δωματίου στην κλειστή γωνία των δύο κεραιών του Γ και των δύο στην εξωτερική πλευρά της μιας με εσωτερικά παράθυρα, βρίσκεται ο μοναδικός αργαλειός που απόμεινε στην παλιά πόλη και χρησιμοποιείται ακόμη».

Φίλιπποι**Οκτάγωνο**

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή του οικοδομικού συγκροτήματος του Οκταγώνου από τον καθηγητή Στυλ. Πελεκανίδη.

Συντήρηση ψηφιδωτού δαπέδου

Πριν από την κατασκευή της υποδομής για την επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου που αποκαλύφθηκε το 1976 κάτω από το δάπεδο του Οκταγώνου, στο νοτιοδυτικό τμήμα της στοάς, και αποκολλήθηκε την ίδια χρονιά, έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές. Στην τομή Α βρέθηκε τοίχος, ρωμαϊκών χρόνων, που έχει σχέση αφενός με το ταφικό συγκρότημα και αφετέρου με τον προ του Οκταγώνου ναό.

Οι τομές Β και Γ δεν απέδωσαν τίποτα το συγκεκριμένο.

Μετά την κατασκευή της υποδομής του ψηφιδωτού με πέτρες, που σκεπάστηκαν με στρώμα κονιάματος, τοποθετήθηκαν τα 42 τεμάχια του αποκολληθέντος ψηφιδωτού¹⁷ (Πί ν. 162 α).

Βασιλική Γ (του Μουσείου)

Συνεχίστηκε από την επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου η ανασκαφική έρευνα της βασιλικής Γ (του Μουσείου) (βλ. σχετική έκθεση, σ. 287).

Βασιλική extra muros

Κομμάτια ψηφιδωτού δαπέδου από το νάρθηκα της βασιλικής¹⁸ τοποθετήθηκαν σε κινητά τελάρια και αποθηκεύτηκαν στο Μουσείο Φιλίππων.

Πύλη της Νεαπόλεως

Το έδαφος κοντά στην ανατολική κεντρική πύλη των Φιλίππων, τη λεγόμενη «της Νεαπόλεως», έπαθε έπειτα από νεροποντή καθίζηση.

Επειδή μεγαλύτερη διάβρωση του εδάφους θα είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της οδού Καβάλας-Δράμας, που διέρχεται μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο, και τη μερική κατάχωση της πύλης, θεωρήθηκε αναγκαίο να κατασκευαστεί παράλληλα με την αμαξιτή οδό αναλημματικός τοίχος από ξηρολιθιά, μήκ. 12 μ. περίπου. Ο τοίχος αυτός πατεί πάνω στο κατάστωμα της Via Egnatia. Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν λίθοι από το τείχος της πόλης, που είχαν συγκεντρωθεί από παλιότερους καθαρισμούς.

Οικόπεδο Δ. Λογοθέτη στις Κρηνίδες

Στο οικόπεδο, 16 μ. ανατολικά της κοιμητηριακής βασιλικής Extra Muros, αποκαλύφθηκε συγκρότημα 5 παλαιοχριστιανικών τάφων, που ανήκει στο ανατολικό νεκροταφείο των Φιλίππων (Σχ έ δ. 1). Οι τάφοι βρέθηκαν ανοιχτοί και γεμάτοι μέχρι την κορυφή της καμάρας με χώμα. Οι προσόψεις τους είχαν καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό. Το πλάτος του συγκροτήματος φθάνει τα 3 μ. και το μήκος τα 7,55 μ. και είναι πιθανό να συνεχίζει προς Β. και Ν., κάτω από το γειτονικό οικόπεδο και σπίτι. Ο ανατολικός τοίχος των τάφων έχει πάχος 0,55 μ., οι διαχωριστικοί τοίχοι των θαλάμων 0,55 μ. επίσης και ο δυτικός τοίχος φθάνει τα 0,57 μ.

Οι εσωτερικές διαστάσεις των τάφων είναι οι ακόλουθες: τάφος Ι: 2,20 × 1,28 μ., τάφος ΙΙ: 2,25 × 1,30 μ., τάφος ΙΙΙ: 2,22 × 1,30 μ., τάφος ΙV: 2,20 × 1,30 μ. Οι διαστάσεις του τάφου V δε μετρήθηκαν, γιατί το μεγαλύτερο μέρος βρίσκεται κάτω από τα θεμέλια του σπιτιού του Δ. Λογοθέτη. Το ύψος των θαλάμων φθάνει το 1,60 μ. και το σωζόμενο ύψος των εισόδων των τάφων είναι 1 μ. Η τοιχοδομία αποτελείται από ντόπιους αργούς λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Χρήση πλίνθων σπάνια. Τα δάπεδα των θαλάμων, καθώς και η εξωτερική επιφάνεια των καμαρών τους, είναι αλειμμένα με χοντρό ασβεστοκονίαμα. Οι αρμοί στις εσωτερικές επιφάνειες έχουν καλυφθεί με άφθονο κονίαμα, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της πέτρας. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού των τάφων δε βρέθηκαν οστά ούτε άλλο ίχνος ταφής. Η επίχωση ήταν χώμα, πέτρες και κονιάματα. Πιθανόν οι τάφοι να μην είχαν χρησιμοποιηθεί.

Παλαιοχώρι Παγγαίου**Παλαιόκαστρο**

Η επιμονή του δικηγόρου Γ. Αστεριάδη μας έφερε στην εξαιρετικά δύσβατη θέση Παλαιόκαστρο, επάνω από το Παλαιοχώρι του Παγγαίου και απέναντι ακριβώς από τους Φιλίππους. Από την περιοχή του Παλαιοχωρίου είναι γνωστό το βυζαντινό Κάστρο του Αλεξάνδρου¹⁹ και τα ερείπια στη θέση Άγιος Γεώργιος²⁰. Ομάδα Αυστριακών μεταλλειολόγων, που ερεύνησε πριν ένα χρόνο τους ανατολικούς προβούρους του Παγγαίου, δημοσίευσε, στην πρώτη πολυγραφημένη έκθεση, τοπογραφικό διάγραμμα του Παλαιόκαστρου, όπου παρουσιάζεται για πρώτη φορά οικισμός οχυρωμένος με τείχη, πλ. 1,50-2 μ., που χαρακτηρίστηκαν ως

17. Εργάστηκε συνεργείο με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Κотταρίδη.

18. Στυλ. Πελεκανίδη, Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 359.

19. Κ. Α. Βακαλόπουλου, Το κάστρο του Αλεξάνδρου, Φρουριακά Χρονικά Ι (1973), σ. 213-217.

20. Εφημερίδα «Παγγαίο» της 1.7.1976.

«μυκηναϊκά»²¹. Ο νέος αυτός αρχαιολογικός τόπος, άγνωστος στη βιβλιογραφία, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σε επανειλημμένες επισκέψεις διαπιστώθηκε ότι ο χώρος του Παλαιοκάστρου, που περικλείεται μέσα στα τείχη, είναι γεμάτος χτίσματα, δύσκολο ωστόσο να ερευνηθούν λόγω της πυκνής βλάστησης. Στο βορειότερο και χαμηλότερο τμήμα του οικισμού, όπου βρίσκει κανείς και τα περισσότερα όστρακα, διακρίνονται ίχνη εκκλησίας. Τμήμα της κόγχης σώζεται σε κάποιο ύψος. Το βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου είναι 3,65 μ. και ο βόρειος τοίχος σώζεται σε μήκος 2,08 μ. Όλοι οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,70 μ. Μέσα στην εκκλησία βρέθηκαν — ανακατεμένα από λαθρανασκαφές αρχαιοκαπήλων — κομμάτια τοιχοποιίας πεσμένα εδώ κι εκεί, όπως και κομμάτια πλίνθων και σκόρπιοι λίθοι. Μία πλίνθος βρέθηκε ακέραιη· έχει διαστάσεις $0,26 \times 0,115 \times 0,03$ μ. Βρίσκει κανείς επίσης κεραμίδια στέγης από ελαφρό και εύθριπτο πηλό, πλ. 0,12 μ., με μορφή σχεδόν ημικυλινδρική, σάμαρι ευθύγραμμο και σημεία επαφής κάθετα. Διακρίνονται κομμάτια πλακών από ντόπιο μαρμαρόλιθο, που χρησιμοποιούν πιθανότατα για την επίσρωση του δαπέδου της εκκλησίας.

Στα ΝΔ. της εκκλησίας εντοπίστηκε δεξαμενή σκαμμένη πάλι από τους αρχαιοκάπηλους. Έχει ακανόνιστο ωοειδές σχήμα, $1,50 \times 1$ και βάθ. 1,20 μ. Τα εσωτερικά τοιχώματα είναι χτισμένα με ντόπιους μαρμαρόλιθους — χωρίς πλίνθους — και κουρασάνι, που χρησιμοποιείται όχι μόνο σαν συνδετικό κονίαμα αλλά και για την εσωτερική επάλειψη της δεξαμενής με στρώμα, 0,03 μ. Δυτικά της δεξαμενής υπάρχει καμπύλος τοίχος.

Τα λίγα, παλαιοχριστιανικά κατά πάσα πιθανότητα όστρακα που μαζέψαμε, είναι κυρίως λαβές από μεγάλα αγγεία (στάμνες κτλ.). Όστρακα εφωλωμένα δε βρέθηκαν.

Ποδοχώρι Παγγαίου

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου, που σώθηκαν στο νάρθηκα, στο δυτικό μέρος του κεντρικού κλίτους και στο διαμέρισμα Ν. του νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Ποδοχωρίου, αποκολλήθηκαν για να συντηρηθούν. Το ψηφιδωτό του νάρθηκα διαιρείται σε οκτώ διάχωρα που περιέχουν γεωμετρικά σχέδια. Από αυτά τρία διάχωρα, προς το βόρειο τμήμα του νάρθηκα, σώθηκαν σχεδόν ακέραια, ενώ τα υπόλοιπα βρέθηκαν σχεδόν κατα-

στραμμένα. Στην επιφάνεια των ψηφιδωτών παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσης.

Κατά την αποκόλληση του ψηφιδωτού από το νάρθηκα διαπιστώθηκε ότι το υπόστρωμά του από κουρασάνι, πάχ. 0,20 μ., πατούσε πάνω σε αμμόδες φερτό έδαφος. Στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα ανάμεσα σ' αυτό το αμμόδες και στο φυσικό έδαφος παρεμβαλλόταν στρώμα κεραμιδιών στέγης. Κάτω από το υπόστρωμα βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα, το ένα εντελώς καταστραμμένο, και το άλλο, που είναι και το *terminus post quem* για την κατασκευή του ψηφιδωτού, του Βαλεντινιανού (375-392).

Μετά την αποκόλληση των ψηφιδωτών, έγιναν στο νάρθηκα της βασιλικής δύο τομές, για να εξακριβωθεί τυχόν παλιότερη φάση του κτίσματος (Σχέδ. 2).

Η τομή Α, διαστ. $3,75 \times 1$ μ., έγινε μπροστά στην είσοδο, που οδηγεί στο νότιο κλίτος. Κάτω από το υπόστρωμα του ψηφιδωτού βρέθηκε το αμμόδες στρώμα, που περιείχε όστρακα υστερορωμαϊκά, και χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα για την ισοπέδωση του χώρου, πριν από την κατασκευή του ψηφιδωτού. Κάτω από το στρώμα αυτό υπάρχει ο φυσικός ημίβραχος.

Στο δυτικό τμήμα της τομής κοντά στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα παρατηρήθηκε μεταγενέστερος, βυζαντινός καθ' όλες τις ενδείξεις, βόθρος, βάθ. 1,60 μ., σκαμμένος στο φυσικό ημίβραχο, που κατέστρεψε στο σημείο αυτό το ψηφιδωτό δάπεδο. Η επίχωση του βόθρου, που το πάνω τμήμα της είχε σαφή ίχνη καύσης, έδωσε εκτός από κομμάτια του παλαιοχριστιανικού δαπέδου, με τις χαρακτηριστικές μεγάλες φυσικές ψηφίδες, οστά, όστρακα βυζαντινά και ψηφίδες εντοίχιου ψηφιδωτού.

Δεύτερη τομή Β, διαστ. $3,75 \times 1$ μ., έγινε μπροστά περίπου στη θέση της βασιλείου πύλης. Κι εδώ κάτω από το υπόστρωμα του σωζόμενου ψηφιδωτού βρέθηκε το αμμόδες στρώμα, ενώ στο τμήμα που το ψηφιδωτό ήταν καταστραμμένο βρέθηκε το τεφρό στρώμα της καύσης.

Και στις δυο τομές διαπιστώθηκε ότι ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα στην εσωτερική του πλευρά κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο σχηματίζει πατούρα ή ευθυνηρία, 0,06 μ.

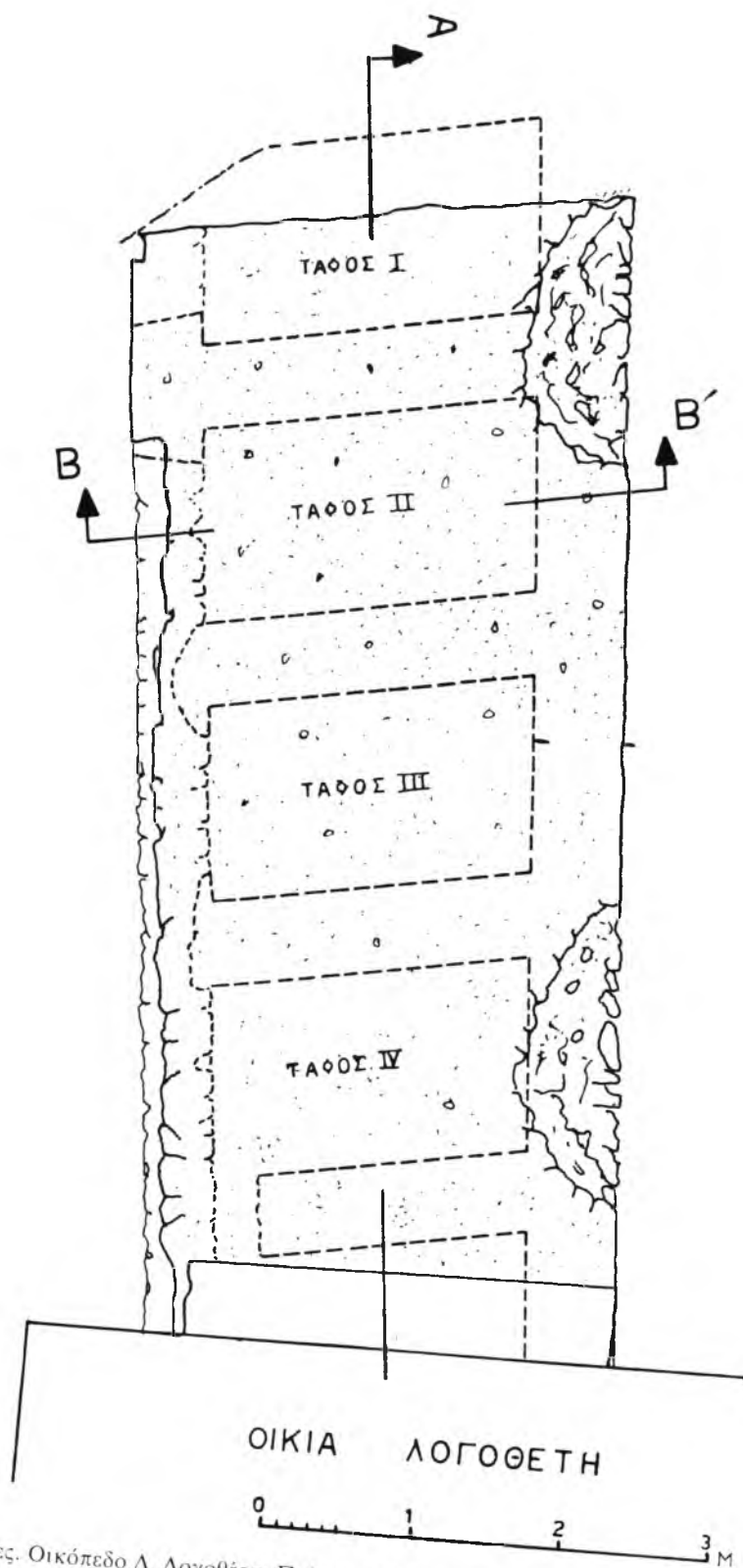
Από τη μικρή έρευνα που έγινε στο νάρθηκα, δε διαπιστώθηκε οικοδομική φάση πριν από την κατασκευή της βασιλικής στο α' μισό του 5ου αι.

Μετά την αποκόλληση των ψηφιδωτών και τη μεταφορά τους στο Μουσείο Φιλίππων για καθαρισμό, έγινε η υποδομή για την επανατοποθέτησή τους, που αναβλήθηκε για τον επόμενο χρόνο²².

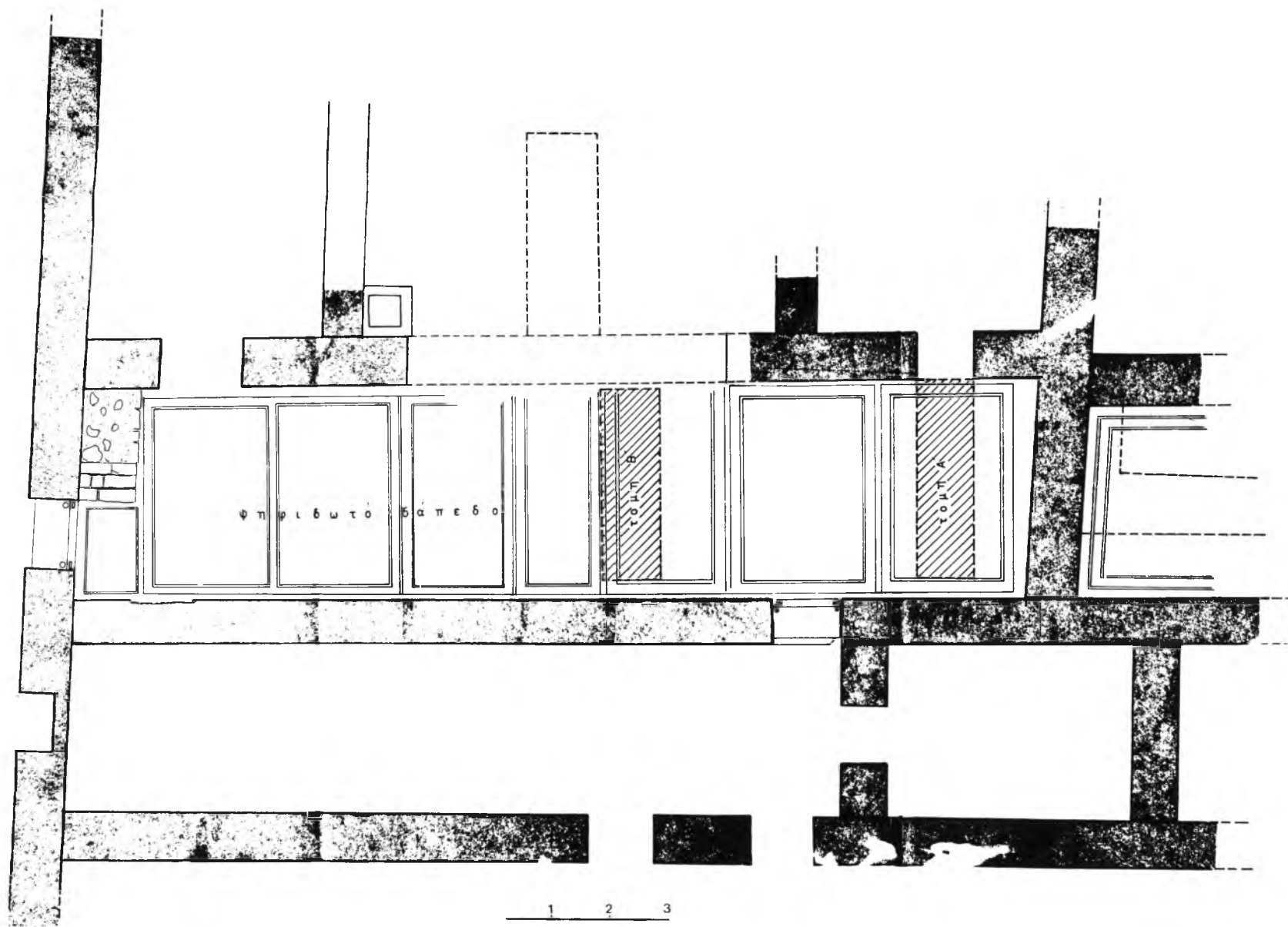
21. H. J. Unger, Pangaion. Lagersattenkundliche, bergbauliche und topographisch-archäologische Untersuchungen. Kampagne 1976 (πολυγραφημένο), σ. 25, πίν. 8.9.

22. Εργάστηκε συνεργείο με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Κοτταρίδη.

ΚΟΙΝΟΤΙΚΗ ΟΔΟΣ

Σχέδ. I. Κρηνίδες. Οικόπεδο Δ. Λογοθέτη. Παλαιοχριστιανικοί τάφοι.

Σχέδ. 2. Ποδοχώρι Παγγαίου. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Θέση τομών.

Τόπειρος (Παράδεισος)

Δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές, με αφορμή επείγοντα έργα, στο μικρό εξάρμα του εδάφους, γνωστό με το όνομα «Καλέδες», που βρίσκεται δίπλα στην Εθνική οδό Καβάλας-Ξάνθης, ανάμεσα στο χωριό Παράδεισος και στον ποταμό Νέστο, έδωσαν χρήσιμα στοιχεία για την ιστορία του τόπου.

Οι τομές έγιναν στο δυτικό και νοτιοδυτικό πρηνές του εξάρματος, μέσα στο χωράφι Μουσόγλου. Οι τομές Α, Β και Κ, που τελικά ενώθηκαν, έδωσαν σε βάθος 1,85 μ. θεμέλια κτιρίων σε 3 φάσεις. Στη νεότερη φάση ανήκουν τοίχοι κτιρίου Ι, πλ. 0,70-0,75 μ., χτισμένοι με αργούς λίθους μικρού ή μέσου μεγέθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Εδώ μάλιστα βρέθηκε εντοιχισμένο κομμάτι μαρμάρινου ιωνικού κυματίου. Η γωνία του κτιρίου Ι πατά πάνω σε αρχαιότερο τοίχο ΙΙ, χτισμένο με την ίδια περίπου τοιχοδομία. Κάτω από τον τοίχο ΙΙ βρέθηκε τρίτος τοίχος ΙΙΙ, αρχαιότερος, που σχηματίζει κι αυτός γωνία. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους, μεγαλύτερους από τους λίθους των μεταγενέστερων τοίχων, μαρμάρινα κομμάτια και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Ο τοίχος ΙΙΙ πατά σε κίτρινο και εύπλαστο αργιλόχωμα.

Από την επίχωση των 1,85 μ. προέρχονται πλήθος όστρακα πρώιμα υστερορωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά.

Νόμισμα του Ιωάννη Τσιμισκή, που βρέθηκε μέσα στην ίδια επίχωση, δεν έχει στρωματογραφική αξία.

Από τις τρεις κτιριακές φάσεις μόνο για τη νεότερη μπορούμε, σύμφωνα με τα ευρήματα, να υποθέσουμε πως είναι παλαιοχριστιανική ή και βυζαντινή και η κατώτερη όχι αρχαιότερη από τον 1ο-2ο αι. μ.Χ.

Η προέκταση προς Δ. του τοίχου Ι διακόπτεται από τις μεγάλες ακανόνιστες πέτρες αναλημματικού τοίχου, που είναι το όριο των χωραφιών Μουσόγλου και Ασλανάκη και επεκτείνεται προς την Εθνική οδό. Για να εξακριβωθεί αν αυτός ο τοίχος είναι αρχαίος ή νεότερος καθαρίστηκε σε μήκος 19 μ. από τις πέτρες και την πυκνή βλάστηση. Έγινε μάλιστα και μικρή αποχωμάτωση, έως το συμπαγές, σκοτεινής χροιάς δηλαδή ταραγμένο έδαφος, χωρίς ωστόσο να φτάσουμε στο θεμέλιο του τοίχου. Έτσι δε διαπιστώθηκε η αρχαιότητά του που δε θεωρείται τελικά πιθανή.

Κατά τον καθαρισμό βρέθηκε ποικίλο υλικό κεραμικής, χωρίς καμιά στρωματογραφική αξία, από τα παλαιοχριστιανικά, βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια (Πί ν. 162 β). Ανάμεσα διακρίνονται δύο βαρίδια αργαλειού και όστρακο ανοιχτού μεγάλου αγγείου με ανάγλυφη μορφή νέγρου

(Πί ν. 162 δ), σαν κι αυτά που βρέθηκαν στη Βουλγαρία²³ και στα Φέροι του Έβρου (Πί ν. 162 ε).

Στην τομή Γ, που έγινε πάλι μέσα στο χωράφι Μουσόγλου, κοντά στον επιφανειακά ορατό βυζαντινό τοίχο Ι, χτισμένο με αργές πλίνθους και κουρασάνι, διακρίνονται τρεις διαδοχικές φάσεις κτιρίων (Πί ν. 162 γ). Στην αρχαιότερη φάση ΙΙΙ ανήκουν δύο συνεχόμενοι χώροι κτιρίου. Στην εσωτερική μάλιστα παρειά των τοίχων ενός δωματίου διακρίνονται δύο επάλληλα στρώματα τριφτού κονιάματος ως και δάπεδο ίδιας κατασκευής. Στην ενδιάμεση φάση ΙΙ, ανήκουν οι τοίχοι Ι και 2, τοποθετημένο σε β' χρήση μαρμάρينو μέλος Μ και η μικρή χτιστή λεκανίδα. Από την ίδια φάση προέρχεται και το κομμάτι της παλαιοχριστιανικής μαρμάρινης τράπεζας που βρέθηκε στην ίδια τομή.

Στην τομή Δ, στο κέντρο περίπου του χωραφιού Μουσόγλου, βρέθηκε τοίχος ΙΙΙ από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, που πατά σε πλατύτερο θεμέλιο, χτισμένο με το ίδιο υλικό. Στην ίδια τομή βρέθηκαν 3 χάλκινα νομίσματα πολύ οξειδωμένα, χάλκινο δαχτυλίδι και λίγα υστερορωμαϊκά όστρακα. Ο τοίχος Ι, που βρέθηκε στην ίδια τομή, θεμελιωμένος ψηλότερα από τον τοίχο ΙΙΙ είναι σαφώς νεότερός του.

Τομή Ε, 100 μ. νότια των «Καλέδων», στο χωράφι Θεοφίλου, αποκάλυψε σε βάθος 0,60 μ. τοίχους κτιρίου, κατασκευασμένους με αργούς λίθους χωρίς συνδετικό κονίαμα με ιδιαίτερα επιμελημένα κονιάματα στις εσωτερικές παρειές τους και τμήμα μαρμάρινου γείσου ρωμαϊκών χρόνων.

Στη βραχώδη πλαγιά των υψωμάτων, που εκτείνονται προς Β. και όπου είχαν εντοπιστεί ρωμαϊκοί τάφοι σκαμμένοι στο βράχο²⁴, βρέθηκε καλυβίτης τάφος. Τα κεραμίδια που σκέπαζαν τα λίγα οστά βρέθηκαν σπασμένα. Μέσα στον τάφο μοναδικό εύρημα δύο σκουλαρίκια. Στην ίδια θέση βρέθηκε καταστραμμένος καμαροσκεπής τάφος, από τον οποίο διακρινόταν μόνο η μία πλευρά, η βορινή.

Στο τοπογραφικό σκαρίφημα της περιοχής, που βασίστηκε στο κτηματολόγιο της κοινότητας Παράδεισου, τοποθετήθηκαν τα τμήματα ενός τείχους που διακρίνεται ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση. Έτσι έγινε δυνατό να καθοριστεί με προσέγγιση τμήμα περιμέτρου μιας αρχαίας πόλης, χτισμένης στη δυτική όχθη του Νέστου. Χαρακτηριστικό είναι ότι έξω από τον περίβολο το έδαφος είναι αμμώδες και προσχωσιγενές. Τα ορατά τμήματα του

23. Alexander Fol Ivan Venedikov, *Megalithi Thraciae. Monumenta Thraciae Antiquae I*, Sofia 1976, εικ. 314-317. Στη σ. 154 θεωρούνται έργα της ελληνικής κατοχής και αποικιοκρατίας.

24. Γ. Μπακαλάκη, Παράνεστοι αρχαιότητες, *Θρακικά* 8 (1937), σ. 22.

οχρωματικού περιβόλου είναι χτισμένα με αργούς λίθους από τις παρακείμενες βραχώδεις πλαγιές και ασβεστοκονίαμα. Πλίνθοι δε διακρίνονται. Μοιάζει με το τείχος ανατολικά της Ν. Καρβάλης²⁵ και δεν είναι χριστιανικό έργο αλλά αρχαιότερο. Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή πόλη ίσως είχε επεκταθεί, εξαιτίας κάποιας αλλαγής της κοίτης του Νέστου²⁶, και έξω από τον οχρωματικό περίβολο της αρχαίας πόλης, προς το χωριό Παράδεισος, όπου βλέπει κανείς λείψανα κτιρίου με παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες. Ερείπια επίσης βασιλικής (;) και ψηφιδωτό δάπεδο είχε διακρίνει αμέσως μετά τον πόλεμο ο καθηγητής Στυλ. Πελεκανίδης, στην κορυφή των Πετρωτών. Σήμερα βέβαια δε σώζεται το ψηφιδωτό δάπεδο, αλλά διακρίνει κανείς ορισμένους τοίχους χτισμένους με αργολιθοδομή.

Η διαπίστωση, που για πρώτη φορά σημειώνεται εδώ, ότι το έξαρμα «Καλέδες» με τα ορατά βυζαντινά ερείπια είναι πιθανόν η ακρόπολη μιας πόλης, έρχεται να δικαιώσει παλιότερες απόψεις, που με βάση τυχαία ευρήματα και τις πληροφορίες των πηγών τοποθέτησαν εδώ την Τόπειρο²⁷.

Μία από τις δυσκολίες γι' αυτό το συσχετισμό, που σταμάτησε αρκετούς μελετητές, ότι δηλαδή αν η Τόπειρος ήταν χτισμένη στη δυτική όχθη του Νέστου, δε θα υπήρχαν έξω από τις ανατολικές της πύλες «κακοτοπιές» (δυσχωρίες), όπου κρύφτηκαν οι Σκλαβηνοί το 549 μ.Χ., έστησαν ενέδρα στους στρατιώτες της Τοπείρου και κατέλαβαν την πόλη²⁸, νομίζω ότι όχι μόνο δε φέρνει τελικά δυσκολίες, αλλά είναι και στοιχείο επιβοηθητικό. Όπως φαίνεται και στο πρόχειρο τοπογραφικό σκαρίφημα, ανάμεσα στην πόλη και στον ποταμό, όπου το σημερινό στρατόπεδο²⁹, παρεμβάλλεται χώρος παραποτάμιος με οργιωδή βλάστηση, κατάλληλος για παρόμοιες πολεμικές ενέργειες.

25. ΑΑΑ V (1972), σ. 479.

26. Στράβων 7, απόσπασμα 4: *οὐ μὲν δ' ὁ Νέστος ἐπὶ ταυτοῦ πεύρου διὰ παντός, ἀλλὰ κατακλύζει τὴν χώραν πολλάκις*. Δεν είναι άμοιρο αυτής της κατάστασης ότι το νεκροταφείο βρίσκεται στις ακατάλληλες για ταφές βραχώδεις πλαγιές, ούτε ότι η επίχωση στο σημείο της πόλης είναι πολύ μεγάλη.

27. Βλ. τελευταία και συγκεντρωτικά Π. Α. Πάντου, *Ιστορική τοπογραφία του Νομού Ξάνθης*, Θρακικά Χρονικά 32 (1975-1976), σ. 5 (ανατύπου). Πρόσθεσε επίσης: ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 422. Για τις αντίθετες απόψεις βλ. τελευταία εκτενώς Πέτρου Α. Γεωργαντζή, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη 1976, σ. 35 κ.ε., όπου προσπαθεί να ταυτίσει την Τόπειρο με την Ξάνθη.

28. Σε δύο χωρία ο Προκόπιος, «Περὶ κτισμάτων» 4,11,4 και «Υπὲρ των πολέμων» 7,38,9-18, περιγράφει την πόλη και τον τόπο, όπως επίσης και την καταστροφή της από τους Σκλαβηνούς το 549 μ.Χ.

29. Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να υποθέσει κανείς ότι έγιναν αλλαγές της κοίτης του ποταμού, γιατί βρίσκονται ακριβώς κάτω από το βραχώδη λόφο, πίσω από τον οποίο κατεβαίνει το ποτάμι.

Θάσος

Ποτός. Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Αντωνίου

Στην κορυφή χαμηλού αλλά απότομου λόφου, γνωστού και ως προϊστορικού συνοικισμού³⁰, στο δυτικό άκρο του όρμου του Ποτού, ανασκάφτηκε μερικώς το 1970 παλαιοχριστιανική βασιλική³¹. Το 1977 ολοκληρώθηκε η αποτύπωσή της (Σ χ έ δ. 3).

Πρόκειται για μικρή τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και ημικυκλική ανατολική κόγχη. Έχει μήκος 18,80 και πλάτος 14,30 μ. Το βόρειο και νότιο κλίτος επικοινωνούν με το νάρθηκα με πόρτες αξονικά τοποθετημένες, ενώ το μέγεθος της εισόδου προς το κεντρικό κλίτος είναι προβληματικό. Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του βόρειου και νότιου κλίτους βρέθηκαν χτιστά έδρανα. Στην εσωτερική μάλιστα επιφάνεια του βόρειου τοίχου βρέθηκαν κονιάματα με πλατιές πινελιές σκούρου χρώματος, που μιμούνται προφανώς κάποιας μορφής ορθομαρμάρωση. Μέσα στο κεντρικό κλίτος και προς το ανατολικό μέρος είναι χτισμένο με μικρή απόκλιση προς Ν. νεότερο παρεκκλήσι, όπου ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής. Το στρωμένο με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες δάπεδο του παρεκκλησιού είναι το ίδιο το δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τμήμα μάλιστα του στυλοβάτη του τέμπλου διατηρείται *in situ* σε επαφή και παράλληλα σχεδόν με την εσωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου του παρεκκλησιού.

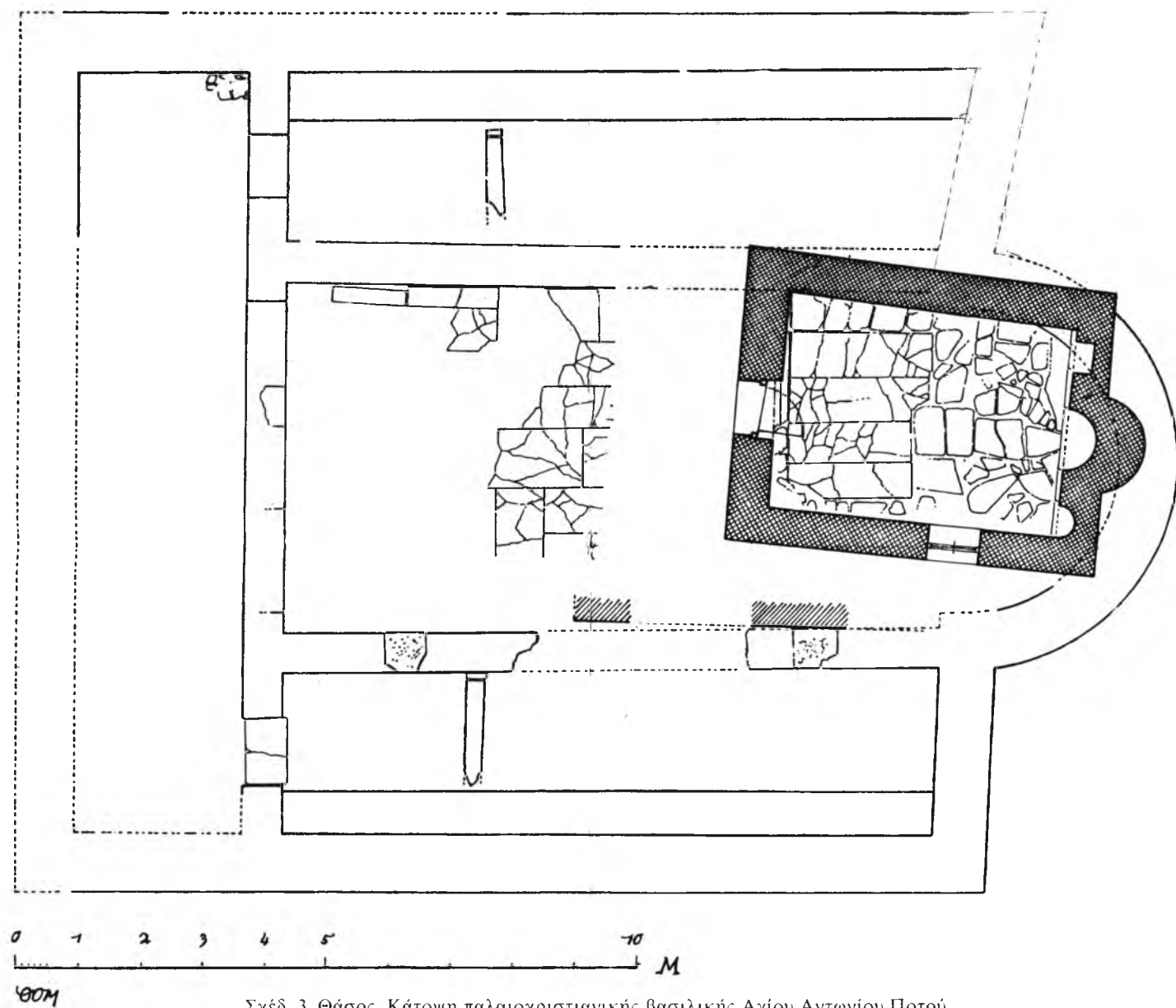
Πριν από το νεότερο σημερινό παρεκκλήσι υπήρχε χτισμένος στην ίδια θέση βυζαντινός, πιθανότατα μονόχωρος ναός, του οποίου τα ίχνη διακρίνονται καθαρά κοντά στο νότιο στυλοβάτη.

Βορείως του λόφου του Αγίου Αντωνίου σωζόταν μικρή εκκλησία, η λεγόμενη «φραγκοκκλησιά», η οποία κατεδαφίστηκε για τη διάνοιξη δρόμου. Ανάμεσα στο οικοδομικό υλικό διακρίνονται και μαρμάρινα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη, που πιθανόν προέρχονται από τη βασιλική του Αγίου Αντωνίου, μολονότι οι διαστάσεις τους φέρνουν στο μυαλό κτίριο μεγαλύτερο από αυτή τη βασιλική.

Βορειότερα, στον ίδιο όρμο, δίπλα στη θάλασσα και κοντά στα ερείπια μονόχωρης βυζαντινής εκκλησίας, διακρίνονται εγκατεσπαρμένα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη, που δεν είναι ωστόσο βέβαιο αν προέρχονται από τη βασιλική του Αγίου Αντωνίου ή από άλλο παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα.

30. ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 199.

31. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 400.

Κάστρο

Τρεις επιγραφές του 15ου αι., εγχάρακτες σε μάρμαρο και εντοιχισμένες στο νότιο τοίχο της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου (1804) στο εγκαταλειμμένο χωριό Κάστρο, έδωσαν την ευκαιρία να μελετηθούν ορισμένα ιστορικά και αρχαιολογικά προβλήματα του τόπου³².

Επιγραφή Α:

Ἀνηκοδομήθι
τὸ κάστρον ἔταια (= 1403)
κ(αι) ἀνηγέρθη ὁ πί
ργος ἐκ βάθρων
διὰ συνδρομῆς
Κωνσταντίνου κ(αι) Ἰω(άννου)
τῶν Κωνσταντινοπολιτῶν.

Την επιγραφή είχε δει το 1707 ο π. Braconnier³³ αλλά μέχρι τώρα δεν είχε ταυτιστεί με την επιγραφή του Κάστρου.

Επιγραφή Β:

ἔτ(ους) ςακβ (=1414)
(i)ν(δικτιῶν)ο(ς) Θ' Μαῖω ΚΑ'

Στο άνω μέρος της σπασμένης μαρμαρίνης πλάκας εικονίζεται ανάγλυφος σταυρός που κρατιέται από δύο μορφές (μόνο τα χέρια τους διατηρούνται).

Επιγραφή:

+ In Christi no(m)i(n)e factu(n) est MCCCC-
XXVIII die p(ri)ma ap(ri)llis
+ ἔτους ςακβ – Μπέρτο Γριμάλταο

Ο Α. Conze, που πρώτος δημοσίευσε την επιγραφή, ερμήνευσε την ασυμφωνία που υπάρχει άμεσα στη χρονολογία από γεννήσεως Χριστού (1534) και στη βυζαντινή χρονολογία από κτίσεως κόσμου (1434), σαν λάθος του χαρακτή της επιγραφής και θεώρησε σωστά τη βυζαντινή χρονολογία, για λόγους ιστορικούς, ορθότερη³⁴.

Θεολόγος

Παράλληλα με τον έλεγχο των οικοδομών, που χτίζονται στον οικισμό του Θεολόγου, η Εφορεία ανέλαβε τη συντήρηση δύο οικιών. Ο αρχιτέκτων Αργύρης Μπακιρτζής, που παρακολούθησε τις εργασίες, έδωσε την ακόλουθη έκθεση:

Οικία Ανδρώνη Γιαξή

«Το σπίτι του Α. Γιαξή βρίσκεται πάνω στο

μεσοχώρι, τον κύριο δρόμο, γύρω από τον οποίο αναπτύχθηκε γραμμικά ο οικισμός και παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον (αρκετά αυθεντικά στοιχεία στη μορφή και στη χωρική του διάρθρωση). Το σπίτι κηρύχτηκε ετοιμόρροπο. Οι εργασίες που πραγματοποιήσε η Εφορεία μας, με μαστόρους από το Καζαβήτη Θάσου, γιους βορειοηπειρώτη μαστορά που εγκαταστάθηκε στο νησί γύρω στα 1920, είναι οι παρακάτω:

1) Γενική επισκευή της στέγης με την αντικατάσταση ορισμένων σπασμένων και σαπισμένων ξύλινων τσιμπιδών, μπαμπατζακιών και πετσωμάτων, τη συμπλήρωση και επανοποθέτηση των σχιστοπλακών, που το μικρό τους μέγεθος στη Θάσο προϋποθέτει ιδιαίτερη εμπειρία, και μερεμέτισμα των καμινάδων.

2) Κατεδάφιση και ανακατασκευή των κονιαμάτων των τσατμάδων του ορόφου, που ήταν φουσκωμένοι και κινδύνευαν να αποκολληθούν.

3) Μικρές αντικαταστάσεις των φθαρμένων σανίδων της αστρέχας της στέγης και προστατευτικό λάδωμα όλων των ξύλινων στοιχείων των εξωτερικών επιφανειών.

Οικία Δ. Λαμπρινάκη

Το σπίτι του Δ. Λαμπρινάκη παρουσιάζει μικρό ενδιαφέρον και οι σχιστόπλακες της στέγης του έχουν αντικατασταθεί με κεραμίδια πριν από αρκετά χρόνια. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής:

1) Ανακατασκευάστηκε η ξύλινη στέγη.

2) Αντικαταστάθηκαν ορισμένα φθαρμένα ξύλινα στοιχεία του τσατμά της κύριας όψης του ορόφου και ανακατασκευάστηκαν τα καταστραμμένα κονιάματά της.

3) Αρμολογήθηκε η τοιχοποιία του ισογείου και του ορόφου.

4) Ανακατασκευάστηκε η ξύλινη σκάλα και ο εξώστης.

Η τυπολογία του σπιτιού, μονόχωρο με εξωτερική σκάλα και εξώστη, και η θέση του στον οικισμό, το κατατάσσει στα παλιότερα, όμως το μεγάλο ύψος του δείχνει ότι πρέπει νάβει σχετικά νεότερο φτωχόσπιτο».

NOMOS ΞΑΝΘΗΣ

Ξάνθη

Νηπιαγωγείο Π. και Φ. Στάλιου

Για τις εργασίες συντήρησης του κτιρίου του παλιού Νηπιαγωγείου Π. και Φ. Στάλιου (Πίνακ. 163 α) ο αρχιτέκτονας Α. Μπακιρτζής, που είχε την άμεση επίβλεψή τους, έδωσε την ακόλουθη έκθεση:

«Η Εφορεία με την οικονομική ενίσχυση του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος και του ΕΟΤ συνέχισε τις εργασίες, που είχε αρχίσει η Εφορεία

32. Σχετική με το Κάστρο εργασία ετοιμάζει ο υπογράφων.

33. H. Omont. Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, II, Paris 1902, σ. 1035-1036. Πρβλ. H. Jacobs, Thasiaca, Βερολίνο 1863, σ. 3, σημ. 10.

34. Α. Conze, Reise auf den Inseln des thrakischen Meeres, Hannover 1860, σ. 37, πίν. III, 4.

Κλασικών Αρχαιοτήτων Κομοτηνής, συντήρησης και διαμόρφωσης του κτιρίου. Το οικοδόμημα αποτελείται από όροφο, ισόγειο και ημιυπόγειο και πρόκειται να χρησιμοποιηθεί από την Υπηρεσία σαν εργαστηριακός και εκθεσιακός χώρος. Οι εργασίες, που έγιναν είναι:

1) Ολοκληρώθηκε η κάλυψη της στέγης με την τοποθέτηση κεραμιδιών σε επιφάνεια 15 μ².

2) Κατασκευάστηκε από τσατμά διαχωριστικός τοίχος του ορόφου, αφήνοντας συνεχή φεγγίτη, ύψ. 5 μ., για να μη διακόπτεται η συνέχεια και η ενότητα του εσωτερικού χώρου.

3) Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες των κονιαμάτων των τοίχων και της οροφής του ορόφου και μερεμέτιστηκαν τα κονιάματα του ισόγειου και του ημιυπόγειου.

4) Αντικαταστάθηκαν σανίδια στο πάτωμα του ορόφου, στο ημιυπόγειο καθώς και τα περισσότερα σοβατεπιά. Τα υπόλοιπα συντηρήθηκαν με μικρές αντικαταστάσεις, συμπληρώσεις και λάδωμα.

5) Τοποθετήθηκε σανίδωμα στην οροφή του ημιυπόγειου και αντικαταστάθηκαν τα καταστραμμένα σανίδια της επένδυσης των δύο ξύλινων υποστρωμάτων του.

6) Στερεώθηκε η εσωτερική από το ισόγειο στον όροφο σκάλα, αντικαταστάθηκαν είκοσι ξύλινα κάγκελά της και τοποθετήθηκαν σιδερένιες λάμες στις άκρες των σκαλοπατιών.

7) Προσαρμόστηκαν στις διαστάσεις των ανοιγμάτων και τοποθετήθηκαν τέσσερις δίφυλλες πόρτες, αγορασμένες από κατεδαφισμένα αρχοντικά της Ξάνθης, δύο στις εξωτερικές εισόδους, μια στην έξοδο του εξώστη του ορόφου και μια στην είσοδο του κεντρικού χώρου στον όροφο.

8) Κατασκευάστηκε μεγάλο τραπέζι εργασίας στο καθιστικό του ορόφου, συνδεδεμένο με τις προεκτάσεις των ξύλινων φερόντων στοιχείων του τσατμά του πρόσθετου διαχωριστικού τοίχου.

9) Αντικαταστάθηκαν δύο καταστραμμένες μαρμάρινες ποδιές παραθύρων και τοποθετήθηκαν τέσσερις μαρμάρινες λεκάνες καθαρισμού ανασκαφικών ευρημάτων στο ημιυπόγειο.

10) Τοποθετήθηκε η λεκάνη και τα κουφώματα του παραθύρου της εξωτερικής τουαλέτας.

11) Διαμορφώθηκε η είσοδος της εξωτερικής αυλής με το χαμήλωμα του εδάφους γύρω από την είσοδο και την απελευθέρωση των βάσεων των παραστάδων του πυλώνα και τοποθετήθηκε πόρτα από σιδεριά, αγορασμένη κι αυτή από κατεδαφισμένο παλιό σπίτι της πόλης· επίσης τοποθετήθηκε κιγκλίδωμα στην εξωτερική λιθόχτιστη σκάλα της εισόδου του ισόγειου.

12) Έγινε υδραυλική και ηλεκτρολογική εγκατάσταση και σύνδεση με τα αντίστοιχα δημοτικά δίκτυα.

13) Καθαρίστηκαν με σβουράκι και μαλακή συρματόβουρτσα τα εξέχοντα στοιχεία των εξωτερικών επιφανειών, ο παρόλιθος των πλαισίων των παραθύρων και των εισόδων και ο γρανίτης των παραστάδων των γωνιών του κτιρίου και του προπύλου, καθώς και των διαχωριστικών ταινιών των πατωμάτων. Οι σοβατισμένες επιφάνειες ασβεστώθηκαν με σκούρα και ανοιχτή όχρα· με σκούρο το πρόπυλο κι ο πεταχτός σοβάς του ημιυπόγειου και με ανοιχτό ο τριπτός σοβάς των άλλων πατωμάτων. Τα κουφώματα βερνικώθηκαν κι οι σιδεριές βάφτηκαν με μαύρη λαδομπογιά. Οι γεισέποδες, οι μετόπες και το γείσωμα της αστράχας της στέγης αποφασίστηκε να κρατήσουν το φυσικό χρώμα της πέτρας.

Το κτίριο αναστηλώθηκε με πλήρη σεβασμό των μορφολογικών και διακοσμητικών στοιχείων, καθώς και των υλικών· οι επεμβάσεις στον εσωτερικό χώρο, που δεν παρουσιάζει χαρακτηριστικό ενδιαφέρον στη διάρθρωσή του, έγιναν με διαφοροποίηση των νέων αρχιτεκτονικών στοιχείων απ' τα παλιά. Η χρησιμοποίηση του κτιρίου απ' την Υπηρεσία είναι ιδιαίτερα σημαντική, γιατί δημιουργείται ένας πυρήνας πολιτιστικής ζωής στην παλιά πόλη».

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Φέραι

Μονή Παναγίας της Κοσμοσώτειρας

Το καθολικό (Πί ν. 163 β)

Ένα από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία στον ελλαδικό χώρο η Παναγία Κοσμοσώτειρα (1152), κτίσμα του σεβαστοκράτορα Ισαάκιου Αγγέλου Κομνηνού, απηχεί την τέχνη και την κουλτούρα της Κωνσταντινούπολης του 12ου αι.³⁵ Η ιδιαίτερη μέριμνα της Εφορείας είχε ως στόχο α) την κατά ριζικό τρόπο αντιμετώπιση του στατικού προβλήματος του οικοδομήματος και β) τον εξωραϊσμό του μνημείου και την αποκάλυψη των τοιχογραφιών του.

Κατά το 1977, εκτός από τις σοβαρότερες επεμβάσεις, που αναπτύσσονται αναλυτικότερα, έγιναν οι εξής δευτερεύουσες εργασίες:

35. Α. Κ. Ορλάνδου, Τα βυζαντινά μνημεία της Βήρας, Θρακικά 4 (1933), σ. 1-34. Του ιδίου, Προσθήκαι εις τα περί του βυζαντινού ναού της θρακικής Βήρας, Αρχείον Θρακικού Ιστορικού και Λαογραφικού Θησαυρού 6 (1940), Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα, σ. 500-508. Ιωάννου Ηλ. Βολανάκη, Ο βυζαντινός ναός της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας της Βήρας, Αλεξανδρούπολις 1975 (οδηγός). Χ. Μπακιρτζή, Ο εσωτερικός χώρος και το μυστικό νόημα της τοιχοδομίας στην Κοσμοσώτειρα, Γνωριμία, τεύχος 18ον, 1977, σ. 6-7, 11.

1. Αρμολογήθηκαν οι τέσσερις εξωτερικές αντηρίδες για να αποφευχθεί η περαιτέρω αποσάθρωσή τους. Βέβαια η στατική λειτουργία τουλάχιστον των δύο νοτίων είναι σήμερα προβληματική, γιατί όπως φαίνεται στον Πί ν. 163 γ έχουν αποκολληθεί από τον τοίχο της εκκλησίας.

2. Ανακατασκευάστηκε με λεπτή στρώση τσιμέντου ποδιά στη βάση της εκκλησίας για να διώχνει τα νερά της βροχής.

3. Περισυλλέχτηκαν κομμάτια μαρμάρινου γλυπτικού διακόσμου και καταγράφηκαν μαζί με τα ήδη μαζεμένα στον αυλόγυρο της εκκλησίας αρχιτεκτονικά μέλη.

Ανασκαφική τομή μέσα στην εκκλησία

Μπροστά στη βόρεια θύρα της εκκλησίας έγινε τομή $1 \times 0,80$ μ. Μετά την αφαίρεση του σημερινού δαπέδου (νεότατα πλακάκια, κολλημένα σε χοντρό στρώμα γκρο-μπετόν) βρέθηκε δάπεδο από συμπαγή τούβλα, διαστ. $0,22 \times 0,10$ μ., που δεν μπορεί να είναι παλιότερα από τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Τα τούβλα αυτά είναι στερεωμένα σε ασβεστοαμμοκονίαμα. Κάτω από αυτό αρχίζει στρώμα «μιάζων» αμμοχάλικο αρχικά και κομμάτια κονιάματος μαζί με απολείψματα μαρμάρου. Ανάμεσα σ' αυτά κομμάτι, διαστ. $0,07 \times 0,13$ μ., μαρμάρου σουμακί από μαρμαροθέτημα δαπέδου. Πιο κάτω από $0,26$ μ. βάθους βρέθηκαν κονιάματα θρυμματοποιημένα και κομμάτια πρασινολίθων, όπως αυτοί που χρησιμοποιούνται ως δομικό υλικό στους τοίχους της εκκλησίας ως και μικρά κομμάτια πλίνθων, πάχ. $0,26-0,35$ μ. Στο ίδιο στρώμα διακρίνονται και ίχνη καύσης: βρέθηκαν επίσης και δύο ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών, το ένα με λευκό κόκκινο και μαύρο χρώμα και το άλλο μόνο με κόκκινο χρώμα. Σε βάθος $0,94$ μ. από το σημερινό δάπεδο αποκαλύφθηκε χτιστός όγκος, κατά πάσα πιθανότητα τοίχου, του οποίου δε βρήκαμε καμιά πλευρά. Είναι χτισμένος με πρασινολίθους και κουρασάνι.

Δεύτερη αντίστοιχη τομή δίπλα στο νότιο τοίχο σταμάτησε λόγω των μεγάλων κραδασμών, που προκαλούσε η αποκόλληση του γκρο-μπετόν.

Η μικρή αυτή ανασκαφική έρευνα κάτω από το δάπεδο της εκκλησίας, εκτός από τα νέα προβλήματα που θέτει, είναι αντίλογος γνωστής άποψης (Th. Uspenski), που υποστήριζε, με αφορμή την ετυμολογία της λέξης βηρός > Βήρα, ότι ο ναός του 1153 χτίστηκε σε έρημο μέρος³⁶.

Η έρευνα έδωσε τη δυνατότητα να διαπιστωθεί προϋπάρχον κτίσμα, παλαιοχριστιανικό (:), αν κρί-

νει κανείς από τις λεπτομέρειες των ευρημάτων και από το κομμάτι μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού πεσσίσκου τέμπλου, που είναι εντοιχισμένο στη βορειοδυτική γωνία της εκκλησίας.

Εδώ σημειώνουμε ότι στα δυτικά των Φερών λοφώδη εξάρματα βρέθηκαν μελαμβαφή όστρακα.

Κρύπτη. Μετά τη διαπίστωση αρχαιότερου, κάτω από την Κοσμοσώττειρα, κτίσματος η έρευνα της «κρύπτης» της εκκλησίας³⁷ δέχεται νέα ερμηνεία. Το δάπεδο του υπόγειου αυτού, ορθογώνιου σήμερα, χώρου κάτω από το διακονικό, που απολήγει προς Α. σε ημικυκλική κόγχη, ήταν γεμάτο χώμα, πέτρες, σοβάδες και σάπια ξύλα. Μετά τον καθαρισμό και τη στερέωση της οροφής του διαπιστώθηκε ότι η τοιχοδομία του τοίχου της ημικυκλικής κόγχης ως και του νότιου τοίχου είναι μέχρι $1,03$ μ. ύψος, αργολιθοδομή με ζώνες πλινθοδομής και από το $1,03$ μ. έως το δάπεδο της εκκλησίας αργολιθοδομή με μεγάλους πρασινολίθους. Αντίθετα, οι τοίχοι των άλλων πλευρών ως και τα ενδιάμεσα τοιχίσματα, των οποίων η λειτουργία προς το παρόν αγνοείται, είναι μεταγενέστερες κατασκευές. Επάνω στους τοίχους πατούν ξύλινα δοκάρια — μερικά είχαν ολότελα σαπίσει — τα οποία στηρίζουν πέτρινες πλάκες και το γκρο-μπετόν του δαπέδου της εκκλησίας.

Τρούλος. Μετά την αφαίρεση των εξωτερικών και μεταγενέστερων επιχρισμάτων του μνημείου η οκτάπλευρη βάση του κεντρικού τρούλου παρουσίαζε προχωρημένη σαθρότητα. Η τοιχοδομία της εξωτερικής επιφάνειας των οκτώ πλευρών, με σαφώς μεταγενέστερες και πρόχειρες επεμβάσεις, ανάμεικτη με λίθους, κομμάτια πλίνθων, κεράμων στέγης και ασβεστοκονίαμα όχι μόνο δεν εξασφάλιζε στεγανότητα αλλά δεν επέτρεπε και την εξέταση της εσωτερικής τοιχοποιίας, που έφερε και όλες τις ωθήσεις του τρούλου. Γι' αυτό αφαιρέθηκε, για να συμπληρωθεί η αρχική βυζαντινή τοιχοδομία, η λεγόμενη της «κρυμμένης πλίνθου».

Νοτιοδυτική πλευρά (Πί ν. 163 δ). Σ' ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια της πλευράς αυτής παρ' όλες τις μεταγενέστερες επεμβάσεις διακρίνεται η αρχική τοιχοδομία. Ζώνη $0,55$ μ. κάτω από την οδοντωτή ταινία είναι χτισμένη με μεγάλους πρασινολίθους και δικαιολογημένα θεωρήθηκε από την αρχή μεταγενέστερη προσθήκη. Η αφαίρεση των λίθων αυτών έδωσε τη δυνατότητα να βρεθεί το σύστημα ξυλοδεσιών, που έδενε την οκτάπλευρη βάση του τρούλου απ' όλες τις πλευρές (βλ. πρкт.).

Νότια πλευρά. Αν εξαιρέσουμε το ανώτερο τμήμα, που έχει χτιστεί κι εδώ με πρασινολίθους εκ των

36. Πρβλ. Ορλάνδος, ό.π., Θρακικά 4 (1933), σ. 4.

37. Γ. Λαμπουσιάδου, Οδοιπορικόν, Θρακικά 3 (1932), σ. 172.

υστέρων, το μεγαλύτερο τμήμα της πλευράς αυτής φάνηκε, μετά τον καθαρισμό των μεταγενέστερων κονιαμάτων, ότι έμεινε αλώβητο.

Στο ανατολικό τμήμα καμιά προσθήκη στην αρχική τοιχοδομία δεν παρατηρήθηκε. Περιορισμένες προσθήκες έγιναν στο δυτικό τμήμα.

Η ποδιά του κεντρικού νότιου παραθύρου έχει υπερυψωθεί με πρόσθετη αργολιθοδομή κατά 0,50 μ. από την αρχική, που βρισκόταν στο ίδιο περίπου επίπεδο με την κορυφή της νότιας καμάρας.

Νοτιοανατολική πλευρά (Πί ν. 164 α). Η σαθροποιημένη αρχική τοιχοδομία ενισχύθηκε σε κάποια περίοδο με την παρεμβολή ανάμεσα στις αρχικές πλίνθους λίθων, κομματιών πλίνθων και κεράμων. Η μεγαλύτερη αλλοίωση έγινε στο κέντρο περίπου της πλευράς, σε επιφάνεια $1/2$ του m^2 και σε βάθος 0,20 μ. Οι πλίνθοι της αρχικής τοιχοδομίας καταστράφηκαν και για να καλυφθεί το κενό πρόσθεσαν παχείς σοβάδες, πέτρες και κεραμίδια. Κι αυτή, η νεότερη συμπαγής τοιχοποιία σε πολλά σημεία έχει σαθροποιηθεί. Γι' αυτό ο καθαρισμός προχώρησε σε βάθος έως την αρχική τοιχοποιία, της οποίας οι πλίνθοι βρέθηκαν σπασμένοι και ραγισμένοι. Για τη συμπλήρωσή της χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι ίδιου πάχους με τους πλίνθους της Κοσμοσώτειρας από την Πλωτινούπολη.

Ανατολική πλευρά (Πί ν. 164 β). Το ανώτερο τμήμα της πλευράς αυτής περιτρέχουν δύο σειρές πλίνθων. Το νότιο τμήμα είναι τελείως φθαρμένο. Πολλοί πλίνθοι έχουν αντικατασταθεί σε βάθος. Απ' εδώ προέρχεται μία ακέραιη πλίνθος, διαστ. $0,28-0,30 \times 0,32-0,33 \times 0,03-0,05$ μ. Αντίθετα στο βόρειο τμήμα της ίδιας πλευράς το κονίαμα είναι καλά διατηρημένο και γι' αυτό δεν αφαιρέθηκε ούτε μία πλίνθος.

Βορειοανατολική πλευρά (Πί ν. 164 γ). Η πλευρά αυτή είναι η περισσότερο παραμορφωμένη. Το ανατολικό της τμήμα έχει αποσαθροποιηθεί και καταρρέυσει, αποκαλύπτοντας την αρχική τοιχοδομία. Οι πρασινόλιθοι, που διατρέχουν το άνω τμήμα, έχουν αφενός λιώσει και αφετέρου διακόπτονται από μεταγενέστερες προσθήκες πλίνθων. Στο κέντρο της πλευράς διακρίνονται τρεις μεγάλες κηλίδες από νεότερα ασβεστοκονιάματα (γκρίζο και ρόδινο), που δείχνουν αλληπάλληλες επεμβάσεις. Οι πλίνθοι της αρχικής τοιχοδομίας προς τη βορινή πλευρά έχουν φύγει από την αλφαδιά τους. Το κατώτερο μισό τμήμα της βορειοανατολικής πλευράς είναι τελείως σαθροποιημένο και αφαιρώντας τα μεταγενέστερα κονιάματα προχωρήσαμε πολύ βαθιά. Διαστήματα ανάμεσα σε πλίνθους που εξέχουν της αρχικής τοιχοδομίας μετρήθηκαν 0,13-0,14 μ. Σ' αυτό το σημείο διαπιστώθηκε ότι το κατώτατο τμήμα αυτής της πλευράς δεν εδράζεται

στη βόρεια καμάρα, σχηματίζει μάλιστα και κενό 0,001 μ. (Πί ν. 164 δ).

Βόρεια πλευρά (Πί ν. 164 στ). Και η τοιχοδομία αυτής της πλευράς παρουσιάζει μεταγενέστερες επεμβάσεις λόγω σαθροποίησης της αρχικής τοιχοποιίας. Μάλιστα κι αυτά τα τοξώματα, που περιβάλλουν το βόρειο παράθυρο, έχουν επιδιορθωθεί στο αριστερό τμήμα με κομμάτια κεραμιδιών στέγης. Η ποδιά του παραθύρου έχει κι εδώ υπερυψωθεί με αργολιθοδομή, 0,57 μ. περίπου.

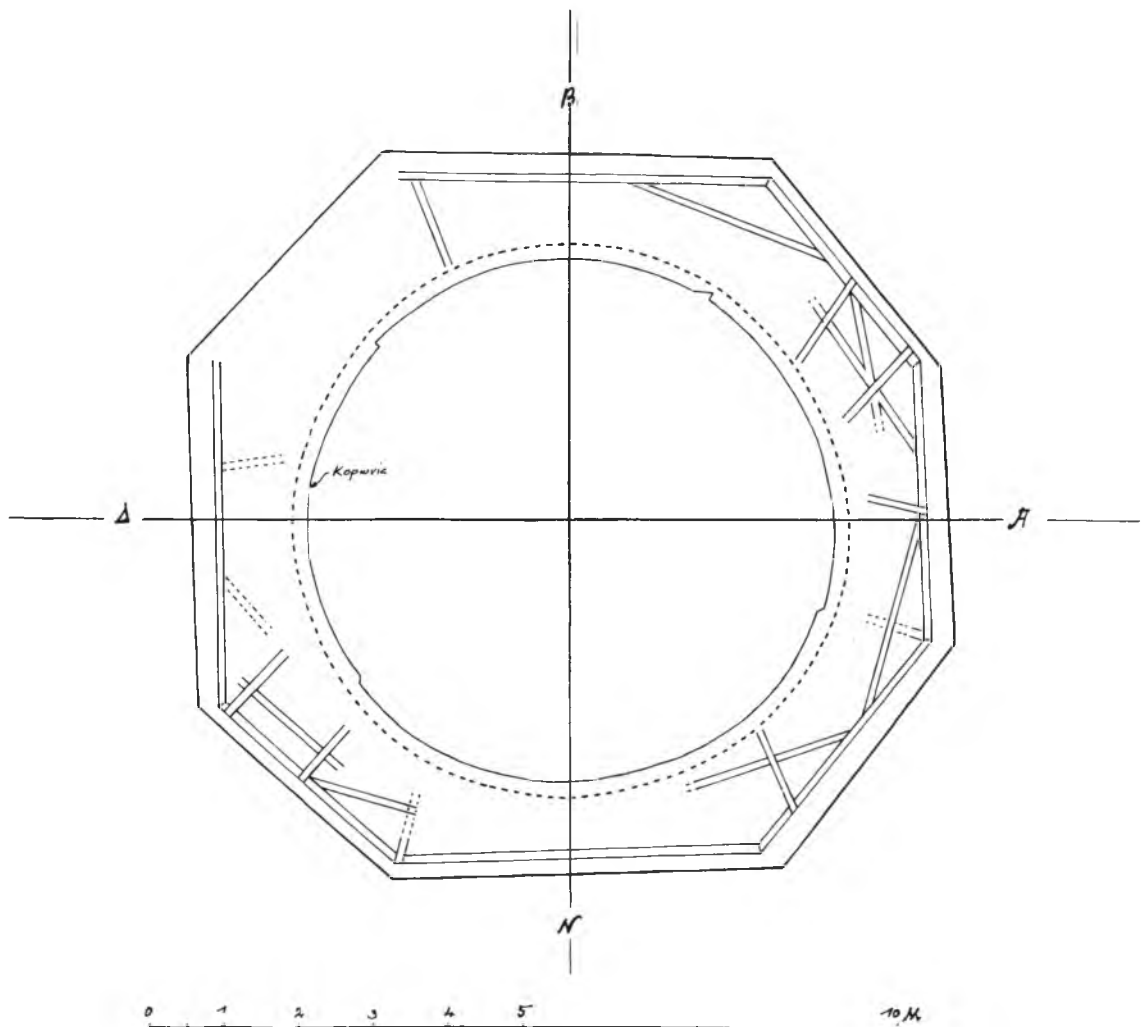
Βορειοδυτική πλευρά. Λόγω των μεγάλων αλλοιώσεων που έχει η πλευρά αυτή αφαιρέθηκαν μόνο τα επιφανειακά μεταγενέστερα κονιάματα.

Δυτική πλευρά (Πί ν. 164 ε). Σ' όλη την επιφάνεια της πλευράς έχουν «φυτευθεί μόλια» ανάμεσα στις πλίνθους της αρχικής τοιχοδομίας. Το πάνω τμήμα και κάτω από την οδοντωτή ταινία διατρέχουν δύο σειρές πρασινόλιθοι. Μετά την αφαίρεσή τους και κατά τον καθαρισμό της πλευράς διαπιστώθηκε ότι τα τοξώματα, που περιβάλλουν το δυτικό παράθυρο, διαπερνούν τα σημερινά μολύβια³⁸ της οκτάπλευρης βάσης και κατεβαίνουν ως την κορυφή της δυτικής καμάρας. Έτσι έγινε αντιληπτό ότι σ' αυτή την πλευρά η ποδιά του δυτικού παραθύρου, όπως εξάλλου και όλων των παραθύρων του τρούλου, ήταν αρχικά χαμηλότερα έως την κορυφή των τεσσάρων καμαρών και την εσωτερική κορωνίδα του τρούλου. Ο τρούλος δηλαδή της Κοσμοσώτειρας ήταν αρχικά κατά 0,50 μ. περίπου ψηλότερος. Σε κάποια περίοδο επισκευών, και για λόγους στατικούς, υπερυψώθηκε κατά 0,50 μ. περίπου η οκτάπλευρη βάση του τρούλου, για να δέσει το τύμπανο του τρούλου και να εμποδίσει το θόλο να ανοίξει. Την ίδια λειτουργία εξυπηρετεί και ο μεταλλινός διακτύλιος, που τοποθετήθηκε στο κάτω μέρος του τυμπάνου του τρούλου στα νεότερα χρόνια.

Ξυλοδεσιά. Κατά τη διάρκεια των εργασιών βρέθηκε σύστημα εσωτερικής ξυλοδεσιάς στο πάνω τμήμα της οκτάπλευρης βάσης του τρούλου³⁹ (Σχ έδ. 4). Στη βορειοανατολική μάλιστα πλευρά διαπιστώθηκε σε χαμηλότερο επίπεδο και άλλη ξυλοδεσιά. Μέσα στις θέσεις των δοκών βρέθηκαν υπολείμματα ξύλου και καρφιά, μήκ. 0,025 μ. (Πί ν. 164 ζ), που δείχνουν ότι οι δοκοί έδεναν μεταξύ τους

38. Τοποθετήθηκαν το 1971 (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 574).

39. Πρβλ. Ξυλοδεσιά στον τρούλο της εκκλησίας της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά (ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 332) και στον κεντρικό τρούλο του Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης (πληροφορία καθ. Στυλ. Πελεκανίδη). Με τον ίδιο τρόπο αναστηλώθηκε προπολεμικά και ο τρούλος της Παναγίας Χαλκίων Θεσσαλονίκης (Δ. Ε. Ευαγγελίδη, Η Παναγία των Χαλκίων, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 7).

Σχέδ. 4. Φέροι. Παναγία η Κοσμοσώτειρα. Ξυλοδεσιά στην οκτάγωνη βάση του τρούλου.

όχι μόνο με εντορμίες. Οι οπές των δοκών καλύφθηκαν κατά τη συμπλήρωση της τοιχοποιίας. Αφέθηκαν όμως ελεύθερα πλαστικά σωληνάκια, σε περίπτωση που παρουσιαστεί η ανάγκη να γεμίσουν οι οπές αυτές με κάποιο υλικό.

Εσωτερικοί ελκυστήρες. Με αφορμή τις δυο οπές, που διακρίνονται στις γενέσεις της βόρειας και νότιας καμάρας, πάνω από το μαρμαρίνο κοσμήτη, ερευνήθηκε η τοιχοποιία στην αντίστοιχη γένεση της βόρειας καμάρας, στη γωνία που σχηματίζει με τη δυτική. Πράγματι εντοπίστηκε αμέσως πάνω από το μαρμαρίνο κοσμήτη και κάτω από το τούρκικο αχυροκονίαμα οπή, διαστ. $0,14 \times 0,14$ μ., που δεχόταν σε βάθος 0,93 μ. ξύλινο ελκυστήρα

της δυτικής καμάρας. Μέσα στην οπή βρέθηκαν υπολείμματα ξύλου.

Και ο βόρειος ελκυστήρας, ορθογώνιας διατομής, $0,14 \times 0,14$ μ., εισχωρούσε στην τοιχοποιία και έπιανε κάτω από το δυτικό ελκυστήρα με εντορμία.

Η διαπίστωση της ύπαρξης ελκυστήρων υπήρξε στοιχείο σημαντικό στη σύνταξη πρότασης για τη στατική στερέωση του μνημείου, του οποίου οι ρωγματώσεις και οι αποκλίσεις από την κατακόρυφο έχουν οπωσδήποτε σχέση με τη διακοπή λειτουργίας των ελκυστήρων, λόγω χρονίας καταστροφής ή κοπής τους για τη διεύρυνση του εσωτερικού χώρου, όταν η εκκλησία μετατράπηκε σε τέμενος.

Οχυρωματικός περίβολος. Παράλληλα με τις εργασίες στην εκκλησία της Κοσμοσώτειρας έγιναν και συντηρήσεις τμημάτων του οχυρωματικού περιβόλου της βυζαντινής μονής. Συγκεκριμένα αρμολογήθηκαν και συμπληρώθηκαν οι εσωτερικές πλευρές δύο πύργων νότια της εκκλησίας: τμήμα πύργου (;) που βρίσκεται μέσα στο οικόπεδο του Ν. Ζηκουριδή και τμήμα του τείχους πίσω από την ιδιοκτησία του Αδάμ Παράσχου.

Ανασκαφή μεταβυζαντινού κεραμικού κλιβάνου

Κατά την εκσκαφή των θεμελίων του Α΄ Δημοτικού Σχολείου Φερών, 500 μ. ανατολικά της Κοσμοσώτειρας και έξω από το βυζαντινό οχυρωματικό περίβολο, βρέθηκε σχεδόν ακέραιος κεραμικός κλίβανος (Πί ν. 165 α). Εκτός από λίγα αλλά ενδεικτικά όστρακα μέσα στον κλίβανο και ορισμένα άλλα από περισυλλογή, τίποτ' άλλο δε βρέθηκε στην εκτεταμένη ανασκαφή των θεμελίων, ούτε καν οι αποθέσεις του κεραμοποιείου, που θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες. Πιθανόν βρίσκονται ανατολικότερα, προς τη μεριά του δρόμου, που ορίζει από την ανατολική πλευρά τον περίβολο του σχολείου.

Περιγραφή. Με σαφήνεια διακρίνονται τα δύο μέρη του κλιβάνου, κάτω η εστία και επάνω ο φούρνος, παρόλο που ένα μέρος του καταστράφηκε από το μηχανικό εκσκαφέα. Η απουσία ισχυρών τοιχωμάτων και στην εστία και στο φούρνο φέρνει στη σκέψη ότι ο κλίβανος ήταν αρχικά χωμένος μέσα στο χώμα, και μόνο η μία του πλευρά, η στενή, προς Α., όπου το στόμιο της εστίας και πιθανόν το άνοιγμα του φούρνου, ήταν ορατή. Ο κλίβανος δηλαδή δουλεύοταν από την ανατολική πλευρά. Η εστία και ο στύλος, που συγκρατεί την εσχάρα, είναι σκαλισμένοι ως ένα σημείο στο φυσικό ημίβραχο. Από εκεί και πάνω, ως τα 0,90 μ., η εστία και ο φούρνος είναι σκαμμένα σε παρθένο χώμα κίτρινης χροιάς. Η εστία στην κάτω της είναι ακανόνιστα απιόσχημη. Στη στενή απόληξη υπήρχε το στόμιο, απ' όπου γινόταν η τροφοδότηση της φωτιάς με ξύλα και στο κέντρο χοντροειδής χτιστός με κουρασάνι, από 0,30 μ. και άνω, στύλος, διαμ. 0,40 μ. περίπου, που κρατάει την εσχάρα. Το πάχος της εσχάρας, που είναι massif από πηλό, ποικίλλει από 0,30-0,40 μ. Είναι δουλεμένη και από πάνω και από κάτω κι αυτό είναι ενδεικτικό του τρόπου που κατασκευάστηκε. Είναι διάτρητη από οπές, διαμ. 0,08-0,10 μ., που χρησίμευαν για την είσοδο της θερμότητας στο φούρνο. Διακρίνονται 16 οπές: οι περισσότερες βρίσκονται κοντά στην εσωτερική περιφέρεια του φούρνου.

Ο φούρνος, σε αντίθεση με την εστία, είναι κυκλικός και επενδυμένος εσωτερικά με πλίνθους,

διαστ. 0,25-0,36 × 0,14-0,15 × 0,03 μ. Σώζονται μόνο δύο σειρές πλίνθων: η κάτω πρώτη σειρά έχει τις πλίνθους κατακόρυφα τοποθετημένες και η δεύτερη οριζόντια. Σε πλίνθο της κάτω σειράς υπάρχει εγχάρακτο θέμα ψαροκόκαλου με σφαιρική κεφαλή (Πί ν. 165 β). Στο θέμα αυτό, πολύ γνωστό από κεραμοπλαστικό κόσμημα στο βυζαντινό τείχος του Δυδυμοτείχου⁴⁰, στη βυζαντινή ακρόπολη της Θεσσαλονίκης, στο τείχος του Σμεδέροβο του 15ου αι.⁴¹ αλλά και από θρακικά κεντήματα⁴² κι από ανάγλυφο του νεκροταφείου του Αλεποχωρίου (Πί ν. 165 γ), αναγνωρίζουμε μια μορφή του «δένδρου της ζωής». Από τη δεύτερη σειρά των πλίνθων κι επάνω, ο θόλος δηλαδή του φούρνου είναι καταστραμμένος.

Μορφολογικά ο κεραμικός κλίβανος των Φερών, παρά το μικρό μέγεθος και τις ατέλειες στην κατασκευή του μοιάζει με γνωστές από αρχαιολογικούς χρόνους ανάλογες κατασκευές⁴³, κυρίως στη διάταξη των χώρων, εστία, εσχάρα, φούρνος, που είναι χαρακτηριστική σε βυζαντινούς⁴⁴ και νεότερους⁴⁵ κεραμικούς κλιβάνους.

Ευρήματα. Ο κλίβανος καταστράφηκε άδειος. Τα λίγα σχετικά όστρακα βρέθηκαν μέσα στην επίχωση του κλιβάνου και επιτρέπουν να κάνουμε ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις για τη μεταβυζαντινή κεραμική.

Στρώμα Α1 (Πί ν. 165 δ). Είναι το ανώτατο στρώμα. Περιείχε δώδεκα όστρακα, από τα οποία τα περισσότερα δεν είχαν κάποιο ιδιαίτερο γνώρισμα. Δύο σύγχρονα: το ένα (μέγ. διάμ. 0,09 μ.) μάλιστα είχε και σφράγισμα /ΛΗΣ Κ(ΑΙ) ΣΙΑ ΔΟΞΑΤ/ΟΝ..../.

Στρώμα Α2 (Πί ν. 166 α). Δεκαοκτώ όστρακα, που προέρχονται μέσα από το φούρνο, από το πάνω στρώμα της επίχωσης, από στεγνά σαθρά, κίτρινα χώματα.

Στρώμα Α3 (Πί ν. 166 β-γ). Είκοσι πέντε όστρακα βρέθηκαν πάνω ακριβώς στην εσχάρα μέσα σε κίτρινα, υγρά χώματα.

Σε αντίθεση με το προηγούμενο στρώμα, όπου κυριαρχούν τα βαμμένα με κόκκινο χρώμα όστρα-

40. Δημητρίου Μανάκα, Συλλογή αφηγήσεων, θρύλων, παραδόσεων και ιστορικών γεγονότων Διδυμοτείχου, Θρακικά 37 (1963), σ. 22.

41. A. Deroko, Srednjevekovni i gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, 1950, σ. 88, εικ. 70.

42. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, Τα υφαντά της Μακεδονίας και της Θράκης, Αθήνα 1965, σ. 47.

43. ΑΕ 1973, σ. 75-80. Νεότερα παραδείγματα επίσης ΑΔ 28 (1973): Μελέται, σ. 110-115. ΑΑΑ IV (1971), σ. 27-32.

44. Charles H. Morgan II, The byzantine pottery, Corinth XI, Cambridge, Mass. 1942, σ. 14 κ.ε.

45. Roland Hampe-Adam Winter, Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypern, Mainz² 1976.

κα, σ' αυτό το στρώμα περισσότερα είναι τα εφυαλωμένα όστρακα και μάλιστα τα πράσινα, που έχουν σχετικά καλή ποιότητα. Χαρακτηριστική επίσης είναι η ποικιλία στο σχήμα των χειλέων, πρώιμο μεταβυζαντινό στοιχείο. Το 2 μοιάζει βέβαια με όστρακα του Διδυμότειχου, είναι όμως σαφώς μεταγενέστερο από τα άλλα χείλη του στρώματος αυτού με καλή εφυάλωση και καλό ψήσιμο. Πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο δείχνει το 5 με τη λεπτή εγχάρκτη γραμμή και το 7 με την κίτρινη εφυάλωση και το λεπτό τοίχωμα. Υπάρχει επίσης και άλικο καλής ποιότητας (1). Το μεγάλο καπάκι (13) δείχνει ποικιλία σχημάτων.

Στρώμα Α4 (Πί ν. 167 α). Δεκαπέντε όστρακα από το πάνω στρώμα της επίχωσης της εστίας του κλιβάνου, που απείχε 0,20 μ. κάτω από την εσχάρα. Τα χρώματα αυτά είναι φερτά.

Όλα τα όστρακα αυτού του στρώματος δεν έχουν εφυάλωση. Έχουν ομοιότητες με τα όστρακα των στρωμάτων Α1 και Α2.

Στρώμα Α5 (Πί ν. 167 β-γ). Δεκατέσσερα όστρακα, που προέρχονται από τη φυσική επίχωση της εστίας. 1,2,3: πυρωσιές (τριποδίσκοι) από κόκκινο πηλό. 4,5,6,7: κομμάτια χεϊλούς.

Τα όστρακα αυτού του στρώματος μοιάζουν σε γενικές γραμμές με τα όστρακα του στρώματος Α3. Κι εδώ κυριαρχούν τα εφυαλωμένα. Οι πυρωσιές (τριποδίσκοι) είναι ενδεικτικές πρώιμης μεταβυζαντινής εποχής και κατασκευής εφυαλωμένων. Το ανάγλυφο τρισκελές σημείο που έχουν στην κάτω επιφάνεια τους είναι σημείο μεγέθους.

Από την περιοχή του κλιβάνου μαζεύτηκαν «εκ περισυλλογής» 25 όστρακα (Α6). Τα περισσότερα είναι από καστανό πηλό και είναι ακόσμητα. Τα εφυαλωμένα είναι κυρίως πράσινα. Υπάρχουν και όστρακα βαμμένα με κόκκινο χρώμα.

Συμπερασματικά και μετά την έρευνα του υλικού αυτού μπορούμε να πούμε ότι τα στρώματα Α3 και Α5, ως φυσική επίχωση του φούρνου, ανήκουν στην τελευταία φάση της λειτουργίας του που μπορεί να τοποθετηθεί στην πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο, ενώ τα στρώματα Α1, Α2 και Α4 σε επιχώσεις μετά την καταστροφή του κλιβάνου.

Στην πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο κυριαρχεί η εφυαλωμένη κεραμική με έντονη βυζαντινή παράδοση στα σχήματα των αγγείων και στη διακόσμησή τους. Συχνά την εποχή αυτή οι εγχάρκτες γραμμές είναι αβαθείς, ενώ το πράσινο και το καφέ χρώμα πολύ έντονα. Το αστάρι επίσης συχνά παρουσιάζεται ρόδινο.

Η διακόσμηση με λευκές κυματοειδείς γραμμές πάνω σε επίθετο κόκκινο κάμπο, που εμφανίζεται σε κλειστά κυρίως αγγεία, ακολουθεί την περίοδο των λαμπρών μεταβυζαντινών εφυαλωμένων. Όστρακα με την ιδιότυπη αυτή διακόσμηση, χαρακτηριστική

της μεταβυζαντινής περιόδου, βρέθηκαν στα Στάγειρα της Χαλκιδικής⁴⁶, στην Καβάλα, στη Θάσο.

Σύγχρονα με αυτά είναι ομάδα μεγάλων ακόσμητων αγγείων με εμπίεστη ή εγχάρκτη διακόσμηση.

Τα λεγόμενα «άλικα» αγγεία εμφανίζονται στην πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο. Σε συσχετισμό με ανάλογα ευρήματα από το Διδυμότειχο μπορούμε να πούμε ότι στην περιοχή του Έβρου τα αγγεία της ομάδας αυτής έχουν ιδιαίτερα καλή ποιότητα. Ερωτηματικά θέτουν τα γυαλισμένα εξωτερικά αγγεία, που μοιάζουν με τα λεγόμενα «άλικα», μόνο που αυτά δεν έχουν κόκκινη επιδερμίδα.

Πληροφορία μνημονεύουμε εδώ τον τελευταίο αγγειοπλάστη που δούλεψε στα Φέροι, ως το 1950, τον Αναστάση Γεωργιάδη από τη Μ. Ασία.

Μεταγενέστερο υδραγωγείο και νερόμυλος

Τμήμα νεότερου, πιθανόν του περασμένου αιώνα, υδραγωγείου⁴⁷ γεφυρώνει το χείμαρρο «Τσάι» κοντά στη διασταύρωση της Εθνικής οδού Αλεξανδρουπόλεως-Τουρκίας και της οδού 50ου Συντάγματος, που οδηγεί στα Φέροι. Το υδραγωγείο αυτό, που υδροδοτούσε άλλοτε την κωμόπολη, είχε ανάγκη συντήρησης γιατί από τις καιρικές συνθήκες οι αρμοί της τοιχοδομίας του είχαν αλλοιωθεί. Συνεργείο της Εφορείας επιδιόρθωσε τις επιφάνειες του υδραγωγείου και αποκατέστησε όπου ήταν δυνατό το χτιστό αγωγό υδροδότησης.

Καθαρίστηκε επίσης και ο εγκαταλειμμένος και μισοερειπωμένος νερόμυλος, που βρίσκεται στο ίδιο σημείο.

Διδυμότειχο

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

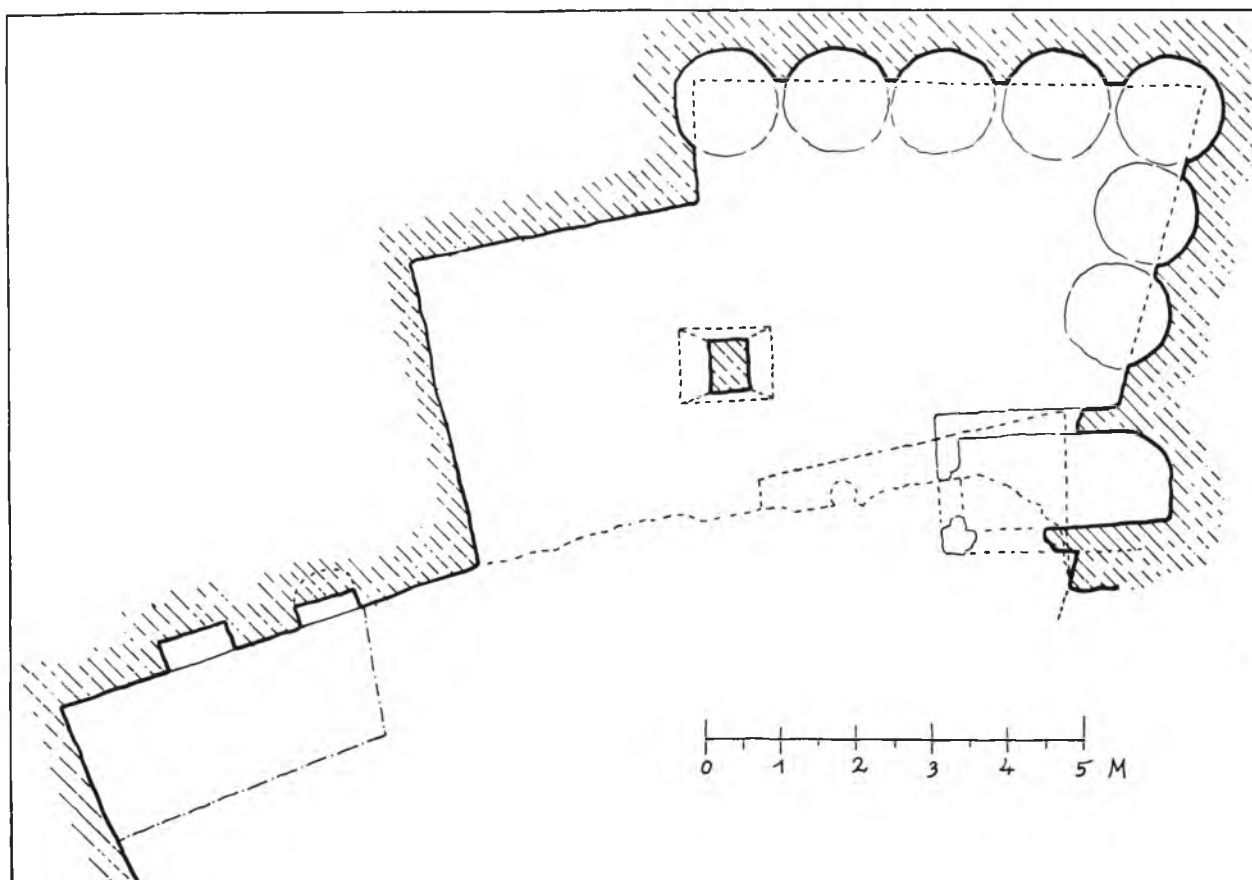
Το Μάιο έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα στο Διδυμότειχο με απώτερους στόχους τη χρονολόγηση και τη χρήση των περιφήμων και προβληματικών σπηλαίων του Διδυμότειχου⁴⁸. Η νέα ανασκαφή είναι συνέχεια προηγούμενης έρευνας (1973), που έγινε πάλι από την Εφορεία, με την εποπτεία του επιμελητή Ισίδωρου Κακούρη.

Ερευνήθηκε η πρώτη συστάδα σπηλαίων της οδού Πατριάρχου Διονυσίου, κοντά στο μητροπο-

46. Ch. Bakirtzis, *Céramique post-byzantine. Typologie de la céramique trouvée à Sidérokausia. Sidérokausia I. Recherches d'anthropologie byzantine. La civilisation matérielle à Sidérokausia. Les fouilles de 1976* (πολυγραφημένο), σ. 39.

47. Πρόκειται για άλλο υδραγωγείο από αυτό, που θεωρείται βυζαντινό και είναι δημοσιευμένο από τον Α. Κ. Ορλάνδο, *ο.π.*, *Θρακικά* 4 (1933), σ. 33.

48. Τα σπήλαια αυτά θεωρούνται προϊστορικά. C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles*, Αθήνα 1976, σ. 131.

Σχέδ. 5. Διδυμότειχο. Σπήλαιο οδού Πατριάρχου Διονυσίου.

λιτικό ναό του Αγίου Αθανασίου (Σ χ έ δ. 5). Η συστάδα αυτή, που είχε καθαριστεί εν μέρει το 1973, αποτελείται βασικά από δύο μονόχωρα σπήλαια. Ανάμεσά τους υπάρχει σκαλισμένη στο βράχο κλίμακα, που οδηγεί σε άλλο σπήλαιο, σε υψηλότερο επίπεδο, που αποτελείται από τέσσερις θαλάμους. Πίσω από τη συστάδα αυτή των σπηλαίων υπάρχει τμήμα παλιού δρόμου, σκαλισμένου επίσης στο βράχο, που είναι συνέχεια της οδού, που ανεβαίνει από τη δυτική διπλή πύλη του Κάστρου και συναντιέται και σε άλλα σημεία.

Ανασκάφηκε το δυτικότερο τμήμα του δυτικού σπηλαίου, που χρησίμευε για υδαταποθήκη ομβρίων υδάτων. Η ερμηνεία αυτή δεν είναι μακριά από τη γνώμη, που άρχισε ήδη να διαμορφώνεται, ότι τα σπήλαια αυτά του Διδυμότειχου — όσα τουλάχιστον έχουν ανασκαφτεί — χρησιμοποιούνταν σαν πιθώνες. Στην άποψη αυτή οδηγούν οι κοιλότητες, που υπάρχουν στο έδαφος του σπηλαίου, δίπλα στη

λεγόμενη «Φυλακή του Καρόλου»⁴⁹ και σε άλλα σπήλαια, όπως επίσης και οι εκβαθύνσεις στα κάθετα τοιχώματά τους, που χρησιμοποιούνταν για την υποδοχή και τη στήριξη των πithών.

Οι σκέψεις αυτές επιβεβαιώθηκαν όταν, σε τομή που κάναμε στον τρίτο εσωτερικό θάλαμο του πάνω τμήματος του σπηλαίου της οδού Πατριάρχου Διονυσίου, βρήκαμε κατά χώρα μέσα σε δύο κοιλότητες του εδάφους του θαλάμου, τα κατώτερα τμήματα πithών. Έτσι τα συμπεράσματα από την ανασκαφική έρευνα επιβεβαιώνουν την πληροφορία του Γρηγορά, ότι τα σπήλαια αυτά χρησιμοποιού-

49. Αχ. Θ. Σαμοθράκη, Η φυλακή του Καρόλου XII, βασιλέως της Σουηδίας εν Διδυμοτείχῳ, Θρακικά 20 (1944), σ. 89-92.

ούνταν από τους σύγχρονους του 14ου αι. για αποθήκευση ομβρίων υδάτων⁵⁰.

Ότι τα σπήλαια αυτά ήταν σε χρήση στα βυζαντινά χρόνια βεβαιώνεται από τα ευρήματα. Όλη η κεραμική, που βρέθηκε κατά την ανασκαφή της δεξαμενής και των σπηλαίων είναι μεταβυζαντινή, που τα αρχαιότερα δείγματα δεν μπορεί να είναι πριν από το 15ο αι., κι αυτό δείχνει πως από την εποχή αυτή άρχισε η εγκατάλειψη και η επίχωση των σπηλαίων.

Το πώς ήταν ενταγμένα τα σπήλαια στη μορφολογία των σπιτιών του Διδυμότειχου είναι ένα βασικό πρόβλημα, που απαιτεί να απαντήσουμε χωρίς προηγούμενη εκτεταμένη έρευνα και μελέτη. Μπορούμε όμως από τώρα να εκφράσουμε μόνο την άποψη, λαμβάνοντας υπόψη ορισμένα στοιχεία που παρέχουν τα ίδια τα πράγματα, ότι τα σπήλαια δεν ήταν παρά υπόγεια διαμερίσματα σπιτιών, όπως ακριβώς μπορεί να δει κανείς και σήμερα σε λίγα παλιά σπίτια που έμειναν μέσα στον Καλέ του Διδυμότειχου.

Η κεραμική που προήλθε από τα σπήλαια σε σύγκριση με σύγχρονο μεταβυζαντινό υλικό από άλλους χώρους της Β. Ελλάδος (Θεσσαλονίκη, Βέροια, Στάγειρα Χαλκιδικής, Καβάλα) εντυπωσιάζει για την υψηλή ποιότητα στο πλάσιμο, στο ψήσιμο και στη διακόσμηση. Πρότυπα βυζαντινής εφυσωμένης κεραμικής είναι πολύ έντονα.

Το όλο θέμα της μεταβυζαντινής κεραμικής του Διδυμότειχου, οι σχέσεις που έχει από τη μια με την παλιότερη βυζαντινή κεραμική και από την άλλη με τη νεότερη κεραμική των χωρών της Βαλκανικής, θα ήταν δύσκολο να εντοπιστούν και να βρουν μια αρχή λύσεων και απόψεων, αν δε βρίσκονταν τυχαίως σε δύο οικόπεδα του Διδυμότειχου δύο κεραμικοί κλίβανοι και πλήθος αποθέσεων του κεραμοποιείου.

Και τα δύο οικόπεδα, που ερευνηθήκαν ανασκαφικά, βρίσκονται λίγες δεκάδες μέτρα έξω από το Κάστρο του Διδυμότειχου, στην ατείχιστη «έξω συνοικία» ή «κάτω πόλιν», όπου κατοικούσαν οι γεωργοί και οι βιοτέχνες.

Στο πρώτο οικόπεδο (Καραϊσκάκη 3) βρέθηκαν, στη νότια παρειά του σκάμματος, δύο κεραμικοί κλίβανοι, καταστραμμένοι και γεμάτοι πέτρες και χώματα. Ήταν χτισμένοι σχεδόν πάνω στο φυσικό ημίβραχο με πλιθιά και αργιλώδες κονίαμα. Τα τοιχώματά τους, που διακρίνονταν σε ύψος έως 1,50

μ., είχαν εξωτερικά και εσωτερικά επαλειφθεί με παχύ στρώμα αργίλου, που από τη φωτιά είχε μαυρίσει. Δυστυχώς οι κλίβανοι καταστράφηκαν άδεια· γι' αυτό δε βρήκαμε μέσα τους ολόκληρα αγγεία παρά μόνο λίγα όστρακα. Ίχνη της χτιστής εσχάρας μόλις διακρίνονταν ανάμεσα στις πέτρες και τα χώματα.

Στο δεύτερο οικόπεδο (Καραϊσκάκη 7) βρέθηκαν αποθέσεις άχρηστων υλικών κεραμοποιείου, δηλαδή πήλινες πυρωσιές (τριποδίσκοι) (Πί ν. 168 α), ημιτελή αγγεία, που αχρηστεύτηκαν στο πρώτο ψήσιμο, άλικα αγγεία, ακόσμητα, πράσινα εφυσωμένα και εφυσωμένα με διαφόρων τύπων διακοσμήσεις (Πί ν. 168 β). Το υλικό αυτό καταπλήσσει για την ποιότητά του, την ποικιλία των σχημάτων και των διακοσμήσεων και κυρίως για τις ομοιότητες με την παλιότερη βυζαντινή κεραμική.

Συγκρίνοντας το υλικό από τις αποθέσεις του κεραμοποιείου της οδού Καραϊσκάκη 7 με το υλικό που προέρχεται από την ανασκαφή των σπηλαίων, διαπιστώνουμε ότι από τα σπήλαια προέρχονται τύποι αγγείων αρχαιότεροι, που δε βρέθηκαν στις αποθέσεις και που είναι πιο κοντά στη βυζαντινή κεραμική. Με βάση το συμπέρασμα αυτό και με τη βοήθεια του Εβλιγιά Τσελεμπί, που πέρασε το 17ο αι. από το Διδυμότειχο και περιγράφει με θαυμασμό τα πήλινα αγγεία και τη θέση των εργαστηρίων⁵¹, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι αποθέσεις της οδού Καραϊσκάκη δεν είναι παλιότερες από το 17ο αι.⁵².

Κάστρο Πυθίου

Το κάστρο του Πυθίου ή το Εμπύθιον, όπως το ονόμαζαν οι Βυζαντινοί, είναι ένα από τα σημαντικότερα και πιο καλά διατηρημένα έργα βυζαντινής στρατιωτικής αρχιτεκτονικής στον ελλαδικό χώρο. Χτισμένο σε χαμηλό γήλοφο δίπλα στον ποταμό Έβρο απέχει από το Διδυμότειχο 16 χλμ. Κτίσμα του Ιωάννη Καντακουζηνού χρησιμοποιήθηκε σαν έδρα και προσωπικό του καταφύγιο.

Από το φρούριο σώζεται ο κεντρικός τετράγωνος πύργος, ένας δεύτερος μικρότερος, το μεταπύργιο τους διάστημα με την κεντρική πύλη, και τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου. Εσωτερικά ο κεντρικός πύργος, που ήταν ένα είδος κατοικίας, διαιρείται σε ισόγειο, δύο ορόφους και δώμα, που πιθανότατα ήταν διαμορφωμένο ή επρόκειτο να διαμορφωθεί σε τρίτο όροφο. Σε κάθε όροφο τέσσερα τόξα, που συνδέουν τους εξωτερικούς τοίχους με τον

50. Γρηγοράς, Bonn I, 357: *Ἡ γὰρ ἀνέχουσα τὸ Διδυμοτείχου πόλιν ἄκρα μία τίς ἐστι πέτρα, ἣν ἐνοικοῦντες εὐφυῶς εἰς τὸ λαξεύεσθαι ἔχουσιν εὐρόντες ὑπογίους κοιταίνουσιν ἀποθήκας καὶ φράτα, ὀμβρίων υδάτων δοχεῖα.*

51. Η δυτική Θράκη κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί, περιηγητήν του 17ου αι., κατά μετάφραση Ι. Σπαθάρη, Θρακικά 4 (1933), σ. 119, 123-124.

52. Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, Balkan Studies 21 (1980), σ. 147-153.

κεντρικό πεσσό, που αποτελεί και τη ραχοκοκαλιά του όλου κτίσματος, διαμορφώνουν τέσσερις χώρους. Οι όροφοι επικοινωνούν με χτιστή σκάλα εντοιχισμένη στο βόρειο τοίχο. Η τοιχοδομία του πύργου είναι λίθοι μεγάλοι με άτακτο πλινθοπερίβλητο σύστημα. Στο ύψος των ορόφων υπάρχουν ζωνάρια πλινθοδομής.

Ο δεύτερος, μικρότερος, τετράγωνος επίσης πύργος, καθαρά αμυντικής δομής, έχει τρεις ορόφους, οι οποίοι δεν επικοινωνούν μεταξύ τους αλλά ανεξάρτητα, με κλίμακες και προσβάσεις είτε από την αυλή είτε από τον κεντρικό πύργο.

Ανάμεσα στους δύο πύργους υπάρχει διπλή τοξωτή είσοδος προς την εσωτερική αυλή. Τμήματα του εσωτερικού οχυρωματικού περιβόλου, που σώζονται στην ανατολική και δυτική πλευρά, κατευθύνονται προς το βόρειο άκρο του φυσικού εξάρματος, όπου πιθανόν υπήρχε τρίτος πύργος. Το τμήμα αυτό του γήλοφου κόπηκε αρχικά από τη σιδηροδρομική γραμμή Διδυμότειχου - Ν. Ορεστιάδος και αργότερα από την αμαξιτή οδό.

Νοτιότερα από αυτό το συγκρότημα των πύργων και μέσα στο χωριό, διακρίνεται τμήμα οχυρωματικού περιβόλου, πλ. 1 μ. Πρόκειται πιθανόν για τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο του φρουρίου.

Η όλη δομή των κατασκευών εκτός από τον αμυντικό χαρακτήρα έχει και κάποια εμφανή μεγαλοπρέπεια. Δεν είναι μόνο ένα απλό, στρατιωτικό, αμυντικό έργο αλλά και μνημειώδης εγκατάσταση αυτοκράτορα. Οι τάσεις του αρχιτέκτονα-μηχανικού, που φαίνεται πολύ εξειδικευμένος σε παρόμοια έργα, δεν είναι μόνο οι στατικές λύσεις αλλά και οι μορφολογικές λύσεις και διαμορφώσεις όγκων και χώρων.

Οι εργασίες που στόχους είχαν α) την αποτύπωση του μνημείου, β) τη στερέωση των επικίνδυνων τμημάτων, γ) την αναστήλωσή του και δ) την ανασκαφική του έρευνα, είχαν αρχίσει με πρωτοβουλία του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ισίδωρου Κακούρη, στις 16 Ιουλίου 1974 και διακόπηκαν μετά πέντε ημέρες, στις 20 Ιουλίου, λόγω της εισβολής στην Κύπρο και της επιστράτευσης. Οι εργασίες επαναλήφθηκαν το φετινό Αύγουστο. Εκτός από το Μ. Κορρέ, ελάβαν μέρος η Κ. Τζανάκη, ο Δ. Κορρές και Κ. Τσουρής.

Ενισχύθηκε η υποστήλωση της πύλης, που είχε γίνει το 1974, με δύο ζεύγη πολλαπλών δοκών, που έσφιξαν την εσωτερική και εξωτερική πλευρά της πύλης (Πίνακας 168 γ). Στερεώθηκε ετοιμόρροπος χαμηλός θόλος της. Ταυτόχρονα για την επαναφορά της προς το μεγάλο πύργο πλευράς της πύλης, που είχε αρχίσει να αποκλίνει από την κατακόρυφο τοποθετήθηκαν τρεις κινητές υποστυλώσεις με αντίβαρο. Υποστυλώθηκε επίσης και το ακραίο τμήμα του δυτικού τμήματος του οχυρωματικού περιβό-

λου, που ένα τμήμα του είχε καταπέσει πριν από 35 χρόνια.

Το μεγαλύτερο πρόβλημα παρουσίαζε το πάνω βορειοδυτικό γωνιακό τμήμα του β' ορόφου, που είχε ολόκληρο αποκολληθεί από τον υπόλοιπο κορμό του πύργου (Πίνακας 168 δ). Αυτό οφειλόταν στο ότι ο βόρειος τοίχος του κεντρικού πύργου είναι διάτρητος από την κλίμακα ανόδου και κατά συνέπεια αδύνατος. Για τη συγκράτηση του τμήματος αυτού της τοιχοποιίας χρησιμοποιήθηκαν τέσσερις αγκιστρώσεις με ξύλινους νάρθηκες στην εξωτερική πλευρά και συρματοσχοίνα, που αγκιστρώθηκαν στον απέναντι νότιο τοίχο, περνώντας μέσα από τη φωτιστική θυρίδα-παράθυρο της νότιας πλευράς (Πίνακας 168 ε). Ταυτόχρονα, υποστυλώθηκαν και τμήματα της χτιστής κλίμακας και των παραθύρων. Μικρή ανασκαφική έρευνα έγινε σε τέσσερα σημεία. Το πρώτο, μέσα στην εσωτερική αυλή του πύργου, δεν απέδωσε κανένα κτίσμα, παρά μόνο όστρακα και υλικά τοιχοποιίας ως και απορρίμματα από κάποιο παλιό βόθρο. Σε δεύτερη τομή μπροστά στην είσοδο του μεγάλου πύργου βρέθηκε αμέσως ο φυσικός βράχος. Τρίτη τομή ανάμεσα στην πρώτη και δεύτερη αντηρίδα της ανατολικής πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου αποκάλυψε τοίχο διαχωριστικό, κάθετο στον οχυρωματικό περίβολο και μεταγενέστερο από αυτόν, χωμάτινο δάπεδο και βάση πιθαριού *in situ*. Η έρευνα των ημιυπόγειων αυτών αποθηκών μέσα στην εσωτερική αυλή του κάστρου απέδωσε και όστρακα, που τα παλιότερα μπορούν να χρονολογηθούν στις αρχές του 14ου αι. Τέταρτη τομή στην ίδια πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου ανάμεσα στις δύο τελευταίες αντηρίδες δεν έδωσε παρά μόνο το φυσικό βράχο και τη στενή κοίτη του τείχους⁵³.

Χ: ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φίλιπποι

Βασιλική Μουσείου

Το 1977 ξανάρχισαν οι εργασίες στη βασιλική κοντά στο Μουσείο των Φιλίππων (πρβλ. ΑΔ προηγούμενων ετών). Το πρόγραμμα των εργασιών περιέλαβε ανασκαφική έρευνα του βόρειου κλίτους ως τον ανατολικό τοίχο του ναού, τη συντήρηση του μνημείου και των αρχιτεκτονικών μελών του και την ταξινόμηση των ευρημάτων στην αποθήκη του Μουσείου Φιλίππων.

Στην αρχή η ανασκαφή επεκτάθηκε στο χώρο

53. Οι εργασίες παρουσιάστηκαν από τον υπογράφο και το Μ. Κορρέ στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο στις 24.2.1978.

ανατολικά από την κόγχη του Ιερού Βήματος και το βόρειο κλίτος. Στο χώρο αυτό η επίχωση φτάνει τα 6 μ. και η ανασκαφική εργασία ήταν ιδιαίτερα δύσκολη εξαιτίας των μεγάλων αρχιτεκτονικών μελών που σώζονταν ακέραια μέσα στον ανασκαπτόμενο χώρο. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής τα αρχιτεκτονικά μέλη μετακινούνταν από ειδικό συνεργείο μαρμαροτεχνιτών της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας, για να μην προκληθεί φθορά στο μαρμαροθέτημα του δαπέδου. Στη συνέχεια, για τεχνικούς λόγους, περιοριστήκαμε στο ανατολικό άκρο του βόρειου κλίτους, όπου η έρευνα επιβεβαίωσε την υπόθεση ότι δημιουργείται εγγεγραμμένο εγκάρσιο κλίτος.

Το βόρειο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους που ανασκάψαμε, έχει διαστάσεις 6,10 × 6,20 μ. και επικοινωνεί ελεύθερα με το κεντρικό κλίτος, με διάδρομο που σχηματίζεται ανάμεσα στο βορειο-ανατολικό πεσσό και στο βόρειο στυλοβάτη του τέμπλου, καθώς και προς το Ιερό Βήμα με δίοδο ανάμεσα στο έδρανο των πρεσβυτέρων και τον ανατολικό κίονα του φράγματος. Το βόρειο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους χωρίζεται από το βόρειο πλάγιο κλίτος με στυλοβάτη και δίλοβο τοξωτό άνοιγμα, που φρασσόταν με θωράκια. Επίσης το δάπεδό του είναι στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του κεντρικού κλίτους, ενώ το δάπεδο του βόρειου κλίτους είναι ψηλότερο κατά 0,36 μ. Το δάπεδο του βόρειου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους, που αποκαλύφθηκε φέτος, αποτελείται από ωραίο μαρμαροθέτημα με ομφάλιο στο κέντρο, από όπου ξεκινούν ακτινωτά ταινίες με ρομβοειδή πλακίδια που εναλλάσσονται χρωματικά και σχηματίζουν ψαροκόκαλο. Το κεντρικό αυτό σχέδιο περιβάλλει πλαίσιο με πολυγωνικά πλακίδια (Π ί ν. 169 α). Η συνολική εντύπωση που δίνει το μαρμαροθέτημα οφείλεται στην αρμονική εναλλαγή των γεωμετρικών σχημάτων σε συνδυασμό με τη χρωματική ποικιλία του λευκού μαρμάρου και της πρασινόγκριζας πέτρας, όπου παρεμβάλλονται λίγα πλακίδια από βαθυκόκκινο μάρμαρο.

Στο χώρο του βόρειου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους βρέθηκαν λιωμένα μεγάλα φύλλα μολύβδου, που πρέπει να προέρχονταν από τη στέγη του χώρου αυτού. Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά γλυπτά που βρέθηκαν φέτος ξεχωρίζει για την επιμελημένη εκτέλεση ένα αμφικιόνιο παράθυρο με το επίκρανό του (Π ί ν. 169 β).

Δοκιμαστική τομή στο δάπεδο του βόρειου πλάγιου κλίτους έδειξε ότι η υποδομή της πλακόστρωσης του δαπέδου στηρίζεται απευθείας πάνω στο βράχο που λαξεύτηκε για να χωρέσει το βόρειο κλίτος. Όλος ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του ναού, όπως είχαμε παρατηρήσει στις παλιότερες ανασκαφικές έρευνες, και ο ανατολικός, όπως δια-

πιστώθηκε φέτος, πατούν απευθείας πάνω στο βράχο, που έχει λαξευτεί με επιμέλεια ακριβώς στις διαστάσεις του ναού.

Με το συνεργείο των μαρμαροτεχνιτών της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας συγκολλήθηκαν αρχιτεκτονικά γλυπτά και τμήματα των δύο αμβώνων του ναού.

Με συνεργείο τεχνιτών της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας έγινε συντήρηση της τοιχοποιίας στο βορειοανατολικό πεσσό, στο βόρειο εξωτερικό τοίχο και στα έδρανα των πρεσβυτέρων. Επίσης συντηρήθηκε η ορθομαρμάρωση της νότιας παρειάς του βόρειου στυλοβάτη, η μαρμάρινη επένδυση των βαθμίδων του βόρειου στυλοβάτη και τα δάπεδα του κεντρικού κλίτους και του Ιερού Βήματος (Π ί ν. 169 γ).

Με την ευκαιρία των εργασιών αυτών έγιναν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις πάνω στη μέθοδο μολυβδοχόησης που χρησιμοποιήθηκε σε κάποια φάση επισκευής του μνημείου, για τη συντήρηση των πλακών του δαπέδου που είχαν ρωγμές.

Έγινε ταξινόμηση των ευρημάτων και των εύθραυστων αρχιτεκτονικών γλυπτών στο διάδρομο της αποθήκης του Μουσείου Φιλίππων.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Οικόπεδο Παυλίδη (αριθ. κληρ. 460)

Συνεχίστηκε το 1977 η ανασκαφική έρευνα στις Κρηνίδες, στον αγρό Παυλίδη. Με τη δημιουργία νέων ανασκαφικών τομών επεκτάθηκαν τα ανασκαφικά τετράγωνα των προηγούμενων χρόνων.

Τετράγωνα ΒΡΣΤ και ΒΓΙΚ

Με τις τομές αυτές διαπιστώθηκε ότι το τμήμα της στοάς που αποκαλύφθηκε το 1975 προχωρεί δυτικά σε απόσταση 19 μ. και κλείνει με το δυτικό τοίχο της (στενή πλευρά της στοάς). Στο βόρειο τοίχο, όπου προβάλλεται η κιονοστοιχία της στοάς, διανοίγονται τέσσερις είσοδοι που οδηγούν, αντιστοίχως, σε τέσσερα δωμάτια-αποθήκες (Π ί ν. 170 α).

Ο αποθηκευτικός χαρακτήρας των δωματίων αυτών συμπεραίνεται από ένα μεγάλο ακέραιο πήλινο πιθάρι που βρέθηκε στη βορειοανατολική γωνία του ανατολικού δωματίου, πακτωμένο στο χώμα.

Στα βόρεια της βορειοανατολικής γωνίας του ανατολικότερου δωματίου-αποθήκης, σε απόσταση 1,50 μ., αποκαλύφθηκε ο αριθ. 11 παιδικός καλυβίτης τάφος, χωρίς κανένα κτέρισμα.

Στη νοτιοδυτική γωνία της στοάς διακρίνεται η γένεση τοίχου με κατεύθυνση προς Δ.

Συγκεντρώθηκαν ομάδες οστράκων από άβαφα αγγεία με κοκκινωπό ή κιτρινωπό πηλό· τα περισσότερα με επάλληλες πυκνές ραβδώσεις.

Νομίσματα

Στο εσωτερικό του τμήματος της στοάς που ανασκάφηκε κατά τη φετινή περίοδο βρέθηκαν οκτώ χάλκινα νομίσματα:

α) Ασάριο 3 Γρατιανού, περιόδου 367-375 μ.Χ., νομισματοκοπείου Αντιόχειας. β) 20νούμιο Ιουστινιανού Α', χρονολογία κοπής 542/3, νομισματοκοπείου Νικομήδειας. γ) 20νούμιο Μαυρίκιου Τιβέριου, χρονολογία κοπής 594/5, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης. δ) Φόλλις Φωκά, χρονολογία κοπής 606/7, νομισματοκοπείου Κωνσταντινουπόλεως. ε-η) Τέσσερα νομίσματα φθαρμένα, τέλους 4ου-5ου αι. μ.Χ. Στα δωμάτια-αποθήκες, βόρεια της στοάς, βρέθηκε μόνο ένα νόμισμα και συγκεκριμένα στο ανατολικότερο δωμάτιο κοντά στον τοίχο Τγ. Είναι ασάριο 3 Ουάλη, περιόδου 364-367 μ.Χ., νομισματοκοπείου Σίσκας.

Εξωτερικά και ανατολικά του τοίχου Τη βρέθηκαν άλλα τέσσερα νομίσματα:

α) Ασάριο 4 Κωνσταντίου Β', περιόδου 355-361, νομισματοκοπείου Νικομήδειας. β) Ασάριο 3 Αρκαδίου, περιόδου 395-408, νομισματοκοπείου Κυζίκου. γ) 20νούμιο Τιβερίου, χρονολογία κοπής 593/4, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης. δ) Τελείως φθαρμένο.

Αρχιτεκτονικά μέλη

1. Ακέραιος μαρμάρινος κίονας, ύψ. 2,22 και διαμ. 0,32-0,28 μ., ίδιας μορφής με τους κίονες που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα του 1975. Στη μια πλευρά φέρει εγκοπή, ύψ. 0,28 και πλ. 0,25 μ., πιθανότατα για την υποδοχή κάποιου θωρακίου. Βρέθηκε πεσμένος μπροστά στο στυλοβάτη της στοάς (Π ί ν. 170 β).

2. Νότια από τον κίονα, σε απόσταση 0,18-0,28 μ., αποκαλύφθηκε επίθημα αμφικιονίσκου από δεύτερη χρήση, ύψ. 0,145, πλ. 0,29-0,17, μήκ. 0,61-0,44 μ. Στη μεγαλύτερη βάση του φέρει αετωματική ανάγλυφη διακόσμηση, στην οποία εγγράφεται ρόδακας και τα κενά τρίγωνα φέρουν καμπύλες ανάγλυφες γραμμές. Σώζει τμήμα επιγραφής: *ΕΛΠΙΔΗΦΟΡΟΣ ΕΑΥΤ...* (Π ί ν. 170 β). Ύψ. γραμμάτων 0,045 μ.

3. Συμφυές ιωνικό κιονόκρανο ημιτελές, πλευράς 0,46 μ., βρέθηκε πολύ κοντά στον κίονα. Σε επαφή με το κιονόκρανο αποκαλύφθηκε και πεσμένο πλίνθινο τόξο, πλ. 0,30 μ. Στο στρώμα που βρέθηκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη συγκεντρώθηκαν όστρακα με έντονα ίχνη πυράς· το γεγονός αυτό καθώς και το ότι το χρώμα είναι αμαυρόχρωμο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι βρισκόμαστε σε στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά.

4. Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (διαστ. $0,47 \times 0,35$, πάχ. 0,07 μ.). Σώζει υπόλοιπο επιγρα-

φής: *MEMORION ΦΙΛΟ ΚΥΡΙ*. Ύψ. γραμμάτων 0,04 μ.

5. Μαρμάρινα θραύσματα από θωράκιο, πεσσίσκο και λεκανίδα.

Τετράγωνο ΓΗΘΙ και επέκταση τομής ΓΔΕΖ

Στο ανασκαφικό τετράγωνο ΓΗΘΙ βρέθηκαν τρεις καλυβίτες τάφοι, δύο καμαροσκεπείς και η είσοδος προς το υπόγειο ταφικό συγκρότημα (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 334).

Καλυβίτες. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι τάφοι 12-13-14 (διαστ. $0,45 \times 1,30$, ύψ. $0,45 \cdot 0,43 \times 1,60$, ύψ. $0,30 \cdot 0,40 \times 0,80$, ύψ. $0,45$ μ.). Περιείχαν αποσπασμένα οστά και μόνο στον τάφο 14 βρέθηκε το κρανίο του νεκρού με προσανατολισμό προς Α.

Καμαροσκεπείς. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι τάφοι Ζ και Η (εσωτ. διαστ. $1,90 \times 0,90$, $1,80 \times 0,83$, ύψ. $1,90$ μ.) με κοινό μεσότοιχο. Χτισμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό είναι στεγασμένοι με ημικυλινδρική καμάρα που διαμορφώνεται από πλίνθους. Η εξωτερική τους επιφάνεια είναι επιχρισμένη για στεγάνωση με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Η κάθοδος προς τους τάφους γίνεται με μικρές παραλληλόγραμμες θυρίδες, πλευράς $0,70 \times 0,85$ μ., που είναι τοποθετημένες ψηλότερα από το δάπεδο των τάφων 1,10 μ., και που τις έφραζαν μαρμάρινες πλάκες.

Στον τάφο Η βρέθηκαν δύο κρανία με προσανατολισμό προς Α. Στον τάφο Ζ διαπιστώθηκαν και ελάχιστα κομμάτια ξύλου, πιθανόν από το φορείο του νεκρού, καθώς και ίχνη χρυσοκλωστής από ρούχα.

Η ανατολική πλευρά των τάφων αποτελεί το δυτικό τμήμα του καμαροσκέπαστου διαδρόμου που οδηγεί προς το υπόγειο ταφικό συγκρότημα (μήκ. 2,50 μ.).

Για την προσπέλαση στο υπόγειο ταφικό συγκρότημα και την προστασία του από τα νερά της βροχής κατασκευάστηκε φρεάτιο από μπετόν, που καλύφθηκε από συρόμενο μεταλλικό σκέπαστρο. Μέσα στο φρεάτιο τοποθετήθηκε σιδερένια κυκλική σκάλα.

Με την επέκταση ανατολικά της τομής ΓΔΕΖ αποκαλύφθηκε ο ανατολικός και νότιος τοίχος της ανωδομής του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος. Σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο είναι ο καμαροσκεπής τάφος Θ και πάνω σ' αυτόν οι καλυβίτες 15 και 16. Και οι τρεις τάφοι χωρίς κτερίσματα.

Νομίσματα

Ν. 15. Εποχή Μ. Κωνσταντίνου και διαδόχων, χρονολογία κοπής 330-335 μ.Χ., νομισματοκοπείου Ηρακλείου.

N. 16. Μ. Κωνσταντίνου, χρονολογία κοπής 335-337 μ.Χ., νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης.

N. 18. Κωνσταντίνου Β', χρονολογία κοπής 341-346 μ.Χ., νομισματοκοπείου Σίσκιας.

N. 17 και N. 20. Εντελώς φθαρμένα, 4ου αι. μ.Χ.

Τομές ΑΔΜΛ-ΛΜΝΞ-ΜΝΟΠ-ΛΞΧΨ-ΟΞΥΦ

Στις τομές αυτές αποκαλύφθηκαν το ανατολικό και ένα μέρος από το νότιο τμήμα της στοάς, που προχωρεί προς τα δυτικά και τμήμα του νάρθηκα, το βόρειο κλίτος και το μισό περίπου κεντρικό κλίτος παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

α) Στο ανατολικό και νότιο τμήμα της στοάς, που η καταστροφή είναι μεγάλη γιατί η επίχωση είναι ελάχιστη, η πορεία του στυλοβάτη διαπιστώνεται από βάσεις κιόνων ή από ίχνη τους πάνω στο στυλοβάτη (Πί ν. 170 γ). Στο νότιο τμήμα φάνηκε η απόληξη του πλίνθινου τόξου ενός πιθανότατα καμαροσκέπαστου τάφου. Στην ελάχιστη αυτή επίχωση της στοάς βρέθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα: τρία πολύ φθαρμένα του 4ου και 5ου αι. μ.Χ., ένα Κωνσταντίνου Β', περιόδου 355-361 μ.Χ., και ένα αδιάγνωστου αυτοκράτορα, περιόδου 395-408 μ.Χ.

β) Το δάπεδο του νάρθηκα, πλίνθινο με πλάκες τετράγωνες, πλευράς 0,30 μ., ή τραπεζιόσχημες, διαστ. 0,30 × 0,20 μ. Μαρμάρινα κατώφλια in situ από δεύτερη χρήση οδηγούν από το νάρθηκα στο βόρειο και το κεντρικό κλίτος της βασιλικής (Πί ν. 170 δ). Στο χώρο αυτό του νάρθηκα βρέθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως πρόβολος στήριξης, επίκρανο αμφικιονίσκου, υπέρθυρο εισόδου και τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου με την ακόλουθη επιγραφή: *ΥΠΕΡΕ(ΥΧ)ΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Στο στυλοβάτη της βόρειας κιονοστοιχίας της βασιλικής, που στο ανατολικό του μέρος είναι καταστραμμένος, διαπιστώθηκαν δυο οικοδομικές φάσεις. Στην α' φάση οι βάσεις των κιόνων τοποθετήθηκαν πάνω σε μαρμάρινο στυλοβάτη, ενώ στη β' φάση η ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ του κεντρικού και του βόρειου κλίτους φαίνεται να περιορίζεται με την προσθήκη χτιστού στυλοβάτη (πλ. 0,90 μ.), όπου ενσωματώθηκαν και οι αρχικές βάσεις. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις βάσεις in situ· απ' αυτές η μία είναι βάση αμφικίονα. Συγκεντρώθηκαν ομάδες από άβαφα όστρακα με κοκκινωπό ή κίτρινο πηλό, τα περισσότερα με επάλληλες ραβδώσεις ή αυλακώσεις. Στο κέντρο περίπου του βόρειου κλίτους βρέθηκε ένα νόμισμα εποχής Ουάλη, χρονολογία κοπής 367-375, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, και δύο άλλα φθαρμένα του 4ου ή 5ου αι. μ.Χ.

Στο κεντρικό κλίτος, που αποκαλύφθηκε σε πλάτος 3,50 μ., σώζεται ψηφιδωτό δάπεδο, αρκετά καταστραμμένο κυρίως στο ανατολικό του τμήμα. Χαρακτηρίζεται από ένα καθαρά γεωμετρικό θεμα-

τολόγιο και είναι δυνατό να χρονολογηθεί στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ. (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλυρικού. 10ο Διεθνές Συνέδριο Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 247).

Πιο αναλυτικά η διάταξη του τμήματος του ψηφιδωτού που σώζεται σε καλή κατάσταση είναι η ακόλουθη: το πλαίσιο αποτελούν παραλληλόγραμμα διάχωρα που διακοσμούνται με τεμνόμενους κύκλους, ζατρίκιο ή ρομβοειδή σχήματα και περικλείουν κύκλους με εγγεγραμμένα τετράγωνα, παραλληλόγραμμα με ελικοειδή διακοσμητικά στοιχεία στις πλευρές τους και τέλος ρόμβους με κισσόφυλλα ή ωοειδή κοσμήματα (Πί ν. 170 ε).

Βασικό διακοσμητικό μοτίβο στο κυρίως θέμα του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους είναι δύο οκτάγωνα, που περικλείουν πολυάκτινο ρόδακα και τετράπλευρο με ελικοειδές κόσμημα αντίστοιχα. Στις πλευρές τους εφάπτονται τετράγωνα, ρόμβοι και τρίγωνα με ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων (ζατρίκιο, κισσόφυλλα, ακτινωτές πέλτες, swastica, τρίγωνα κατά κορυφή, ομόκεντρους κύκλους με χρωματικές διαβαθμίσεις κτλ.). Το θέμα των οκταγώνων εφάπτεται νότια με το σπάνιο σε ψηφιδωτά δάπεδα μοτίβο κίονα, που αποτελείται από βάση με δύο ημικυκλικές σπείρες και κορμό με φολιδωτή διακόσμηση που τον επιστέφει κιονόκρανο με έλικες (για την παράσταση τοξοστοιχίας σε ψηφιδωτά δάπεδα, ό.π., σ. 265). Στη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού κλίτους το ψηφιδωτό πλαίσιο και τμήμα από το κυρίως θέμα του διακόπτεται για να τοποθετηθεί η ακόλουθη πολύστιχη επιτάφια επιγραφή (Πί ν. 170 ε):

*Ανδρέαν ω
ς νεκυν ου
τος εχει ταφ
ος: αλλα κ
αλυπτειν κιν
ου εχεφροσ
νην ουδε χρ
ονος δυνατ
αται παντα γαρ
εξετελεσεν ε
παξια μυστιδ
ος αρχης τερπ
ομενος θεσμο
ις: αιθπευσεβι
ης τουνεκεν
οσμιν: ετευξε
και ελαβεν: ου
ρανιων γαρ αξι
ος ην σκηπτ
ρων εγγυθι να
ιεταειν*

Είναι χαρακτηριστική η χρησιμοποίηση αρχαίων ποιητικών λέξεων, όπως λ.χ. *νέκυν, έτευξε, εγγύθι, ναιετάειν*.

Το συνεργείο συντήρησης ψηφιδωτών της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Κοταρίδη αποκόλλησε την ψηφιδωτή επιγραφή κι έτσι αποκαλύφθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος χωρίς κτερίσματα, με ακέραιο το σκελετό του *ΑΝΔΡΕΑ* της πιο πάνω επιγραφής (Πί ν. 170 στ).

Στο κεντρικό κλίτος εκτός από ένα σχεδόν ακέραιο αμφικίονα παραθύρου με συμφυή βάση, βρέθηκαν διάφορα γλυπτά, κυρίως κομμάτια από διάτρητα θωράκια ή από θωράκια άμβωνα με ανάγλυφους σταυρούς. Τέλος, βρέθηκαν μια χάλκινη υποδιαίρεση Θεοδοσίου Β΄, ακριβώς πάνω στην ψηφιδωτή επιγραφή και ένα χάλκινο νόμισμα αδιαγνώστου αυτοκράτορα, περιόδου 395-408 μ.Χ.

Κατά την έρευνα στο δάπεδο εσωτερικά του υπόγειου ταφικού συγκροτήματος διαπιστώθηκαν οκτώ ταφές στο νότιο θάλαμο, επτά ταφές στο βόρειο και τέσσερις στον προθάλαμο, με τους νεκρούς στραμμένους προς Α. οι ταφές συλημένες σε παλιότερα χρόνια. Στη νοτιοδυτική γωνία ωστόσο του βόρειου θαλάμου, σε αποσπασμένα κόκαλα κρανίου που ακουμπάει πάνω σε τετράγωνη πλίνθο, πλευράς 0,20, πλάχ. 0,03 μ., και που έχει χιαστί δαχτυλίδες στην επιφάνειά της, βρέθηκαν τα παρακάτω κτερίσματα (Πί ν. 171 α):

α) Δύο χρυσά σκουλαρίκια, μήκ. 0,035 μ. Αποτελούνται από κρίκο, διαμ. 0,012 μ., από τον οποίο κρέμεται στέλεχος, μήκ. 0,023 μ., που καταλήγει στο κάτω μέρος σε σπείρα, ενώ ημιπολύτιμη πέτρα πράσινου χρώματος, περασμένη σαν χάντρα στο στέλεχος, συγκρατείται στο πάνω και το κάτω μέρος από δύο πεντάφυλλους ρόδακες που αποδίδονται με την τεχνική της κοκκίδωσης.

β) Γυάλινο σφαιρικό αντικείμενο, διαμ. 0,015 μ., από πολύ καθαρό διάφανο γυαλί.

γ) Δύο επιχρυσωμένα τμήματα από στέλεχος περόνης, πλάχ. 0,002 και μήκ. 0,05 και 0,015 μ. αντίστοιχα.

δ) Δανάκη από λεπτότατο επιχρυσωμένο φύλλο που τσαλακώθηκε.

ε) Κωδωνόσχημη απόληξη χρυσής περόνης που το χείλος της αποδίδεται με λεπτότατη κοκκίδωση.

Τέλος, ελάχιστα υπολείμματα από χρυσοκλωστές ρούχων και ένα χάλκινο πολύ φθαρμένο νόμισμα.

Στο νότιο θάλαμο και συγκεκριμένα στο χώρο όπου βρίσκονται οι δύο μολύβδινες λάρνακες, ο Αργύρης Κούντουρας από ελάχιστα υπολείμματα ξύλου και καρφιών, κατόρθωσε να αποκαταστήσει σχεδιαστικά ένα καρφωτό ξύλινο φορείο νεκρού.

Θέση Μάντρα

Στη θέση Μάντρα, 4 χλμ. βόρεια των Φιλίππων,

στους πρόποδες του βουνού Τσαλ-Νταγ, έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε βυζαντινό νεκροταφείο και ταφικό παρεκκλήσι¹.

Συνολικά η έρευνα αποκάλυψε 47 τάφους: οι 45 είναι κιβωτιόσχημοι και οι δύο λακκοειδείς, λαξευμένοι σε μαλακό ημίβραχο (Πί ν. 171 β). Από τους 47 τάφους οι 12 είναι παιδικοί. Οι τάφοι χαρακτηρίζονται από μια πρόχειρη κατασκευή, καθώς το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για τη διαμόρφωση της θήκης και της κάλυψής της είναι σχιστολιθικές πλάκες σε ακανόνιστα σχήματα χωρίς συνδετικό κονίαμα. Όλοι οι νεκροί έχουν προσανατολισμό προς Α. Το σκελετικό υλικό τους βρέθηκε σε σχετικά καλή κατάσταση, με εξαίρεση τους παιδικούς που σαθροποιήθηκαν.

Το ταφικό παρεκκλήσι είναι μονόχωρος, ορθογώνιος σε κάτοψη ναός, εξωτ. διαστ. 3,60 × 5,30 μ., με ημικυκλική ανατολικά αψίδα. Η τοιχοδομία του είναι με ακανόνιστες σχιστολιθικές πλάκες ή πέτρες αδρά πελεκημένες και συνδετικό κονίαμα από χώμα (Πί ν. 171 γ). Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν τρεις ταφές στη δυτική πλευρά, μπροστά στην είσοδο.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Στους τάφους βρέθηκαν πέντε χάλκινα βραχιόλια: τα τρία, με πεπλατυσμένες τις απολήξεις, διακοσμούνται με επάλληλες κοκκιδωτές χαράξεις (Πί ν. 171 δ). Πέντε δαχτυλίδια χάλκινα με ωοειδή ή κυκλική σφενδόνη, που διακοσμούνται με χαραχτά ανεικονικά μοτίβα ή σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές².

Μέσα στο μονόχωρο μικρό ναό και σε απόσταση 0,40 μ. δυτικότερα από τη χορδή της κόγχης, βρέθηκε στο δάπεδο βάση κίονα, διαμ. 0,27 μ., που αποτελείται από τετράπλευρη πλίνθο και μια σπείρα τομής τέταρτου κύκλου. Σε ψηλότερο επίπεδο και σε απόσταση 0,20 μ. από τη χορδή της κόγχης αποκαλύφθηκε ιωνικό κιονόκρανο αδρά διαμορφωμένο (πλευρά άβακα 0,32, διάμ. βάσης 0,28 μ.).

Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε όστρακα άβαφα χωρίς διακόσμηση, με επάλληλες αβαθείς ραβδώσεις-αυλακώσεις, με χαραχτές κυματοειδείς γραμ-

1. Η έρευνα έγινε ύστερα από υπόδειξη των φυλάκων του Μουσείου Φιλίππων ότι υπήρχαν ίχνη λαθρανασκαφής. Στην ανασκαφή συνεργάστηκε ο αρχαιολόγος Νίκος Ζήκος.

2. Βλ. πρόχ. Boško Babić, The report, on the old slavic findspots in Macedonia, Prilep, όπου τα κοσμήματα και ιδιαίτερα τα δαχτυλίδια στη σ. 153, εικ. 11 παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες και χρονολογούνται στο 10ο-12ο αι. μ.Χ. Παρόμοια ευρήματα και ταφικό παρεκκλήσι που χρονολογούνται πάλι στο 10ο-12ο αι. αναφέρονται στη μελέτη του Chr. Djambou, Eglise médiévale et nécropole près du village HVOINA, Annuaire du Musée National Archéologique, Ploudiv, VI, 1968.

μές (κυρίως στα χείλη των αγγείων) και τέλος με εμπιέστη αλυσιδωτή διακόσμηση³. Ελάχιστα εφυαλωμένα όστρακα με κίτρινη εφυάλωση και χάραξη με καστανό χρώμα βρέθηκαν στο δάπεδο του ταφικού παρεκκλησιού, σε θέση όπου διαπιστώθηκαν έντονα ίχνη φωτιάς. Τέλος, από γυάλινα αγγεία μια βάση με κομμάτια από τα λεπτά τοιχώματα του αγγείου και δυο λαβές.

Βρέθηκαν επίσης τα εξής νομίσματα⁴: χάλκινο νόμισμα εποχής Κωνσταντος, περιόδου 341-346, νομισματοκοπείου Νικομήδειας (τύπος *VOT/XX/MULT/XXX*). Χάλκινο νόμισμα Ιουλιανού Αυγούστου, περιόδου 360-363, νομισματοκοπείου Ρώμης (τύπος *VIRTEXERC ROMANOR*).

Μέσα στο ταφικό παρεκκλήσι βρέθηκαν: follis Νικηφόρου Φωκά (Doc: Class I). Μικρό χάλκινο νόμισμα⁵ προτομή αυτοκράτορα κατά μέτωπο. Με το δεξί χέρι κρατεί λάβαρο. Φυλλωτός στη βάση του σταυρός. Στην κάτω κεραία αριστερά και δεξιά σφαιρίδιο. Πιθανόν κοπή του νομισματοκοπείου της Χερσώνας του 10ου αι. (εποχή Κωνσταντίνου Ζ'). Ο τύπος δεν υπάρχει στους καταλόγους Wroth, D.O.C., B.N.R. Το σχήμα του νομίσματος και ο τύπος του σταυρού θυμίζουν κοπή του νομισματοκοπείου της Χερσώνας στην εποχή αυτή.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Οδός Βασ. Κωνσταντίνου

Στην πόλη των Σερρών σωστική ανασκαφική έρευνα που έγινε σε τρία οικόπεδα της οδού Βασ. Κωνσταντίνου αριθ. 31-35, 48 και 50 αποκάλυψε μεγάλο τμήμα του μεσαιωνικού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Πρόκειται για διπλό τείχος (σε επαφή το ένα με το άλλο, πλ. 2,10 και 1,65 μ. αντίστοιχα), χτισμένο με αργολιθοδομή από ποταμίσιες

πέτρες και με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Σε απόσταση 15 μ. από το οικόπεδο το τείχος γωνιάζει προς Ν. σχηματίζοντας πιθανότατα τη νοτιοδυτική γωνία ενός πύργου (Πίνακ. 172 α-β). Το κύριο χαρακτηριστικό του τείχους, εκτός από τη διδυμη τοιχοποιία του, είναι η ενίσχυση της θεμελίωσής του με ξύλινα δοκάρια, μήκ. περίπου 1,30 μ., που πακτώνονται στη βάση του, ενώ ξύλινοι πάσσαλοι, μήκ. 1,20 μ., σε απόσταση 0,80 μ. από τη νότια παρειά του τείχους, μπηγμένοι στο χώμα στηρίζουν τα δοκάρια (Πίνακ. 172 γ).

Η όλη κατασκευή αποτελεί πασαλόπηκτη υποδομή που σαν ξύλινο πλέγμα ενισχύει τη θεμελίωση του τείχους που είχε ανεγερθεί σε ελώδη περιοχή.

Βρέθηκε άφθονη κεραμική που προέρχεται από τα διαταραγμένα ανασκαφικά στρώματα των επιχώσεων του οχυρωματικού περιβόλου. Στη νότια πλευρά και στη νοτιοδυτική γωνία του τείχους, όπου αποκαλύφθηκε η πασαλόπηκτη κατασκευή των θεμελίων, η στρωματογραφική έρευνα απέδωσε εφυαλωμένα όστρακα κυρίως της ύστερης βυζαντινής εποχής και της πρώιμης μεταβυζαντινής και ελάχιστα της μεσοβυζαντινής περιόδου. Από νομίσματα βρέθηκαν τέσσερα πολύ φθαρμένα βυζαντινά που χρονολογούνται στο 12ο-13ο αι., τρία μουσουλμανικά και ένα εβραϊκό.

Οδός Γενναδίου και Μητροπολίτου Κωνσταντίνου

Το οικόπεδο βρίσκεται στην ίδια περιοχή των Σερρών, όπου τα πιο πάνω τρία οικόπεδα. Η σωστική έρευνα αποκάλυψε ορθογώνιο πύργο, εσωτ. διαστ. 5,30 × 3, ύψ. 4 μ., και νοτιότερα τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, πλ. 7,75 και μήκ. 8,60 μ. (Πίνακ. 172 δ).

Η τοιχοδομία του είναι αργολιθοδομή με ποταμίσιες πέτρες, επιχρισμένη σε πολλά σημεία πάνω από την ευθυνηρία.

Χ. ΠΕΝΝΑΣ

3. Βλ. πρόχ. D. Minić, Les problèmes de datation des céramiques du site d'habitation médiévale à Ribnica, Beograd, πίν. I και Z. Žeravica, Die Keramik des XI. und XII. Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Poponica in der Nagotiner Gegend und des Problem ihrer Ethnischen Zuteilung den Slawen, Banja Luka, πίν. I.

4. Η ταύτιση των νομισμάτων και τα σχόλια έγιναν από την αρχαιολόγο Βάσω Αθανασοπούλου-Πέννα.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Συνεχίστηκαν κατά το έτος 1977 οι ανασκαφές σε οικόπεδα του Πυθαγορείου Σάμου.

Στις ανασκαφικές εργασίες πήραν μέρος κατά διαστήματα η επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Δέσποινα Χατζή-Βαλιάνου (ανασκαφή οικοπέδων Ιω. Θεοφίλη και κληρονόμων Βαλασιάδη), ο επιμελητής Αρχαιοτήτων Σπυρ. Γιοκαρίνης και οι επιστημονικοί βοηθοί Αναστ. Παναγιωτοπούλου και Ελπ. Ρούσσου. Η αποτύπωση των κτισμάτων έγινε από τον αρχιτέκτονα Γαβρ. Λαχανίδη. Ουσιαστική ήταν όπως πάντα η συμβολή των φυλάκων αρχαιοτήτων Πυθαγορείου Ιω. Νέττου, Μιλτ. Παπαχατζή και Γ. Λαγαστή. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών λεπτομερέστερα είναι τα εξής:

Θέση Τρία Δόντια

Στη θέση Τρία Δόντια ανατολικά από το ξενοδοχείο Doryssa Bay άρχισαν οι εργασίες για την αποκάλυψη των ερειπίων και τη διαμόρφωση του χώρου. Με τη σύντομη έρευνα του 1972 είχαν αποκαλυφθεί λείψανα του σταδίου και είχε εντοπιστεί η θέση του σε γενικές γραμμές¹, ενώ από παλιότερα ήταν γνωστή στην ίδια θέση παλαιοχριστιανική βασιλική με την ονομασία «στα Τρία Δόντια», από τις τρεις πελώριες αντηρίδες (ύψ. 6,50 μ.) που είχαν απομείνει όρθιες στο χώρο. Εκτός από παλιότερες μνείες², μια σύντομη έρευνα και αποτύπωση του ναού έγινε τελευταία από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο³.

Η ανασκαφή περιόριστηκε στο χώρο βόρεια από τη βασιλική και σ' αυτή την πρώτη περίοδο έγιναν κυρίως καθαρισμοί τοίχων. Αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του ο βόρειος τοίχος της εκκλησίας, χτισμένος αποκλειστικά με λιθοπλίνθους που αφαιρέθηκαν από τα παλιότερα κτίσματα του χώρου (Πί ν. 173 α), καθώς και οι τρεις από τις τέσσερις αντηρίδες που αντιστοιχούν στις όμοιες κατασκευές που στηρίζαν το νότιο τοίχο της εκκλησίας. Σε πολλά σημεία των αντηρίδων σώζεται κονίαμα με χαρακτηριστικά παλαιοχριστιανικά διακοσμητικά μυστρίσματα. Η τρίτη από τα ανατολικά αντηρίδα δεν εφάπτεται στο βόρειο τοίχο, όπως όλες οι άλλες, αλλά αφήνει διάδρομο ανάμεσα σ' αυτή και στον τοίχο του ναού, που οδηγεί σε κλίμακα προς

όροφο ή στο γυναικωνίτη. Η σύνδεσή της με τον τοίχο θα πρέπει να γινόταν με τόξο από το οποίο όμως δε σώθηκαν ίχνη. Με τον καθαρισμό, ξεκαθάρισε το εξωτερικό περίγραμμα της αψίδας που, όπως φαίνεται, δεν έχει αποδοθεί σωστά στο σχέδιο που αναφέρθηκε πιο πάνω⁴. Η αψίδα του ιερού βρίσκεται κανονικά στο κέντρο της ανατολικής πλευράς του ναού και παρουσιάζει δύο φάσεις: μία πρώτη ημικυκλική που αντικαταστάθηκε αργότερα από μία δεύτερη πρισματική (τρίπλευρη). Η νότια μικρή αψίδα που τονίστηκε ιδιαίτερα στο παραπάνω σχέδιο, ανήκει σε μικρό παρεκκλήσι που προστέθηκε μετά τη διασκευή της αψίδας του Ιερού. Η συνέχιση της ανασκαφής στο χώρο της βασιλικής θα λύσει τα προβλήματα της χρονολόγησης των δύο τουλάχιστον φάσεων του μνημείου.

Βόρεια από το ναό άρχισαν να αποκαλύπτονται λείψανα από κτίσματα που ανήκουν σε δυο περιόδους και παρουσιάζουν περισσότερες φάσεις: μία ελληνιστική-ρωμαϊκή που περιλαμβάνει τα λείψανα του σταδίου και των σχετικών με τούτο κτισμάτων και μία δεύτερη παλαιοχριστιανική και πρώιμη βυζαντινή που περιλαμβάνει τα προσκτίσματα της βασιλικής. Στην πρώτη περίοδο ανήκει μεγάλος τοίχος (Τ3) που διασχίζει ολόκληρο τον ανασκαμμένο χώρο από Β. προς Ν. (Πί ν. 173 β-γ) και απολήγει σε παραστάδα (σώζ. ύψ. 0,72, πλ. 0,91, πάχ. 0,23 μ.) σε απόσταση 2,48 μ. από το βόρειο τοίχο του ναού. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος με πελεκητές λιθοπλίνθους τοποθετημένες σε δόμους. Η σύνδεση των λίθων γίνεται με σιδερένιους πύλοσχημους συνδέσμους στερεωμένους με μολύβι, ενώ για τη σύνδεση σε ύψος χρησιμοποιούνται ξύλινοι γόμφοι, που διατηρούνται θαυμάσια σε μεγάλο αριθμό, και μολυβδοχόηση. Το πλάτος του τοίχου είναι 1,10 μ. εκτός από το τελευταίο τμήμα του προς την παραστάδα (μήκ. 2,17 μ.), όπου μειώνεται σε 0,97 μ. Διαφορές παρουσιάζονται και στον τρόπο κατασκευής και στις όψεις των δύο τμημάτων.

Γενικά οι λίθοι καταλαμβάνουν τα δύο μέτωπα του τοίχου, ενώ το εσωτερικό γεμίζεται με χώμα και αργούς λίθους. Κατά διαστήματα εγκάρσιοι λίθοι ενισχύουν την κατασκευή. Αν η παραστάδα ανήκει στον τοίχο ή έχει προστεθεί σε νεότερη φάση, όπως είναι πιθανότερο, θα φανεί με την πρόοδο των εργασιών. Οπωσδήποτε ο τοίχος φαίνεται να σχετίζεται με άλλον που διακρίνεται μέσα στην εκκλησία και προχωρεί μέχρι το νότιο τοίχο της.

Η πάνω επιφάνεια του τοίχου Τ3 βρίσκεται σε βάθος 1,07 μ. από το ανώτερο σώζόμενο ύψος του βόρειου τοίχου της βασιλικής. Οι ανώτεροι δόμοι,

1. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 540-541, Πίν. 502 α-β.

2. ΑΜ 54 (1929), σ. 110, εικ. 2.

3. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 376, Σχέδ. 3 και ΑΑ 1968, σ. 691, εικ. 4.

4. Ό.π.

όπως δείχνει η εξαιρετική κατάσταση διατήρησης του τοίχου, έχουν αφαιρεθεί προσεκτικά μέχρι αυτό το ύψος για κάποια άγνωστη ακόμη αιτία. Το δάπεδο της νεότερης παλαιοχριστιανικής φάσης προς τα δυτικά βρίσκεται μερικά εκατοστά ψηλότερα από τον τοίχο, ενώ ανατολικά προσαρμόζεται πάνω του λίγα εκατοστά χαμηλότερα από την πάνω επιφάνειά του. Σε βάθος 0,80 μ., παράλληλα με τη δυτική πλευρά του τοίχου, εντοπίστηκε αγωγός με πηλίνα κυλινδρικά τμήματα, που σχετίζεται με αυτόν. Το δάπεδο του χώρου σ' αυτή τη φάση ταυτίζεται με σκληρή στρώση, από θαλασσινή άμμο και χαλίκια με πολλά φθαρμένα όστρακα, που βρίσκεται πάνω από τον αγωγό.

Δυτικά από τον τοίχο, και σε απόσταση 3 μ., διασχίζει το χώρο μεγάλος καμαροσκέπαστος αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0,65 και ύψ. 1,15 μ., χτισμένος με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Το μεγαλύτερο μέρος της καμάρας του στην έκταση που έχει ανασκαφτεί είναι καταστραμμένο. Η ομοιότητά του με άλλους αγωγούς που βρέθηκαν στη Σάμο⁵ και η σχέση του με το παλαιοχριστιανικό δάπεδο του χώρου δίνουν τα όρια για τη χρονολόγησή του. Ο αγωγός δείχνει την κατεύθυνση του τελευταίου προς τα δυτικά ελεύθερου χώρου (οδού;) της πόλης (πριν από την οικοδόμηση της βασιλικής φυσικά), που θα αποτελούσε ζωτικό χώρο για τη διευκόλυνση των κινήσεων των υπερασπιστών του δυτικού τείχους⁶. Του τελευταίου λείψανο πρέπει να αποτελούν λιθόπλινθοι που εντοπίζονται κατά χώρα, 4 μ. δυτικά από τον αγωγό, ανάμεσα σε νεότερα κτίσματα που δεν ξεκαθαρίστηκαν ακόμη, και άλλοι σκορπισμένοι στο χώρο.

Ανατολικά από το μεγάλο τοίχο (Τ3) άρχισαν να αποκαλύπτονται οι τοίχοι δωματίων, των οποίων η διάταξη δεν είναι ακόμη ολότελα ξεκάθαρη, σαφής όμως είναι η σχέση τους με τη βασιλική της οποίας αποτελούν προσκτίσματα. Ίσως μάλιστα βεβαιωθεί η υπόθεση ότι στη θέση αυτή δίπλα στη βασιλική υπήρχε μοναστηριακό συγκρότημα παρόμοιο ή σχετικό με το συγκρότημα που αναπτύχθηκε μέσα στα ερείπια των ρωμαϊκών θερμών μερικές δεκάδες μέτρα ανατολικότερα⁷. Στο μέσο του μήκους του βόρειου τοίχου της βασιλικής εντοπίζεται τετράπλευρο αίθριο γύρω στο οποίο ανοίγονται δωμάτια. Σε μερικά εντοπίστηκαν λείψανα δαπέδου με επίστρωση από λίθους ή τμήματα μαρμάρινων πλακών

ή με στρώση πατημένου χώματος. Σε πολλά απ' αυτά βρέθηκαν αγγεία και άλλα σημαντικά ευρήματα.

Οι τοίχοι των δωματίων είναι χτισμένοι με μικρούς λίθους και τμήματα κεράμων με κονίαμα ή χώμα. Πολλές φορές χρησιμοποιούνται κιονόκρανα, μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη και λιθόπλινθοι από παλιότερα κτίρια σε νέα χρήση (Πί ν. 173 δ). Γενικά οι τοίχοι παρουσιάζουν διαφορές ως προς την κατασκευή και ανήκουν σε 2-3 διαφορετικές φάσεις. Άνάλογα ξεχωρίζουν και τα δάπεδα των χώρων. Ένα δωμάτιο που μπορεί να έχει θέση πρόθεσης ή παστοφορίου, στα αριστερά της βασιλικής, επικοινωνεί με το ναό από θύρα με μία βαθμίδα. Το δάπεδό του είναι επιστρωμένο με τμήματα από μαρμάρινες πλάκες και διακοσμητικά στοιχεία που προέρχονται από την παλιότερη φάση της βασιλικής. Δεξιά από τη θύρα που οδηγεί από το αίθριο στο δωμάτιο σώζονται οι πρώτες βαθμίδες κλίμακας που οδηγούσε προς τον όροφο πάνω από το δωμάτιο ή στο γυναικωνίτη της βασιλικής. Το πάνω μέρος της ίσως ήταν ξύλινο, αν ερμηνεύεται έτσι σωστά η παρουσία πολλών σιδερένιων καρφιών στο χώρο της κλίμακας.

Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου, αμέσως κάτω από το πλακοστρωτο αποκαλύφθηκε άριστα διατηρημένη η άφηση του σταδίου (Πί ν. 174 α). Αποτελείται από μια σειρά μεγάλων πλακών από ασβεστόλιθο, με ανόμοιες διαστάσεις και πάχος (η μία τουλάχιστον που μετρήθηκε φτάνει τα 0,34 μ.), με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Στο μέσο τους χαράσσονται δύο παράλληλες αυλακώσεις που διακόπτονται από τετράγωνα κοιλώματα, διαστ. 0,14 × 0,12 μ., μέσα στα οποία στερεώνονταν οι κάθετοι δοκοί⁸. Τα άκρα της προς τις δύο πλευρές του σταδίου δεν ξεκαθαρίστηκαν ακόμη.

Τα πολλά νομίσματα που βρέθηκαν στο χώρο έχουν σταλεί στο Νομισματικό Μουσείο για καθαρισμό και ταύτιση. Η ανασκαφή διακόπηκε για να συνεχιστεί μόλις το επιτρέψουν οι συνθήκες. Στο μεταξύ άρχισαν οι εργασίες για την αποτύπωση του χώρου, οι οποίες θα προχωρούν παράλληλα με το ανασκαφικό έργο.

Στο ίδιο διάστημα έγιναν επίσης εργασίες για τη στερέωση και συμπλήρωση των αντηρίδων της βασιλικής, που είχαν κοιλανθεί επικίνδυνα (Πί ν. 174 β). Οι εξωτερικές πλευρές τους είναι κατασκευ-

5. Οικόπεδο Τσακουμάκη (βλ. υποσημ. 9), Εμμ. Μανώλακα (ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 379, Σχέδ. 3, Πίν. 386 α).

6. Για την πορεία του δυτικού τείχους γενικά βλ. Samos XV, Bonn 1978, σ. 30 κ.ε. Ένα τμήμα του εντοπίζεται ακόμη σε υπόγειο δεξάμενη νότια από την οδό προς Χώρα.

7. ΑΑ 1975, σ. 37 κ.ε., πίν. 25, 26.

8. Για τη μορφή και τη χρήση βλ. Hesperia 31 (1962), σ. 12-13, πίν. 6α, 27 (1958), πίν. 5C, και 28 (1959) σ. 315, εικ. 3. Επίσης την άφηση του σταδίου της Ολυμπίας, Olympia, Bericht VIII, σ. 41, εικ. 17, πίν. 9.

ασμένες με μεγάλες λιθοπλίνθους και αρχιτεκτονικά μέλη από τα παλιότερα κτίσματα του χώρου. Το εσωτερικό είχε παραγεμιστεί με μάζα από αργούς λίθους και κονιάματα σε στοιχειώδεις σειρές. Με τον ίδιο τρόπο έγινε και η συμπλήρωση των καταστραμμένων τμημάτων (Πί ν. 174 δ). Οι λίγες λιθοπλίνθοι που είχαν αφαιρεθεί από την επένδυση δεν ξανατοποθετήθηκαν στη θέση τους, στερεώθηκαν όμως όσες είχαν μείνει εκτεθειμένες και κρέμονταν επικίνδυνα.

Μισόκαμπος (Σχέδ. 1)

Στο κτήμα Δημ. Ιατρού στην πλαγιά δεξιά από το δρόμο από Πυθαγόρειο προς το Βαθύ, στη θέση «Σαρανταπέντε», σε απόσταση 42 μ. ανατολικά από το ξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία, καθαρίστηκε ταφικό μνημείο γνωστό από παλιότερα, αφού το μεγαλύτερο μέρος του ήταν ορατό πριν από την ανασκαφή (Πί ν. 174 ε). Το κτίσμα έχει την πρόσοψή του στα ανατολικά, προς τη θάλασσα, και την πίσω πλευρά του προσαρμοσμένη σε κοίλωμα του φυσικού βράχου (πουρί), που έγινε ευρύτερο με λάξευση. Ο τάφος φαίνεται ότι είχε συληθεί πολύ πρώιμα και αργότερα το υλικό του χρησιμοποιήθηκε σε οικοδομές και ξερολιθιές της περιοχής. Τελευταία αφαιρέθηκαν κι άλλοι λίθοι του για να διευκολυνθεί η εξαγωγή γεωργικού μηχανήματος που είχε πέσει στο εσωτερικό του. Με τις εργασίες καθαρίστηκε το μνημείο, αποκαλύφθηκε σε όση έκταση διατηρείται ακόμη (Πί ν. 174 γ) και ερευνήθηκε ο χώρος μπροστά στην είσοδό του.

Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού έγιναν ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τον τρόπο κατασκευής του: αρχικά λαξεύτηκε στο φυσικό βράχο, μέχρι βάθους 2 μ. στη δυτική πλευρά και λιγότερο στα ανατολικά, ανάλογα με την κλίση του εδάφους, ένα κοίλωμα με διαστάσεις μεγαλύτερες από αυτές του τάφου. Κατόπιν υψώθηκαν οι τοίχοι από πελεκημένους ασβεστολίθους, με πάχος 0,29-0,28 μ., και το κενό ανάμεσα στους τοίχους και την παρειά του σκάμματος γεμίστηκε με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Ο πίσω τοίχος εξέχει πέρα από τις πλάγιες πλευρές του τάφου, καθώς επίσης και ο τοίχος της πρόσοψης. Η είσοδος κλείνεται σήμερα με μεγάλη πλάκα, στερεωμένη στη θέση της με μικρά λιθάρια. Ένα υπέρθυρο σε σχήμα Π (μήκ. 1,36, ύψ. 0,56, πλ. 0,76 μ.) που ανασύρθηκε από το πηγάδι που βρέθηκε μπροστά στην είσοδο, θα πρέπει να ανήκει στη θύρα του τάφου, παρόλο που η τελευταία είναι 0,02 μ. στενότερη, γιατί οι παραστάδες της έχουν μετακινηθεί ώστε η διαφορά στις διαστάσεις δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Εσωτερικά ο τάφος έχει διαστάσεις 2 × 2,90 μ.

Ένα πίσσχημο έδρανο που έχει τη θέση τριών κλινών κατά μήκος των τοίχων δημιουργεί στο

μέσο ένα διάδρομο, μήκ. 2,20 και πλ. 0,60 μ. Το δάπεδό του ήταν επιστρωμένο με καλά λαξεμένες πλάκες, από τις οποίες σώζονται τρεις στη θέση τους. Οι κλίνες στερεώνονται πάνω σε βάση με δύο δόμους και η πάνω επιφάνειά τους βρίσκεται σε ύψος 0,64 μ. από το δάπεδο του διαδρόμου. Οι λαξεμένες λιθοπλίνθοι των δύο δόμων τοποθετούνται στα μέτωπα. Το εσωτερικό γεμίστηκε με χώμα, αργούς λίθους και λατύπη. Σώζεται η κλίνη της δυτικής πλευράς και μέρος από τη βόρεια (Πί ν. 175 α).

Ο τάφος με την τοποθέτηση των κλινών σε σχήμα Π γύρω από το διάδρομο, αποτελεί το παλιότερο ως τώρα και το μόνο χτιστό δείγμα αυτού του τύπου στη Σάμο. Με την απλοποιημένη του μορφή, του λαξευτού στο βράχο θαλάμου, συναντιέται πολύ συχνά στο νησί στους προχωρημένους ελληνιστικούς χρόνους. Τα ευρήματα που θα βοηθούσαν στην ακριβέστερη χρονολόγηση του μνημείου λείπουν. Λίγα χοντρά όστρακα πολύ φθαρμένα, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του, δεν είναι ξεκαθαρισμένο αν έχουν σχέση με το μνημείο, ενώ ένα μικρό, φθαρμένο επίσης τμήμα από παλαιοχριστιανικό λύχνο δείχνει ίσως ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε και αργότερα. Η έρευνα θα συνεχιστεί μελλοντικά στην περιοχή όπου βρέθηκε το πηγάδι και θα γίνει περισυλλογή των μελών του τάφου που βρίσκονται σκορπισμένα στους γύρω αγρούς. Ο τάφος θα πρέπει να σχετίζεται με αγροτική εγκατάσταση στην περιοχή, όπως δείχνουν άλλωστε και τα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, λίθοι και όστρακα αγγείων, που βρίσκονται σε μεγάλη έκταση ολόγυρα.

Ένα άλλο ταφικό συγκρότημα, με ασύλητους τάφους που ανασκάφτηκε στην κορυφή του υψώματος του Κάβο-Φονιά, θα δημοσιευτεί σε ιδιαίτερη μελέτη μαζί με άλλα ταφικά σύνολα από τη Σάμο.

Οικόπεδο Αντ. Κυριαζή (Ο.Τ. 47, αριθ. 297)

Το οικόπεδο καταλαμβάνει το βορειοδυτικό τμήμα του κτήματος Εμμ. Τσακουμάκη, στο οποίο είχε γίνει ανασκαφική διερεύνηση το 1968⁹.

Στο βόρειο μέρος του χώρου διευρύνθηκε η παλιά τομή, για να αποκαλυφθούν τα κτίσματα που είχαν εντοπιστεί. Σε βάθος 1,26 μ. από το επίπεδο της οδού Κ. Λαχανά (0,32 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του οικοπέδου), βρέθηκε πήλινος αγωγός (αγωγός 3), διάμ. 0,20, πάχ. τοιχώματος 0,04 μ., με κατεύθυνση και κλίση από Δ. προς Α. Σώζεται σε μήκος 1,68 μ. και αποτελείται από κυλινδρικά τμήματα, μήκ. 0,46 μ. Τα σημεία σύνδεσης των τμημάτων προστατεύτηκαν με ασβεστοκονίαμα, ενώ η στερέωση του αγωγού πάνω στο έδαφος έγινε με λίγους αργούς λίθους.

9. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 378, Σχέδ. 1.

Σε απόσταση 0,50 μ. προς τα βόρεια, στο ίδιο βάθος και με την ίδια κατεύθυνση και κλίση βρίσκεται το πάνω μέρος αποχετευτικού αγωγού (αγωγός Ι), μήκ. 5,50 μ. Τα κάθετα τοιχώματά του, πάχ. 0,28-0,40 μ., είναι χτισμένα με μικρούς ακατέργαστους λίθους πλακοειδείς και τμήματα οπτοπλίνθων με χρήση συνδετικού ασβεστοκονιάματος. Το πλάτος του αγωγού είναι 0,33 μ. και το βάθος του στο σημείο που σώζεται καλύτερα 0,75 μ. Ο πυθμένας του σώζει στρώση από πλακοειδείς λίθους και οπτοπλίνθους απλά τοποθετημένους πάνω στο χώμα. Το πάνω μέρος του οχετού δε σώθηκε. Από την κλίση των τοιχωμάτων του προς τα μέσα όμως και τον τρόπο κατασκευής φαίνεται πως στεγαζόταν με καμάρα, όπως και οι όμοιοί του που βρέθηκαν κατά καιρούς σε οικόπεδα της Σάμου¹⁰.

Ένας τρίτος αγωγός με την ίδια πάντοτε κατεύθυνση, με πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες, διαμ. 0,15 μ. (πάχ. τοιχώματος 0,015 μ.), εντοπίστηκε λίγα εκατοστά βαθύτερα από το δάπεδο του προηγούμενου (αγωγός 5), ενώ 0,30-0,35 μ. βαθύτερα βρέθηκε το δάπεδο χτιστού αποχετευτικού αγωγού (αγωγός 5α), καμωμένο με πλακοειδείς λίθους στερεωμένους στο έδαφος με τη στενή πλευρά τους. Τα τοιχώματα του αγωγού είναι καμωμένα με πελεκημένους λίθους και επιμελημένη κατασκευή. Ένα άλλο τμήμα αγωγού (αγωγός 2), επίσης με κατεύθυνση από Β. προς Ν., πλ. 0,50 μ., καθαρίστηκε στο ανατολικό άκρο της τομής, σε βάθος 0,58 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Τα τοιχώματά του, κατασκευασμένα με όμοιο τρόπο με τον οχετό Ι στον οποίο και απολήγει, σώζονται σε μικρό ύψος και το δάπεδό του καλύπτεται με ακέραιες οπτοπλίνθους.

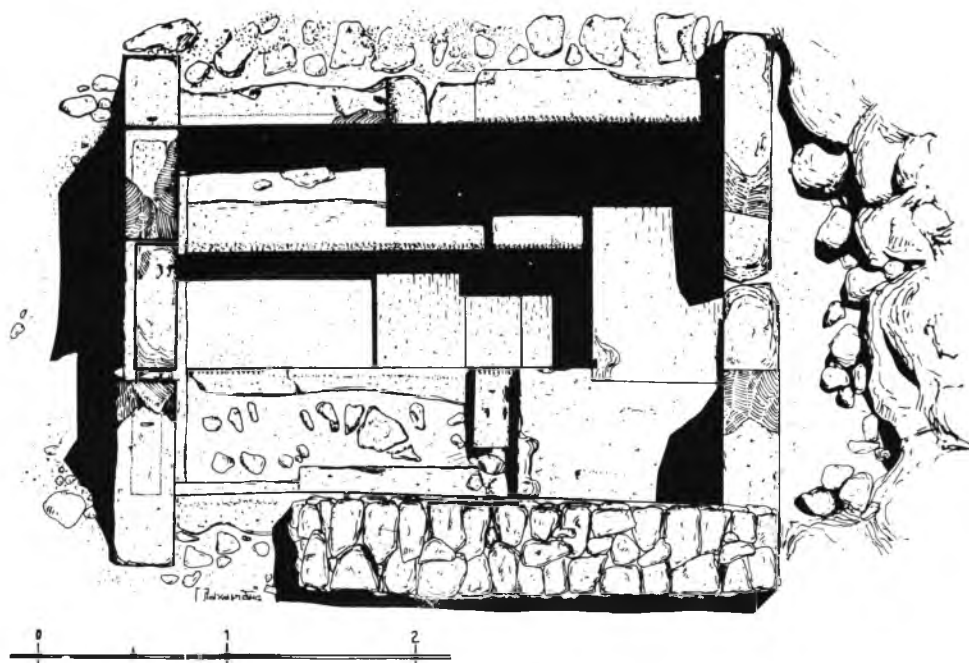
Με το ίδιο σύστημα (αγωγός Ι-2) πρέπει να σχετίζεται και ένα άλλο τμήμα οχετού (αγωγός 4), με καμπύλη πορεία από Β. προς Ν. που απολήγει στον αγωγό Ι στο δυτικό άκρο της τομής. Είναι κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο μ' αυτούς, με πλάτος 0,50 και σωζ. ύψ. 0,85 μ. Βόρεια από αυτόν το φυσικό έδαφος (κιμηλιά) βρίσκεται περίπου στο μέσο του ύψους των τοιχωμάτων του. Στη βορειοανατολική γωνία της τομής, βρέθηκαν λείψανα δύο άλλων αποχετευτικών αγωγών (αγωγοί Ι0 και Ι1) που ίσως συνδέονταν μεταξύ τους. Είναι χτισμένοι με αργούς και πλακοειδείς λίθους και χώμα και καλύπτονταν με πλάκες, όπως διακρίνεται τουλάχιστο στον αγωγό Ι0. Πάνω στον αγωγό Ι1, καταστρέφοντας μάλιστα ένα τμήμα του, έχει στηριχτεί ένας ασβεστόχτιστος τοίχος. Αποτελείται από δύο παράλληλους εφαιπόμενους τοίχους, συνολ. πλ. 2,10 μ., και χάνεται κάτω από την οδό Λαχανά, με

κατεύθυνση από Ν. προς Β. Το νότιο άκρο του συνδεόταν με όμοιο διπλό τοίχο, συνολ. πλ. 1,50 και σωζ. ύψ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. που χάνεται επίσης κάτω από το κατάστρωμα της οδού. Το σημείο συνάντησης των δύο τοίχων είχε σκαφτεί παλιότερα και η γωνία τους έχει καταστραφεί. Και οι δύο είναι χτισμένοι με λίθους και ασβεστοκονιάματα πολύ απρόσεκτα και αποτελούν μάλλον τα θεμέλια των τοίχων. Από τα στοιχεία που ήρθαν στο φως γίνεται φανερό πως από το σημείο αυτό διέρχεται οδός της αρχαίας Σάμου με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Αν ο μεγάλος αποχετευτικός αγωγός 4 και ο παλιότερός του αγωγός Ι1 ανήκουν σε δεύτερη οδό κάθετη προς την προηγούμενη δεν είναι δυνατό να ειπωθεί με βεβαιότητα. Σ' αυτή την περίπτωση πάντως, η γωνία των τοίχων του κτιρίου, που χάνεται κάτω από το σύγχρονο δρόμο, ορίζει και τη γωνία των δύο αρχαίων οδών σε νεότερη φάση. Από τους δύο τοίχους ο νότιος (Τ14), με κατεύθυνση Α.-Δ., βρίσκεται στην ίδια ευθεία με όμοιο τοίχο που αποκαλύφθηκε λίγες δεκάδες μέτρα ανατολικότερα (οικόπεδο κληρονόμων Βαλασιάδη), όπως διαπιστώθηκε με πρόχειρες μετρήσεις και υπολογισμούς. Η τοποθέτηση των στοιχείων που βρέθηκαν στο γενικό τοπογραφικό της πόλης θα βοηθήσει στον ακριβέστερο καθορισμό της πορείας της οδού. Νότιο όριο του δρόμου σε μεταγενέστερη φάση αποτελεί οπωσδήποτε ένας μεγάλος τοίχος (Τ7) που βρέθηκε σε βάθος 1,40 μ. από το επίπεδο του σύγχρονου δρόμου (0,94 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) με κατεύθυνση Α.-Δ. Το πλάτος της οδού μεταξύ των τοίχων Τ7 και Τ14 είναι 3,30 μ.

Νότια από τον Τ7 αποκαλύφθηκε μεγάλη πλάκα από σχιστόλιθο, διαστ. 0,70 × 0,78 μ., με πολλά ίχνη από κουρασάνι πάνω και γύρω από αυτήν. Είναι στερεωμένη πάνω σε στρώση χώματος μέσα στην οποία, σε βάθος 2 μ., βρέθηκε μεγάλος αμφορέας με οριζόντιες αυλακώσεις, από τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους¹¹. Ίσως η πλάκα αποτελεί το πάτωμα μικρής δεξαμενής ή άλλης παρόμοιας κατασκευής. Αμέσως δυτικά από αυτήν η συνέχεια του Τ7 φαίνεται πως ανήκει σε νεότερη φάση, σύγχρονη με τη «δεξαμενή» και με τον αμφορέα και στηρίζεται πάνω σε σωρούς λίθων και ερειπίων παλιότερων κτισμάτων. Μαζί του συνδέονται και δύο κάθετα σ' αυτόν προς Ν. τοιχώρια, με πλάτος 0,25, σωζ. ύψ. 0,47 μ., χτισμένα με τμήματα οπτοπλίνθων και πλακίδια σε πλάγια τοποθέτηση (ψαροκόκαλο) με ασβεστοκονίαμα. Οι εσωτερικές όψεις τους σώζουν λευκό επίχρισμα. Το δάπεδο του χώρου δε διατηρήθηκε πουθενά, πρέπει όμως να

10. Βλ. υποσημ. 5.

11. Όμοιους από μία δεξαμενή στο Ηράιο: ΑΜ 84 (1969), πίν. 85-88 από το δεύτερο τέταρτο του 6ου αι. μ.Χ.

Σχέδ. 1. Πυθαγόρειο Σάμου. Θέση Προφήτης Ηλίας. Κάτοψη του ταφικού μνημείου.

βρίσκεται στο σημείο όπου ο T7 υψώνεται πάνω σε πρόχειρη θεμελίωση και ψηλότερα από έναν αγωγό (αγωγός 8), που διαπερνάει τον τοίχο προς Ν. Τούτου σώζονται δύο πήλινα κυλινδρικά τμήματα, με διάμετρο 0,19 και πάχος τοιχώματος 0,035 μ. Σωροί λίθων με ασβεστοκονιάματα προστάτευαν τον αγωγό. Το χώρο του δωματίου διασχίζει διαγώνια ένας ακόμη αγωγός (αγωγός 6) με πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες και κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. σε βάθος 2,23 μ. Οι αρμοί ασφαλίζονται όπως πάντα με μείγμα ασβέστη και άμμου. Χαμηλότερα ένα δάπεδο από ασβεστοκονίαμα με τμήματα οπτοπλίνθων, στερεωμένα κάθετα πάνω στο φυσικό έδαφος, σχετίζεται με τοίχο (T11) που βρέθηκε βόρεια από τον T7, σε βάθος 2,32 μ. με κατεύθυνση από Δ. προς Α. Ενώ τμήματα δύο άλλων τοίχων που εντοπίστηκαν βορειότερα, κάτω από τον αγωγό 5α, δεν ερευνήθηκαν ακόμη, ανήκουν όμως σαφώς σε παλιότερες φάσεις. Ανάμεσα στα άλλα κινητά ευρήματα είναι ακέρατος λύχνος με παράσταση της κεφαλής του θεού Άττι κατενώπιον¹².

Στη δυτική γωνία σε κοίλωμα που έφτασε σε βάθος 2,52 μ. κάτω από το δάπεδο με ασβεστοκονίαμα (συνολικά 5,30 μ. από το δρόμο) βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων (αποθέτης Β).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου τέλος, σε άλλη τομή εντοπίστηκαν, σε βάθος 2,85-3 μ., τα θεμέλια ασβεστόχτιστου τοίχου, με μεγάλο πάχος και κατεύθυνση Α.-Δ., στερεωμένα πάνω σε πλουσιότερη επίχωση από όστρακα αγγείων.

Οικόπεδο Στεφ. Μουστάκα

Το οικόπεδο αντιστοιχεί στο ανατολικό τμήμα του κτήματος Εμμ. Τσακουμάκη. Στο βόρειο τμήμα του έχει ανεγερθεί πριν από μερικά χρόνια νέα οικοδομή. Η έρευνα περιορίστηκε στο χώρο αμέσως νότια από την οικοδομή αυτή και προχώρησε σε βάθος μέχρι 4 μ. Σε βάθος 0,40 μ. εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, με μήκος 2,60 και πλάτος 0,76 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι χτισμένο με μεγάλους αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και, παρόλο το ύψος του (μέχρι 2,20 μ.), αποτελεί ουσιαστικά θεμέλιο καταστραμμένου τοίχου. Η σχέση του με τον τοίχο που βρέθηκε στη νότια τομή του οικοπέδου Αντ. Κυριαζή φαίνεται εύκολα από την κατεύθυνσή του και την ομοιότητά του στην κατασκευή. Ανατολικά από τον τοίχο, με την ίδια κατεύθυνση και σ' επαφή μ' αυτόν, βρέθηκε σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια (1,30 μ. από το ανώτ. ύψος του

12. Για το σχήμα όμοιους βλ. Agora VII, πίν. 116, 117 και για το θέμα όμοια της σειράς πίν. 121, με κεφαλή του Άμμωνα και 125, με κεφαλή της Σελήνης.

προηγούμενου) δεύτερος τοίχος (T2), με πλάτος 0,60 μ., χτισμένος με αργούς λίθους και χώμα. Το ύψος του στη βόρεια παρειά της τομής φθάνει σε 1 μ. προς τα νότια, όμως, διατηρείται μόνο σε μια στρώση λίθων που δείχνουν την πορεία του.

Δύο άλλοι τοίχοι που εντοπίστηκαν προς τα δυτικά διατηρούνται εντελώς αποσπασματικά σε ελάχιστο ύψος, ανήκουν όμως φανερά στο ίδιο κτίσμα με το δεύτερο τοίχο. Για τον προσδιορισμό του κτιρίου, με τα ελάχιστα στοιχεία που βρέθηκαν, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Ίσως οι τρεις τοίχοι ορίζουν χώρους μιας απλής κατασκευής, πιθανόν μιας ιδιωτικής οικίας. Νεότερος είναι ο ασβεστόχτιστος τοίχος, ο οποίος επικάθησε πάνω στο κτίσμα καταστρέφοντας τμήμα των άλλων τοίχων. Ένα οπωσδήποτε παλιότερο λείψανο τοίχου εντοπίστηκε ανατολικά από τους άλλους, σε βάθος 0,70 μ. χαμηλότερα από τη βάση του T2. Σώζεται μόνο μια σειρά λίθων που δείχνουν την κατεύθυνση του τοίχου από Β. προς Ν. και απόκλιση προς Α.

Όλοι οι τοίχοι που βρέθηκαν έχουν στερεωθεί πάνω σε στρώση που περιέχει αποκλειστικά όστρακα αγγείων. Ιδιαίτερα αξίζει να σημειωθεί η ύπαρξη, σ' ολόκληρο το χώρο της τομής, αυτής της πλουσιότατης επίχωσης που σε πολλά σημεία αποτελείται μόνο από όστρακα χωρίς καθόλου χώμα. Χαρακτηριστικό είναι ότι από το χώρο της τομής, διαστ. 10 × 4, με πάχος στρώσης 1,50 μ. περίπου, συγκεντρώθηκαν 150 περίπου μεγάλοι σάκοι με όστρακα από αγγεία, κατά κύριο λόγο αμφορείς οξυπύθμενους, αλλά και πλήθος μικρότερα, πολλά από τα οποία βρέθηκαν ακέραια. Ανάμεσα τους μυροδοχεία, μικύλλες προχοϊσκες, λύχνοι, αγνύθες και ειδώλια (Πίνακ. 175 β). Τα ευρήματα καλύπτουν περίοδο από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Για την ύπαρξη της πλούσιας επίχωσης που εντοπίζεται από τις ανασκαφές στο χώρο από το ύψος του οικοπέδου μέχρι την κεντρική οδό Δυκ. Λογοθέτη τουλάχιστο προς τα ΝΔ. και το τείχος του λιμένα προς τα ΝΑ., με έντονη πάντα κλίση προς τα χαμηλότερα μέρη, δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα καμιά ικανοποιητική εξήγηση. Εάν ο σχηματισμός του αποθέτη οφείλεται σε καταστροφή της πόλης, τότε τα νεότερα ευρήματα που ανήκουν στις αρχές του Ιου. αι. π.Χ. επιτρέπουν τη συσχέτιση του γεγονότος με τις επιδρομές των πειρατών της Κιλικίας και την πιθανή καταστροφή της πόλης από αυτούς¹³.

Οικόπεδο Γεωργίου Χατζηιωάννου (Ο.Τ. 66, αριθ. 680, 684)

Η θέση του οικοπέδου ανάμεσα σε νεότερα κτίσματα και η μεγάλη επίχωση δυσκόλεψαν την έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε τρεις φάσεις. Αρχικά στα 1975/1976 με μια τομή από Β.-Ν., της οποίας τα τοιχώματα υποχώρησαν, και τελικά στα 1977, οπότε ερευνήθηκε σε βάθος η αρχική τομή, που προεκτάθηκε προς Ν. και Δ. (τομή Α-Β) και ανοίχτηκαν δύο μικρότερες τομές (Γ-Δ) στο νότιο τμήμα του χώρου, διαστ. 5 × 3 και 8 × 3,30 μ.

Το ύψος της νεότερης επίχωσης σ' αυτή την περιοχή της πόλης αμέσως δυτικά από το τείχος φτάνει τα 4-5 μ. Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί στην ύπαρξη του ίδιου του τείχους του λιμανιού, το οποίο, σε εποχές που η πόλη είχε εγκαταλειφθεί, συγκρατούσε πίσω του τα χώματα που κατέβαιναν με τις βροχές από τα ψηλότερα μέρη της πόλης.

Πριν από την έναρξη της ανασκαφής ένας εγκάρσιος τοίχος χώριζε το οικόπεδο σε δύο επίπεδα από τα οποία το βόρειο βρισκόταν 1,50 μ. περίπου χαμηλότερα από το νότιο. Φαίνεται όμως ότι παλιότερα ένας αναλημματικός τοίχος με ξερολιθιά, όπου εκτός από αργούς λίθους είχαν χρησιμοποιηθεί και πολλές λιθόπλινθοι και αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία κτίρια, διέτρεχε το χώρο διαγώνια από τη βορειοανατολική γωνία προς τη νοτιοδυτική. Έτσι μπορεί μόνο να ερμηνευθεί η παρουσία τεράστιων σωρών λίθων που βρέθηκαν στην ανασκαφή σε μία στρώση, πάχ. 2,50 μ. περίπου (από βάθος 2-4,50 μ.), με σαφή κλίση προς Ν., στο χώρο των τομών Α, Β, Γ και στη νότια πλευρά της τομής Δ.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου παράλληλα με την κεντρική οδό της πόλης, σε βάθος 1,35 μ. από το πεζοδρόμιο, καθαρίστηκε τοίχος (T24), πλ. 1,10 μ., κατασκευασμένος από αργούς λίθους και λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση και ισχυρό κονίαμα. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,50 μ. Προς τα νότια διακόπτεται απότομα, ενώ φαίνεται να συνεχίζεται χαμηλότερα, πράγμα που ενισχύει την υπόθεση ύπαρξης θύρας και σ' αυτό το σημείο.

Ανάμεσα σ' αυτόν και σε πρόχειρο τοιχάριο από λίθους και λάσπη που καθαρίστηκε βόρεια του (T23), σε βάθος 1,45 μ., υπάρχει αγωγός για αποχέτευση, πλ. 0,50-0,70 μ. Το δάπεδό του σε βάθος 2,17 μ. αποτελείται από στρώση λίθων πλακοειδών. Στην ίδια φάση πρέπει να ανήκουν και οι τρεις αποχετευτικοί αγωγοί, που τμήματά τους έχουν αποκαλυφθεί νότια από το μεγάλο τοίχο με έντονη κλίση προς τα ανατολικά (προς το λιμάνι) καθώς και τα λείψανα από συγκρότημα δεξαμενών που καθαρίστηκαν στο μέσο του οικοπέδου (αν οι τελευταίες δεν είναι νεότερες ακόμη) που ήταν ορατές και πριν την ανασκαφή. Τα τοιχώματα των τελευταίων διατη-

13. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 527 και υποσημ. 10.

ρούνται σε μικρό ύψος και είναι χτισμένα με λίθους και λιθοπλίνθους με συνδετικό ασβεστοκονίαμα, ενώ εσωτερικά σώζουν λείψανα υδραυλικού κονιάματος. Στη γωνία της μιας έχει χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό κορινθιακό κιονόκρανο.

Ένα δάπεδο από μείγμα ασβέστη με βότσαλα της θάλασσας που εντοπίστηκε σε διάφορα σημεία κάτω από τις δεξαμενές — σε βάθος 1,32 μ. από την επιφάνεια — ανήκει σε μια παλιότερη φάση που πρέπει να σχετίζεται με τους αγωγούς και το μεγάλο τοίχο.

Τέλος μία πηγαδόσχημη κατασκευή που αρχίζει αμέσως κάτω από το δάπεδο της νότιας δεξαμενής, καθαρίστηκε σε βάθος μέχρι 5,58 μ., όπου ανέβλυσε νερό. Τα τοιχώματά της, χτισμένα με αργολιθοδομή με άνισο πάχος (0,60-1,10 μ.) έχουν, όσο τουλάχιστον καθαρίστηκαν, «πρόσωπο» και προς την εξωτερική πλευρά, πράγμα περίεργο για πηγάδι. Στο κέντρο των τομών Α-Β, σε βάθος 4,30 μ., πάνω στο φυσικό έδαφος, στερεώνεται τμήμα τοίχου που αποτελείται από δύο δόμους, με συνολικό ύψος 0,60 μ., που πρέπει να αποτελεί λείψανο από κτίριο πρώιμων ελληνιστικών τουλάχιστο χρόνων. Στο χώρο νότιά του και σε ύψος που αντιστοιχεί στο δάπεδό του, βρέθηκε ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας και άλλοι σε μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα.

Πάνω στον τοίχο στηρίζονται λείψανα πηλόχτιστων τοίχων, με μέγιστο ύψος 1 μ., κτίριο που αποτελούσε μάλλον απλή ιδιωτική οικία. Ξεχωρίζουν τέσσερις χώροι από τους οποίους ο ένας είχε δάπεδο από πλάκες και τμήματα κεράμων. Ιδιαίτερα αξίζει να σημειωθεί ο τρόπος κατασκευής τμήματος του ενός τοίχου, με οριζόντιες σειρές από πλακοειδείς πέτρες σε εναλλαγή με σειρές από λίθους πλάγια τοποθετημένους (ψαροκόκαλο), που διαφέρει από τους άλλους τοίχους και φαίνεται να αποτελεί νεότερη προσθήκη.

Στην τομή Γ οι εργασίες δυσκολεύτηκαν από τους σωρούς των λίθων και η προσπάθεια εγκαταλείφθηκε μετά από βάθος 3 μ.

Στην τομή Δ η έρευνα προχώρησε μέχρι το φυσικό έδαφος, που βρέθηκε σε βάθος 5,25 μ. από την επιφάνεια. Σε βάθος 3,25 μ. διασχίζει εγκάρσια την τομή τοίχος, πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Στα δύο μέτωπα χρησιμοποιούνται κανονικές λιθοπλίνθοι και το εσωτερικό γεμίζεται με χώμα και μικρότερους λίθους (Πί ν. 175 γ). Κάθετα σ' αυτόν προς Β. σώζεται λείψανο τοίχου, ο οποίος χώριζε το χώρο σε δύο δωμάτια που χάνονται κάτω από τα τοιχώματα του σκάμματος. Το κτίσμα πρέπει να ανήκει, όπως φαίνεται από τον τρόπο κατασκευής των τοίχων, σε μεγάλη οικία των ύστερων ελληνιστικών ή πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, η διερεύνηση της όμως είναι αδύνατη με τις σημερινές δυνατό-

τητες λόγω του μεγάλου βάθους. 2,50 μ. νοτιότερα, στο ίδιο βάθος και παράλληλα με τον πρώτο, βρέθηκε δεύτερος τοίχος κατασκευασμένος με αργούς λίθους και χώμα, ενώ εγκάρσια ανάμεσα στους δύο υπάρχει τρίτος τοίχος, όμοιος με τον προηγούμενο. Οι δύο τελευταίοι ορίζουν χώρους από νεότερο κτίσμα το οποίο κατασκευάστηκε μετά την καταστροφή του πρώτου, χρησιμοποιώντας και τμήματα των παλιότερων τοίχων. Πάνω στο δάπεδό του από κονίαμα με χαλίκια, πέτρες και μικρά κεραμίδια, σε βάθος 4,26 μ. από την επιφάνεια, βρέθηκε το κάτω μέρος από πήλινο κυλινδρικό σκεύος με διάμετρο 0,50 μ. όπου για «εκροή» είχε χρησιμοποιηθεί ο λαιμός αμφορέα. Νότια από το κτίσμα, δίπλα στο νότιο τοίχο του, διατηρήθηκε κατά χώρα μαρμάρينو ιγδίο. Λόγω του μεγάλου βάθους η έρευνα σταμάτησε χωρίς να ερευνηθούν σε μεγαλύτερη έκταση τα κτίσματα και τα κοιλώματα που εντοπίστηκαν πάνω στο φυσικό βραχώδες έδαφος.

ΚΩΝΣΤ. ΤΣΑΚΟΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο κληρονόμων Εμμ. Βαλασιάδη

Βρίσκεται στο 33ο οικοδομικό τετράγωνο του σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου και στη συμβολή των οδών Ωρολογιά (Β.-Ν.) και Ανώνυμης. Στο τμήμα αυτό της πόλης αρχίζει να γίνεται έντονη η ανηφοριά προς Δ. και Β.

Το ίδιο το οικόπεδο παρουσίαζε μεγάλη υψομετρική διαφορά από την επιφάνεια των δρόμων (1,50 έως 2,50 μ.), και στην επιφάνειά του διακρίνονταν αρχαίοι τοίχοι, ενώ παντού υπήρχαν διάσπαρτα, και στους τοίχους που το περιέβαλλαν εντοιχισμένα, λίθινα-μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές¹, στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς (τμ. Ι-Ι2/Α-Σ), στο νότιο μισό της δυτικής (τμ. Ι2-22/Α-Μ) και στη νοτιοανατολική γωνία (τμ. Ι-5/Α-Ε).

Στην τελευταία τομή η ανασκαφή προχώρησε, σε τμήμα τουλάχιστον, σε μεγάλο βάθος (6 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους ή 3,50 μ. βαθύτερα από το λιθόστρωτο της οδού Ωρολογιά), χωρίς να βρεθεί το φυσικό έδαφος. Η νεότερη επίχωση άλλωστε έφτανε έως το βάθος των 3,50 μ., ενώ η

1. Στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Σ. Παναγιωτοπούλου. Τα σχέδια έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γ. Λαχανιδή. Βοήθησαν όπως πάντα στις ανασκαφές Πυθαγορείου οι αρχαιοφύλακες Μ. Παπαχατζής και Τζ. Νέττος τους οποίους ιδιαίτερα ευχαριστώ.

αρχαία (αμμόδες καστανόχρωμο χρώμα) άρχιζε βαθύτερα. Το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό για την τοπογραφία της πόλης, γιατί δείχνει ότι στο σημείο εκείνο υπήρχε μια απότομη κλίση του εδάφους (πιθανόν ένα ρέμα) που επιχωματώθηκε στους νεότερους χρόνους².

Στις άλλες δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκε ένα πυκνό σύμπλεγμα τοίχων.

Ένας από αυτούς, ο τοίχος 1, διέσχιζε το οικοπέδο από ΝΔ. προς ΒΑ., αλλά στο ανατολικό τμήμα ήταν παχύτερος (πάχ. 1,10 και 1,60 μ. αντίστοιχα). Στο δυτικό άκρο του σωζόταν σε ύψος 0,38 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε σε ύψος 1,40 μ. και ήταν χτισμένος με πέτρες, κουρασάνι και κεραμίδες σε οριζόντιες ζώνες.

Στο μέσο περίπου του μήκους του (τμ. 14-15/Η-Θ) ήταν καταστραμμένος από μεταγενέστερο λάκκο που βρέθηκε γεμάτος με πέτρες.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, 3,50 μ. ανατολικά του τοίχου 1 σωζόταν 0,60 μ. ψηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους άλλος τοίχος (τ. 2) παράλληλος με τον τοίχο 1 και όμοια μ' αυτόν χτισμένος.

Ανατολικά του τοίχου 2 άρχισαν να αποκαλύπτονται τοίχοι δύο δωματίων που εκτείνονται έξω από τα όρια της τομής.

Το χώρο μεταξύ των τοίχων 1 και 2 (τμ. 18-22/Β-Κ) καταλάμβανε ένα δίκτυο αγωγών και τοίχων.

Στο βαθύτερο επίπεδο της τομής, 1,40 μ. από τη σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου 1, βρέθηκαν τμήματα δύο πήλινων παράλληλων αγωγών (αγωγοί α-β) που έχουν κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και βρίσκονται σε απόσταση 0,30-1,80 μ. βόρεια του τοίχου 1, και βορειότερα, πολύ κοντά στον τοίχο 2 και σε επίπεδο λίγο βαθύτερο, τμήμα ενός τρίτου όμοιου και παράλληλου αγωγού (γ) (τομές Α-Α' και Δ-Δ'). Στο ίδιο περίπου επίπεδο με τους αγωγούς α και β, αλλά σωζόμενο σε ύψος 0,50 μ., βρέθηκε τμήμα ενός τέταρτου καμπύλου «αγωγού» χτιστού με πέτρες, λάσπη και κουρασάνι και με επιχρισμένες τις εσωτερικές επιφάνειες.

Σε ψηλότερα επίπεδα από τους αγωγούς βρέθηκαν καταστραμμένα τμήματα τοίχων (τ. 5, 8) και δαπέδου (τμ. 22/Δ-Ε) που δε φαίνεται να έχουν σχέση μεταξύ τους και είναι σαφώς μεταγενέστεροι των αγωγών.

Οι αγωγοί παρουσιάζουν μια κλίση από Δ. προς Α. καθώς παρακολουθούν την κλίση του εδάφους.

2. Όταν γράφτηκε η έκθεση δεν είχε γίνει η εργαστηριακή επεξεργασία του υλικού, ώστε να χρονολογηθεί με σιγουριά η επιχωμάτωση, καθώς και τα οικοδομικά λείψανα του οικοπέδου, όμως νεότερα όστρακα, των αρχών του αιώνα μας, βρέθηκαν σε μεγάλο βάθος, έως 3,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους.

Το πλάτος του χώρου μεταξύ των δυο παράλληλων τοίχων 1 και 2 και η ύπαρξη των αγωγών έκανε πιθανή την άποψη ότι στο τμήμα αυτό υπήρχε δρόμος της αρχαίας Σάμου, της εποχής της ρωμαιοκρατίας, με άξονα ΝΔ.-ΒΑ.

Όμως η ανασκαφή στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου, βόρεια του τοίχου 1 (τμ. 8-11/Ξ-Π), στο τμήμα όπου αναμενόταν η συνέχεια του δρόμου, αποκάλυψε έναν εξαιρετικά παχύ και γερό τοίχο (τ. 9) που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της τομής. Ήταν χτισμένος με πέτρες, λίγες κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα και στο ανατολικότερο τμήμα του και στη νότια παρειά σχημάτιζε «προεξοχή», παχύτερη χαμηλά, η οποία φαίνεται ότι ανήκε σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση γιατί συνδέθηκε με τον κύριο τοίχο με στρώμα ασβεστοκονιάματος και «κολυπητές» μικρές πέτρες. Στη νότια παρειά και κυρίως στην «προεξοχή» έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιες πέτρες, ενώ ίχνη ασβεστοκονιάματος στην «προεξοχή» και κομμάτια που βρέθηκαν στην επίχωση μαρτυρούν ότι ο τοίχος ήταν επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα χρώματος λευκού με κόκκινες ταινίες. Το πάχος του τοίχου 9 δεν αποκαλύφθηκε όλο, καθώς χάνεται μέσα στο βόρειο τοίχωμα της τομής (οπωσδήποτε είναι μεγαλύτερο από 2 μ.), στο βορειοδυτικό όμως τμήμα αποκαλύφθηκε στη σωζόμενη επιφάνειά του χαντάκι, πλ. 0,34 μ.

Ο τοίχος 9 δεν είναι παράλληλος του τοίχου 1 αλλά δημιουργεί με εκείνον ένα χώρο περίπου τριγωνικό.

Ένας άλλος τριγωνικός χώρος δημιουργείται επίσης νότια του τοίχου 1 μεταξύ αυτού και του τοίχου 3, ο οποίος είναι παράλληλος του τοίχου 9.

Και ο τοίχος 3 είναι χτισμένος με πέτρες, κεραμίδες και κουρασάνι. Το πάχος του στη σωζόμενη επιφάνειά του είναι 0,70 μ., γίνεται όμως μεγαλύτερο όσο χαμηλώνει και σε βάθος 1,60 και 1,80 μ. δημιουργεί αντίστοιχα προεξοχές, πλ. 0,30 και 0,15 μ., στην ανατολική και δυτική παρειά του (τομές Γ-Γ' και Β-Β').

Οι τρεις τοίχοι 1, 3 και 9 βρέθηκαν 1 μ. περίπου βαθύτερα από την επιφάνεια του εδάφους και αποκαλύφθηκαν σε ύψος 2 ως 2,40 μ. από τη σωζόμενη επιφάνειά τους.

Ανατολικά του τοίχου 3 (0,70 μ.) αλλά 1,80 μ. βαθύτερα από εκείνον, στη νοτιοανατολική γωνία της τομής, βρέθηκε άλλος τοίχος παράλληλος μ' αυτόν (τ. 7), χτισμένος όμως με πλακοειδείς πέτρες.

Στο χώρο μεταξύ των τοίχων 3 και 7 και 0,80 μ. βαθύτερα του 7 άρχισε να αποκαλύπτεται δάπεδο από πήλινες πλάκες, ενώ μεταξύ των τοίχων 1 και 3, 1,75 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του 3, παρουσιάστηκε υποδομή δαπέδου από ασβεστοκονίαμα και βότσαλα και πάνω σ' αυτό, κατά μήκος του τοίχου 3, στρώμα από κεραμίδες στέγης. Σ' αυτόν

τον τελευταίο χώρο βρέθηκαν ιδιαίτερα πολλά όστρακα, κυρίως από μαγειρικά σκεύη.

Σε όλες τις τομές εκτός από τη νοτιοανατολική η επίχωση, κάτω από το επιφανειακό ή αναμοχλευμένο στους νεότερους χρόνους στρώμα, πάχ. 0,50-1 μ., αποτελούνταν από καστανό αμμώδες χώμα και πέτρες. Στο μεγαλύτερο βάθος της ανασκαφής, μεταξύ των τοίχων 3 και 7, το χώμα ήταν πολύ καθαρό αμμώδες.

Παντού βρέθηκε άφθονη κεραμική της ρωμαϊκής περιόδου στην οποία ανήκουν τα κτίσματα που έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα στο οικόπεδο, αλλά επίσης και σποραδικά όστρακα και πήλινα ειδώλια της ελληνιστικής εποχής, που προέρχονται από νεότερες αναμοχλεύσεις των αρχαιότερων στρωμάτων ή κατολισθήσεις από τα ψηλότερα (δυτικά) επίπεδα. Ανάμεσα στα ευρήματα σημαντικός είναι ο αριθμός των χάλκινων νομισμάτων, πήλινων αγνυθών και γυάλινων αγγείων, καθώς επίσης και σοβάδων με γραπτή διακόσμηση λευκού, κόκκινου, κίτρινου χρώματος και ψηφίδων που προφανώς προέρχονται από τους τοίχους και τα δάπεδα των κτιρίων του οικοπέδου.

Οικόπεδο Ιωάννη Θεοφίλη

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή που είχε αρχίσει το 1975³. Παράλληλα έγινε πλήρης σχεδιαστική αποτύπωση όλων των αρχαίων που αποκαλύφθηκαν εκεί, από το Στ. Πισκοδέλη, και μελέτη διατήρησής τους και διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου, στο υπόγειο της οικοδομής που επρόκειτο να χτιστεί, από τον αρχιτέκτονα Γ. Μπαλτογιάννη⁴.

Η ανασκαφή στη δεύτερη αυτή ανασκαφική περίοδο επεκτάθηκε στο δυτικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου και έτσι ολοκληρώθηκε η έρευνα σε όλο το οικόπεδο ως το φυσικό έδαφος ή τα αρχαία δάπεδα, εκτός από το τμήμα της βορειοδυτικής γωνίας όπου βρισκόταν ο παλιός οικίσκος Θεοφίλη.

Στο δυτικότερο τμήμα (Σ χ έ δ. Ι, τμ. 9-15/Α-Ξ) αποκαλύφθηκαν τοίχοι και δάπεδα αλληπάλλληλων ρωμαϊκών κτιρίων (Π ί ν. 176 α). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα (τ. 20, 21, 23) ή με λάσπη (τ. 22), ενώ ο τοίχος 25 με τετράπλευρους δουλεμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι 21-20 είναι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Ο τοίχος 22 είναι κατασκευασμένος

πολύ πρόχειρα, πατεί σε παλιότερο ψηφιδωτό δάπεδο και έχει έντονη κλίση προς Α.

Τα δάπεδα είναι με μαρμαροθετήματα (μεταξύ των τοίχων 21 και 22), ψηφιδωτά (κάτω από τον τοίχο 22) ή πατημένη γη, ασβεστοκονίαμα και πλάκες (δυτικά των τοίχων 21-23). Πάνω στο τελευταίο δάπεδο βρέθηκε παχύ στρώμα σπασμένων αμφορέων (Π ί ν. 176 β-δ).

Η ανασκαφή δεν προχώρησε βαθύτερα από τα δάπεδα παρά μόνο στο χώρο μεταξύ των τοίχων 23 και 27, όπου κάτω από λιθόστρωτο αποκαλύφθηκε ο τοίχος 27, ο οποίος προς Β. φτάνει και ακουμπά στον τοίχο 25 και προς Ν. συνεχίζεται, όπως και ο 23, προς το δρόμο έξω από το όριο του οικοπέδου. Ο τοίχος 27 αν και είναι χτισμένος με μικρές πλακοειδείς πέτρες, όπως οι γεωμετρικοί, δεν είναι παλιότερος του τοίχου 25.

Ανατολικά των τοίχων 22 και 23 και ως τα χτίσματα που είχαν αποκαλυφθεί με την ανασκαφή του 1975 (στα τμήματα 9-11/Α-Κ, 12-15/Α-Θ, 14-15/Μ-Γ του Σ χ έ δ. Ι) η ανασκαφή προχώρησε σε μεγαλύτερο βάθος.

Στα τμήματα 9-15/Μ-Λ, κάτω από ένα στρώμα σκληρού χώματος με πέτρες και διαλυμένη «κιμλιά» που περιείχε αρχαϊκή και γεωμετρική κεραμική, σε βάθος 2 μ. περίπου από την επιφάνεια του δρόμου, άρχισε να αποκαλύπτεται το κιτρινωπό, αμμώδες, καθαρά γεωμετρικό στρώμα. Δυο μικροί τοίχοι (τ. 26 και 28) αποτελούμενοι από μια σειρά μόνο πλακοειδών λίθων (Σ χ έ δ. Ι, τμ. 10 και 12/Λ) πρέπει να ανήκουν στη γεωμετρική περίοδο.

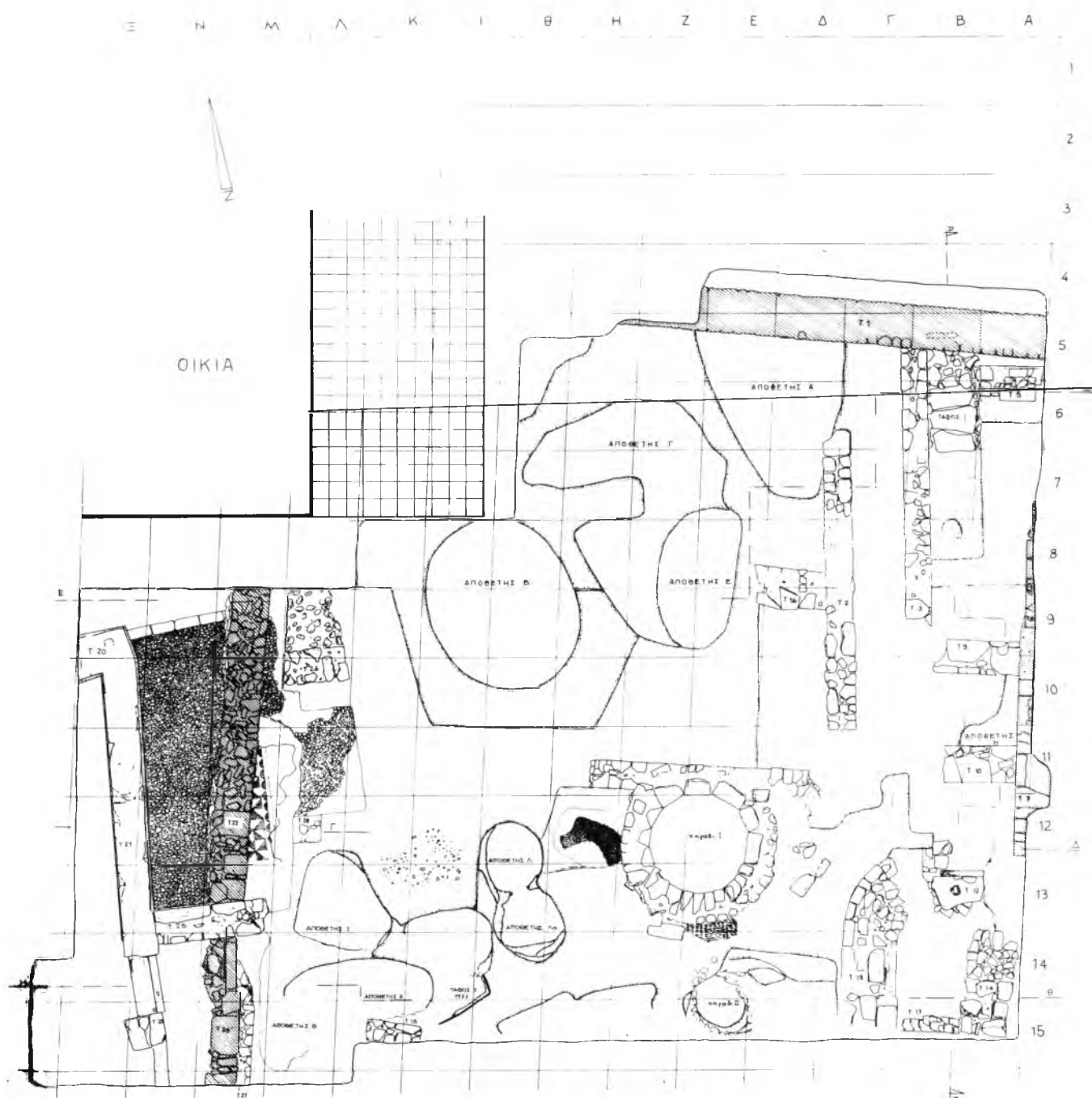
Σχεδόν σε όλο το χώρο ανατολικά των τοίχων 24 και 22, κάτω από τον τοίχο 27 και ως το ρωμαϊκό πηγάδι Ι (Σ χ έ δ. Ι, τμ. 12-15/Α-Η) αποκαλύφθηκαν οι γνωστοί και από την παλιότερη ανασκαφή αποθέτες, δηλαδή ασύμμετροι λάκκοι λαξεμένοι στο μαλακό φυσικό ασβεστολιθικό έδαφος, γεμάτοι με μικρές πέτρες, κομμάτια κεραμίδων και όστρακα. Η κεραμική ήταν ως επί το πλείστον καλής ποιότητας της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, αλλά και της πρώιμης αρχαϊκής⁵ (Π ί ν. 176 δ, 177 α-γ).

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτος είναι ο «οκτώσχημος»

3. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 318. Στη φετινή ανασκαφική εργάστηκαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι αρχαιολόγοι Μαρία Βλαζάκη και Σούλα Παναγιωτοπούλου.

4. Όπως πληροφορηθήκαμε η νέα οικοδομή χτίστηκε χωρίς να εφαρμοστεί η μελέτη αυτή.

5. Ο καθαρισμός, συγκόλληση και μελέτη των οστράκων δεν έχει ακόμα ολοκληρωθεί. Τα περισσότερα αγγεία πρέπει να προέρχονται κυρίως από ντόπια - σμιωτικά εργαστήρια αλλά και από τις γειτονικές περιοχές της ανατολικής Ελλάδας και τα μεγάλα νησιά του Αιγαίου. Χαρακτηριστικά μεγάλος είναι ο αριθμός οστράκων υστερογεωμετρικών σκύφων και birds bawls, καθώς και αρχαϊκών αγγείων ανατολικών εργαστηρίων με γραπτή διακόσμηση απλών ή κυματοειδών ταινιών, που ήταν γνωστά ως τώρα στη Σάμο από τα ευρήματα του Ιερού της Ήρας. (Βλ. γενικά: H. Walter, Frühe Samische Gefässe, Samos V (1968), J. N. Coldstream, Greek Geometric Pottery, London 1968, ιδιαίτερα σ. 288 κ.ε., G. M. A. Hanfmann, On Some Eastern Greek Wares found at

Σχέδ. 1. Πυθαγόριο Σάμου. Οικόπεδο Ιω. Θεοφίλη. Κάτοψη αρχαιοτήτων.

αποθέτης Λ-Λα, βάθ. 2,50 μ., που βρέθηκε γεμάτος με σπασμένα αγγεία γεωμετρικά, μερικά από τα οποία είναι από τα παλιότερα που έχουν βρεθεί στη Σάμο⁶ (Π ί ν. 177 δ-στ), και λίγα νεότερα-πρώιμα αρχαϊκά που δίνουν και τη χρονολόγηση της κατασκευής του αποθέτη.

Ένα μέτρο νότια του πηγαδιού Ι βρέθηκε δεύτερο πηγάδι (ΙΙ) χτισμένο στο πάνω τμήμα του, και ως 4,25 μ. από το χείλος του, με πλακοειδείς πέτρες και βαθύτερα λαξεμένο στο έδαφος. Το πηγάδι αυτό που ανοίχτηκε μέσα στη γεωμετρική επίχωση αλλά σε μεταγενέστερους χρόνους, ανασκάφηκε σε βάθος 6,65 μ. όπου βρέθηκε νερό.

Σημαντικός είναι ο μικρός κιβωτιόσχημος τάφος που ανασκάφηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, μεταξύ των αποθετών Ζ και Λ-Λα (Σ χ έ δ. 1, τμ. 14-15/Ι-Θ). Αποτελούνταν από λεπτές ασβεστολιθικές πλάκες και περιείχε ταφή παιδίσκης με κτερίσματα, δαχτυλίδι και χάλκινη πόρπη γεωμετρικής περιόδου. Ο τάφος αυτός, ο δεύτερος στο οικόπεδο Θεοφίλη, μπορεί πιθανόν να δώσει μια εξήγηση για το πλήθος της γεωμετρικής κεραμικής και την κατασκευή τόσων αποθετών στην αρχαϊκή περίοδο στη θέση αυτή⁷.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΙΑΝΟΥ

AUSGRABUNGEN IM HERAION VON SAMOS

Die Herbstkampagne 1977 im samischen Heraion fand vom 17. September bis 20. Oktober statt, nachdem bereits vom 3. Mai bis 3. Juli vorbereitende Erdarbeiten durchgeführt worden waren. Das untersuchte Areal war von vornherein durch frühere Grabungen vorgezeichnet. Es handelt sich um die nach Süden gerichtete Einbuchtung der alten Grabungsgrenze in den Quadraten K-L/6-7 des Plannetzes (Vgl. AD 18 (1963): Χρονικά, S. 288, Abb. 1).

Die Ausgrabung in diesem Bereich diente der Abrundung der Topographie des Heiligtums, wobei

mehrere, von den früheren Grabungen nur teilweise geklärte Einzelprobleme im Vordergrund standen. Ausser einem grossen Rundbau steckte noch der archaische Antentempel D mit seinen nördlichen Fundamentteilen im alten Grabungsrand, ein grosses Stück der Nord-Süd-Strasse war unbekannt, und die späte Hausbebauung, die durch die Grabungsarbeiten vor dem I. Weltkrieg im Bereich des Heiligtums stark dezimiert war, sollte an dieser, dem grossen Tempel relativ nahen Stelle noch einmal genauer beobachtet werden. Auf's Ganze gesehen, wurden die gesteckten Ziele nur teilweise erreicht, da die aufgedeckte Bebauung umfangreicher und vielfältiger war als erwartet (Vgl. A A).

Vor allem gelang es noch nicht, Erbauungszeit, ursprüngliche Gestalt und Funktion des Rundbaues eindeutig zu klären. Ob dies überhaupt noch möglich sein wird, muss bezweifelt werden, da nur ein kleiner Teil noch unausgegraben ist. Zwar steht in dem früher nicht untersuchten Stück in K7 seine Mauer noch bis zu 1.60 m über der Fundamentsohle an und man erkennt — was aus dem verfallenen Zustand des von 1914 freigelegten Fundaments nicht zu errahnen war, — dass über einem soliden Feldstein- und Ziegelfundament mit innen und aussen durchgehenden oberem Rücksprung eine gut gebaute Wand aus grossen quaderartigen Bruchsteinen mit dazwischengesetzten kleineren Steinen aufging. In den beiden über die Ostmauer gelegten Schnitten ergab sich jedoch nicht der geringste Anhalt für ein Fussbodenniveau im Inneren oder ein eindeutig zugehöriges Gehniveau auf der Aussenseite. Die Fundamentsohle ruht auf Kies- und Kalksplitt-Schichten archaischer Zeit unmittelbar über der bronzezeitlichen Siedlung. Im Inneren des Baues waren nur horizontal anlaufende Ausgleichs- und Auffüllschichten ohne direkte Beziehung zum Fundamentrücksprung zu beobachten, auf der Aussenseite war der Befund durch die tiefreichende spätere Bebauung teilweise gestört. Immerhin lässt die Auswertung des in kleiner Fläche auf der Innenseite gewonnenen Keramikbefundes schon jetzt darauf schliessen, dass der Rundbau in hellenistischer Zeit entstanden ist. Dies vorläufige Ergebnis muss noch durch Erweiterung der Sondagen überprüft werden.

Wie im nördlich anschliessenden Gebiet wurde auch in K/L-6/7 eine grossflächige kaiserzeitliche Bebauung mit Wohnhäusern angetroffen, wobei drei geschlossene, durch Gassen getrennte Komplexe zu unterscheiden sind. Das nördliche Haus wurde nur teilweise freigelegt, um seine Erstreckung zu ermitteln. Ein südliche angrenzendes Haus mit Innenperistyl, das teilweise die Ruine des Rundbaues überlagerte, war grossenteils schon in der alten Grabung freigelegt worden. Hier wurde im Fundamentbereich,

Tarsus, σ. 176 κ.ε., στο The Aegean and the Near East, Studies presented to H. Coldman, N. York 1956, E. Walter-Karydi, Samische Gefässe des 6. Jahrhunderts v. Chr., Bonn 1973, H. P. Isler, Samos: la Ceramica Archaica στο "Les céramiques de la Grèce de l'est", Naples 1976.

6. Όπως το μεγάλο τμήμα αμφορέα του Π ί ν. 177 δ, που θυμίζει έντονα τον αμφορέα του Μονάχου αριθ. 6166, ο αμφορέας του Π ί ν. 177 στ και ο «αττικίζων» σκύφος του Π ί ν. 177 ε, για τα οποία βλ. J. N. Coldstream, ό.π., σ. 167, πίν. 34 Μ και σ. 270, H. Walter, ό.π., σ. 14 κ.ε., πίν. 9, 11, 17.

7. Η κεραμική και τα άλλα ευρήματα της γεωμετρικής-αρχαϊκής εποχής του οικοπέδου αυτού μελετώνται ιδιαίτέρως.

3,80 m östlich die Plinthe mit Füßen eines überlebensgrossen archaischen Marmorkuros als Spolie gefunden.

Am besten erhalten sind einige Räume des dritten Hauses, das westlich des zweiten liegt und sich ursprünglich ebenso weit nach Süden erstreckte. Seine Mauern südlich der alten Grabungskante sind jedoch bis auf einen Rest der Südwestecke abgebrochen worden. In den neu ausgegrabenen Teilen, offenbar dem Wirtschaftstrakt, fanden sich zwei zisternenartige Räume mit wasserdichtem Wandverputz und Mosaikfussböden, in die Reinigungswannen eingetieft sind. In einem anderen Raum sind teilweise noch die Ziegel-Bodenplatten in Mörtelbettung erhalten. Reste von Pilastern und Profilen aus Stuck zeugen von einer aufwendigen Ausstattung dieses Hauses, das durch Keramikfunde auf dem Fussboden gut ins 3. Jahrhundert n. Chr. datiert werden kann. Wenige Zentimeter unter dem Fussboden kam die westliche Längswand des Tempels D mit der Nordwest-Ante zum Vorschein, die hier noch in beachtlicher Höhe ansteht. In gleicher Weise konnte auch die Nordost-Ante und die Norseite der Rückwand freigelegt werden. Aufschlussreich für den Bauvorgang und das zugrundeliegende Maßsystem sind Ritzlinien auf den Oberseiten der Kalksteinplatten, mit denen Wandfluchten und Mauerstufen vorgezeichnet sind. Der ungestörte Schichtbefund um die Nordwest-Ante ermöglicht eine Datierung ins 6. Jahrhundert v. Chr.

Bei der Reinigung der alten Grabungskanten und bei Sondagen in diesem Bereich westlich von Tempel D kamen Fundamentreste anderer, teilweise sicher älterer Bauten zutage. Erstreckung und zeitliche Abfolge dieser verschiedenen neu aufgetauchten Baureste müssen in Zukunft noch weiter untersucht werden.

Im Ostteil der Grabungsfläche wurden die älteren Untersuchungen zu den Brunnenanlagen in L6 vervollständigt.

Die westlich an dem archaischen Brunnen vorüberziehende Nord-Süd-Strasse, die bereits unter der späteren Bebauung im Nordtor-Bereich erkannt worden war, wurde in ihrem Südabschnitt in den Planquadraten K6 und L6-7 grossenteils freigelegt. Es zeigte sich, dass die in den Vorkriegsgrabungen aufgedeckten Weihgeschenkbasen nördlich von Tempel A die Fortsetzung einer langen Reihe von Basen bilden, die den Westrand der Nord-Süd-Strasse säumten. Diese Basen liegen in einer Flucht, sind in übereinstimmender Grösse und gleichen Abständen errichtet und in bemerkenswert einheitlicher Bauweise aus kleineren Kalksteinplatten sorgfältig zusammengefügt. Offenbar sind diese Weihgeschenke in einem Bauvorgang zusammen errichtet worden. Unmittelbar östlich dieser Reihe fanden sich auf

etwas tieferem Niveau im Bereich der Strasse weitere Basen, diesmal aus grossen flachen Kalksteinquadern, die offensichtlich älter sind, da zumindest eine von Ihnen durch die Fundamente der Basisreihe überschritten wird. Die archaische Strasse ist spätestens im 4. Jahrhundert v. Chr. ausser Gebrauch gekommen und ab hellenistischer Zeit auch teilweise überbaut worden.

Zur Vorbereitung einer künftigen Untersuchung der noch nicht ausgegrabenen Teile des Südost-Temenos wurde in O 13-14 des Plannetzes unmittelbar nördlich an die Grabungsgrenze von 1965 anschliessend, eine 4×10 m grosse Fläche ausgegraben. Unter hohem Grabungsschutt wurde hier zunächst die Verlängerung der schon früher in N 14 festgestellten, nach Nordosten verlaufenden Mauer angetroffen, die zu einem kaiserzeitlichen Hauskomplex gehört. Nördlich davon kam aus einer Steinansammlung der Oberkörper torso einer unterlebensgrossen Marmorkore des mittleren 6. Jahrhunderts v. Chr. zum Vorschein, einer Schleierträgerin, die stilistisch der Geneleosgruppe nahesteht. Unmittelbar unter der römischen Mauer erschien eine grosse, annähernd quadratische ($1,29 \times 1,16$ m.) Beckenanlage archaischer Zeit. Ihr Boden besteht aus einer horizontalen, die Wände aus vier aufrecht stehenden Kalksteinplatten ohne Verklammerung. In der östlichen Wand befindet sich ein quadratisches Ein- oder Ausflusssloch, das in einen aus Platten gebildeten kurzen Kanal mündet. Die Anlage entspricht bis auf die Bodenplatte weitgehend dem 'Wasserschicht' in N 14. Sie war von Trittsteinen in Form grosser Kalksteinplatten umgeben und lag, nach den Kies- und Steinschichten zu urteilen, an einem Weg, der sich südlich davon zum Meer hinzog. Dieser neue topographische Anhalt muss künftig vor allem im Hinblick auf die immer noch nicht ermittelte südöstliche Temenos-Begrenzung, weiter verfolgt werden. Wertvoll für die Chronologie der samischen Keramik ist die Tatsache, dass dieses Becken fast bis zum Rande mit grossenteils ganz erhaltenen Gebrauchsgefässen, vor allem Tassen, Schalen und Kannchen angefüllt war, die sich durch die mitgefundene korinthische Keramik als einheitliche Einfüllung des frühen 6. Jahrhunderts erwiesen.

Von den ungewöhnlich niedrigen Grundwasserstand dieses Jahres begünstigt, konnte die Grabung ohne grosse technische Probleme auf der ganzen Fläche bis auf den gewachsenen Boden bei ca. -0,20 m hinabgeführt werden, wobei zum Entwässern einzelner Abschnitte eine kleine Motorpumpe ausreichte. Trotz der begrenzten Ausdehnung der Grabung waren die Funde reich und vielfältig. Vor allem wurden wieder wie im weiter südlich liegenden Gelände Schnitzereien und Möbelteile aus Holz

gefunden, die sich im Grundwasserbereich gut erhalten haben und die nach der AA 1966, 165 ff. von G. Kopcke beschriebenen Methode durch die Restauratorin Fra A. Grünter gefestigt und haltbar gemacht werden konnten. Neben einigen Schiffsmodellen, Möbelteilen mit eingeschnitzten geometrischen und figürlichen Verzierungen, einer einfachen Holzschale und sehr interessanten hölzernen Scharnieren ist eine kleine früharchaische Kore besonders hervorzuheben. Einige schöne Terrakotten, bronzene Greifen-

protome, zwei assyrische Statuetten und weitere Bronzen sowie ägyptische Fayencearbeiten erhöhen die Vielfalt der Weihgaben im archaischen Heraion. Wohl das bedeutendste Fundstück dieses Jahres ist ein elfenbeinerner Löwe in gestreckter Sprunghaltung, ehemals Teil eines Gerätes. Funde und Ergebnisse dieser Grabung sind in AM 95 (1980) und AM 96 (1981) veröffentlicht.

HELMUT KYRIELEIS

ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟ- ΤΗΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Νέα Μονή Χίου

Η Ελληνική Εταιρεία σε συνεργασία με την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε το θέρους του 1977 το τμήμα ενός προγράμματος αναστηλωτικών εργασιών στη Νέα Μονή της Χίου, το οποίο χρηματοδότησε ο Αντώνιος Χανδρής. Ο υπογραφόμενος ανέλαβε την επίβλεψη και τη μελέτη των ανωτέρω εργασιών, σε συνεργασία με τον αρμόδιο έφορο των βυζαντινών μνημείων της Χίου.

Ένα γενικό πρόγραμμα για τις ανάγκες στερέωσης και αποκατάστασης των κτιρίων της μονής και προμελέτη για τη μετατροπή ενός κελιού σε μουσειακή συλλογή είχαν γίνει αποδεκτά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, ήδη από τον προηγούμενο χρόνο. Η οριστική μελέτη για τη μετατροπή του κελιού εγκρίθηκε το Μάιο του 1977 και πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο ποσοστό τον ίδιο χρόνο.

Τα κελιά της Νέας Μονής δεν ακολουθούν το συνηθισμένο στα ορθόδοξα μοναστήρια σύστημα των ενιαίων πτερύγων γύρω από αυλή, αλλά εξωτερικεύουν τον ιδιόρρυθμο μοναχικό βίο που ισχύσε εκεί επί αιώνες. Αποτελούν αυτοτελή διώροφα σπίτια χτισμένα σε ένα συνεχές αλλά και ακανόνιστο σύστημα. Οι σεισμοί του 1881 κατέστρεψαν το μεγαλύτερο αριθμό των κελιών, από τα οποία ελάχιστα ανακατασκευάστηκαν αργότερα. Γενική εικόνα των ερειπίων και των σωζόμενων σήμερα κτισμάτων παρέχει η κάτοψη του Αν. Ορλάνδου¹.

Το συγκρότημα που αποκαταστάθηκε (Πί ν. 178 α-β, 179) αποτελείται ουσιαστικά από δύο κατοικίες, διώροφες, με χωριστές εισόδους. Βρίσκεται στη δυτική πλευρά της κεντρικής αυλής απέναντι από το κωδωνοστάσιο του καθολικού και σε άμεση σχέση μ' αυτό. Το συγκρότημα είχε παραμείνει ακατοίκητο τα τελευταία τριάντα πέντε χρόνια και είχε περιέλθει σε ερειπώδη κατάσταση.

Όπως τα άλλα, έτσι και τα εξεταζόμενα κελιά έχουν θολοσκεπείς τους χώρους του ισόγειου και ξύλινες στέγες στον όροφο. Κατασκευασμένα από βαριές και εμφανείς εξωτερικά αργολιθοδομές έχουν πώρινα ορθογώνια πλαίσια γύρω από τα μεγάλα σχετικά ανοίγματα και μικρού πλάτους γείσα από πωρόλιθο.

Η πρώτη κατοικία έχει την είσοδο στη νότια πλευρά, τέσσερις χώρους στο ισόγειο και εσωτερική κλίμακα. Η δεύτερη επεκτείνεται προς Β. και

έχει τρεις θολοσκεπείς χώρους στο ισόγειο και εξωτερική κλίμακα με ένα βραχίονα που δεσπόζει στην όψη. Είναι φανερό ότι το κτίριο δεν έχει ενιαία την κατασκευή και ότι η σημερινή του μορφή προέκυψε από διάφορες τροποποιήσεις και ανοικοδομήσεις. Η θολοδομία των ισόγειων επιτρέπει να θεωρήσουμε το ισόγειο ως έργο του 18ου αι., ο όροφος όμως πρέπει να έχει ηλικία 80 περίπου ετών. Τόσο στο σχεδιάσμα του Barskij² όσο και στο λεύκωμα της Γενναδείου³ είναι φανερό ότι τα κελιά είχαν διαφορετική μορφή⁴ στη θέση αυτή, πριν από την καταστροφή του 1881. Κατά την τελευταία φάση άλλωστε της κατοίκησης του συγκροτήματος, η πρόσοψη παραμορφώθηκε με νέες πρόχειρες εργασίες (εξωτερικά επιχρίσματα, πλάκα από σκυρόδεμα στη θέση της καμάρας του πλατύσκαλου, διαμόρφωση μονοκλινούς στέγης στη νότια πλευρά κ.ά.).

Όπως σημειώθηκε, το συγκρότημα είχε σχεδόν ερειπωθεί. Η ξύλινη στέγη κατέρρευσε από χρόνια και τα νερά της βροχής προκάλεσαν σοβαρή διάβρωση στους τοίχους και στους θόλους που καλύπτουν το ισόγειο. Ένα τμήμα μάλιστα των θόλων υποχώρησε το 1975. Τα ξύλινα φύλλα των κουφωμάτων είχαν καταστραφεί και πολλά από τα λαξευτά πώρινα πλαίσια έπεσαν. Οι εσωτερικοί τοίχοι στον όροφο είχαν καταπέσει και τεράστια ρήγματα στους εξωτερικούς απειλούσαν πλήρη καταστροφή. Το κλιμακοστάσιο και ο εξώστης στην πρόσοψη βρισκόταν σε πλήρη διάλυση και τα εσωτερικά επιχρίσματα δεν ήταν δυνατό να επισκευαστούν.

Ο σπουδαιότερος από τους λόγους που επέβαλαν την επέμβαση στο κτίσμα των κελιών της Νέας Μονής ήταν η άρση της επικίνδυνης ετοιμορροπίας και της σχετικής ασχημίας σε καίρια θέση του μοναστηριού και του μνημειακού χώρου του καθολικού του. Αν και το συγκρότημα έχει περιορισμένο ιστορικό και αισθητικό ενδιαφέρον, η αξία του από πλευράς περιβάλλοντος είναι μεγάλη⁵ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «διατηρητέο κτίσμα συνοδείας» του βυζαντινού καθολικού.

Η θέση του κελιού, κοντά στην είσοδο της μονής και το καθολικό, το κάνει άλλωστε πολύτιμο για την εξυπηρέτηση χρήσεων σχετικών με τη διακίνηση των επισκεπτών και την προβολή των μνημείων του μοναστηριού. Με κατάλληλη διαμόρφωση του ορόφου θα μπορούσαν να προκύψουν αρκετά μεγάλοι εκθεσιακοί χώροι και να δοθεί έτσι

2. Ό.π., πίν. 13 β.

3. Φωτογραφία χωρίς αριθμηση, σε λεύκωμα λήψεων αμέσως μετά τους σεισμούς του 1881, καταθεθέντο στη Γεννάδεια Βιβλιοθήκη.

4. Η εξωτερική κλίμακα του ενός από τα κελιά αποτελεί επίσης ένδειξη νεωτερικής κατασκευής.

1. Α. C. Orlandos, *Monuments Byzantins de Chios*, Athènes 1930, πίν. 8.

λύση στο οξύ πρόβλημα παρουσίασης των διαφόρων κειμηλίων, σκευών, εικόνων κτλ. που εκτίθενται σήμερα, κάτω από κακές συνθήκες, στο καθολικό ή φυλάγονται σε αποθήκες. Στο αναστηλωμένο κτίσμα μπορούν να δοθούν δηλαδή νέες χρήσεις, οι οποίες αν εξυπηρετούντο με άλλο τρόπο θα προκαλούσαν αλλοίωση του χώρου της Μονής και θα απαιτούσαν δυσανάλογα μεγαλύτερες δαπάνες.

Στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το καλοκαίρι του 1977 από συνεργείο με εργοδηγό τον Παν. Πανουτσόπουλο⁵, περιλαμβάνονταν τα ακόλουθα:

1. Καθαρισμοί και αποκομιδή αχρήστων. 2. Αποκάλυψη των θόλων του ισογείου και ανακατασκευή αυτών που είχαν καταπέσει, με χρήση των ίδιων υλικών δομής. 3. Συστηματική στερέωση όλων των θόλων από πάνω, με ισχυρή τσιμεντοκονία. Αντικατάσταση παλιών μεταλλικών ελκυστήρων των θόλων. 4. Διάστρωση με ελαφρό κισσηρόδεμα για τη δημιουργία νέου δαπέδου πάνω από τους θόλους. 5. Στερέωση των τοίχων. Αποκατάσταση των ρηγμάτων και συμπληρώσεις. Καθαίρεση των παλιών εσωτερικών επιχρισμάτων και διάλυση των λειψάνων των εσωτερικών εγκάρσιων διαχωριστικών τοίχων στον όροφο. 6. Κατασκευή χιτώνα από οπλισμένο σκυρόδεμα, πάχ. 0,10 μ., σε ολόκληρη την εσωτερική επιφάνεια των τοίχων⁶. Διαμόρφωση

παραστάδων και υπερθύρων. 7. Κάλυψη του ορόφου με δύο αυτοτελείς πλάκες, από οπλισμένο σκυρόδεμα, μη ορατές εξωτερικά. 8. Κατασκευή δικλινούς ξύλινης στέγης πάνω από κάθε πλάκα και κάλυψη με κεραμίδια «βυζαντινού τύπου». Διαμόρφωση γείσου περιμετρικά, όμοιου προς το αρχικό. 9. Αποκατάσταση του θόλου και σε συνέχεια ολόκληρου του κλιμακοστασίου της πρόσοψης. Ανακατασκευή των βαθμίδων, του πλακόστρωτου δαπέδου του εξώστη κτλ. 10. Αποκατάσταση των πόρινων πλαισίων θυρών και παραθύρων στις θέσεις που είχαν αφαιρεθεί. 11. Ανακατασκευή όλων των ξύλινων φύλλων των κουφωμάτων και προσθήκη σιδηρών κιγκλιδωμάτων ασφαλείας. 12. Ηλεκτρική εγκατάσταση. 13. Ανακατασκευή όλων των εσωτερικών επιχρισμάτων, ισογείου και ορόφου. 14. Διάστρωση του δαπέδου του ορόφου με πλάκες γκρίζου μαρμάρου. Διάστρωση του δαπέδου του ισογείου με σκυροκονίαμα.

Με τις εργασίες αυτές δημιουργήθηκαν στον όροφο δύο αίθουσες με διαστάσεις 3,50 × 11 και 4,50 × 8 μ. αντίστοιχα, με καλό φυσικό φωτισμό και ικανοποιητική ασφάλεια, κατάλληλες για να στεγάσουν τη συλλογή της μονής.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν το επόμενο έτος.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

5. Την επίβλεψη των εργασιών από πλευράς κατασκευών από οπλισμένο σκυρόδεμα είχε ο πολιτικός μηχανικός Δημ. Μυλωνάκης.

6. Η στατική μελέτη για το χιτώνα και τις πλάκες κάλυψης του ορόφου έγινε από τον πολιτικό μηχανικό Ν. Γ. Βούτση.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΤΗΝΟΣ

Μουσείο

Στο Μουσείο παραδόθηκε ελληνιστική επιτύμβια στήλη (Α 334) που βρέθηκε στο Ξώμπουργο· απολήγει επάνω σε αέτωμα με ακροκέραμα. Παριστάνεται παιδική μορφή (γυνή;) σε οκλάζουσα στάση, να προτείνει με το δεξί χέρι σταφύλι σε πετεινό¹· επιφάνεια φθαρμένη. Ύψ. 0,354, πλ. 0,25 μ. (Π ί ν. 180 α).

ΣΥΡΟΣ

Από τον επίτιμο έφορο Νικ. Ζαφειρόπουλο οργανώθηκε η επανέκθεση στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ερμούπολης. Το Μουσείο της Σύρου², ένα από τα πρώτα αρχαιολογικά μουσεία της χώρας, ιδρύθηκε το 1834/5 από τον πρώτο έφορο των αρχαιοτήτων των Κυκλάδων Ι. Κοκκώνη³· σήμερα στεγάζεται στο Δημοτικό Μέγαρο της Ερμούπολης, το γνωστό οικοδόμημα του Ε. Τσίλλερ.

Η συλλογή των αρχαίων του Μουσείου της Σύρου αποτελείται από τρεις κύριες ομάδες: α) τυχαία ευρήματα από τη Σύρο· λίγα γλυπτά και περισσότερες επιτύμβιες στήλες και επιγραφές· β) ένα μέρος από τα ευρήματα της ανασκαφής της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αμοργό — τα σημαντικότερα έχουν μεταφερθεί στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο· γ) πρωτοκυκλαδικά αγγεία και άλλα μικροαντικείμενα από τις ανασκαφές στη Χαλανδριανή⁴· μια επιλογή από 50 περίπου αγγεία είχε σταλεί από τον Χ. Τσουντα, τα υπόλοιπα μεταφέρθηκαν το 1970 από τις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Στην πρώτη αίθουσα έχουν εκτεθεί τα ευρήματα από τη Σύρο, στη δεύτερη πρωτοκυκλαδικά της Χαλανδριανής και στην τρίτη τα ευρήματα από την Αμοργό⁵ και τα άλλα νησιά των Κυκλάδων. Η τέταρτη αίθουσα προορίζεται για την έκθεση της επιγραφικής συλλογής.

1. Για το θέμα βλ. Délos XXX (1974), σ. 282· στο ίδιο πρβλ. τις στήλες από τη Ρήνεια: για τη μορφή της στήλης πίν. 51, 258, για τη μορφολογική απόδοση του πετεινού πίν. 51, 261, και για την οκλάζουσα στάση του παιδιού πίν. 33, 139.

2. Ι. Τραυλού - Α. Κόκκου, Ερμούπολη, 1980, σ. 17 κ.ε.

3. Το Μουσείο υπάρχει το 1835, όταν επισκέφθηκε τη Σύρο ο L. Ross ο οποίος αναφέρει ως ιδρυτή τον Γ. Κοκκώνη (Inselreisen I, σ. 8)· ο Κοκκώνης πάλι διορίστηκε έφορος των Κυκλάδων το 1834 (Ε. Πρωτοψάλτη, Ιστορικά έγγραφα περί αρχαιοτήτων, σ. μ').

4. ΑΕ 1899, σ. 78 κ.ε., ΑΔ 22 (1967): Μελέται, σ. 53 κ.ε.

5. Για τα αρχαία από τη Σύρο και την Αμοργό βλ. ΑΜ 21 (1896), σ. 194 κ.ε., ΒCH 98 (1974), σ. 395 κ.ε.

ΑΝΔΡΟΣ

Μικρή ανασκαφική έρευνα ενεργήθηκε στην Παληόπολη από την επιμελήτρια Κ. Πρέκα στο οικοπέδο Ψωμά, πάνω από το αρχαίο τείχος, με πρωτοβουλία και δαπάνη του αρχαιόφιλου Αμερικανού R. E. Witt, για την ανεύρεση Μιθραίου, που δεν είχε όμως αποτέλεσμα.

Επίσης έγινε περισυλλογή αρχαίων από τον επιμελητή Κ. Τσάκο, με πρωτοβουλία και οικονομική ενίσχυση του εφοπλιστή Β. Γουλανδρή. Τα αρχαία αυτά τακτοποιήθηκαν στη μικρή αρχαιολογική Συλλογή Παληόπολης και τα κυριότερα είναι, σύμφωνα με τη σχετική έκθεση του συναδέλφου Κ. Τσάκου, τα εξής:

α) Τμήμα κυκλικού βάθρου με επιγραφή *NEME-ΣΕΩΣ* (αριθ. 207), ύψ. 0,18, διαμ. 0,55 μ. β) Δύο κορινθιακά κιονόκρανα (αριθ. 181-182), ύψ. 0,31 και 0,30, διάμ. 0,38 και 0,36 μ. γ) Εδώλιο από θέατρο με την επιγραφή: *Πυθώνυμος Νικοκράτους* (αριθ. 185), ύψ. 0,31, πλ. 0,38, πάχ. 0,11 μ. (Π ί ν. 180 β). δ) Κορμός αρχαϊκού αγάλματος κόρης, από τη μέση και κάτω (αριθ. 189), σωζ. ύψ. 0,575 μ. ε) Κορμός κούρου με ιμάτιο στους ώμους (αριθ. 188), ύψ. 1,12 μ. στ) Κάτω μέρος μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος με την πλίνθο· φορεί χιτώνα και λοξό ιμάτιο (αριθ. 89), ύψ. 0,375, πλίνθου 0,07 μ.

ΣΙΦΝΟΣ

Σε μια παλιά αποθήκη του Κάστρου βρέθηκαν αρχαία, κυρίως αγγεία σε κομμάτια, που πρέπει να προέρχονται από τις παλιές ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στο Κάστρο⁶. Μεταφέρθηκαν, καταγράφηκαν και τακτοποιήθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή του Κάστρου. Ο ιδιοκτήτης της αποθήκης που τα παρέδωσε, ανέφερε ότι ο θεός του, από τον οποίο κληρονόμησε την αποθήκη, ήταν αρχιεργάτης των Άγγλων αρχαιολόγων.

ΜΗΑΟΣ

Καταγράφηκαν και τακτοποιήθηκαν στο οίκημα όπου στεγάζεται η Αρχαιολογική Συλλογή, τα ευρήματα από τις τελευταίες ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Φυλακωπή⁷, που πήραν τέλος με τις εργασίες της περιόδου αυτής. Διενεργήθηκε επίσης μικρή ανασκαφική έρευνα σε ένα κτήμα στην Τραμυθιά, όπου εκτεινόταν η αρχαία πόλη της Μήλου· κατά την καλλιέργεια αγρού

6. BSA 44 (1949), σ. 1 κ.ε.

7. C. Renfrew, Arch. Reports for 1974-75, σ. 23 κ.ε., 1975-76, σ. 25 κ.ε. (BCH 102 (1978): Χρονικά, σ. 742), 1977-78, σ. 52 κ.ε., ιδιαίτερα εικ. 93-94.

αποκαλύφθηκε στην περιοχή ψηφιδωτό δάπεδο με ασπρόμαυρη διακόσμηση. Τέλος, έγινε οριστική στεγανοποίηση του νεκρικού υπόγειου θαλάμου του 4ου αι. π.Χ. κοντά στον προϊστορικό οικισμό της Φυλακωπής⁸, ο οποίος, παρά τις εργασίες από την Υπηρεσία Αναστήλωσης το 1970⁹, πλημμύριζε από τα νερά της βροχής με αποτέλεσμα να προκληθούν επικίνδυνες ζημιές για την ασφάλεια του μνημείου. Κρίθηκε λοιπόν αναγκαίο από τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Σπ. Ναυπλιώτη, συνεργάτη τότε της Εφορείας Κυκλάδων, να κατασκευαστεί μια τάφος εξωτερικά γύρω από το μνημείο, ώστε να απομακρύνονται τα νερά της βροχής. Το έργο είχε επιτυχία και ο κίνδυνος ολοκληρωτικής καταστροφής του μνημείου αποφεύχθηκε. Εξαιτίας της μεγάλης υγρασίας είχε επίσης διαλυθεί ένα από τα πλαστικά κεφάλια κριών που κοσμούσαν το εσωτερικό του τάφου. Ο ικανός συντηρητής Δ. Κουτελιέρης το συγκόλλησε με μεγάλη επιδεξιότητα, το στερέωσε και το τοποθέτησε στη θέση του.

ΚΙΜΩΛΟΣ

Στα Ελληνικά, τα κύματα της θάλασσας αποκάλυψαν έναν τάφο σε απόσταση 32 μ. ΝΑ. από το δυτικό όριο του κτήματος Σπυροβάγγελου, μπροστά από το οποίο είχαν βρεθεί το 1953 οι γεωμετρικοί τάφοι από τον τότε έφορο Ν. Κοντολέοντα¹⁰. Ο τάφος ανοίχτηκε από τη θάλασσα στη μια πλευρά· ήταν απλός λάκκος σκαμμένος στο χώμα, με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Το μήκος του ήταν 1,75, το πλάτος 0,45 και το βάθος 0,50 μ. περίπου. Για κάλυμμα είχε πέντε πλάκες πώρινες, συνολ. μήκ. 2,40 μ. Ο νεκρός ήταν θαμμένος με το κεφάλι προς Β. Στη λεκάνη δεξιά είχε τοποθετηθεί ένας ωραίος άωτος σκύφος από χοντρό κίτρινο γυαλί (ύψ. 0,063, διαμ. χείλους 0,129 μ.) και στο μέσο περίπου του αριστερού μηρού ένας πήλινος κάνθαρος (ύψ. 0,078, διαμ. χείλους 0,078, βάσης 0,044 μ.) με δισκάρια στις λαβές και στην κοιλιά, σε κάθε όψη από ένα κωμικό ανάγλυφο προσωπείο. Κοντά στο αριστερό γόνατο βρέθηκαν δέκα αστράγαλοι και κομμάτια καρφιών· κάτω από το γυάλινο αγγείο υπήρχε μια σιδερένια σπλεγγίδα σε κομμάτια και ένα πήλινο δακρυδόχο αγγείο· τέσσερα μεγάλα δακρυδόχα αγγεία είχαν τοποθετηθεί σε επαφή με το τοίχωμα του τάφου, στο ύψος του αριστερού βραχίονα. Ο σκελετός ήταν σχεδόν διαλυμένος, γιατί το επίπεδο του τάφου βρισκόταν κάτω από το επίπεδο της θάλασ-

σας και η ανασκαφή γινόταν μέσα στο νερό, παρά τη σφοδρή θαλασσοταραχή, γεγονός όμως που έκανε αδύνατη τη φωτογράφιση του τάφου στο διάστημα της ανασκαφής. Ο γυάλινος σκύφος αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της υστεροελληνιστικής υαλοτεχνίας, που συνηθίζεται στον ανατολικοαιγαϊακό χώρο από το 2ο ως περίπου τον 1ο αι. π.Χ.¹¹. Σύγχρονος φυσικά είναι και ο κάνθαρος με τα κωμικά ανάγλυφα προσωπεία που ανήκει σε μια μικρή ομάδα αγγείων (D28-30) που βρέθηκαν στη Δήλο, στο συγκρότημα του σπιτιού των Κωμωδών¹².

ΙΟΣ

Έγιναν επισκευές και συντήρηση σε παραδοσιακά οικοδομήματα και δημόσια περάσματα με στοές (στειάδια).

ΝΑΞΟΣ

Περιφράχτηκε ο αρχαιολογικός χώρος στο Σαγκρί (αρχαίο Τελεστήριο)¹³ και πραγματοποιήθηκε μεταφορά της αρχαιολογικής Συλλογής της Απειράνθου σε νέα αίθουσα, στην οποία τακτοποιήθηκαν τα αρχαία σε έξι προθήκες.

Στη Χώρα συνεχίστηκε η ανασκαφή στην περιοχή Πλίθος, στη βορινή παρυφή της σημερινής πόλης, πρώτα στο βόθρο του οικοπέδου Κουφόπουλου και ύστερα στο οικόπεδο Αξαόπουλου. Δε στάθηκε όμως δυνατό να τελειώσει η ανασκαφή εξαιτίας του καιρού και από έλλειψη πιστώσεων.

Οικόπεδο Κουφόπουλου

Κατά τη διάνοιξη βόθρου βρέθηκε μια αρχαϊκή ταφή με μελανόμορφα όστρακα, ορισμένα από τα οποία έδωσαν μια κύλικα μικροκαλλιτεχνών (αριθ. 6588), ύψ. 0,127, διαμ. 0,198 μ.· σε κάθε όψη παριστάνεται φτερωτή μορφή και ιματιοφόρος ανάμεσα σε δύο ιππείς. Επίσης σε βαθύτερα στρώματα βρέθηκαν γεωμετρικά όστρακα.

Οικόπεδο Αξαόπουλου

Με τη φετινή έρευνα που έγινε σε έκταση 42 × 30 μ. ήλθαν στο φως λείψανα ρωμαϊκών κτιρίων και τάφων της ίδιας εποχής. Τα κτίρια ανήκαν σε διάφορες φάσεις και ήταν χτισμένα με παλιότερο υλικό σε β' χρήση. Περιγραφή και διαστάσεις δεν είναι δυνατό προς το παρόν να δοθούν, γιατί και η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και η διατήρηση των τοίχων ήταν πολύ ελλιπής. Πάντως πρέπει να

8. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 247.

9. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 434 κ.ε.

10. BCH 78 (1954), σ. 146, Ν. Κοντολέοντος, Κιμωλιακά Β' (1972), σ. 8.

11. Sammlung Löffler, πίν. 2,2 και σ. 24, 7, Fitzwilliam Museum, σ. 23 31a, Sammlung E. Oppenländer, σ. 94 246, AA 1972, σ. 33.

12. Ph. Bruneau, Délis XXVII (1970), σ. 242, εικ. 24, πίν. 41· γενικά για τη χρονολόγηση του οικοδομικού συγκροτήματος, σ. 423.

13. ΠΑΕ 1954, σ. 330 κ.ε.

ανήκαν στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή, αφού είχαν χτιστεί στη θέση παλιότερου ρωμαϊκού νεκροταφείου.

Συνολικά βρέθηκαν έξι ρωμαϊκοί τάφοι, από τους οποίους οι πέντε ήταν κιβωτιόσχημοι και ο ένας λακκοειδής. Οι τάφοι ήταν σκεπασμένοι με σχιστόπλακες και στους πιο πολλούς υπήρχαν ίχνη από καύση. Τα κινητά ευρήματα είναι γυάλινα και πήλινα αγγεία, οστέινα σκεύη και αντικείμενα καθημερινής χρήσης, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα και εργαλεία, λύχνοι, νομίσματα (Πί ν. 180 γ-στ).

Επίσης σε δύο θέσεις βρέθηκαν πολλά κομμάτια ασβεστοκονιαμάτων με διακόσμηση γεωμετρική και φυτική, πολύ συγγενική με τη διακόσμηση των τοίχων στα σπίτια της Δήλου¹⁴, όπως δείχνει ο Πί ν. 181 α.

Εκτός όμως από τους τάφους στο βορειοανατολικό άκρο της ανασκαφής σε ψηλότερο επίπεδο, βρέθηκε ένα καταστραμμένο ταφικό μνημείο, εξωτ. διαστ. $3,20 \times 2,60$ μ., κατασκευασμένο από πέτρες με συνδετικό αμμοκονίαμα (opus incertum)· μπροστά του, στη νότια πλευρά, είχαν τοποθετηθεί δύο οξυπύθμενοι αμφορείς, ύψ. 0,64 και 0,80 μ., με οστά στο εσωτερικό (εγγυτρισμοί).

Το πιο αξιομνημόνευτο όμως κτίσμα αποτελεί μια πρωιμότερη κατασκευή σε σχήμα πιόσχημης εξέδρας από πελεκητές μεγάλες πέτρες, μήκ. 11 και πλ. 4 μ. (Πί ν. 181 β-γ). Σώζεται σε ύψος δύο δόμων, δηλαδή 0,67 μ.

Σημαντικό επίσης είναι ότι Β. από την εξέδρα άρχισαν να αποκαλύπτονται γεωμετρικές ταφές, που είχαν γίνει με καύση· αμφορείς είχαν χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχα αγγεία και άλλα μικρότερα αγγεία ως κτερίσματα. Άλλες γεωμετρικές ταφές βρέθηκαν και στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, ενώ γεωμετρικά όστρακα ήταν σκορπισμένα παντού. Ένα ωραίο δείγμα είναι το όστρακο του Πί ν. 181 δ.

Επάνω από ένα αναποδογυρισμένο τριποδικό πήλινο αγγείο που ήταν ανάμεσα σε δύο όρθιες πέτρες και σε παχύ στρώμα πηλού με πολύ κάρβουνο και καμένα οστά, βρέθηκε ένας σκελετός καταστραμμένος. Στα ΒΑ. του τριποδικού αγγείου υπήρχε τραπεζιοειδές κτίσμα από ακατέργαστες πέτρες, που περιέκλειναν ένα παχύ στρώμα πηλού με έντονα ίχνη φωτιάς. Επάνω του βρέθηκαν οστά σκελετού πολύ λιωμένα και ένα χάλκινο δαχτυλίδι.

Δυστυχώς από έλλειψη προσωπικού δεν έγινε δυνατό ως σήμερα να συγκολληθούν τα ευρήματα.

Δειγματοληπτικά μόνο δίνονται μερικά αγγεία που βρέθηκαν σχεδόν ολόκληρα (Πί ν. 181ε, 182 α-β).

ΠΑΡΟΣ

Τον Αύγουστο του 1977 κατά τη διάνοιξη του περιφερειακού δρόμου Παροικιάς, πίσω από το Μουσείο, στα δυτικά του σύγχρονου νεκροταφείου και σε τμήμα του οικοπέδου Σπ. Κυριαζάνου¹⁵ αποκαλύφθηκε ένας παιδικός κιβωτιόσχημος τάφος που περιείχε τα εξής κτερίσματα:

Δύο κόκκινα αρυβαλλόσχημα ληκύθια συγκολλημένα· λείπουν μερικά κομμάτια από το σώμα. Ύψ. 0,055 μ. (αριθ. ευρ. 2048-2049) (Πί ν. 182 δ).

Ένα ακέραιο επίσης κόκκινο φιαλίδιο, διαμ. χείλους 0,085, ύψ. 0,029 μ. (αριθ. ευρ. 2050).

Έναν τεφρό οξυπύθμενο αμφορίσκο με βάση σε σχήμα κομβίου· λείπει κομμάτι από το χείλος. Ύψ. 0,125 μ. (αριθ. ευρ. 2051).

Μια μικρή καστανότεφρη λάγνηος, συγκολλημένη. Ύψ. 0,135, διάμ. χείλους 0,047 μ. (αριθ. ευρ. 2052).

Δύο ατρακτοειδή δακρυδόχα τεφρά, το ένα (αριθ. ευρ. 2053) έχει ύψος 0,18 μ., το άλλο (αριθ. ευρ. 2054) είναι σε κομμάτια.

Κύλικά με στενή δακτυλιόσχημη βάση και συμπίεσμένες οριζόντιες λαβές. Εσωτερικά και εξωτερικά στο χείλος γάνωμα αμαυρό καστανόφαιο ως καστανέρυθρο από το ψήσιμο. Λείπει τμήμα του χείλους. Διάμ. χείλους 0,115 και ύψ. 0,051 μ. (αριθ. ευρ. 2055).

Μαρμαρίνη σφαίρα, διαμ. 0,055 μ. (αριθ. ευρ. 2056).

Τρεις αχιβάδες, μήκ. 0,03-0,045 μ. (αριθ. ευρ. 2057 α-γ).

Ατρακτόσχημο αλάβαστρο από αλάβαστρο με πλατυσμένο δακτύλιο κάτω από το χείλος για την υποδοχή καλύμματος. Συγκολλημένο. Λείπει κομμάτι από το σώμα. Επιφάνεια φθαρμένη. Ύψ. 0,125 μ. (αριθ. ευρ. 2058) (Πί ν. 182 γ).

Τμήμα (λαβή) από οστέινο επίμηκες αντικείμενο, σωζ. μήκ. 0,075 μ. (αριθ. ευρ. 2059).

Σιδερένια στλεγγίδα σε κομμάτια, μήκ. 0,27 μ. (αριθ. ευρ. 2060).

Τμήματα μιας ή περισσότερων σιδερένιων περών (αριθ. ευρ. 2061).

Εργαλείο με στρογγυλό στέλεχος, το άλλο μισό πλατυσμένο. Λείπει το άκρο του στελέχους. Σωζ. μήκ. 0,122 μ. (αριθ. ευρ. 2062).

Δεκαπέντε χρυσά φύλλα από στεφάνι· τα περισσό-

14. Πβλ. J. Chamonard, Délos VIII (1924), σ. 358-391 και πίν. XLIX.

15. Τον καθαρισμό του τάφου έκανε η συνάδελφος έφορος αρχαιοτήτων Αικ. Δεσποίνη, που βρισκόταν τότε στην Πάρο για τη μελέτη του αγάλματος της Δηλίας Αρτέμιδος. Της εκφράζονται ευχαριστίες για την πρόθυμη προσφορά της.

τερα καταλήγουν σε τριμερή απόληξη (αριθ. ευρ. 2063), μήκ. 0,025-0,031 μ.

Δύο αστράγαλοι από κυανή υαλόμαζα, μήκ. 0,014-0,018 μ. (αριθ. ευρ. 2064).

Στρογγυλό διάτρητο αντικείμενο από τεφρό πηλό, διαμ. 0,01 μ. (αριθ. ευρ. 2065).

Εννέα χάντρες πλατιές, ημιφακοειδείς, η μία από καστανή υαλόμαζα με ιριδισμούς και οι άλλες από τεφρή με ιριδισμούς, διαμ. 0,08-0,015 μ. (αριθ. ευρ. 2066).

Οκτώ χάντρες ίδιου σχήματος από υποπράσινη υαλόμαζα με ιριδισμούς, διαμ. 0,01-0,015 μ.

Τα κινητά αυτά ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στον ύστερο 2ο αι. π.Χ. όπως δείχνει παραλληλισμός τους με άλλα σχετικά αγγεία.

Από τον Ιω. Καπαρό, κάτοικο Λευκών, παραδόθηκαν δύο κομμάτια από ανάγλυφους πίθους που κατά τη δήλωση του ευρέτη προέρχονται από το κτήμα του στην περιοχή Αγίου Ιωάννη Λευκών. Το ένα κομμάτι (αριθ. ευρ. 2012) έχει ζώνη, πλ. 0,04 μ., με έντυπες μορφές ζώων από τις οποίες σώζονται δύο λιοντάρια που κινούνται από το μέσο προς αριστερά και δεξιά και ένα όρθιο αρπακτικό πουλί που βρίσκεται εμπρός από το λιοντάρι προς τα δεξιά και στρέφει το κεφάλι προς αυτό. Διαστ. 0,14 × 0,078, πάχ. 0,015 μ. Πηλός κεραμέρυθρος ακάθαρτος (Π ι ν. 182 στ).

Το άλλο κομμάτι (αριθ. ευρ. 2011) ανήκει στο κάτω μέρος του λαιμού μεγάλου αγγείου και σώζει τμήμα ανάγλυφης παράστασης γυναικείας μορφής με ποδήρη χιτώνα που κάθεται σε κάθισμα με λεοντοπόδαρα (Π ι ν. 182 ε), διαστ. 0,15 × 0,157, πάχ. 0,023 μ. Πηλός καστανόφαιος ακάθαρτος. Η αδρή μεγαλόγραμμη παράσταση, που δίνει την εντύπωση προχειρότητας στην εκτέλεση, η σύνθεση του πηλού και η γενική εμφάνιση του αγγείου οδηγούν στις δύο μορφές του κομματιού από το λαιμό, πολύ μεγάλου επίσης ανάγλυφου πίθου από την ανασκαφή στις Κουκουναριές¹⁶, χωρίς να αποκλείει την κοινή τους προέλευση από το ίδιο εργαστήριο.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΔÉLOS

Quartier de Skardhana

Dans l'habitation VII de l'îlot des Bronzes, fouillée en 1968 (BCH 93 (1969), p. 1034 et fig. 1, en face de la p. 1030) avaient été mis au jour des vestiges de

constructions antérieures que de nouveaux sondages et nettoyages ont permis à Gérard Siebert d'étudier.

Dans l'*oecus major* FU (Pl. 183 a) on a rencontré des murs plus anciens arasés et remblayés. Certains d'entre eux prolongent des constructions qui, plus au Sud, ont été conservées pendant la dernière période d'occupation des maisons. Les travaux de réfection que l'on constate en FU, mais aussi dans la cour voisine FR, avaient conduit à une réorientation de l'habitation dans le sens Ouest-Est, à partir d'une orientation originelle Nord-Sud, qui est celle de toutes les autres habitations de l'îlot. Dans la cour FR les parois de la citerne ont été exhausées et alentour un nouveau dallage a été aménagé au-dessus d'un remblai. L'ancienne port d'entrée a été bouchée et les fondations d'un ancien escalier d'étage ont été ensevelies (Pl. 183 b).

Cette opération de réfection est comparable, par certains de ses aspects (exhaussement général du niveau, modification de l'entrée) à celle que l'on a constatée dans l'habitation VI voisine (BCH 93 (1969), p. 1033-1034). Mais tandis que le dernier état de l'habitation VI correspond à une période de survie de l'îlot, après une destruction générale, la rénovation de l'habitation VII que l'on a retrouvée, avec son mobilier, ensevelie sous les décombres incendiés, est antérieure à cette destruction. Les travaux avaient été effectués au cours du IIe s., aucune des trouvailles contenues dans les remblais (anses d'amphores, lampes, céramiques diverses) ne permettant de remonter plus haut dans le temps.

Dans la citerne, profonde de 4,15 m. ont été découverts deux fragments de crâne jointifs (Musée de Délos A. 7660, a-b) qui se recollent à un visage mutilé (Musée de Délos A. 7257) trouvé en 1968 parmi les décombres de la couche de destruction (Pl. 183 c).

Le Portique Sud

En Septembre 1977, l'étude du Portique Sud et de ses abords a amené Christian Llinas à dégager par épreuves les fondations des murs et de la colonnade du Portique, ainsi que celles de plusieurs petits monuments (no 12-13, 18-21, 29-31 sur le plan d'état actuel, EAD, VII, I, pl. I).

Il a vérifié la prépondérance absolue du gneiss dans les substructions du Portique, très différent en cela des Temples du début de l'Indépendance. Les procédés techniques utilisés à travers le temps pour fonder les bases ont été distingués; les contours de certaines d'entre elles, très ruinées, ont été précisés, ainsi que leurs relations avec les deux revêtements successifs du Dromos décrits par R. Vallois dans le fascicule VII, I de l'*Exploration archéologique*.

On a eu par ailleurs la surprise de découvrir un

16. ΠΑΕ 1977, σ. 373, πίν. 185 α.

puits dans la chambre 10 du Portique (Pl. 184 a) et une structure en poros dans les chambres 1, 2, 3 (au Sud). Le puits a été, d'après le remplissage qu'il contenait, mis hors d'usage à la fin de la période hellénistique. Le poros semble être un vestige de l'*emporion* antérieur aux Portiques du Sud, déjà connu plus à l'Ouest par la glissière et l'inscription du "marché au charbon".

RHÉNÉE

Les travaux effectués par Marie-Thérèse Couilloud-Le Dinahet à Rhénée ont permis de compléter l'étude des deux ensembles funéraires d'Anô-Générale (fouilles 1974-1975). Dans le secteur B, la tombe à ciste B 20 contenait quelques fragments d'ossements brûlés, de la céramique de la fin de l'époque hellénistique et des coquilles d'œuf. Dans le secteur C, des sondages ont été pratiqués le long du mur Nord de B et du mur Est de C (carrés L 23-24 et M 23) afin de préciser la chronologie relative des deux bâtiments et de dégager les monuments C 8 et C 9, remployés dans la construction du mur Est de C. Au cours de ces sondages ont été découvertes une urne (Pl. 184 c) et une stèle funéraire inscrite. Les monuments C 8 et C 9, formés de moellons de gneiss protégeaient deux sépultures à inhumation, creusées dans le rocher (profondeur: 0,80 m.; largeur: 0,40 m.; Pl. 184 b). Les dalles et les degrés qui surmontaient le tombeau B 20 ont été remis en place; les monuments C 8 et C 9 ont été restaurés (v. BCH 100; p. 822-828).

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

AYIA IRINI, KEOS

Members of the staff were present on the island from the 29th of May till the 5th of November, some throughout the season, others for shorter periods. There was no new excavation. The time was devoted to study of the site, architecture, stratigraphy and corresponding groups of objects found in earlier campaigns.

An important advance in recording the topography of the town and its surroundings was made in June by Professor and Mrs. J. W. Myers and their assistants who, with camera suspended from a captive balloon and activated electronically, took a series of vertical photographs at altitudes between 75 and 600 m.

Studies in progress at the site this summer included: the history of the temple (J. L. Caskey, L. E. Cotsen); the terracotta sculpture (Miriam Caskey, Stella Bouzaki); and potters' marks (Alikí Bikakí). Alice Fäthke made a series of fine drawings, chiefly of pottery (Pl. 185). Elizabeth French, G. Rapp, and Martha Wiencke, each visiting briefly, gave gener-

ously of their special knowledge. Tucker Blackburn kept the records, assisted for a time by Suzanna de Bokay, and served as chief photographer. The foreman, D. Papaioannou, was with us during parts of the summer, spelled at intervals by P. Kallios and A. Venetsianos as guards and general assistants. One to four local workmen were employed occasionally.

Elsewhere, W. W. Cummer and Elizabeth Schofield continued their collaborative studies of House A, Hara Georgiou hers of domestic and industrial implements, and Katherine Abramovitz hers of the frescoes, in preparation for definitive publications. Work on other major topics — the settlements of the Early and Middle Bronze Ages, the fortifications, large parts of the Late Bronze Age town, and many specialized subjects — must be resumed in the near future at Ayia Irini.

The extensive report on Kephala by J. E. Coleman (Volume I in our projected series) and articles in *Hesperia* on a Mycenaean ritual vase by Sara Immerwahr and on an archaic Greek deposit by Kathryn Butt have been published in 1977.

At the direction of the Greek Archaeological Service many objects found in the excavations were transported, late in October, from Ayia Irini to the new building in the principal town of the island, Chora (now officially named Ioulis), which is to be the museum. The task was accomplished in nine days through effective collaboration between the Ephor, Mrs. Zaphiropoulou, her husband, a distinguished archaeologist and former Ephor, and members and volunteer assistants of the excavation staff. Special thanks are owed to H. W. Haskell, Priscilla Murray, and C. N. Runnels, of the American School, who listed and packed the objects at the site; to Alikí Bikakí and Vasilikí Yannoulí, who unpacked and registered them in Chora; and to the guards and drivers of light trucks, who loaded and unloaded. More than 1100 inventoried vases, a dozen large pithoi, all the terracotta statues, and many other miscellaneous objects were carried, without loss or breakage. As always, this was a difficult undertaking, in planning and execution. Part of the roadway had to be repaired, and I would record thanks to the President of the Community of Korissia and other residents of the island who contributed to the cost of that work. The museum building itself is not yet in wholly sound condition, and it lacks furniture, display cases, and pedestals, which will have to be supplied before it can be opened to the public. Additional guards are also required.

The opening of the museum is eagerly awaited by all who are interested. Of even greater interest, however, is the opening of the excavated site at Ayia Irini. The excavators over many years have spent

thought, much effort, and substantial funds in reinforcing the ancient walls, terracing, building paths, and replanting the area, in order to make it accessible and attractive to visitors. In summer months many people come to the region of the great harbor. Owing to the closely-built plan of the ancient town, there are no broad ways or open spaces; hence tourists must follow the narrow paths, and official guards are needed to guide them. Continuous supervision and the services of a gardener are called for. It is hoped that these will be provided, perhaps in part by contributions from the people of Kea who have expressed an urgent interest in making their antiquities known to the world.

Once again it gives me pleasure to express thanks to those who have taken part, directly and indirectly, in the archaeological enterprise: our colleagues of the Greek Service, many other friends in Greece, the Society for Cycladic Studies which honored us at a reception in June, the American School of Classical Studies at Athens, the University of Cincinnati and Trustees of the Classics Fund who sponsor and support the work, and the loyal members of our professional staff. In particular, I would also emphasize our gratitude to the officers of the Michalinos shipping company, owners of the land, who over many years have freely granted us indispensable facilities and shown their real, practical, and generous interest in the undertaking.

JOHN L. CASKEY

MELOS, PHYLAKOPI

Professor Colin Renfrew (University of Southampton) completed in July and August the current programme of excavation undertaken by the British School of Archaeology at the Bronze Age town site at Phylakopi in Melos.

In consultation with the Ephor of the Cyclades, Mrs. Ph. Zaphiropoulou, a carefully planned programme of removal of the heavy stone packing revealed in 1976 in the West Shrine was successfully undertaken.

The West Shrine was the main focus of work (P l. 186 a). The stone pack blocking its main room was investigated, after the removal of baulks, and a face revealed to the north. Careful cleaning confirmed that there was no face south of this, and as previously envisaged the mass of stones represents a deliberate

pack with which the southern part of the West Shrine was filled in the Mycenaean IIIC period.

The small rooms to the west of the main room in the West Shrine were excavated. An important group of wheel-made terracotta quadrupeds (P l. 186 b), and a splendid terracotta human figure were located (P l. 186 c).

The south wall of the West Shrine was completely uncovered, so that the entire plan of the structure has now been revealed (P l. 186 d). Two soundings were made to the east of the West Shrine to investigate its relationship with the wall which runs between it and the LH IIIB fortification wall to the east. The relationship between these three features is now clear: the West Shrine was built first, followed by this intermediate wall (Wall 661) and then by the LH IIIB fortification wall and the East Shrine.

The sequence of development of the shrine is now clear, and is summarised, with mention of the most striking finds, in the attached preliminary report which is to be submitted (subject to the approval of the Committee) for publication in *Antiquity*. (for the plan of the area by the excavation's architect Mr. Alec Daykin, cf. *Acta Instituti Atheniensis Regni Suiciae*, Series 4 XXVIII, Stockholm 1981, fig. 2, p. 69).

Excavations this year were restricted to the shrine area, and the areas uncovered were consolidated in the usual way, using cement unobtrusively to strengthen the drystone walling. Prior to the excavation season balloon photos were taken at Phylakopi and at Ancient Melos by Professor J. Wilson Myers.

A study season was also undertaken. Dr. Elizabeth French completed her catalogue of the figurines, and work on the other small finds was completed, including drawing and photography. The study of the Early Bronze Age pottery was completed by Dr. R. K. Evans and Prof. C. Renfrew, and a thorough conspectus of the Late Bronze I pottery undertaken by Dr. J. Davis, Mr. John Cherry and Mr. C. B. H. Macfarlane. Mr. Hood studied the Middle Minoan imports and Dr. Dickinson the imported Minyan ware. Miss Penny Mountjoy continued her study of the Mycenaean pottery.

During the summer Mr. John Cherry completed his work for the Melos site survey, commenced in 1976 and Dr. Brian Sparkes, Mr. Peter Shelford and Miss Robin Torrence completed their fieldwork on Ancient Melos, the geology of Melos and the obsidian quarries respectively.

COLIN RENFREW

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσείο Ηρακλείου

Στα δύο εργαστήρια του μουσείου αποκαταστάθηκε το άφθονο υλικό των ανασκαφών της Εφορείας και της Αρχαιολογικής Εταιρείας, συμπεριλαμβανομένου και του υλικού από το ανάκτορο της Ζάκρου. Συντηρήθηκαν επίσης τα πολύτιμα και τα πιο σημαντικά αντικείμενα, που προήλθαν από τις ανασκαφές των ξένων σχολών.

Νέα αξιολόγια αναθήματα από τα ιερά της Σύμης Βιάννου και του Γιούχτα των Αρχανών πλούτισαν τις προθήκες έκθεσης του Μουσείου. Πολλά από τα σημαντικά αναθήματα τοποθετήθηκαν στην επισημονική συλλογή. Μία προθήκη περιέλαβε τα αντικείμενα από το ιερό του Γιούχτα και πέντε προθήκες τα αναθήματα από το ιερό της Σύμης. Το υπόλοιπο, λιγότερο σημαντικό, υλικό προωθήθηκε στην Ανατολική Αποθήκη.

Συλλογή Μεταξά

Η συλλογή που βρίσκεται στην πόλη του Ηρακλείου, πλουτίστηκε με 16 προανακτορικές σφραγίδες από τους Καλούς Λιμένες και μία νεοανακτορική από την Κνωσό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ανάμεσα στις παλιότερες, παρουσιάζουν τρεις «θηριομορφικές» από ελεφαντόδοντο: δύο με ανάγλυφα ζώα και μία με πουλί (Πί ν. 187 α-β), που η σφραγιστική τους επιφάνεια κοσμεύεται με γραμμικά θέματα. Ένα λίθινο περιάπτο σε σχήμα πιθήκου (Πί ν. 187 γ) προέρχεται και αυτό από τους Καλούς Λιμένες, ενώ ένα θραύσμα ανάγλυφου πίθου της μέσης δαιδαλικής περιόδου, με ενδιαφέρουσα μυθολογική παράσταση, βρέθηκε στο χωριό Σάρχος της επαρχίας Μαλεβιζίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στην Κνωσό ο κ. Μ. Porham πραγματοποίησε στρωματογραφική έρευνα στο χώρο της ανεξερεύνητης οικίας που είχε σκάψει παλιότερα. Από την επιμελήτρια του Στρωματογραφικού Μουσείου Κνωσού G. Carington-Smith έγιναν μικρής κλίμακας σωστικές ανασκαφές στην ευρύτερη περιοχή Κνωσού, από τις οποίες οι πιο σημαντικές είναι οι εξής: ρωμαϊκός τάφος ανατολικά του δρόμου προς τα Μπαϊρία, με ορθογώνιο θάλαμο λαξευμένο στο μαλακό πέτρωμα, όπου βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα με επένδυση φύλλου χρυσού, δύο σιδερένια δαχτυλίδια και άλλα κτερίσματα. Στην ανατολική πλευρά της κεντρικής αρτηρίας Κνωσού-Αρχανών, ΝΔ. του ανακτόρου, επισημάνθηκαν τοίχοι ρωμαϊκών κτισμάτων και τμήματα του γνωστού

ήδη ρωμαϊκού θεάτρου, ενώ σταφυλοπιεστήριο των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, θεμελιωμένο στα ερείπια παλιότερου ελληνιστικού κτιρίου, βρέθηκε στην Μπουγάδα Μετόχι Κνωσού.

Η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή συνέχισε στη Γόρτυνα την ανασκαφική έρευνα του Πραιτωρίου με τον Α. Colini και την ανασκαφή στη νεκρόπολη του Πρινιά με τον καθηγητή G. Rizza. Ο καθηγητής V. La Rosa έκαμε στρωματογραφικές τομές στη βίλα της Αγίας Τριάδας, με σκοπό την ακριβή χρονολόγηση της αγοράς και ορισμένων σημαντικών διαμερισμάτων.

Η ανασκαφή της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής στη μινωική λιμενική εγκατάσταση, που βρίσκεται στον Κομό της Μεσαράς, συνεχίστηκε και φέτος από τον καθηγητή J. Shaw. Η έρευνα επεκτάθηκε σε τρεις τομείς: στον πρώτο αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον τμήματα σπιτιών της ΥΜ Ι εποχής και εγκατάσταση της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Στο δεύτερο τομέα επεκτάθηκε η έρευνα των σπιτιών που σκάφθηκαν το 1976 και αποκαλύφθηκε πλακόστρωτος δρόμος, ο οποίος συνέδεε την παραλία με την κορυφή του λόφου. Σε βαθύτερα στρώματα του χώρου αποκαλύφθηκαν δωμάτια της ΜΜ ΙΙΙ εποχής. Στον τρίτο τομέα ερευνήθηκε σύνολο κλασικών και ελληνιστικών κτισμάτων, χρονολογούμενων από τον 5ο αι. π.Χ. ως τον 1ο αι. μ.Χ., τα οποία είναι θεμελιωμένα σε μινωικά στρώματα. Τα πιο αξιολόγια κτίσματα είναι ένας βωμός και ένα κυκλικό οικοδόμημα.

Κάτω Σύμη Βιάννου

Σχετικά με την έρευνα του 1977 στο ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στην Κάτω Σύμη της Βιάννου, η οποία έχει αρχίσει από το 1972, παραπέμπουμε στη συνοπτική έκθεση του Έργου 1977, σ. 175 κ.ε., εικ. 116, και τη διεξοδική που συνοδεύεται από σχέδια και φωτογραφίες και έχει δοθεί στα ΠΑΕ 1977, σ. 403 κ.ε., πίν. 214.

Άγιος Μύρων

Στον Άγιο Μύρωνα Μαλεβιζίου, στη θέση Μεγάλη Βρύση, όπου έχει εντοπιστεί παλιότερα μινωικό νεκροταφείο¹, ερευνήθηκαν φέτος τρεις τάφες.

Η πρώτη αποτελείται από πίθο, τοποθετημένο ανάστροφα και στερεωμένο εξωτερικά με πέτρες. Το μεγαλύτερο τμήμα του είχε αποκοπεί κατά την καλλιέργεια. Το σωζόμενο περιείχε μερικές πέτρες, που στήριζαν ένα ευρύστομο δίωτο αγγείο, στο

1. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 481, 23 (1968): Χρονικά, σ. 403 και 25 (1970): Χρονικά, σ. 454-5.

οποίο βρέθηκε παιδική ταφή (Πί ν. 187 ζ). Επίπεδο πώμα έφραζε το αγγείο της ταφής, δίπλα στο οποίο υπήρχε μικρό κύπελλο, ως μοναδικό κτέρισμα. Η ταφή, που χρονολογείται με βάση το σχήμα και την κόσμιση των αγγείων (Πί ν. 187 στ) στην αρχή των παλαιοανακτορικών χρόνων², είχε τοποθετηθεί πάνω σε προγενέστερη, από την οποία σώθηκαν ελάχιστα τμήματα του ταφικού πίθου, το κρανίο και λίγα κόκαλα του σκελετού. Η χρονολόγηση της δεύτερης αυτής ταφής είναι προβληματική, εξαιτίας της αποσπασματικής διατήρησης του πίθου.

Δυτικά των δύο ταφών αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (μήκ. 1, ύψ. 0,30-0,40 μ.) που σώζει σε ένα σημείο δύο δόμους. Ο τοίχος αποτελεί πιθανότατα μέρος διαλυμένου περιφράγματος³. Το περίφραγμα θα περιέβαλλε και τις δύο ταφές, που ήταν ίσως σύγχρονες, χρονολογούμενες στη ΜΜ Ι περίοδο, στην οποία ανήκει και μόνωτο κύπελλο με κόσμιση λοξών παράλληλων ταινιών από λευκό χρώμα πάνω σε σκούρο καστανό, που βρέθηκε σε μικρή απόσταση από τις ταφές.

Της ίδιας εποχής είναι και η τρίτη ταφή, της οποίας ο νεκρός ήταν τοποθετημένος μέσα σε ελλειψοειδή σαρκοφάγο (Πί ν. 187 η). Η σαρκοφάγος, που βρέθηκε βαθύτερα, κάτω ακριβώς από το σωζόμενο τμήμα του τοίχου του περιφράγματος, έχει σχήμα όμοιο με τις σαρκοφάγους από το Μετόχι Βορού της Μεσαράς⁴. Περιείχε το κρανίο με ελάχιστα τμήματα του σκελετού και μία πωρολιθική πλάκα σπασμένη στα δύο, που ίσως χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια της σαρκοφάγου σε μία δεύτερη χρήση, όταν αχρηστεύθηκε το πώμα της που δε βρέθηκε. Οι επάλληλες σύγχρονες ταφές που αποκαλύφθηκαν φέτος δείχνουν ότι το νεκροταφείο του Αγίου Μύρωνα χρησιμοποιήθηκε εντατικά στην αρχή τουλάχιστον των παλαιοανακτορικών χρόνων.

Τεκές Ηρακλείου

Στον Τεκέ Ηρακλείου (Αμπελόκηποι) κοντά στο σημερινό νεκροταφείο της περιοχής και μέσα στο οικοπέδο του Νεόπουλου, που βρίσκεται απέναντι στη βίλα Πολυχρονάκη, επισημάνθηκαν τρεις ταφές κατά την εκσκαφή οικοδομικών πεδίων. Οι

δύο, που είχαν διαταραχτεί από τον εκσκαφέα και βρέθηκαν σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, ήταν καλυβίτες τάφοι με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος πάνω στο σκληρό άσπρο χώμα-δάπεδο με την κεφαλή προς Ν. Από τις καλυπτήριες κεραμίδες βρέθηκαν μία ακέραιη, μήκ. 0,95 μ., και θραύσματα των άλλων που παρέσυρε ο εκσκαφέας. Ανάμεσα στα σπασμένα κόκαλα του κρανίου υπήρχε μικρό χάλκινο νόμισμα της Κνωσού, πολύ φθαρμένο, της εποχής ίσως του Αυγούστου. Η μεγάλη φθορά του νομίσματος δεν επιτρέπει την έστω και σχετική χρονολόγηση της ταφής.

Ένα καλά διατηρημένο ασημένιο νόμισμα της Φαυστίνας της Νεότερης μ' επιγραφή *DIVA FAUSTINARIA*, κομμένο προς τιμή της μετά το θάνατό της, δηλαδή μετά το 175 μ.Χ.⁵ (Πί ν. 187 δ-ε), δεν προσφέρεται για την έστω και σχετική χρονολόγηση των τάφων, γιατί βρέθηκε στα χώματα του εκσκαφέα.

Καί στην τρίτη ταφή ο σκελετός ήταν τοποθετημένος στο σκληρό άσπρο χώμα-δάπεδο του τάφου με προσανατολισμό από Β. προς Ν., αλλά είχε καλυφθεί με δύο μεγάλες πήλινες πλάκες, συνολ. διαστ. 1,55 × 0,51 μ. Η κεφαλή του νεκρού ήταν στραμμένη προς τα ανατολικά και τα χέρια του διπλωμένα στο στήθος. Και η ταφή αυτή, που βρέθηκε σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, δε χρονολογείται γιατί δεν είχε κτερίσματα.

Χάρακας Μονοφατσίου

Στο Χάρακα Μονοφατσίου, στην είσοδο του χωριού και στο σημείο όπου διασταυρώνεται ο κεντρικός δρόμος με το δρόμο του Ν. Φωκά, καταστράφηκε καλυβίτης τάφος κατά το άνοιγμα τάφρου για την ύδρευση του χωριού. Ο τάφος και ορισμένα επιφανειακά στοιχεία δείχνουν ότι στη θέση αυτή υπάρχει νεκροταφείο της υστεροελληνιστικής ή ρωμαϊκής εποχής, που πρέπει να ερευνηθεί.

Μουσείο Ηρακλείου

Σημαντικά ήταν τα αντικείμενα που απέκτησε το Μουσείο Ηρακλείου από παραδόσεις χωρικών:

Από τις Μοίρες της Μεσαράς προέρχεται ρυτό της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου με γραπτή κόσμιση και ανάγλυφο πρόσωπο μορφής στο ανώτερο τμήμα του σώματός του (Πί ν. 188 α-β), όπως και βάση μεγάλου σκεύους της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου (Πί ν. 188 γ). Κατά την αυτοψία του χώρου, όπου βρέθηκαν τα αξιόλογα αυτά αντικείμενα, διαπιστώθηκε

2. Παράλληλο παράδειγμα για το σχήμα του αγγείου με την ταφή: ΑΔ 13 (1930), σ. 160, εικ. 25 πάνω δεξιά και 153, εικ. 16 αριστερά για το σχήμα του πίθου.

3. Πρβλ. τις απλές μορφές σύγχρονων περιφραγμάτων στο Παλαιόκαστρο: J. D. S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, 1939, σ. 63, εικ. 7, και I. Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*, 1968, σ. 8.

4. ΑΔ 13 (1930), σ. 147, εικ. 10.

5. D. R. Sear, *Roman Coins and their Values*, 1964, σ. 104-106, αριθ. 1426.

η παρουσία μινωικού ιερού, που πρέπει να ερευνηθεί συστηματικά.

Από την περιοχή της αρχαίας Γόρτυνας προέρχεται η κεφαλή ανδρικής γενειοφόρου μορφής (ύψ. 0,43 μ.) κολοσσικού αγάλματος (Πί ν. 189 α), του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ.

Κυβόλιθος (διαστ. 0,52 × 0,40 × 0,26 μ.) από την αρχαία Λύττο, με κυμάτια στις τέσσερις πλευρές της κύριας όψης και χαραχτό ρομβοειδές κόσμημα κατά μήκος της πάνω πλευράς του πλαισίου έφερε επιγραφή από οχτώ πιθανότατα στίχους, των οποίων τα γράμματα έχουν σχεδόν εξαφανιστεί από τη φθορά.

Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (διαστ. 0,665 × 0,45 × 0,29 μ.) αποσπασματικά διατηρημένη (Πί ν. 189 β), του 2ου ή 3ου αι. μ.Χ., βρέθηκε στη θέση Πόρος κοντά στην αρχαία Λύττο. Η ενεπίγραφη όψη φέρει πέντε στίχους:

ΑΤΤΙΟC ΡΟ [ΥΦΙΝΟΥ ΑΡΤ]
ΕΜΙΔΩΡΩ [ΓΑΥΚΕ]⁶
ΡΑΤΑΤΕΚΝΑ----
ΝΕΥΕΙΜΝΗΜ[ΗC]
ΧΑΡΙΝ

Κοσμεύεται με χαρακτό στεφάνι και έχει πλαίσιο από ταινία και κυμάτιο.

Από τη θέση Ατσιγγανόσπηλιος στη Νίδα προέρχονται πήλινο ευρύστομο ρωμαϊκό αγγείο και δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα είναι της Λουκίλλας, κόρης του Μάρκου Αυρηλίου και της Φαυστίνας της Νεότερης, χρονολογούμενο στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. Από την επιγραφή που πλαισιώνει την κεφαλή της μιας όψης σώζεται: [LVCILLAE] AVG. ANTONINI [AVG.F.].

Η πίσω όψη του ίδιου νομίσματος και το δεύτερο νόμισμα, στο οποίο μόλις διακρίνεται μία αντρική κεφαλή προς τα δεξιά, είναι πολύ φθαρμένα.

Στη θέση Καστρί του Χόνδρου Βιάννου βρέθηκε το άκρο πόδι λιονταριού από πήλινο σκεύος πιθανότατα της ελληνιστικής εποχής και στη θέση Μετόχι 300 μ. ανατολικά από το χωριό Κράσι Λασιθίου κομμάτι μινωικού τριπτήρα με λαβή από οφείτη. Τέλος, κατά την ανοικοδόμηση σπιτιού στο Λιμάνι της Χερσονήσου, στο οικόπεδο του Ν. Κασαβέτη και σε στρώμα προσχώσεων βρέθηκε γυναικεία κεφαλή του Ιου αι. π.Χ. Το χάραγμα στο αριστερό της μάτι οφείλεται σε φθορά (Πί ν. 189 γ).

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Από τις εργασίες στερέωσης και προστασίας των μνημείων της Εφορείας αναφέρονται οι πιο σημαν-

τικές: στερεώθηκαν και ανακατασκευάστηκαν τμήματα των τριών θολωτών πρωτομινωικών τάφων της Κουμάσας στη Μεσαρά και καθαρίστηκε ο περιφραγμένος χώρος που τους περιβάλλει. Μεγάλης κλίμακας εργασίες στερέωσης έγιναν στα ιερά του Γιούχτα, των Αρχανών και της Σύμης της Βιάννου, όπως και στη βασιλική έπαυλη της Κνωσού, της οποίας αντικαταστάθηκε η παλιά στέγαση και επισκευάστηκε ο περίβολος. Συντηρήθηκαν τμήματα του ανακτόρου της Κνωσού και του Ωδείου της Γόρτυνας και στερεώθηκαν τα ελληνιστικά σπίτια, που αποκαλύφθηκαν το 1977 στην Αγία Πελαγία.

ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ

ΚΝΟΣΟΣ

A small cleaning project at the Unexplored Mansion was undertaken by Mr. M. R. Popham for the British School of Archaeology to round off the succession of field campaigns worked since 1967, of which preliminary accounts are to be found by M. R. Popham and L. H. Sackett in *Archaeological Reports* 1972-73, p. 50-71 and in *Archaeological Reports* 1973-74, p. 35. This involved a limited area immediately south-east of that occupied by the mansion, already partly excavated by Sir Arthur Evans during his campaign on the Little Palace.

Among the results of this investigation mention should be made of the discovery of an extension of the Roman House of the Diamond Frescoes found in the earlier excavation, its wall decorated with identical frescoes. The floor, where preserved, was of earth and not well defined, suggesting that it had had little use before it was abandoned or destroyed. In the fill were large fragments of plaster moulding and pieces of the fallen fresco, as well as three fragments of drapery in plaster which in technique closely recall the plaster heads earlier found by L. H. Sackett (*AR* 1972-73, p. 70, figs. 34-5).

The platform (investigation of which had been one of the objectives of this operation) on which the Roman house had been partly constructed in its original form was seen to have been a building of LM Ia (or MM IIIB) date. Its present state of preservation is poor. On the platform, below the Roman floor, were stubs of walls and a rather disturbed Minoan gypsum floor. A sounding within the platform encountered a (?) classical pit and Minoan fill.

A further objective was to follow the path, or ramp, leading along the south façade of the Unexplored Mansion and then turning abruptly south along the west fall of the platform (cf. plan, *AR* 1972-73, p. 51, fig. 3). In the event, after removing an upper

6. Η συμπλήρωση του γυναικείου ονόματος, που αναγράφεται στη δυτική, είναι εντελώς υποθετική. Η συλλαβή -ρα απαντιέται συχνά σε γυναικεία ονόματα π.χ. *Τρυφέρα* κτλ.

Roman wall and cutting through a Geometric pit, it was found that there was no true southern arm of the path-ramp, but merely a jag in the façade of the Minoan building referred to above, which then continued without break across the line previously conjectured for the southern course of the path. LM II pottery was found stratified over a succession of LM Ia levels during this part of the operation.

M.R. POPHAM

During 1977 the Knossos Fellow, Dr. Jill Carington Smith, made a number of emergency excavations in the archaeological area of Knossos at the request of the Herakleion ephorate. Among chance discoveries investigated note may be taken of the following.

At the locality *Monastiriaka* (*Knossos Survey* D6, east of site 65), in the field of Mr. I. Anetakis, a mass of pottery was brought to the surface during cultivation. A test was dug to bedrock during March. From surface to 1.70 m. below were successive levels of Roman rubbish, including pottery, slag, wall and other plaster and mortar. These levels overlay poorly preserved remains of a house of the Roman period, founded on a level containing very mixed material from Middle Minoan - Hellenistic. Below again, to bedrock, was a wash layer containing early MM and LM pottery.

On the SE flank of the Acropolis, at the newly built house of Dr. Dhretakis (*Knossos Survey* D7, on the unmetalled track from Fortetsa to Arkhanes), a fragmentary MM structure of uncertain function was examined. It is of interest that Middle Minoan activity can be traced this far SW of the Palace.

During June and July 1977 a ditch was dug by the OTE through a large part of the Knossos area, starting just south of the Venizeleion and reaching almost as far as the Caravanserai. It was 35-60 cms wide, 70-80 cms deep, and basically followed the east side of the main road Herakleion-Arkhanes, with a branch west to Bougadha Metochi and along the latter's main street. Inevitably this trench crossed many archaeological features, which were recorded by J. Carington Smith. The following appear to be the most interesting. (The code titles refer to the full catalogue of sites including plans, sections and photographs, kept at Knossos):

OTE / F-K. North of the road to Makrytichos. A group of massive walls all on the same orientation (N.-S. and E.-W.) and of similar construction. They should represent a building that underlies *Knossos Survey* No. 63 - the Apsidal Building. They appear to be of Roman date, or later.

OTE / 2. Vicinity of the palace. An industrial installation occupying c. 6 m. of the trench, comprising (1) a stretch of pink plaster floor (2) two rubble walls at right angles apparently enclosing some kind of tank, with tiles set round the edge of its "floor" and traces of intense burning above its (?) earthen centre; (3) a large stone basin tub. Traces of burning extend still further south. The installation may be of Roman date.

OTE / V. North of the Makrytichos turn. A paved road (?) running east-west, composed of four large flagstones, total width 2.30 m. A later wall (?) with two dressed faces and a rubble core appeared in the trench section and had apparently been built on top of the roadway. No evidence of date.

OTE / 15-16. In the branch trench on the hill leading west to the south entrance to the Stratigraphic Museum. Possible Minoan walls, perhaps to be associated with a southward extension of the Little Palace - Unexplored Mansion complex.

OTE / 11. Within Bougadha Metochi. A possible doorway (jamb and part of threshold), perhaps of classical date or later.

OTE / Y. East of the main road, south of the Vlychia stream. Monumental dressed limestone blocks orientated E.-W., perhaps representing the remains of a bridge pier or the corner of a monumental building.

During the autumn 1977 two Roman chamber tombs were investigated in cemeteries already well known. At the locality *Byeria* (*New Knossos Survey*, provisional number 311, grid square C8), a rock-cut tomb square in plan, entered by a short dromos, with vaulted roof and a *loculus* cut in the back and side walls. There was also a cist cut in the floor immediately inside the doorway. Though the tomb had evidently been disturbed, both recently and in antiquity, a number of objects survived, in the thin burial stratum. These included coins (among them two *AE* covered in gold leaf), two iron rings, one of them set with a stone, fragments of pottery, and remains of nearly 20 glass vases (chiefly bottles).

A second rock-cut tomb was investigated in September and November 1977 on the east slope of the *Byeria* hill (*Knossos Survey* C8, site 134). The tomb had been entered in antiquity, perhaps when a rectangular (?) tank was cut immediately adjacent to the NW. corner of the chamber, breaking into it. The chamber was filled with soil and debris, including roof fall; its condition was too dangerous to allow its complete clearance. In a test carried down to the floor of the tomb, three clay vases (perhaps datable to the 1st c. A.D.) and a small hemispherical bronze lid were recovered in a level of hard soil 0.10-0.20 m. above floor level. Evidence was also recovered

proving the tomb had long been used as a badger sett.

During July 1977 building remains came accidentally to light in the land of Mrs. Maria Kalathaki, on the south side of Bougadhia Metochi (*Knossos Survey* D7, east side) (Fig. 1). A test excavation revealed remains of an Hellenistic wine press built on the remains of an earlier Hellenistic structure, with Archaic and Geometric levels below. The wine press installation was equipped with a built well, in addition to its treading floor, collecting tank and storage area where fermenting wine may have been kept in pithoi. Pottery associated with the wine press suggests it should be dated to the late 2nd - early 1st c. B.C., while the earlier Hellenistic building belonged to the late 3rd - early 2nd c. B.C. Pottery from the still earlier levels dates to the late 8th - earlier 7th c. B.C.

J. CARINGTON SMITH

EXCAVATIONS AT KOMMOS

Our second season of excavation at Kommos (P.L. 190 a), the Minoan settlement situated along the shore of the Messara Plain in central Crete, was conducted from May through August within an expropriated area of slightly over 9 stremmata ($2\frac{1}{2}$ acres) of land. Once more, the chief sponsoring institutions were the University of Toronto and the Royal Ontario Museum, supported generously by the Canada Council and the SCM Corporation. The actual excavation was again conducted under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens. The staff, backed up by twenty local workmen (with George Beladakis as foreman), consisted of fourteen members, among whom were Professors Philip Betancourt, Vance Watrous, and Maria C. Shaw. Numerous visiting scholars, including geologists and pottery and metals specialists, generously contributed to our growing understanding of the site. The cooperation of the Greek Antiquities Service, in particular that of Ephor Stylianos Alexiou, is once more gratefully acknowledged.

Excavation concentrated in two places sounded last season as well as in one large area hidden last year below a thick overburden of drifted sand. The first of the two areas sounded last year lies on the top of the hill. Adjoining trenches (P.L. 190 b) have now doubled the area cleared earlier, revealing large portions of at least two houses separated by a north-south corridor. Most of the buildings here seem to be of LM I origin, with final occupation during the LM IIIB period. Substantial deposits of attractive, uncommon LM IIIB pottery, with many mendable vases, were recovered.

West of the corridor is a series of rooms, among

which are two which interconnect, one with a handsome pavement of limestone slabs. Within these rooms the inhabitants cooked and also engaged in other domestic activities such as the grinding of grain, as is shown by the number and types of stone tools recovered, many found in the areas where they were used. East of the same corridor is another large room, also paved, with a platform in its northwestern corner. The platform supports a large limestone slab with a wide circular depression and long projecting spout (P.L. 190 c). This slab was probably a base upon which grapes or even olives or cheese might be pressed, possibly within a wicker basket. The liquid would be drained off through the spout and would then fall into a large vessel, perhaps a pithos, set below. To the south this paved room opened onto a raised courtyard, which may have had a porch supported by a column.

The second area to be expanded this season was the LM I house which during its later phases included the household shrine where the "snake tube" was discovered in 1976. We were able to define the limits of this house more clearly this season. On the west it was bordered by an attractive cliffside road, paved with limestone slabs, which now as then offers a remarkable view out over the Libyan Sea. The road no doubt led down to the ancient seashore to the southwest, and after passing this house probably continued to the top of the hill. In the fill here were discovered fragments of ware identified provisionally as Cypriot, as well as an inscribed handle of a stirrup vase (?) with a sign corresponding to sign 46 ("je") in Linear B. Until the final, somewhat haphazard occupation of the house in LM IIIB, a handsome doorway gave access onto the road. On the south, the house was partially bordered by a heavy east-west retaining wall over which the inhabitants threw their trash. They also built minor extensions of the house in this area. Here we carried out an intensive investigation of the LM I-II dump discovered last year. While no surprising individual finds were made here, the stratigraphic sequence of LM material is so clear that it merits detailed publication at the first opportunity. The small objects recovered, often through dry-sieving and flotation, are also noteworthy (numerous animal bones, an amethyst bead, a lapis lazuli bead, bronze fish-hooks). A study of the varieties of stone pestles, hammerstones and mortars in this area and elsewhere has also begun.

To the north, as at the south, the building was set on earlier structures. Although our investigation was confined by trench borders and later construction, we were able to penetrate two earlier MM rooms, with walls still standing almost 2 m. high. Within one room we found an unusual deposit of MM III vases,

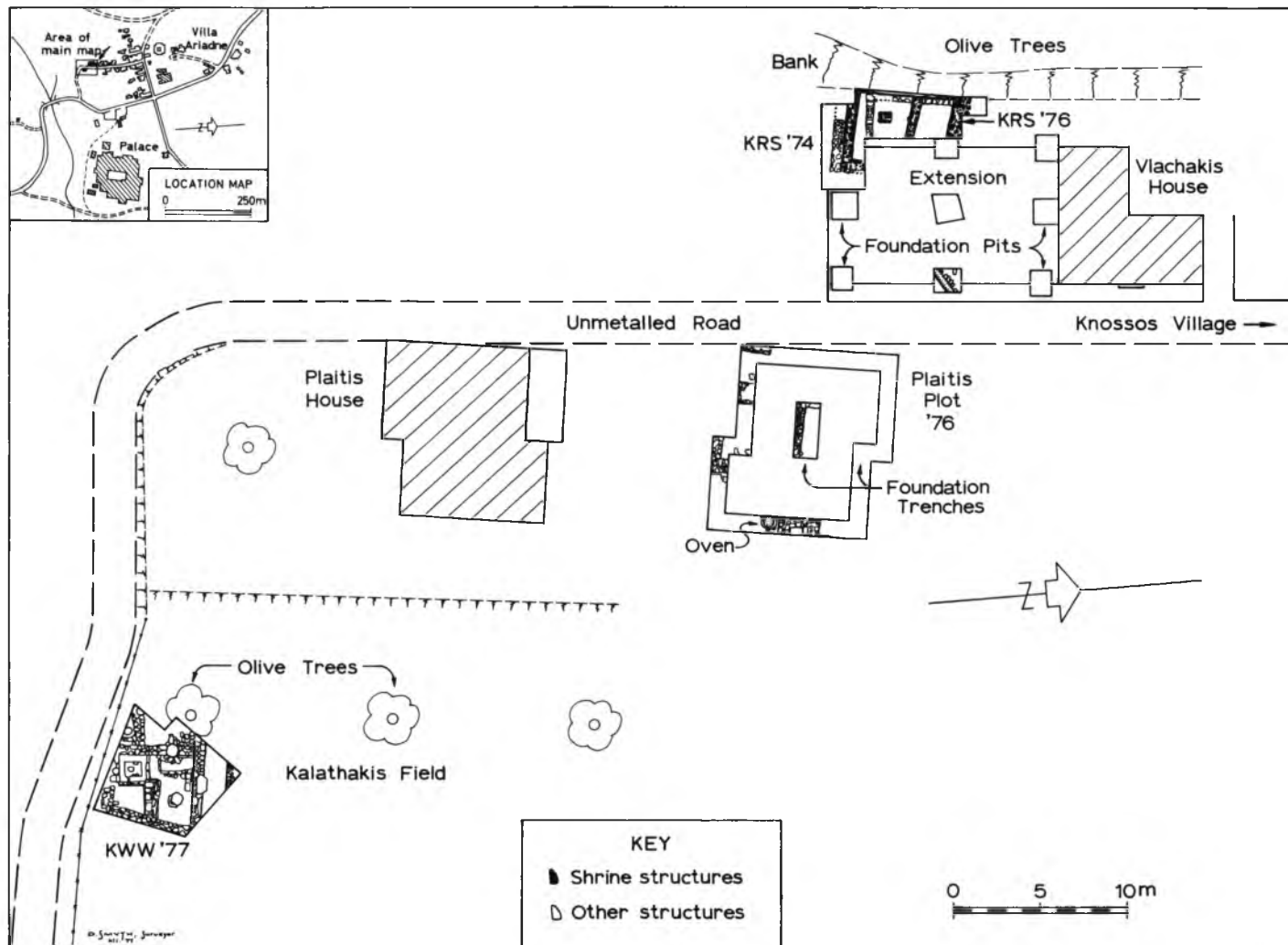

Fig. 1. Knossos. Plan of Southern Part of Knossos (Bengadha Metochi) to show location of recent resine excavations.

including an ostrich egg rhyton and an alabastron-shaped rhyton. In the other room we found a somewhat earlier series of vessels decorated in the brilliant polychrome Kamares style.

Our third area of investigation lies in the large southern part of the expropriated area, on the lower slope of the hill. Soundings made with some difficulty here in 1976 led to further investigation on a large scale. During May and June of 1977 some 30,000 m³ of sand were removed from the lower slopes of the hill, exposing the hard soil layer which characterizes the top of the prehistoric strata throughout the expropriated area. Our original purpose here, to sound the prehistoric levels, was temporarily confounded by a most unexpected discovery: a complex of unusual if not unique classical and Hellenistic buildings, with some walls standing as high as 2 m. above the newly exposed ground level. These buildings had been covered by the sand and were partly set into the prehistoric strata.

While it is clear that this complex (P l. 191 a) extends south, beyond our property line, even within the excavated area we have found seven separate structures, temporarily labeled A through G. F appears to be of the late 5th or early 4th c. B.C., with its upper walls robbed out. A nearby monument base (?), of which only the lower foundations were recovered, was set deeply into the underlying prehistoric levels. E is still covered by alluvial clay and will be excavated in another season. Of more immediate interest, A, B, C, D and G appear to have been set in some relationship to an open courtyard of which only part has been exposed. Building B, the most fully explored, is remarkably well preserved, with two rooms facing south onto the court, each with its own doorway. Stairs in the western room indicate that the building had a second storey, covered by a sloping roof (indicated by the fallen tiles found in the room). On the floors were goblets, plates, lamps and other materials, presently dated within the range of ca. 250-150 B.C. We also found evidence for a somewhat later occupation at a higher level in this room.

Almost tangent to the eastern wall of Building B is D, a remarkable round building (P l. 191 c) preserved five courses high, with an exterior diameter of ca. 5.50 m. It is one of the few structures of its shape known from this period in Crete. We do not yet know how or if the side walls were carried up to roof level, or what the function of the building was; but the care and accuracy with which it was built indicate its relative importance. From the entrance of Building D we can look to the south to C, across the court. This is another unusual structure, without doubt an altar (P l. 191 b). Set on a krepidoma dating perhaps as early as the late 5th c. B.C., it underwent at least two remodel-

ings during some three or more centuries of use. Proof of its function lies in the quantity of burnt bone found within, on top of, and alongside it. Another prime indication of its use is a terracotta bull, 0.27 m. long (P l. 191 d) found standing on the southern end of the altar, maintaining a vigil which lasted more than 2,000 years.

West of the altar, still largely obscured by unexcavated sand, is G, which consists partially of a retaining wall on the northeast. To the north, and perhaps connected with it, was a large room with a bench along its outside wall (as in Building B), facing onto the court. The main wall, set on extremely deep and well-made foundations, has been robbed out, although substantial portions of the north and west walls still stand. Further work must be done here before the building sequence is clear, but it does seem that we are dealing with a monumental structure associated directly with the altar to the west, a relationship not uncommon to temple-altar complexes. Red-painted guttae pendant from a possible regula fragment found near here could belong to this or a neighboring building. In any case, the range of dates for the group of buildings, based on pottery and lamps (no coins have been found so far), is the late 5th c. B.C. through the 1st c. A.D. The latter part of this period represents a reuse, destruction, and possible looting of the area following its acme during the Hellenistic period.

Three probes should be mentioned briefly. The first penetrated to bedrock in the southeastern corner of the property. The trench was set in over Building F, described above, thus exposing the sturdy foundations of the structure, which were set upon a series of at least three successive periods of Middle and Late Bronze Age occupation. The second probe was a westward extension down the cliffside of Trench I B, excavated in 1976 in the northernmost part of the expropriated land. Here, between a series of heavy retaining walls which provided support for the upper structure, was discovered a rich collection of MM III style pottery including numerous restorable vessels. The final probe was carried out in the southwestern corner of the property, partially straddling the western wall of Building A. On the final day of excavation, at a level some 2.5 m. below the surface of the Hellenistic court surface, we exposed here a wide Minoan wall that seems to have retained a broad ramp with steps, of significantly larger proportions than those found elsewhere on the site.

General perspectives

Our program of exploration in new areas and expansion of old ones undertaken in 1977 has produced further insights into this major Minoan town

which flourished during the Middle and Late Bronze Ages. Within this settlement, which is fortunately largely free of later intrusions, we are attempting to trace the stages of building and remodelling, of which there are many in almost all areas tested so far. Fortunately, pottery deposits which differ stylistically can often be related to successive architectural phases. From the pottery alone we are learning that Kommos was closely connected with regional Mesara culture as well as with other areas further afield. A probable Linear B sign on a pot's handle, for instance, a rare occurrence in Crete outside of Knossos, implies connections with the northern coast. A sherd definitely from the Cyclades suggests trade; and now we have found sherds of Cypriot style representing pots probably brought overseas to Crete, which would make Kommos one of the few Cretan sites at which Cypriot wares have been discovered.

Located compactly in the southern part of the site, moreover, is the recently discovered classical-Hellenistic complex, a remarkably well-preserved group of buildings surrounding a court, within which was an altar. The altar, of course, has definite religious associations; but whether the complex was primarily religious or civic remains to be determined through further excavation. The limited sounding made here in deep prehistoric levels, exposing what presently appears to be part of a monumental stepped ramp, confirms the importance of this area during at least two major historical periods.

JOSEPH W. SHAW

MALIA

Atelier de sceaux

Jean-Claude Poursat a effectué un nettoyage complémentaire sur l'emplacement de l'atelier de sceaux fouillé par A. Dessenne en 1956 (cf. BCH 81 (1957), p. 693-695; CRAI 1957). Des sondages, en 1965, avaient déjà permis de préciser la stratigraphie de cette zone et la chronologie de l'atelier (BCH 90 (1966), p. 1015-1017). Les travaux de nettoyage de 1977 avaient pour but: 1. de préciser l'emplacement exact du ou des ateliers; 2. de déterminer s'il s'agissait d'ateliers isolés ou faisant partie d'un ensemble; 3. de recueillir de nouveaux éléments concernant la technique, l'outillage et la chronologie.

Malgré la disparition d'un certain nombre de données en raison des fouilles antérieures et en dépit du bouleversement de toute la zone, partiellement réoccupée au MR III et traversée par un talus

construit à époque moderne, les résultats ont été extrêmement satisfaisants, dans la mesure où ils ont permis de reconstituer le plan général du bâtiment où se trouvait l'atelier, de situer l'emplacement de l'atelier dans ce bâtiment, et d'apporter quelques précisions concernant la technique de fabrication des sceaux.

1. Le bâtiment

La découverte la plus intéressante de cette campagne est que l'atelier, n'était ni un simple réduit sommairement aménagé, comme l'avait pensé Dessenne à proximité des bâtiments du Quartier Mu, ni une pièce consacrée à l'artisanat dans un ensemble officiel ou de type palatial, mais qu'il faisait partie d'un bâtiment de dimensions réduites (10 × 7 m. environ) qui constituait à la fois le lieu d'habitation et de travail du graveur. Celui-ci disposait donc d'une demeure indépendante, construite de manière soignée (sols et murs stuqués, dallage en "mosaïko"), et à l'intérieur de laquelle s'exerçait son activité (Pl. 192 a).

Le bâtiment, de forme grossièrement rectangulaire, avec les redans d'usage, s'organisait autour d'une courette dallée et stuquée, au N.O. prolongée, au S.E. par un large compartiment simplement stuqué, très endommagé par les bouleversements successifs de la zone, et qui constituait vraisemblablement une pièce séparée.

Toute la partie Est constituait une aile de bâtiment de plan très régulier et symétrique. Partant de la courette, 2 escaliers encadraient un vestibule dallé séparé de cette courette par une porte; de part et d'autre des cages d'escalier, une pièce carrée occupait chacun des angles NE. et SE.

Le vestibule dallé donnait accès, au Sud, à un dépotoir sous escalier qui avait livré, en 1965, une quantité importante de tessons, et, au Nord, à un placard sous escalier par l'intermédiaire duquel on accédait à la pièce sommairement aménagée au-dessus du rocher et contenant deux auges, dans laquelle Dessenne voyait l'atelier principal, mais analogue en réalité aux pièces de communs du Quartier Mu. La pièce carrée de l'angle SE. était pour sa part stuquée (avec cavité stuquée au centre); elle communiquait avec la salle située au Sud de la courette.

2. L'atelier

Les recherches de 1977 ont permis de parvenir aux conclusions suivantes:

— il n'a pas existé d'atelier dans la zone basse (zone Ouest). Les très nombreux fragments de sceaux, gravés et non gravés, et les chutes ont été retrouvés là dans les couches de surface, mêlés aux tessons MR III. Dans les couches archéologiques inférieures, du MM, aucun fragment n'a été recueilli. Il ne fait aucun doute que les découvertes de cette zone sont dues à un

glissement des vestiges archéologiques de la partie supérieure (Est) du terrain.

— quant aux trois réduits mentionnés par Dessenne, l'un correspond à la partie nord de la courette stuquée et dallée, un autre est extérieur au bâtiment, la situation du 3 (abri pour animaux), auquel on n'accédait que par un placard sous escalier, exclut la présence d'un atelier. En fait l'aire de dispersion des objets, chutes et outils, trouvés par Dessenne, indique clairement que l'atelier ne pouvait se trouver qu'à l'étage, au-dessus de réduit de l'angle NE.

3. Chronologie

La zone même de l'atelier ayant été entièrement fouillée par Dessenne, et le matériel retiré, aucun élément nouveau, pour la céramique, n'est intervenu par rapport aux sondages de 1965 qui avaient permis de dater les sceaux du MM II.

L'étude architecturale, cependant, a fourni des éléments précieux. Le bâtiment apparaît en effet comme plus récent que les autres constructions de cette zone, et s'est édifié sur des constructions antérieures du MM. Il n'a d'autre part pas été abandonné, mais a subi une violente destruction avec incendie, contemporaine sans aucun doute de celle du quartier Mu. Sa période de vie, relativement courte, semble donc bien se placer à l'intérieur du MM II.

4. Le matériel de l'atelier

Treize fragments de sceaux, tout à fait comparables à ceux trouvés par Dessenne, ont encore été trouvés,

principalement en surface dans la zone Ouest; ainsi que plus de 120 fragments de sceaux ébauchés mais non encore gravés (P l. 192 b) cassés en cours de fabrication, et de nombreux morceaux de stéatite brute et de cristal de roche. Ce matériel a permis de préciser les observations concernant le passage à l'utilisation de pierres plus dures que la stéatite (agate, jaspe, cristal de roche), liée à un progrès de l'outillage (foret tubulaire en bronze — dont un exemplaire a été découvert — utilisé à la fois pour le percement du canal de suspension et pour la gravure).

5. Le bâtiment Ouest et la "réoccupation"

Dans l'angle NO. de la fouille, on a retrouvé un mur MR III dont une partie, qui recouvrait la courette de l'atelier, avait été vue et démontée par Dessenne. A l'Ouest de ce mur, une sorte de fosse ou couche de remblai contenait une quantité considérable de tessons MR III (P l. 192 c), qui se trouvaient également en surface en contrebas du talus, avec, notamment des vestiges de matériel cultuel: table d'offrandes tripode et fragments avec cornes de consécration. Cette découverte montre l'intérêt exceptionnel de ce secteur pour l'étude de la "réoccupation" du site au MR III.

Un bloc d'argile portant une dizaine d'empreintes de sceaux (bouquetin tête tournée, encadré de rameaux de feuillage) provient de ce contexte.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χανίων

Το 1977 τέλειωσαν οι εργασίες συγκόλλησης των περισσότερων κεραμικών ευρημάτων από τις ανασκαφές της χρονιάς και συνεχίστηκε η συστηματική μελέτη της κεραμικής από τις ανασκαφικές έρευνες στο Καστέλλι Χανίων (1968-1973), η οποία ξανάρχισε από το 1976. Επίσης προχώρησε με γοργό ρυθμό η καταγραφή όλων των ευρημάτων του 1977. Η ταχεία πρόοδος της εργασίας οφείλεται κυρίως στις επιστημονικές βοηθούς Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Βάννα Νινιού και Αλκμήνη Ψιλοπούλου, καθώς και στον εξαιρετικό τεχνίτη — συγκολλητή Κ. Κωνσταντάκη και τις βοηθούς — συγκολλητρίες Κ. Κωνσταντάκη και Ι. Βαρδάκη.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Καστέλλι Χανίων

Πλατεία Αγίας Αικατερίνης

Συνεχίστηκε για πέμπτη χρονιά η κοινή Ελληνο-σουηδική έρευνα στην πλατεία Αγίας Αικατερίνης, με διευθυντή ανασκαφής τον Γ. Τζεδάκι. Πήραν μέρος από τη σουηδική πλευρά οι Erik Hallager, Jesper Laursen, Gunhild Viden, Maria Bruun, Margareta Lindstrom, Nanna Westergard-Nielsen και από την ελληνική οι επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Βάννα Νινιού και Αλκμήνη Ψιλοπούλου, ενώ αρχιτεχνίτης ήταν ο εξαιρετικός έμπειρος Σπ. Βασιλάκης. Συνολικά ανοίχθηκαν πέντε (5) τάφροι στα ανατολικά, νότια και δυτικά της ανασκαφής 1973/76.

Τάφρος 11 (διαστ. 3,05/3,80 × 7 μ.) (Σχ έ δ. 1). Βρίσκεται ανατολικά της 10 και βόρεια της 12, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Κάλυπτε το μεγαλύτερο τμήμα του δωματίου Ε (εκτός από τη δυτική γωνία του που αποκαλύφθηκε στην τάφρο 10) και μέρος του δωματίου Μ. Το βόρειο τμήμα της τάφρου είχε σκαφτεί το 1965 στη διάρκεια των δοκιμαστικών ερευνών στην πλατεία και είχε ξανά επιχωθεί (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 425-427). Μετά την αποχώμα-τωση αποκαλύφθηκε μέρος του εξωτερικού τοίχου άλλου ΥΜ Ι κτιρίου προς Β.

Τον υπόλοιπο χώρο, στα νότια, μέχρι βάθος 0,45-0,75 μ., κάλυπτε σύγχρονη επίχωση με κλίση από Β. προς Ν., που μάλλον χρησιμοποιήθηκε για να ισοπεδωθεί η επικλινής περιοχή.

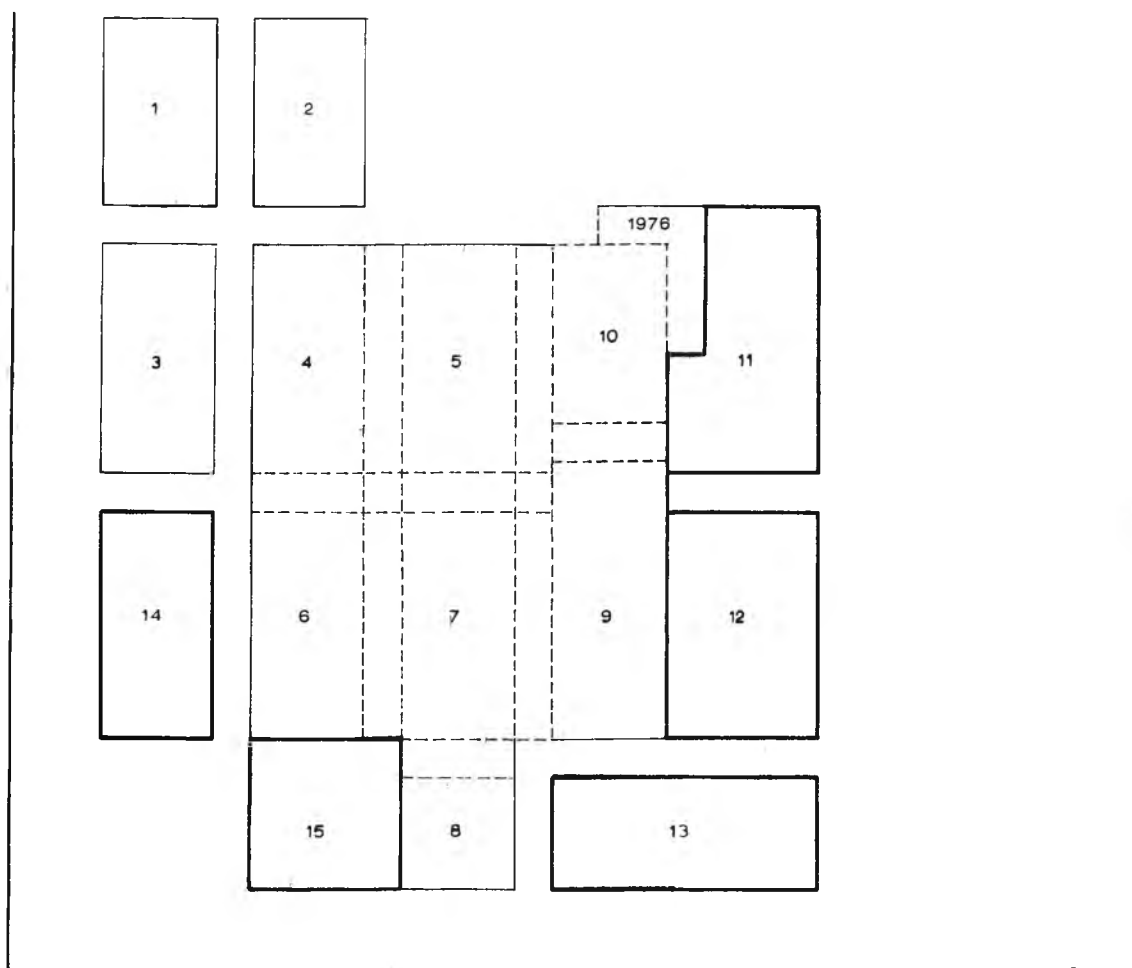
Από κάτω σκάφτηκαν καίρια μινωικά στρώματα:

Στρώμα 3 (μέχρι 1,20-1,34 μ. βάθος) της ΥΜ ΙΙΙ Β/Γ περιόδου. Αποκάλυψε το μεγαλύτερο μέρος ενός δωματίου — μάλλον μαγειρείου — πάνω στο χωματένιο καμένο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν in situ μια χύτρα και ένας μικρός πήλινος φούρνος (Πί ν. 193 α). Ακριβώς από κάτω (0,03 μ. βαθύτερα) υπήρχε άλλο παλιότερο δάπεδο (πάχ. 0,05 μ.) με έντονο κάψιμο, στάχτες και στρωμένα όστρακα, κατά τόπους. Πάνω και στα δυο δάπεδα βρέθηκαν πήλινα πηνία και χάλκινο μαχαίρι (στο δεύτερο). Το δωμάτιο περιόριζαν πηλόχτιστοι τοίχοι, οι τρεις από τους οποίους φανερώθηκαν φέτος, ενώ μέρος του τετάρτου είχε βρεθεί το 1976. Στη νοτιοανατολική γωνιά υπήρχε η είσοδος, φραγμένη υστερότερα από πρόχειρο τοιχάριο μετά την αφαίρεση του οποίου βρέθηκαν in situ κάρβουνο και στάχτες από το ξύλινο κατώφλι.

Στρώμα 4 (μέχρι 1,20-2 μ. βάθος) της ΥΜ ΙΙΙ Α/Β περιόδου. Είχε ταραχτεί από τρεις λάκκους (Ε, F, G) κι έσωζε τμήμα από δυο προχειροφτιαγμένους λασπότοιχους σχεδόν κάθετους μεταξύ τους.

Στρώμα 6 της ΥΜ ΙΒ περιόδου. Χαρακτηριζόταν από σκούρο καστανό-βυσσινί χρώμα με άφθονα κομμάτια κίτρινου πηλού, πολλές πέτρες, έντονο κάψιμο και μεγάλα κομμάτια κάρβουνο. Η κοκκινωπή απόχρωση οφείλεται στις διαλυμένες πλίθρες. Από την αρχή του στρώματος άρχισαν ν' αποκαλύπτονται οι τρεις τοίχοι του δωματίου Ε (ο τέταρτος είχε φανεί το 1976), με πλίνθινη ανωδομή και πέτρινο θεμέλιο, και σε βάθος 2,11-2,35 μ. το χωματένιο, καμένο δάπεδο. Πάνω σ' αυτό βρέθηκαν in situ γύρω στα 24 σπασμένα αγγεία, μεγάλα κομμάτια καμένου ξύλου και 38 πήλινα βαρίδια, σφαιρικά ή μακρόστενα (Πί ν. 193 β). Το δωμάτιο έχει διαστάσεις 2,50 × 2,90 μ. και φαίνεται ότι χρησίμευε ως αποθήκη. Κατά μήκος του βορειοανατολικού τοίχου στέκονταν τρία πιθάρια, ενώ δύο άλλα βρέθηκαν πεσμένα. Αν προστεθούν και τα αγγεία που είχαν βρεθεί το 1973 στη δυτική γωνία του δωματίου, υπήρχαν εδώ συνολικά γύρω στα 50 αγγεία, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν μια πήλινη λάμπα, ένα δακτυλίσχημο, καθώς και δύο ψευδόστομοι κι ένα φλασκι (Πί ν. 193 γ-δ). Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν δύο πινακίδες της Γραμμικής Α γραφής, από τα σημαντικότερα ευρήματα της φετινής ανασκαφής. Επίσης, όστρακα από μόνωτα κύπελλα του εναλλασσόμενου ρυθμού, σπάνια στην Κρήτη, που όμοια βρέθηκαν στα Κύθηρα (Coldstream-Huxley, Kythera 1972, σ. 291-305) και δείχνουν τουλάχιστον εμπορική επικοινωνία των δύο περιοχών με πιθανότερο κέντρο παραγωγής του κεραμικού αυτού τύπου το χανιώτικο χώρο.

Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου ανοίγεται είσοδος στο δωμάτιο Μ (βλ. τάφρο 12).

Σχέδ. 1. Χανιά. Καστέλλι. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Ελληνοσουλδική ανασκαφή.

Τάφος 12 (διαστάσεις 4×6 μ.) (Σχέδ. 1). Χαράχτηκε νότια της 11 με προσανατολισμό Β. προς Ν.

Από το επιφανειακό κιάλας στρώμα βρέθηκαν αρκετά κεραμικά δείγματα σχεδόν όλων των εποχών. Κάτω από το στρώμα αυτό αποκαλύφθηκε μέρος νεότερου δωματίου με τσιμεντένιο δάπεδο.

Δύο βενετσιάνικοι τοίχοι βρέθηκαν σε βάθος 0,96-1,30 μ. Ο ένας, που συνεχιζόταν και στην τάφο 13, προχωρούσε μέχρι τα μινωικά δάπεδα, μέρος των οποίων κατέστρεψε (Σχέδ. 2, αριθ. 16). Στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο ανήκαν διάφοροι τοίχοι και μερικά αλλεπάλληλα δάπεδα (σε βάθος 1,70-1,92 μ.) που αφαιρέθηκαν. Απομεινάρια δύο ακόμη τοίχων, σε βάθος 2,05-2,20 μ., ανήκαν στην ΥΜ ΙΙΑ περίοδο. Το μεγαλύτερο μέρος της τάφου καταλαμβάνονταν από λάκκους σύγχρονους και μινωι-

κούς. Ο μεγαλύτερος απ' αυτούς (Σχέδ. 2, αριθ. 9) έδωσε άφθονη κεραμική και αποκάλυψε την αρχή ενός ελληνιστικού πηγαδιού σε βάθος 2,90 μ., που δεν ερευνήθηκε. Από λάκκο επίσης προέρχεται κομμάτι ενεπίγραφου αμφορέα Γραμμικής Β με τα ιδιογράμματα Κα — Κα.

Μετά την αφαίρεση όλων των μεταγενέστερων αρχιτεκτονικών λειψάνων, αποκαλύφθηκε ένα μικρό, σχεδόν τετράγωνο δωμάτιο (Ο) ΥΜ Ιβ, με πλακόστρωτο δάπεδο, που περιβάλλεται από μισοκαταστραμμένους τοίχους. Στη νότια πλευρά του δωματίου βρίσκεται ένα μεγάλο κατώφλι in situ, που πιθανώς αποτελεί και την εξωτερική είσοδο του κτιρίου. Κάτω από το πλακόστρωτο του δωματίου Ο συνεχίζεται ο αποχετευτικός αγωγός του κτιρίου, ενώ ΝΔ. του δωματίου Ο, και αρκετά χαμηλότερα, βρέθηκε τμήμα άλλου πλακόστρωτου με κατώφλι,

που πρέπει να συνεχίζεται και στο δωμάτιο Η. Το δωμάτιο Ο οδηγούσε πιθανότατα στη σκάλα που ανέβαζε στον όροφο. Από τον ίδιο χώρο μπαίνει κανείς από μια είσοδο σ' ένα στενόμακρο διάδρομο (δωμάτιο Ν) που βρίσκεται στ' ανατολικά. Ο διάδρομος αυτός, μεγάλο μέρος του οποίου έχει καταστραφεί από το λάκκο 9, οδηγεί με δεύτερη είσοδο στον αποθηκευτικό χώρο κάτω από τη σκάλα. Γύρω απ' αυτή την είσοδο βρέθηκαν πεσμένα, προφανώς από τον όροφο, 14 άωτα, ημισφαιρικά και κωνικά κύπελλα. Ο ΒΑ. τοίχος του διαδρόμου Ν έχει πήλινο επίχρισμα που σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Ο τοίχος αυτός χωρίζει το διάδρομο από ένα άλλο δωμάτιο (Μ), αρκετά μεγάλο σε σύγκριση με τα υπόλοιπα ($3,80 \times 5 \mu.$), και το οποίο δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη ολόκληρο. Το υπόλοιπο μισό συνεχίζεται κάτω από τον άσκαφο χώρο, στ' ανατολικά.

Στο μέσο, όπως φαίνεται, του δωματίου υπάρχει μια περιέργη, υπερυψωμένη «πλατφόρμα», ύψ. 0,15 μ. περίπου, τετράπλευρη, κατασκευασμένη από πηλό και καλυμμένη από σκληρό πήλινο επίχρισμα (Π ι ν. 193 ε). Στη μια πλευρά της υπήρχε καμένο ξύλο. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν πολλά καρβουνοποιημένα κομμάτια ξύλου και περίπου 30 ολόκληρα αγγεία, τα περισσότερα σπασμένα (Π ι ν. 193 στ). Απ' αυτά τα πιο χαρακτηριστικά είναι ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας (Π ι ν. 194 α) με διακόσμηση φυτικού ρυθμού, μια μεγάλη πρόχους και ένα κύπελλο με προχολή (Π ι ν. 194 β). Από τα υπόλοιπα, τα περισσότερα είναι κωνικά κύπελλα και μερικά τριποδικά.

Στη δυτική πλευρά του δωματίου Μ βρίσκονται δύο εισοδοί. Η μια απ' αυτές οδηγεί στο δωμάτιο Ε και η άλλη στο διάδρομο νότια του ίδιου δωματίου. Κοντά στη δεύτερη είσοδο υπήρχε ένας πέτρινος χειρόμυλος. Στο πάτωμα του διαδρόμου βρέθηκε μια προχοΐσκη και ένα καταστραμμένο χάλκινο αγγείο. Και στις δύο εισόδους ανάμεσα στις παραστάδες υπήρχε καμένο ξύλο.

Τάφρος 13 (διαστ. $7 \times 3 \mu.$). Βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του τώρα σκαμμένου χώρου, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Επιφανειακά (βάθος 1 μ.) αποκαλύφθηκε ένας βενετσιάνικος τοίχος, που έκοβε σχεδόν στο μέσο την τάφρο κατά πλάτος και είχε καταστρέψει έναν ΥΜ ΙΙΒ τοίχο και δάπεδα από χαλίκια. Άλλα νεότερα λείψανα ήταν δύο αγωγοί ύδρευσης: ο ανατολικός σε βάθος 1,14-1,44 μ. και ο δυτικός σε βάθος 1,10-1,28 μ. Στα 1,27 μ. βρέθηκε τμήμα αρχαϊκού τοίχου, που είχε καταστραφεί από νεότερο λάκκο και από το βενετσιάνικο τοίχο.

Στην ΥΜ ΙΙΓ περίοδο χρονολογήθηκαν δύο χαλκόστρωτα δάπεδα.

Το πρώτο στα Α. του βενετσιάνικου τοίχου (1,65

μ.), καταστραμμένο από αυτόν και δύο νεότερους λάκκους και το δεύτερο στη νοτιοδυτική γωνία (1,78 μ.). Αποκαλύφθηκαν ακόμη δύο όμοια δάπεδα, της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου, το ένα σε βάθος 1,40 μ., καταστραμμένο από το βενετσιάνικο τοίχο και δύο λάκκους, ένα νεότερο κι ένα γεωμετρικό, και το άλλο σε βάθος 2,14 μ.

Στην ίδια περίοδο ανήκουν έξι δάπεδα από χτυπητή γη. Τα τρία από αυτά βρίσκονταν στη βορειοδυτική γωνία της τάφρου, το ένα πάνω στ' άλλο (βάθη: 1,92, 1,95, 1,99 μ.) και κατά τόπους καταστραμμένα από τρεις λάκκους, ένα σύγχρονο και δύο ΥΜ ΙΙΓ.

Στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο ανήκαν και τρεις τοίχοι, από τους οποίους ο ένας ήταν στα Δ. της τάφρου (1,40-1,81 μ.), ενώ οι άλλοι δύο σώζονταν σε μεγάλο μήκος και γωνίαζαν με κατευθύνσεις από ΒΑ. προς ΝΔ. και από ΝΔ. προς ΒΔ. (1,45-1,89 μ.). Από την ΥΜ ΙΒ περίοδο σώζεται τμήμα δωματίου, του Ρ, στα ΒΑ. της τάφρου, με πλακόστρωτο δάπεδο (2,80 μ.). Ο ένας τοίχος του και το δάπεδο έχουν καταστραφεί από πολύ μεγάλο λάκκο (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 20), που περιείχε όστρακα ΥΜ ΙΙΒ, ΥΜ ΙΙΑ και ΥΜ Ι περιόδου. Το δωμάτιο αυτό πιθανότατα ανήκει σε άλλο κτίριο της ίδιας περιόδου.

Ο χώρος στα Β του δωματίου Ρ καλύπτεται από ΥΜ ΙΙΒ δάπεδο, που θα ερευνηθεί μελλοντικά. Η τάφρος έδωσε, συνολικά, 13 ολόκληρα αγγεία τα περισσότερα σκουτέλια, ένα σφραγιδολίθο από στεατίτη, από τον ΥΜ ΙΙΒ λάκκο 17 και άλλα μικρά ευρήματα.

Τάφρος 14 (διαστ. $6 \times 3 \mu.$). Βρίσκεται στα Δ. του ανασκαφικού χώρου. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα, σε βάθος 1,15 μ., δύο βενετσιάνικοι τοίχοι (Σ χ έ δ. 2, αριθ. 7 και 10) είχαν καταστρέψει τμήματα μινωικών.

Από την ΥΜ ΙΙΓ περίοδο βρέθηκαν δύο αλληπάλληλα δάπεδα από πηλό στη βορειοδυτική γωνία της τάφρου, καταστραμμένα κατά τόπους από σύγχρονους λάκκους (1,20 και 1,40 μ. βάθος). Στην ΥΜ ΙΙΒ χρονολογείται δάπεδο από πηλόχωμα και με ίχνη καψίματος, που καλύπτει μεγάλο χώρο στο μέσο περίπου της τάφρου (2,40-2,51 μ.). Με αυτό το δάπεδο συνδεόταν ένας ΥΜ ΙΙΒ τοίχος (1,13 μ.), με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ.

Δύο άλλοι τοίχοι, που γωνιάζουν στα ΒΑ. της τάφρου με κατευθύνσεις από Δ. προς ΒΑ. και από ΒΑ. προς ΝΑ. πρέπει να ανήκουν στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, αλλά ξαναχρησιμοποιήθηκαν στην ΥΜ ΙΙΒ. Αυτό το συμπέρασμα βγήκε μετά την αφαίρεση τμήματος του ενός τοίχου (στη γωνία), που βρισκόταν πιο ψηλά από τον άλλο (1,20-1,59, ενώ ο άλλος 1,60-2,60 μ.) και χρονολογήθηκε στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο. Ακριβώς κάτω από αυτόν αποκαλύφθηκε ο ΥΜ Ιβ τοίχος, που συνδέεται με τους

υπόλοιπους του κτιρίου. Δίπλα και κάτω από αυτόν τον τοίχο, βρέθηκε οχετός (2,35-2,64 μ.), κατασκευασμένος από σκληρό μείγμα πηλού με καστανόχωμα. Η ανασκαφή της τάφρου δεν έχει τελειώσει και πρέπει να συνεχιστεί για να φανεί η μορφή του ΥΜ Ιβ κτιρίου εδώ.

Η τάφος αυτή έδωσε εννέα ολόκληρα αγγεία και ένα μεγάλο πιθάρι με σχοινοειδή διακόσμηση, *in situ*, πάνω σε πάτωμα στη βορειοδυτική γωνία της τάφρου (2,90 μ.). Επίσης, σε διαταραγμένο στρώμα (όστρακα ΥΜ ΙΙΒ, ΥΜ ΙΙΑ και ΥΜ Ι), βρέθηκε πήλινο πώμα, με έξι σφραγίσματα, με παράσταση ζώου.

Τάφος 15 (διαστ. 4 × 4 μ.). Ανοίχτηκε στα ΒΔ. του χώρου. Ένας σύγχρονος αγωγός αποκαλύφθηκε ακριβώς κάτω από το επιφανειακό στρώμα (1,41-1,52 μ.). Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ΥΜ Ιβ τοίχου (1,36-1,85 μ.) της τάφρου 14, ενδιάμεσα καταστραμμένου από το βενετσιάνικο τοίχο και από το λάκκο (βλ. Σχ έ δ.), με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. Δίπλα σ' αυτόν τον τοίχο, στη βορειοανατολική γωνία της τάφρου, βρέθηκαν τέσσερα αλληπάλληλα δάπεδα (1,91-2,16 μ.). Τα τρία από χτυπητή γη και το ένα από χαλίκια, που χρονολογήθηκαν στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο. Στην ίδια περίοδο ανήκε πάτωμα από χτυπητή γη, που αποκαλύφθηκε στα Δ. του τοίχου (2,47-2,62 μ.). Επειδή δεν υπήρχε χρόνος για το κανονικό σκάψιμο της τάφρου, ανοίχτηκε στα Δ. δοκιμαστική τομή. Μετά από τρία αλληπάλληλα πήλινα δάπεδα (2,56-2,68 μ.), ΥΜ ΙΙβ και ΥΜ ΙΙΑ περιόδου, αποκαλύφθηκε το πλακόστρωτο πάτωμα της ΥΜ Ιβ εποχής. Στην τομή αυτή βρέθηκαν τέσσερα ολόκληρα αγγεία, από τα οποία ένα είναι αμφορέας μινιατούρα και ένα γεφυρόστομος σκύφος (Π ί ν. 194 γ).

Οικόπεδο Σουβαρή

Το οικόπεδο Σουβαρή βρίσκεται στο λόφο του Καστελλίου Χανίων, στην οδό Τσαγκαρόλων (πάροδο της Κανεβάρο) στη θέση του αριθμού 7. Στη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα πήραν μέρος οι επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας Μ. Ανδρεάδης-Βλαζάκης, Σταυρούλα Μαρκουλάκη και Γιολάντα Μπαλτασαβιά, ενώ αρχιτεχνίτης ήταν ο Σπ. Βασιλάκης.

Ανοίχτηκαν δύο τάφοι, διαστ. 3 × 3 μ. Κάτω από οικοδομικά λείψανα νεότερων εποχών (πιθανόν τουρκοκρατίας), αποκαλύφθηκε μέρος υστερορωμαϊκού κτιρίου, πιθανότατα βαλανείο (Π ί ν. 194 δ). Αρχίζει από βάθος 0,67-0,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Αποτελείται από ένα τετράπλευρο κτίσμα ισοδομικής πέτρινης τοιχοδομίας με εγγεγραμμένη αψίδα, εσωτ. διαμ. 2,40 μ., από τούβλα. Το τοίχωμα της αψίδας είναι επιχρισμένο με χον-

δρές επάλληλες στρώσεις από υδροκονίαμα, και σώζεται ακέραιο, 1 μ. περίπου πάνω από το δάπεδο. Ακόμα παχύτερες στρώσεις από το ίδιο υλικό αποτελούν το δάπεδο που βρίσκεται 2 μ. περίπου βαθύτερα από την επιφάνεια του όλου κτιρίου (2,73 μ.). Στις άκρες η αψίδα σχηματίζει οδόντωση και η εσωτερική τοιχοδομία από τούβλα, επιχρισμένη με υδροκονίαμα, συνεχίζεται ευθύγραμμα πια ακολουθώντας την εξωτερική τοιχοδομία.

Στο τμήμα αυτό μπροστά από την αψίδα, που φαίνεται να συνεχίζεται κάτω από τον άσκαφο χώρο και που η παραπέρα έρευνά του είναι αδύνατη εξαιτίας της διπλανής οικοδομής, υπάρχει επίσης δάπεδο από υδροκονίαμα. Βρίσκεται ωστόσο 0,24 μ. βαθύτερα από το δάπεδο της αψίδας, ενώ μια ρωγμή χωρίζει τα δύο δάπεδα. Η ίδια ρωγμή συνεχίζεται στο δυτικό τοίχο του κτιρίου και φαίνεται να προήλθε από καταστροφή της σύνδεσης της αψίδας με τον υπόλοιπο χώρο. Κατά την ανασκαφή αφαιρέθηκαν από το εσωτερικό μεγάλοι πεσμένοι ογκόλιθοι και σπασμένα κεραμίδια. Και στις δύο άκρες της αψίδας βρέθηκε ορθομαρμάρωση. Είσοδος στο χώρο αυτό δε βρέθηκε λόγω της σχετικά περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής.

Εξωτερικά του βαλανείου, στην πλευρά του δυτικού τοίχου, βρέθηκαν δύο κλιμακωτά «θρανία» (σε βάθος 1,44 και 1,66 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα. Πάνω στο ένα βρέθηκαν κομμάτια γυαλιού *in situ*.

Ο τοίχος με τα «θρανία» αποτελεί πλευρά δωματίου που εκτείνεται στα Δ. Η άκρη από το ψηφιδωτό δάπεδο αυτού του δωματίου βρέθηκε σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, πολύ ψηλότερα (0,93 μ.) από το δάπεδο του βαλανείου. Αποτελείται από μεγάλες λευκές, μαρμαρίνες ψηφίδες. Μερικές μπλε ψηφίδες που φάνηκαν στην τομή της τάφρου έδειξαν ότι η παράσταση του ψηφιδωτού αρχίζει από εκεί, ενώ όλο το υπόλοιπο δάπεδο εκτείνεται κάτω από την οδό Τσαγκαρόλων.

Στα χαμηλότερα στρώματα (διαταραγμένα πάντα) του οικοπέδου παρουσιάστηκαν αρκετά μινωικά όστρακα, στοιχείο που μαρτυρεί ότι και αυτή η θέση αποτελούσε τμήμα της μινωικής εγκατάστασης του Καστελλίου.

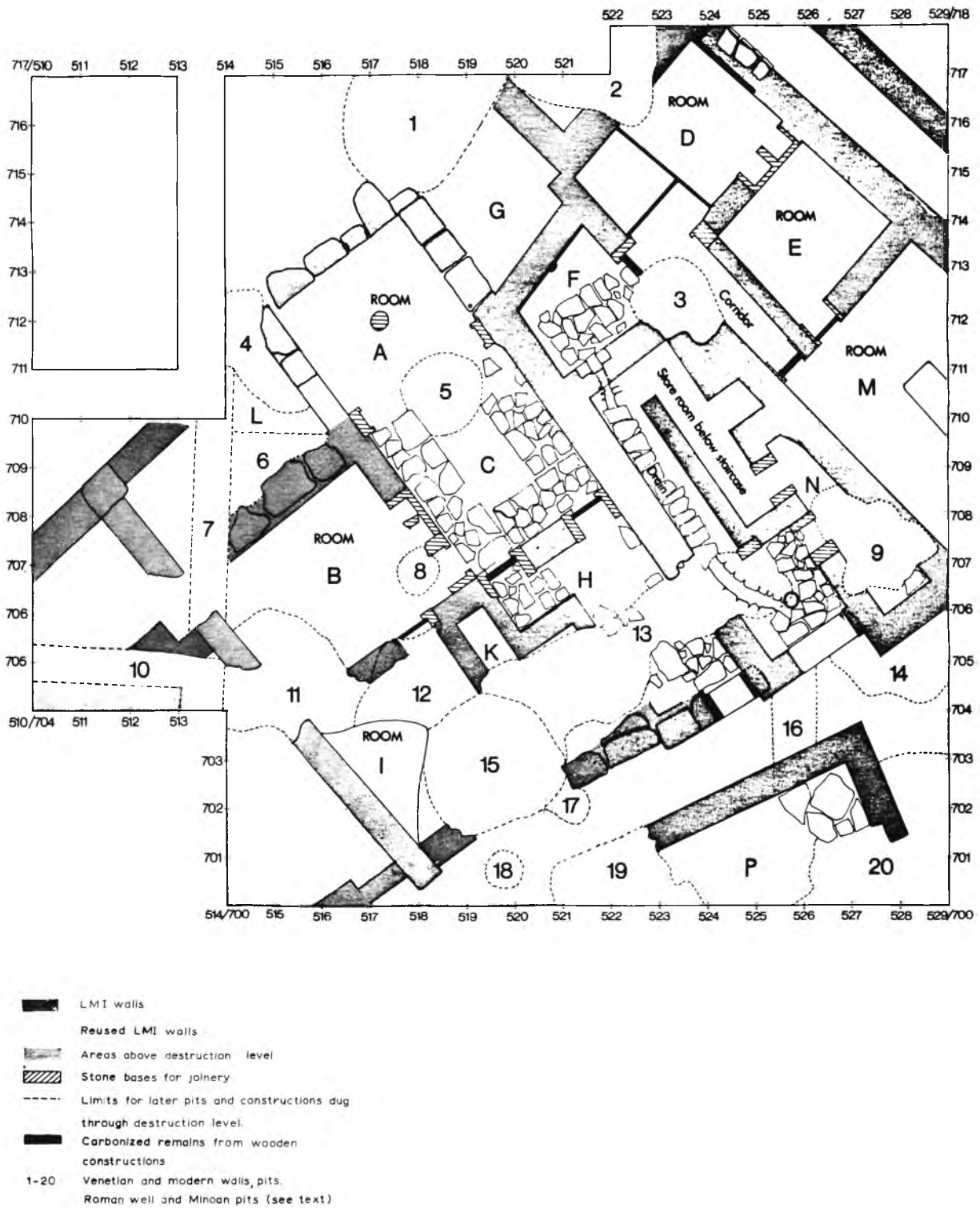
Οικόπεδο Μαθιουδάκη

Η ανασκαφή διενεργήθηκε με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας Αθηνών (Έργο, 1977, σ. 199-204, ΠΑΕ 1977, σ. 455-458).

Πόλη Χανίων

Οικόπεδο Βαρδινογιάννη-Αναστασάκη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων στο οικόπεδο Βαρδινογιάννη-Αναστασάκη, στο κέντρο της πόλης, ανάμεσα στους δρόμους Πλαστήρα και

Σχέδ. 2. Χανιά. Καστέλλι. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Ελληνοσουλδική ανασκαφή.

Αποκορώνου, βρέθηκαν ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη (κομμάτια από υστερορωμαϊκές κολόνες) και κεραμική ρωμαϊκή, ελληνιστική και μινωική.

Στην πρώτη φάση της δοκιμαστικής ανασκαφής πήραν μέρος οι επιστημονικοί βοηθοί της Εφορείας Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Σταυρούλα Μαρκουλάκη και Γιολάντα Μπαλτσαβιά.

Αρχικά έγινε μια τομή στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, όπου είχε μείνει μικρός άσκαφος χώρος. Στην παρειά αυτού του χώρου φάνηκε ένα παραλληλεπίπεδο πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος.

Σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε ρωμαϊκός αγωγός. Αποτελείται από χαμηλά στενά τοιχάρια χτισμένα με τριγωνικά τούβλα και ασβέστη, μεταξύ των οποίων σχηματίζεται ρηχό αυλάκι από υδροκονίαμα, συμπαγές και πολύ λείο, που έκανε τον αγωγό εντελώς στεγανό. Σε μερικά σημεία οι πλευρές του αγωγού σώζονται σε ύψος 0,35 μ., ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του είναι χαμηλότερες. Ο αγωγός βρέθηκε ακάλυπτος, πιθανόν όμως σκεπαζόταν από πλάκες, οι οποίες αφαιρέθηκαν σε νεότερη εποχή. Στη νότια πλευρά του σχηματίζει μια ημικυκλική προεξοχή, σχεδόν ολόκληρη καταστραμμένη. Σώζεται μικρό μέρος του αψιδωτού τοιχαρίου και του πυθμένα από υδροκονίαμα.

Στην ανατολική άκρη, μέσα στον αγωγό βρέθηκαν δύο πεσμένα αρχιτεκτονικά ανθήμια από πωρόλιθο, ενώ στη δυτική βρέθηκε σφηνωμένο ένα επιστύλιο (από πωρόλιθο επίσης).

Σκάβοντας στην παρειά του οικοπέδου, τα χαμηλότερα από τον αγωγό στρώματα έδωσαν ελληνιστική κεραμική, ενώ ακόμη βαθύτερα φάνηκαν μεσομινωικά όστρακα. Σε βάθος 2,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε ένα πρώιμο μεσομινωικό αγγείο (μέσα σ' αυτό κομμάτι οφianού). Πάνω στο παρθένο κίτρινο χρώμα φαινόταν από την αρχή ένα μικρό απομεινάρι λασπόχτιστου τοίχου. Αρχίζει από βάθος 3,30 μ. (από την επιφάνεια του εδάφους) και έχει ύψος 1,24, σωζ. μήκος 1,13 και πάχος 0,44-0,68 μ. Ο τοίχος είναι μινωικός· κατά τον καθαρισμό πάνω απ' αυτόν, στην τομή του οικοπέδου, βρέθηκε μεταξύ των ΠΜ οστράκων και ΠΜ αγνήθα.

Στη δεύτερη φάση της ανασκαφής πήραν μέρος οι επιστημονικοί βοηθοί Σταυρούλα Μαρκουλάκη και Βάννα Νινιδύ με αρχιτεχνίτη τον Σπ. Βασιλάκη.

Η αρχική τάφρος 4×4 μ. και οι προεκτάσεις της αποκάλυψαν ψηφιδωτό δάπεδο πολυτελούς ρωμαϊκού κτιρίου, του τέλους του 3ου αι. μ.Χ. Σωζόταν πολύ μικρό μέρος ενός δωματίου (Α) με κατώφλι εξωτερικής εισόδου από Α. και δύο άλλα μεγάλα δωμάτια (Β, Γ) σχεδόν ολόκληρα. Από τους τοίχους του κτιρίου σώζονται ελάχιστα λείψανα, κάτω από μισό μέτρο, επιχρισμένα με αλληπάλληλες στρώ-

σεις ασβεστοκονιαμάτων. Κοντά στους τοίχους βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες σπασμένων τοιχογραφιών με μεγάλες ταινίες, διάφορων χρωμάτων. Βρέθηκαν επίσης αρκετοί σωροί από πλακίδια μαρμάρου σε ποικιλία σχημάτων και χρωμάτων, που προέρχονταν από την ορθομαρμάρωση του κτιρίου. Το στρώμα καταστροφής περιείχε πολύ μεγάλη ποσότητα σπασμένων κεραμιδιών μεγάλων διαστάσεων. Πάνω στο δάπεδο του δωματίου Α βρέθηκε ένας μικρός μαρμαρίνος πεσσός με κυμάτιο που περιτρέχει τις τρεις πλευρές του. Στο δάπεδο του δωματίου Β βρέθηκε σπασμένο ένα θωράκιο από πωρόλιθο και στο δωμάτιο Γ ένα αρχιτεκτονικό ανθήμιο από το ίδιο υλικό. Στο στρώμα καταστροφής και πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν αρκετά ρωμαϊκά νομίσματα, από τα οποία το καλύτερα διατηρούμενο, που αποτελεί και *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση του κτιρίου, έχει την προτομή του Καίσαρα Μαξιμιανού (286-305 μ.Χ.).

Το ψηφιδωτό βρέθηκε σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Κυριαρχούσα μορφή σ' αυτό είναι ο Διόνυσος, που επανέρχεται στις περισσότερες παραστάσεις.

Η παράσταση του δωματίου Α δε σώζεται, εκτός από μικρό μέρος του πλαισίου με γεωμετρικά σχέδια. Οι παραστάσεις του δωματίου Β (που έχει διαστάσεις $8,10 \times 6,10$ μ.) εν μέρει καταστραμμένες, χωρίζονται σε μεγάλα ορθογώνια παραλληλόγραμμα, καθένα από τα οποία πλαισιώνεται με πλοχμό ή γεωμετρικά σχήματα και όλες μαζί περιβάλλονται από αλυσίδα ρόμβων.

Από τις καλύτερα σωζόμενες παραστάσεις του δωματίου Β είναι:

Παράσταση γυμνού σατύρου που τρέχει (Π ί ν. 195 α) (σώζεται το κάτω μέρος του σώματός του), ενώ πίσω του σε δεύτερο επίπεδο φαίνονται τα πόδια μιας γυναικείας μορφής καθισμένης πάνω σε αιλουροειδές· πιθανόν πρόκειται για αρπαγή νύμφης. Στο πλαίσιο σώζονται οι τελευταίες λέξεις ελληνικής επιγραφής ... *ΔΑΦΝΗΝ ΕΠΟΙΕΙ* (Π ί ν. 195 β).

Παράσταση με κεντρική μορφή τον Διόνυσο στεφανωμένο με αμπελόκλαδο (Π ί ν. 196 α). Δεξιά του ο τραγοπόδης Πάνας. Αριστερά του, δίπλα σε δέντρο διακρίνονται τα πόδια γυναικείας καθισμένης μορφής.

Παραλληλόγραμμα με τραγικές μάσκες, αντιθετικά τοποθετημένες (Π ί ν. 196 β).

Γεωμετρικά κοσμήματα στο δωμάτιο Β (Π ί ν. 197 α).

Στο δωμάτιο Γ (σωζ. διαστ. $6,30 \times 6,20$ μ.), κυριαρχεί μια κεντρική οκταγωνική παράσταση εγγεγραμμένη σε κύκλο, γύρω από την οποία υπάρχουν μικρότερα παραπληρωματικά θέματα διαταγμένα σε τετράγωνα μπορντούρες.

Στο κεντρικό οκτάγωνο υπάρχουν τέσσερις μορφές (Π ί ν. 197 β). Κεντρική μορφή ο Διόνυσος στεφανωμένος, ημίγυμνος, κρατώντας θύρσο. Δεξιά του Σειληνός επίσης με θύρσο. Αριστερά του στεφανωμένος σάτυρος ανασύρει το ιμάτιο της κοιμισμένης Αριάδνης που εικονίζεται μισοξαπλωμένη στο πρώτο επίπεδο της παράστασης. Ο κύκλος γύρω απ' αυτήν αποτελείται από πολύχρωμα φύλλα και διάφορους καρπούς. Στα εσωτερικά τόξα παρεμβάλλονται εναλλάξ ζώα και μάσκες. Τις εξωτερικές γωνίες καλύπτουν ερωτιδείς, κλαδιά και πουλιά (Π ί ν. 198 α-β).

Λεπτομέρεια από το εξωτερικό πλαίσιο στο δωμάτιο Γ, που αποτελείται από αλληλοτενόμενους κύκλους που σχηματίζουν ρόδακες (Π ί ν. 198 γ).

Τις πλευρές όλων των δωματίων περιτρέχει λωρίδα από μεγάλες λευκές ψηφίδες. Οι λευκές ψηφίδες, καθώς και οι χρωματιστές, στα γεωμετρικά κοσμήματα είναι μεγάλες και όλες από πέτρα και χαλίκια, ενώ οι ψηφίδες των παραστάσεων είναι μικρές και όσες έχουν ζωηρά χρώματα είναι από υαλόμαζα.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής ειδικό συνεργείο συντήρησης από τον Χρ. Σκόρδα και τις Λία Τζιεράκη και Δήμητρα Καμαράκη ανέλαβε την αποκόλληση και τη μεταφορά του ψηφιδωτού στο Μουσείο Χανίων.

Νεροκούρου

Συνεχίστηκε η έρευνα του οικοδομικού συγκροτήματος που είχε τυχαία αποκαλυφθεί τον περασμένο χρόνο, ως κοινή ελληνοϊταλική ανασκαφή. Σ' αυτήν πήραν μέρος ο Γ. Τζεδάκις, διευθυντής της ανασκαφής, από ελληνικής πλευράς οι αρχαιολόγοι: δρ. Αθανασία Κάντα, δρ. Χαρά Γεωργίου, Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Βάννα Νινιού, Κατερίνα Μπαξεβάνη, και από ιταλικής (Ινστιτούτο Μυκηναϊκών και Αιγαιοανατολικών Σπουδών Ρώμης): η καθηγήτρια Anna Sacconi, ο καθηγητής Louis Godart, η Lucia Vagnetti και ο Luigi Rocchetti. Φωτογράφος της ανασκαφής ήταν ο Mario Petrarca και αρχιτεχνίτης ο Σπ. Βασιλάκης.

Αρχικά σκάφθηκαν 5 τάφροι, διαστ. 3×3 μ., στα νότια του κτιρίου, που δεν απέδωσαν τίποτα εκτός από ελάχιστα όστρακα. Σε μια απ' αυτές (II) ωστόσο, φάνηκαν μερικές ασβεστολιθικές πλάκες στη θέση τους σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε σε τάφρους περιφερειακά γύρω από το κτίριο που ήδη είχε αποκαλυφθεί, στα πλαίσια των οποίων ολοκληρώθηκε η αποκάλυψή του.

Το πιο ενδιαφέρον τμήμα αποτέλεσε η προέκταση του δωματίου 3 πρώτα προς Α. (τάφρος 9) και ύστερα προς Ν. (τάφρος 24) και Δ. Στο ανατολικό

τμήμα του δωματίου 3 βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου που πέρυσι είχε αποκαλυφθεί στ' ανατολικά του δωματίου 2. Αυτός ο τοίχος όπως φάνηκε αποτελεί το ανατολικό όριο ολόκληρου του κτιρίου. Παρά την εσωτερική του πλευρά βρέθηκαν τρία χτιστά ερμάρια από ακανόνιστες και πλακοειδείς πέτρες.

Στο ένα βρέθηκε σπασμένο αγγείο *in situ*. Στο άλλο, βρέθηκε πιθάρι μισοσπασμένο με τη βάση του προσαρμοσμένη μέσα σε λαξευμένη πέτρινη υποδοχή (Π ί ν. 199 α). Δίπλα, προς Ν., υπήρχε δεύτερο μεγαλύτερο πιθάρι μισοσπασμένο επίσης. Το νότιο τμήμα του δωματίου 3 ήταν θαμμένο κάτω από σωρούς από πέτρες και πλάκες που προέρχονταν από την καταστροφή του ορόφου.

Ανάμεσα στις πεσμένες αυτές πέτρες και πλάκες βρέθηκαν πολλά θραύσματα αγγείων.

Μετά την αφαίρεση των λίθων αποκαλύφθηκε το υπόλοιπο δάπεδο του δωματίου (Π ί ν. 199 β) στην άκρη του οποίου βρίσκονται οι πέτρινες βάσεις δύο ξύλινων κιόνων: είναι κυκλικές, μονολιθικές (ο περίγυρος και η υπερυψωμένη βάση είναι σκαλισμένα ενιαία). Ίχνη από καμένο ξύλο βρέθηκαν στο χώρο αυτό σε βάθος 1,39 μ. Στην ίδια ευθεία με τις βάσεις και την άκρη του πλακόστρωτου βρίσκονται δύο τετράπλευροι πεσσοί «εντοιχισμένοι» στον ανατολικό και δυτικό τοίχο αντίστοιχα. Στο δυτικό τοίχο μετά τον πεσσό, προς Ν., σχηματίζεται μια οδόντωση έτσι ώστε το νότιο τμήμα του τοίχου παρεκκλίνει προς Δ. (μεταγενέστερη προσθήκη μαζί με τη συνέχειά του που περιβάλλει το κτίριο στα Ν.).

Στο αντίστοιχο τμήμα του ανατολικού τοίχου υπάρχουν ακόμη πολλές πεσμένες πέτρες που παρέμειναν για τον τελικό καθαρισμό. Πιθανόν στο χώρο αυτό σχηματίζεται «ράμπα» για πρόσβαση στον όροφο (Β' οικοδομική φάση) που μπορεί να συσχετίζεται με τις πλάκες που βρέθηκαν αρχικά στην τάφρο II.

Νότια του δωματίου 3 υπάρχει στενόμακρος χώρος με δάπεδο από κονίαμα, ο οποίος περιορίζεται από το τμήμα του δυτικού τοίχου μετά τον πεσσό από τον ανατολικό μεγάλο τοίχο με τις πεσμένες πέτρες με τους οποίους γωνιάζει ένας άλλος τοίχος που αποτελεί το νότιο όριο του κτιρίου. Αξιοσημείωτο στην κατασκευή του τοίχου αυτού είναι ότι η θεμελίωσή του είναι χτισμένη από μικρές ακανόνιστες πέτρες, ενώ ψηλότερα έχει μεγαλύτερους ογκολίθους.

Το δάπεδο του χώρου αυτού ήταν καταστραμμένο στα περισσότερα σημεία του. Η υποδομή του, όπως φάνηκε σε τομή, αποτελείται από λεπτή στρώση κόκκινου ηλοχώματος.

Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν πολλά αγγεία, τα περισσότερα σπασμένα, κυρίως άωτα κύπελλα, αμ-

φορείς, πρόχοι και τριποδικά (Πί ν. 200 α-ζ). Όλα είναι άβαφα, οικιακής χρήσης.

Σε τομή που έγινε στη νοτιοανατολική γωνία βαθύτερα από το δάπεδο το στρώμα 3 έδωσε πολλά όστρακα και θραύσματα αγγείων οικιακής χρήσης τα οποία συγκολλήθηκαν. Μεταξύ αυτών ένα πυξιδοειδές από πρασινωπό πηλό και μαύρη διακόσμηση. Το σκάψιμο στην τομή αυτή προχώρησε μέχρι το φυσικό χρώμα. Ίχνη παλιότερης κατοίκησης δε φάνηκαν.

Σε άλλη τομή που έγινε στη νοτιοδυτική γωνία του ίδιου χώρου (χώρος νοτίως κιόνων) βρέθηκε σε βάθος 1,62 μ. ένα ανάβαθο κυκλικό «πηγάδι» χτισμένο από ακανόνιστες πέτρες, διαμ. 1,10 μ., γεμάτο χρώμα που περιείχε πολλά όστρακα. Ο πυθμένας του αποτελείται από πλάκες που βρίσκονται σε βάθος 1,91 μ., κάτω από τις οποίες υπάρχει δεύτερη στρώση από άλλες πλάκες. Ανάμεσά τους μεσολαβεί λεπτή στρώση χρώματος που περιείχε λίγα όστρακα. Η χρήση του προς το παρόν ακαθόριστη, ίσως είναι αποθέτης. Το υπόλοιπο τμήμα του κτιρίου προς Β. δεν έδωσε πολλά στοιχεία γιατί είχε υποστεί σοβαρές καταστροφές από την μπουλντόζα. Στο βόρειο τμήμα του είναι σχεδόν εντελώς καταστραμμένο. Υπάρχουν μερικά απομεινάρια τοίχων και σ' ένα σημείο πλάκες στη θέση τους. Αξιοσημείωτο εύρημα σ' αυτό το χώρο είναι ένας σφραγιδολίθος από οφίτη με ακαθόριστη ακομή παράσταση (Πί ν. 201 α).

Δυτικά του δωματίου 4, το κτίριο ήταν επίσης καταστραμμένο. Εδώ βρέθηκαν μερικά σπασμένα άωτα κύπελλα.

Δίπλα στον ανατολικό τοίχο του σ' ολόκληρο το μήκος του υπάρχει μεγάλη ποσότητα από πεσμένες πέτρες που φαινομενικά σχηματίζουν τοίχο. Το πράγμα ωστόσο δεν έχει ακόμη ξεκαθαριστεί.

Η όλη κατασκευή του κτιρίου δείχνει ότι υπάρχουν δύο οικοδομικές φάσεις. Στην πρώτη φαίνεται ν' ανήκει το κυρίως κτίριο και το δωμάτιο 3, του οποίου η νότια πλευρά με τους πεσσούς και τους κίονες πρέπει ν' αποτελούσε πρόσοψη. Στη φάση αυτή πιθανόν ανήκει και ο «αποθέτης», διότι όπως φάνηκε σε μερικά σημεία οι πέτρες σκεπάζονταν από το κονίαμα του δαπέδου.

Στη δεύτερη φάση ανήκει όλο το νότιο τμήμα που περιβάλλει το στενόμακρο χώρο με το δάπεδο από κονίαμα.

Η τοιχοδομία του τμήματος μετά τους πεσσούς, όπου και σχηματίζεται η οδόντωση, είναι διαφορετική και δείχνει ότι πρόκειται για υστερότερη προσθήκη. Η «ενίσχυση» του ανατολικού μεγάλου τοίχου άλλωστε πρέπει να έγινε στη δεύτερη φάση. Στην ίδια εποχή, οπότε χτίστηκε ο όροφος, το δωμάτιο 3 του ισογείου πέρασε πια σε δεύτερη χρήση, μάλλον αποθήκης, όπως δείχνουν τα πιθά-

ρια που βρέθηκαν εκεί.

Οι δύο φάσεις πρέπει ν' ανήκουν στην ίδια χρονική περίοδο, όπως εξάγεται από την κεραμική (MM III/YM I).

Στα πλαίσια της έρευνας που έγινε στη γύρω περιοχή ανοίχτηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές.

Η Α, σε απόσταση 17 μ. δυτικά του μεγάρου, δεν έδωσε τίποτα εκτός από ελάχιστα όστρακα και λίγα κομμάτια σκουριάς από καμίνευση. Η Β, σε πολύ μεγαλύτερη απόσταση, στα δυτικά δίπλα στο χωματόδρομο, αποκάλυψε μεγάλους ακατέργαστους ογκολίθους. Ίσως ήταν το σημείο όπου γινόταν η κοπή των λίθων και η κατεργασία των πλακών για το χτίσιμο του μεγάρου.

Στην τομή Γ, που έγινε στ' ανατολικά, σε απόσταση 100 μ. περίπου, βρέθηκε τετράγωνο κτίσμα με δάπεδο από υδροκονίαμα. Οι τοίχοι του, χτισμένοι από ακανόνιστους ασβεστολιθικούς δόμους όπως του μινωικού κτιρίου, δεν σώζονται πάνω από το ύψος του δαπέδου (Πί ν. 201 β).

Μπροστά στο δυτικό τοίχο του κτίσματος υπάρχει μια μικρή τετράπλευρη δεξαμενή με εσωτερικά τοιχώματα από χοντρό υδροκονίαμα. Το όλο κτίριο θυμίζει ληνό και όπως φαίνεται από τα λίγα κεραμικά δείγματα δεν ανήκει στο μινωικό κτιριακό συγκρότημα.

Εκτός από τις τομές η έρευνα επεκτάθηκε σε μεγαλύτερη ακτίνα εντελώς επιφανειακά. Στη Β. παρυφή της εθνικής οδού, κοντά στην ανασκαφή, βρέθηκαν πεταμένοι ογκόλιθοι μεγάλου κτιρίου και περισυλλέχτηκαν MM όστρακα.

Σε άλλα σημεία επισημάνθηκαν τοίχοι. Εξάλλου, σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από τον αρχαιολογικό χώρο, κατά τη διάνοιξη της νέας εθνικής οδού, βρέθηκε μινωικό πιθάρι *in situ* και πολλά μινωικά όστρακα, κυρίως από κύπελλα.

Γαβαλομούρι Κισσάμου

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά η έρευνα στο γεωμετρικό νεκροταφείο κοντά στο χωριό Γαβαλομούρι. Σ' αυτή πήρε μέρος η επιστημονική βοήθος της Εφορείας Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και ο αρχιτεχνίτης Σπ. Βασιλάκης.

Η φετινή έρευνα έδωσε δύο ακόμα τάφους (τον IV και V), στη θέση Σφάκα, όπου βρέθηκε πέρσι ο III. Και οι δυο τάφοι είναι θαλαμωτοί, λαξευμένοι στη νότια πλευρά του λόφου, με προσανατολισμό από Ν. προς Β. και την είσοδο προς Ν. Ο δρόμος τους ήταν γεμισμένος με κροκάλες και η είσοδος φράζονταν από όμοιες πέτρες που έπεσαν μέσα στο θάλαμο όταν γκρεμίστηκε η οροφή.

Τάφος IV. Βρίσκεται σ' απόσταση 27 μ. ανατολικά του III. Έχει κοντό δρόμο (μήκ. 1,90, πλ. 0,60, βάθ. 0,88 μ.) και θάλαμο σε ακανόνιστο ελλειψοειδές σχήμα, με διαστάσεις 2,18 × 1,90 μ.

Ο θάλαμος σώζεται σε ύψος 1,14 και ο δρόμος 0,88 μ.

Ήδη από επιφανειακά άρχισαν να βρίσκονται όστρακα, και σε βάθος μόλις 0,16 μ. στη βόρεια πλευρά του τάφου, παρουσιάστηκε το πρώτο αγγείο, ένας αμφορέας (Π ί ν. 201 γ). Συνολικά ο τάφος περιείχε 16 αγγεία όλα εύθραυστα, άλλα ραγισμένα, άλλα σπασμένα, πράγμα που δυσκόλεψε πάρα πολύ τον καθαρισμό τους. Από τ' αγγεία αυτά, 3 είναι μεγάλοι αμφορείς, 2 φλασκία, 3 μινιατούρες φλασκίων, 3 κύπελλα, 1 σκύφος, 2 κρατηροειδή, 1 αμφορίσκος και 1 κρατήρας (με διπλές λαβές) με διαστάσεις πιθαριού (Π ί ν. 201 δ-στ).

Το χώμα του τελευταίου περιείχε γκρίζες και μαύρες κηλίδες που πιθανόν προέρχονται από καύση νεκρού. Αυτά άλλωστε είναι και τα μοναδικά ίχνη ταφής που βρέθηκαν στον τάφο αυτό. Άλλα ευρήματα δε σημειώθηκαν εκτός από δύο πήλινες χάντρες με εγχάρκτη διακόσμηση και τμήμα σιδερένιας πόρπης. Μπροστά στην είσοδο βρέθηκαν τέσσερα όστρακα από μεγάλο αγγείο.

Τάφος V. Δίπλα στον IV, στα ανατολικά του. Ο δρόμος του είναι καταστραμμένος και σώζεται μόνο κοντά στην είσοδο σε μήκος 0,92, πλάτος 0,56 και βάθος 0,47 μ. (Π ί ν. 202 α). Ο θάλαμος, διαστ. 1,28-1,60 × 2,06 × 0,62 μ., έχει ακανόνιστο ελλειψοειδές σχήμα. Ήδη από επιφανειακά άρχισε να παρουσιάζεται όρθιο μεγάλο αγγείο με λεπτά τοιχώματα, αποσαθρωμένο στον πυθμένα του βρέθηκαν καμένα και θρυμματισμένα κόκαλα (Π ί ν. 202 β). Όλα τα αγγεία είχαν τοποθετηθεί κατά μήκος της βόρειας πλευράς του θαλάμου και ορισμένα είχαν σπάσει από τις πέτρες του φράγματος της εισόδου, που έπεσαν μέσα στο θάλαμο. Απ' αυτά, 2 είναι αμφορείς, 1 μικρός κρατήρας, 2 κρατηροειδή, 3 σκύφοι, 1 σταμνίσκος, 1 βαθύ κύπελλο, 1 οικιακό αποσαθρωμένο, τμήμα από μικροσκοπικό φλασκό μέσα σ' αμφορέα και αποτύπωμα δευτέρου μέσα σε σκύφο (Π ί ν. 202 γ-δ).

Εκτός απ' αυτά βρέθηκε 1 κυπελλάκι από *terracotta* με εγχάρκτη διακόσμηση, 1 πέτρινο ακόνι και 2 σιδερένιες αιχμές δοράτων (Π ί ν. 202 ε). Και ο τάφος αυτός τελικά περιείχε μόνο ένα ταφικό αγγείο. Και οι δύο τάφοι τοποθετούνται στις αρχές του 8ου αι., σύμφωνα με την κεραμική τους που αποτελείται από αγγεία ντόπιου επαρχιακού εργαστηρίου που διατηρούν παλιότερα στοιχεία.

Σαμωνάς Αποκορώνου

Στη θέση Κυλίντρα είχε γίνει στα 1965 δοκιμαστική έρευνα (ΑΔ 21 (1965): Χρονικά, σ. 427-428), η οποία συνεχίστηκε φέτος στην περιοχή του αλωνιού 3 (ΑΔ, ό.π., Σχέδ. 2). Στην έρευνα πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι δρ. Αθανασία Κάντα και Βάννα Νινιού.

Αρχικά σκάφτηκε ο χώρος βόρεια από το αλώνι, όπου διακρίνονταν τοίχοι, που τελικά σχημάτιζαν δύο δωμάτια, το 1 και το 2. Παράλληλα, άρχισε να σκάβεται ο χώρος του αλωνιού, στη δυτική παρυφή του οποίου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του βόρειου μεσοτοιχίου, που δημιούργησε το δωμάτιο 3. Σκάβοντας αυτό το δωμάτιο αποκαλύφθηκαν μερικές πλάκες δίπλα στο βόρειο τοίχο, που τελικά σκέπαζαν δύο πιθάρια, που ήταν *in situ*. Στο ίδιο δωμάτιο, στη νοτιοανατολική γωνία, βρέθηκε άλλο ένα πιθάρι μεγάλο, *in situ*, σκεπασμένο με πλάκες (Π ί ν. 203 α-δ). Στο χώμα γύρω από τα πιθάρια υπήρχαν έντονα ίχνη από κάψιμο.

Αφού έγινε η ανασκαφή και του υπόλοιπου αλωνιού, αποκαλύφθηκαν τελικά άλλα τρία δωμάτια, το 4, το 5 και το 6. Τα 5 και 6 ήταν πολύ μεγαλύτερα από τα άλλα τέσσερα. Στο δωμάτιο 5 βρέθηκε ένας ολόκληρος πήλινος σωλήνας σπασμένος και κομμάτια από δύο άλλους (Π ί ν. 203 ε).

Τα όστρακα που έδωσε η ανασκαφή ήταν μινωικά, άβαφα, τα περισσότερα χοντρά, από πιθάρια και οικιακά σκεύη, αλλά πολύ διαβρωμένα. Επίσης βρέθηκαν ένας σφραγιδόλιθος ΥΜ ΙΙΑ αμυγδαλόσχημος, από ορεία κρύσταλλο, μία χάντρα με εγχάρκτη διακόσμηση, μερικά πήλινα σφοντύλια και βαρίδια, μία λίθινη χάντρα, δύο κοσμήματα από σχιστόλιθο, ένα μαχαίρι από σχιστόλιθο και μερικά λίθινα εργαλεία, μάλλον νεολιθικά.

Ο χώρος έχει δώσει δείγματα σε μεγάλη ακτίνα, που ίσως δηλώνουν ότι έχουμε να κάνουμε με εκτεταμένο οικισμό, αλλά που πρέπει να ερευνηθεί περισσότερο, για να καταλήξουμε σε συμπεράσματα.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

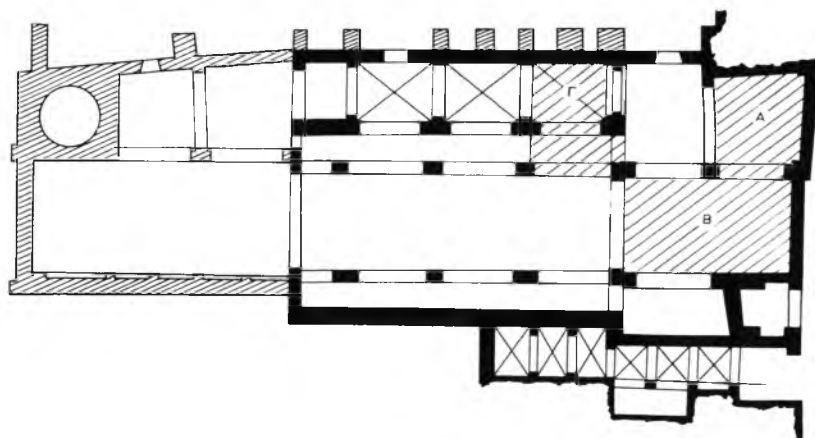
Χανιά

Οδός Κυδωνίας

Κατά τη διάρκεια αποχετευτικών εργασιών, μπροστά στο Δημαρχείο των Χανίων, βρέθηκε λάκκος γεμάτος από ελληνιστικά όστρακα. Τέσσερις οξυπύθμενοι αμφορείς ήταν πεσμένοι ανάποδα στον πάτο του. Μικρή δοκιμαστική έρευνα στον τριγύρω χώρο υπήρξε άκαρπη.

Μινώα Ακρωτηρίου

Κατά τη διάρκεια έργων οδοποιίας, στον όρμο Μινώα, αποκαλύφθηκε τετράγωνη κατασκευή, λαξευμένη στο μαλακό βράχο, διαστ. 5,24 × 3,56 × 3 μ. Φαίνεται ότι πρόκειται για δεξαμενή νερού γιατί οι πλευρές και το πάτωμα είναι επιχρισμένα με κουρασάνι. Ελάχιστα όστρακα, που βρέθηκαν μέσα, την τοποθετούν χρονολογικά στους χριστιανικούς χρόνους. Όλα είναι άβαφα, χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά για ακριβέστερη χρονολόγηση.

Σχέδ. 3. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (ναός Αγίου Φραγκίσκου). Κάτοψη.

Στα δυτικά της δεξαμενής υπάρχουν δύο ακόμη σπηλαιώδη ορύγματα που χρησιμοποιούνται από τους βοσκούς και που ίσως κάποτε να είχαν μορφή ανάλογη μ' αυτή της δεξαμενής.

Νιο Χωριό Αποκορώνου

Στο Νιο Χωριό, στη θέση Μαύρος Βάτος, κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών, βρέθηκε παρά την ανατολική πλευρά του αγροτικού δρόμου μία οξυπύθμενη ταφική κάλπη. Ήταν σπασμένη στο ένα πλάι της αλλά είχε πέτρινη καλυπτήρια πλάκα στη θέση της.

Η κάλπη, δεν περιείχε τίποτα εκτός από πέτρες και μπαζώματα.

Μετά την ανασκαφή η κάλπη μεταφέρθηκε στο Μουσείο Χανίων.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ναός Αγίου Φραγκίσκου

Στο καθολικό του μοναστηριού των Φραγκισκανών μοναχών στεγάζεται από το 1961/62 το αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Π ί ν. 204 α), ενώ σε τμήμα του τελείως αλλοιωμένου κιόστρου έχουν εγκατασταθεί από το 1966/67 οι αποθήκες και το εργαστήριο της Εφορείας.

Τον Οκτώβριο του 1977 έγιναν στο κτίριο του Μουσείου γενικές στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες. Μέχρι τέλος του χρόνου και με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος της Εφορείας Αν. Κατεβαλίδου έγιναν οι ακόλουθες εργασίες (Σ χ έ δ. 3).

Χώρος Α

- 1) Αφαίρεση των παλιών επιχρισμάτων.
- 2) Κατεδάφιση του βόρειου εσωτερικού νεότερου

τοίχου και αποκάλυψη του αρχικού (Π ί ν. 204 β-γ).

3) Αφαίρεση μέρους της τοιχοποιίας που κλείνει τα ανοίγματα της βόρειας πλευράς.

4) Αντικατάσταση φθαρμένου ξύλινου δοκού του δυτικού ανοίγματος της βόρειας πλευράς.

5) Στερέωση και συμπλήρωση του θόλου και της τοιχοποιίας.

6) Αντικατάσταση των φθαρμένων λιθίνων πελεκητών.

7) Αποκατάσταση της μορφής του δίλοβου παραθύρου της ανατολικής πλευράς (Π ί ν. 205 α).

8) Αρμολόγημα με ισχυρό κονίαμα κουρασανίου της αργολιθοδομής του θόλου και βόρειου τοίχου (Π ί ν. 204 γ).

9) Κατασκευή εσωτερικών τριπτών επιχρισμάτων με κονίαμα κουρασανίου στη νότια, ανατολική, δυτική πλευρά και στις επιφάνειες σε εσοχή των ανοιγμάτων της βόρειας.

10) Καθαρισμός λιθίνων πελεκητών.

11) Εσωτερική ηλεκτρική εγκατάσταση για τον τεχνητό φωτισμό του χώρου.

Χώρος Β

1) Αφαίρεση παλιών επιχρισμάτων (Π ί ν. 205 β-γ).

2) Καθαρισμός και αντικατάσταση των φθαρμένων λιθίνων πελεκητών του θόλου.

Χώρος Γ

1) Αφαίρεση των παλιών επιχρισμάτων της βόρειας πλευράς.

2) Σκαφική έρευνα (πραγματοποίηση δύο κάθετων τομών στο σημερινό πάτωμα) για την ανεύρεση της βάσης του παλιού δαπέδου.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ρεθύμνου

Έγιναν μικρής εκτάσεως εργασίες επανέκθεσης κυρίως στην προϊστορική συλλογή. Στην αποθήκη του Μουσείου συνεχίστηκαν οι εργασίες διαρρύθμισης και τακτοποίησης του παλιού υλικού συγκολλήθηκαν μια πήλινη ΥΜ ΙΙΙ λάρνακα και κομμάτια από άλλες, καθώς και κεραμικά ευρήματα που είχαν προέλθει από περισυλλογή. Τέλος, συντηρήθηκαν ορισμένες πώρινες αρχαϊκές επιγραφές από την Αζό και την Ελεύθερνα. Την όλη εργασία ανέλαβε ο τεχνίτης της Εφορείας κ. Κωνσταντάκης.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αργυρούπολη

Λίγο έξω από το σημερινό χωριό και στη θέση Βίγλα, στους πρόποδες του Αλώνα ή Ροδούσας, βρίσκεται μια από τις πολλές ρωμαϊκές υδατοδεξαμενές της πόλεως Λάππας. Η κοινότητα στην

προσπάθεια της να υδρεύει με καινούρια δεξαμενή το χωριό προέκρινε τη θέση αυτή για την κατασκευή της (Π ί ν. 206 α-β). Η Εφορεία τότε αποφάσισε να εισηγηθεί την αναστήλωση της ρωμαϊκής δεξαμενής και τη χρησιμοποίησή της για υδραγωγείο. Η μελέτη εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα Αιμιλία Κλάδου-Μπλέτσα και τις εργασίες επέβλεψε η αρχιτέκτων της Εφορείας Αναστασία Κατεβαινίδου.

Κατά το 1977 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες:

- 1) Καθαρισμός στον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο από πέτρες, χώματα και φυτά (Π ί ν. 206 γ-δ).
- 2) Ξύσιμο των φθαρμένων εσωτερικών επιχρισμάτων και καθαρισμός των επιφανειών με συρματόβουρτσα.
- 3) Κατασκευή ειδικών ξυλοτύπων με τη βοήθεια σκαλωσιών για τη συμπλήρωση του θόλου.
- 4) Συμπλήρωση τμήματος του θόλου με ισχυρό κονίαμα από κουρασάνι και πέτρες.

Γ. ΤΖΕΛΑΚΙΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Στο Μουσείο Αγίου Νικολάου, συνεχίστηκαν κατά το 1977 οι εργασίες επανέκθεσης με παλιότερο αλλά και νέο υλικό, διάφορων εποχών. Το εργαστήριο του μουσείου πλουτίστηκε και φέτος με νέα όργανα και σκεύη, η επέκτασή του όμως, που επιδιώκεται από χρόνια, δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί. Αυτή η δυσπραγία ως προς την επέκταση δημιουργεί προβλήματα και είναι βέβαια σε βάρος των χώρων έκθεσης. Έτσι, χρειάστηκε ν' απομονωθεί με ειδικό χώρισμα ένα τμήμα της νοτιοδυτικής γωνιαίας αίθουσας ώστε να δημιουργηθεί ο αναγκαίος χώρος μελέτης επιστημόνων αλλά και πρόχειρος χώρος αποθήκευσης αρχαίων.

Στην αίθουσα 4 του μουσείου τοποθετήθηκε στο κέντρο ολόκληρος ο τάφος 12 του πρωτογεωμετρικού και παλιότερου νεκροταφείου των Κρυών Σητείας¹. Ο στρογγυλός και μικρός αυτός τάφος (Π ί ν. 207 α-β) μεταφέρθηκε σε πλατφόρμα από τσιμέντο χωρίς να μετακινηθεί ούτε ένας λίθος του, όπως φαίνεται καλύτερα στον Π ί ν. 207 α, όπου μία σχιστολιθική πλάκα φράζει ακόμα το στόμιο του πύθου. Στον Π ί ν. 207 β η πλάκα αυτή έχει αφαιρεθεί και βλέπουμε το εσωτερικό του πύθου με τα οστά του νεκρού ακριβώς όπως βρέθηκαν. Η ολοκληρωτική αυτή μετακίνηση του τάφου από το νεκροταφείο στο μουσείο, πραγματικά δύσκολο εγχείρημα για τα διαθέσιμα τοπικά μέσα, οφείλεται στον ικανό αρχιτεχνίτη του μουσείου Κ. Νικάκη.

Στο εργαστήριο του μουσείου συνεχίστηκε ο καθαρισμός και η ανασυγκρότηση ευρημάτων από παλιότερες ανασκαφές αλλά και νεότερες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχαν τα μεσομινωικά ειδώλια της πρόσφατης ανασκαφής στο Ιερό Κορυφής του Πετσοφά, κοντά στο Παλαιόαστρο Σητείας. Τρία από τα καλύτερα απεικονίζονται εδώ: 1. Αντρικό ειδώλιο ακέραιο (Π ί ν. 208 α), που φορεί τον τυπικό μινωικό αιδοιοθύλακα, με τα χέρια σε στάση λατρείας, 2. Κορμός γυναικείου ειδωλίου (Π ί ν. 208 β), από ακάθαρτο πηλό, με θαυμάσια κόμμωση, και 3. Κεφαλή γυναικεία με παρόμοια περίτεχνη κόμμωση, από τις καλύτερες που έχει παρουσιάσει η μινωική τέχνη (Π ί ν. 208 γ).

Καθαρίστηκε επίσης και τοποθετήθηκε στην έκθεση το ενδιαφέρον μικρό χάλκινο ειδώλιο ταύρου (Π ί ν. 208 δ), ΥΜ εποχής, που είχε βρεθεί πριν

από χρόνια στο Ακρωτήριο Σαμώνιο, το σημερινό Κάβο Σίδερο, τη βορειοανατολική άκρη της Κρήτης, όπου υπάρχουν και τα ερείπια του ναού της Αθηνάς Σαμωνίας, καθιερωμένου κατά την παράδοση από τους Αργοναύτες. Το ειδώλιο αυτό (αριθ. ευρ. 2201) έχει ύψος 0,055 και μήκος 0,08 μ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και διάφορα μέταλλα αντικείμενα της μικρής Αρχαιολογικής Συλλογής Νεαπόλεως, που καθαρίστηκαν στο εργαστήριο και μετά τον καθαρισμό έγινε η επανέκθεσή τους στη συλλογή. Από αυτά αναφέρουμε τα εξής:

1. Χάλκινο ειδώλιο ταύρου (Π ί ν. 208 ε), με συγκολλημένο το πρόσθιο δεξιό πόδι, με διεσταλμένα σκέλη (αριθ. ευρ. 202, παλ. αριθ. 49). Πρώμων ελληνικών χρόνων. Ύψ. 0,09, μήκ. 0,125 μ. Από τα Λενικά, ανάμεσα στον Άγιο Νικόλαο και την Ελούντα. Παλιά ανασκαφή της Γαλλικής Σχολής του 1937².

2. Χάλκινο εξάρτημα σε σχήμα αιλουροειδούς (λέοντος;) που πηδά (Π ί ν. 208 στ). Εγγράφακες γραμμές στο σώμα. Τα πίσω πόδια πατούν σε βάση που απολήγει σε κρίκο (αριθ. ευρ. 303, παλ. αριθ. 131). Ύψ. 0,054 μ. Προέλευση όπως παραπάνω.

3. Οχτώ χάλκινα καρφιά με πεπλατυσμένες κεφαλές και πολυεδρικά σώματα, διάφορων μεγεθών, από 0,066 έως 0,014 μ. και με πλάτος κεφαλής από 0,015 έως 0,007 μ. (αριθ. ευρ. 331-3, 341-2, 344-5 και 347). Προέλευση όπως παραπάνω.

4. Χάλκινα καρφιά, εξάρτηματα, κοχλιάρια και τμήματα τριχολαβίδων (Π ί ν. 208 ζ). Μήκος κατά σειρά: 0,13, 0,08, 0,08, 0,077, 0,063, 0,045 και 0,048 μ. (αριθ. ευρ. αντίστοιχα: 349, 350, 838, 346Α, 325, 330 και 329). Προέλευση όπως παραπάνω (;) εκτός από την περόνη αριθ. 838 που βρέθηκε στο Καλό Χωριό, όπως οι αριθ. 14 κ.ε. πιο κάτω.

5. Εφτά χάλκινοι κοπείς (Π ί ν. 209 α). Μήκος κατά σειρά: 0,085, 0,077, 0,066, 0,076, 0,073, 0,056 και 0,057 μ. (αριθ. ευρ. αντίστοιχα: 312, 311, 314, 313, 318, 316 και 317). Προέλευση όπως παραπάνω.

6. Δύο χάλκινα μαχαίρια με κόψη ελαφρά κοίλη (Π ί ν. 209 β, πάνω). Η αιχμή λείπει αλλά διασώζεται από ένα καρφί της λαβής. Σωζ. μήκ. 0,098 και 0,15 μ. (αριθ. ευρ. 288 και 287). Προέρχονται από την ανασκαφή του υστερομινωικού νεκροταφείου της Ελούντας: Η. van Effenterre, *Nécropoles du Mirabello (Études Crét. VIII)*, 1948, αριθ. Ο 129 και Ο 128, πίν. XXII και XXXVI (submycénien). Οι Buchholz-Karageorghis, *Altägäis und Altkypros*, σ. 55, αριθ. 656, εικ. 23, τα χρονολογούν στους ΥΜ ΙΙΒ-Γ χρόνους.

7. Χάλκινο μαχαίρι με κοίλη κόψη (Π ί ν. 209 β,

1. Για την ανασκαφή του νεκροταφείου Κρυών βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 931, Πίν. 699 δ-ε, ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 381.

2. BCH 62 (1938), σ. 386 κ.ε.

μέσο). Ακέрайο, με δύο οπές για τη λαβή. Μήκ. 0,192 μ. (αριθ. ευρ. 903). Προέλευση όπως παραπάνω: H. van Effenterre, ό.π., αριθ. Ο 127, πίν. XXII και XXXIII.

8. Χάλκινος δίσκος κατόπτρου, διαμ. 0,129 μ., σε καλή κατάσταση (αριθ. ευρ. 283, παλ. αριθ. 105). Στην περιφέρεια υπάρχουν δύο οπές, αλλά είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι χρησίμευαν για ανάρτηση. Ασφαλώς ήταν για την προσήλωση της λαβής³. Προέλευση όπως παραπάνω: H. van Effenterre, ό.π., αριθ. Ο 138, πίν. XXII και XXXVI.

9. Χάλκινος ξυρός⁴ πολύ οξειδωμένος και ελλιπής (Π ί ν. 209 δ, πάνω), με δύο καρφιά για την προσήλωση της λαβής. Μήκ. 0,191 και πλ. 0,045 μ. (αριθ. ευρ. 904, παλ. αριθ. 106). Προέλευση όπως παραπάνω: H. van Effenterre, ό.π., σ. 59, προφανώς ο αριθ. Ο 125 που δεν απεικονίστηκε στη δημοσίευση.

10. Όμοιος ξυρός (Π ί ν. 209 δ, κάτω). Τέσσερις οπές προσήλωσης λαβής. Μήκ. 0,172, πλ. 0,055 μ. (αριθ. ευρ. 905). Προέλευση όπως παραπάνω: H. van Effenterre, ό.π., σ. 58, αριθ. Ο 124, πίν. XXII.

11. Τμήματα χάλκινων εχειριδίων. Παχιά μεσαία ράχη. Εγχάρακτες γραμμές στις παρυφές. Σωζ. μήκ. 0,093 (τα δύο πρώτα μαζί) και 0,061 μ. (αριθ. ευρ. 297-8). Πλάτος του πρώτου 0,043 μ., που έχει και κνόδοντες δεξιά και αριστερά από ένα κυλινδρικό στέλεχος στη θέση της λαβής. Προέλευση αβέβαιη. ΥΜ III χρόνων. Πρβλ. Evans, ό.π., σ. 43, εικ. 39 a-b, πίν. 91, 109. Buchholz-Karageorghis, ό.π., σ. 56, αριθ. 672.

12. Δύο χάλκινοι πελέκεις μονόστομοι (Π ί ν. 209 ε), ακέрайοι. Μήκ. 0,103 και 0,115, μέγ. πάχ. 0,04 και 0,045, διάμ. οπής στειλέωσης 0,025 μ. Λέγεται ότι βρέθηκαν στον Καλαρρύτη. Δωρεά Μ. Παπαμητσάκη.

13. Χάλκινος δακτύλιος με ελλειψοειδή σφενδόνη και στεφάνη που σχηματίζει εξωτερικά ελαφρές γωνίες. Διάμ. 0,024 μ. Η σφενδόνη, διαστ. 0,014 × 0,009 μ., έχει τρίστιχη επιγραφή:

ΥΠΔ
ΓΕΩ
ΡΓΓ

(αριθ. ευρ. 377, παλ. αριθ. 136). Παλαιοχριστιανικών χρόνων (;). Δωρήθηκε από κάτοικο της Νεαπόλεως.

14. Αργυρό εξάρτημα περιδεραιού, πεταλοειδές

(Π ί ν. 209 γ). Στο κέντρο ρόδακας πεντάκτινος. Τα άκρα του εξαρτήματος «μορόντα» (αριθ. ευρ. 846, παλ. αριθ. 75). Το περιδέραιο αποτελείται από κυλινδρικές ψήφους (αριθ. ευρ. 845 και 854). Ελληνιστικών χρόνων (;). Βρέθηκε το 1940 στο Καλό Χωριό Μιραμπέλλου, όπου η αρχαία Ίστρων, από τον έκτακτο επιμελητή Αρχαιοτήτων Εμμ. Μαυροειδή⁵.

15. Τέσσερις αργυροί δακτύλιοι (;) ελικοειδείς⁶, με κομβιόσχημα εξογκώματα ή κεφαλές κριών στα άκρα τους (Π ί ν. 210 α). Διαστάσεις περίπου 0,02 × 0,02 μ. Προέλευση όπως παραπάνω (αριθ. ευρ. 830-3. Πρβλ. και αριθ. 834 και 853).

16. Δακτύλιος αργυρός επίχρυσος σχήματος απλού κρίκου με εξωτερική επιφάνεια κυρτή, που κοσμείται με έκτυπη φυτική παράσταση (Π ί ν. 210 β). Διάμ. 0,022, πάχ. 0,008 μ. (αριθ. ευρ. 389, παλ. αριθ. 86). Προέλευση άγνωστη. Δωρεά Γ. Ροβίθη.

17. Δακτύλιος χάλκινος με στενή στεφάνη αλλά πλατύτατη ελλειψοειδή σφενδόνη χωρίς παράσταση. Προέλευση άγνωστη. Δωρεά ιδιώτη, 1937 (αριθ. ευρ. 859).

Εξάλλου, από την Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας καθαρίστηκε στο εργαστήριο του Μουσείου Αγίου Νικολάου ο χάλκινος διπλός πέλεκυς (αριθ. ευρ. Ιεράπετρας 438) (Π ί ν. 210 γ). Ο πέλεκυς αυτός έχει μήκος 0,16 και μέγ. πλάτος 0,061 μ. Η στρογγυλή οπή στειλέωσης έχει διάμετρο 0,02 μ. Προέλευση άγνωστη. Ο πέλεκυς είναι σπασμένος στα δύο κατά μήκος της οπής στειλέωσης. Ο τρόπος που έχει σπάσει και οι παράπλευρες ρωγμές που έχουν σχηματιστεί δείχνουν καθαρά ότι το εργαλείο αυτό έσπασε την ώρα της εργασίας, μάλλον σε κάποια σκληρή επιφάνεια όπως ο λίθος. Ίσως θα προϋπήρχε και κάποιο ελάττωμα στην κατασκευή. Το συμπέρασμα αυτό είναι σημαντικό γιατί δείχνει την — τελείως πρακτική — αιτία που υπάρχουν μερικοί σπασμένοι στα δύο διπλοί πελέκεις, για τους οποίους είχε λεχθεί ότι τους είχαν σπάσει επίτηδες για θρησκευτικούς λόγους, ως τελετουργική πράξη. Τους σπασμένους πελέκεις ασφαλώς τους χρησιμοποιούσαν ως πρώτη ύλη και τους ξανάχυναν, στην περίπτωση μας όμως κάποιοι τυχαίος λόγος πρέπει να εμπόδισε την ξαναχρησιμοποίηση του χαλκού.

3. Πρβλ. τα κάτοπτρα από τη Ζαφέρ Παλούρα Κνωσού: Evans, The Prehistoric Tombs of Knossos, 1906, σ. 115. Buchholz-Karageorghis, Altägäis und Altkypros, σ. 54, αριθ. 626. Σε κάτοπτρα της Περαιτής διατηρούνται και τα καρφιά της προσήλωσης: βλ. Σπ. Ιακωβίδης, Περαιτή Β. 1970, σ. 285.

4. Για το θέμα γενικά βλ. Σπ. Ιακωβίδης, ό.π., σ. 281 κ.ε.

5. Κατά το ευρετήριο της Συλλογής, από τον ίδιο τόπο προέρχονται και τα αργυρά κοσμήματα αριθ. 826-9, 835-6, 842-4, 847-50, 869-70, όπως και τα χάλκινα κοσμήματα αριθ. 838-41 και 851.

6. Τα αντικείμενα αυτά θυμίζουν πολύ τους τυπικούς ελληνιστικούς δακτύλιους σε σχήμα ελισσόμενου φιδιού: πρβλ. R. A. Higgins, Greek and Roman Jewellery, 1961, σ. 175, πίν. 53 Β. Πιθανόν όμως να πρόκειται και γι' αναδέσμους κόμης: για το θέμα γενικά βλ. ΑΕ 1960, σ. 119-22.

Από την ίδια συλλογή καθαρίστηκαν στο εργαστήριο και φυλάχθηκαν για λόγους ασφάλειας στο Μουσείο Αγίου Νικολάου, όπου και τοποθετήθηκαν στην έκθεση, δύο μινωικοί σφραγιδόλιθοι και δύο ρωμαϊκοί δακτυλιόλιθοι:

1. Δακτυλιόλιθος ελλειψοειδής από πορτοκαλλόχρου κορναλίνη (Π ί ν. 210 δ-ε). Μέγ. διάμ. 0,01, πάχ. 0,0025 μ. (αριθ. ευρ. Μουσείου Αγίου Νικολάου 7199, παλ. αριθ. 409). Προέλευση άγνωστη. Ρωμαϊκών χρόνων⁷. Απεικονίζεται η ρωμαϊκή λύκαινα που θηλάζει τους αδελφούς Ρέμο και Ρωμύλο. Δίπλα τους, δέντρο. Τό θέμα με τη *Lupa Romana* είναι συχνό σε όλη την αυτοκρατορία.

2. Δακτυλιόλιθος στρογγυλός από καστανοπράσινο ημιδιάφανο λίθο, σάρδιο ή χαλκηδόνιο (Π ί ν. 210 στ-ζ). Διάμ. 0,012, πάχ. 0,002 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Αγίου Νικολάου 7199, παλ. αριθ. 410). Προέλευση άγνωστη. Ρωμαϊκών χρόνων⁸. Απεικονίζεται γυναίκα κεφαλή προς τα δεξιά (στο εκμαγείο), με επιγραφή γραμμένη κυκλικά από πάνω της:

Διονυσίας

Το όνομα αυτό είναι αρκετά γνωστό⁹. Ειδικά στην Κρήτη, το όνομα υπάρχει μόνο στην περιοχή της Λύττου, όπου είναι αρκετά συχνό¹⁰.

3. Σφραγιδόλιθος αμυγδαλόσχημος από καστανοκίτρινο φλεβωτό σαρδώνυχα (Π ί ν. 210 η-θ). Μήκ. 0,017, πλ. 0,014, πάχ. 0,007 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Αγίου Νικολάου 7200, παλ. αριθ. 407). Προέλευση άγνωστη. Απεικονίζεται το γνωστό στις «ταλισμανικές» σφραγίδες θέμα του «κανθάρου», ενός κανθαροειδούς ή αμφοροειδούς αγγείου. Στο στόμιο του αγγείου κλάδος σαν δικτυωτό (;). Στα πλάγια από δύο κάθετες παράλληλες γραμμές. ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ χρόνων.

Πρβλ. το σαρδώνυχα CMS IV, αριθ. 162 από την Ιεράπετρα. Επίσης τις σφραγίδες CMS V, I, αριθ. 306 και CMS VII, αριθ. 48.

4. Σφραγιδόλιθος φακοειδής από ορεία κρύσταλλο. Περιφέρεια φαγωμένη, κυρίως στις άκρες του τμήματος. Μήκ. 0,017, πλ. 0,016, πάχ. 0,008 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Αγίου Νικολάου 7201, παλ. αριθ. 411). Προέλευση άγνωστη. Η σφραγιστική επιφάνεια είναι πολύ φθαρμένη. Μόλις διακρίνονται ίχνη ζώου (;)¹¹ ή δύο ζώων τοποθετημένων αντίνωτα (;). Ίσως ΥΜ ΙΙΙ χρόνων.

7. Κατά τη γνώμη του Dr. Martin Henig, του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Οξφόρδης, ο λίθος χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.

8. Κατά τη γνώμη του ίδιου, ο λίθος χρονολογείται στην εποχή της ρωμαϊκής Δημοκρατίας, στον 1ο αι. π.Χ.

9. Πρβλ. Pape-Benseler, Griechische Eigennamen βλ.λ. Υπάρχει και το επίθετο και τοπωνύμιο *Διονυσίας*, και μάλιστα στην Κρήτη. αλλ' όχι ως κύριο όνομα θνητής γυναίκας.

10. Πρβλ. IC I, XVIII 83, 85 και 98 A.

11. Πρβλ. CMS I, αριθ. 506 από την Κρήτη.

5. Σφραγιδόλιθος αμυγδαλόσχημος από πράσινο στεατίτη (Π ί ν. 210 ι). Μήκ. 0,02 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Αγίου Νικολάου 5560). Προέλευση άγνωστη. Ο λίθος βρισκόταν από χρόνια στην αποθήκη του Μουσείου Αγίου Νικολάου. Επιφάνεια πολύ φθαρμένη. ΜΜ ΙΙΒ-ΥΜ ΙΑ χρόνων. Διαλυμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο που αποτελείται από δύο ταινίες σχεδόν κάθετες και μία ή δύο λοξές σε διάταξη περίπου Κ. Λίγες γραμμώσεις στο πεδίο¹².

Στην Ιεράπετρα, στη μικρή αλλά αξιόλογη Αρχαιολογική Συλλογή, έγιναν περιορισμένες συμπληρωματικές εργασίες καθαρισμού αντικειμένων που υπήρχαν εκεί από παλιά, ενώ παράλληλα προχώρησαν οι εργασίες επανέκθεσης.

Στη Σητεία, που επανδρώθηκε το 1975 με τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ν. Παπαδάκη, με τον ειδικό σκοπό την προώθηση των εργασιών επανέκθεσης στο Μουσείο Σητείας, δέ συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες ανέγερσης του μουσείου, που είχαν αρχίσει το 1972.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Κρυά Σητείας¹³

Συνεχίστηκε για τρίτη περίοδο η ανασκαφική έρευνα του ΥΜ ΙΙΓ νεκροταφείου που φαίνεται ότι φθάνει και ως την πρωτογεωμετρική εποχή. Από τους μικρούς θολωτούς και άλλους τάφους του ενδιφέροντος αυτού νεκροταφείου είχαν ερευνηθεί ήδη δεκαοχτώ κατά τις προηγούμενες περιόδους¹⁴. Κατά τη φετινή ανασκαφή ερευνηθήκαν άλλοι επτά τάφοι, που ανήκουν και στους δύο τύπους που είχαμε διακρίνει¹⁵, τον τύπο α, που αποτελείται από μικρούς θολωτούς τάφους με τετράγωνο σχήμα¹⁶, και τον τύπο β, από τάφους «ψευδοθολωτούς», χτισμένους γύρω και πάνω από έναν ταφικό πίθο ως πυρήνα. Ασφαλώς θα υπήρχαν και άλλοι τάφοι στις άκρες του νεκροταφείου, που φαίνεται όμως ότι έχουν σήμερα καταστραφεί από τις μουλντόζες. Ίσως υπάρχουν και άλλες συστάδες τάφων πιο πέρα, ο εντοπισμός τους όμως είναι πολύ δύσκολος χωρίς μεγάλη οικονομική δαπάνη, ενδεχομένως μάταιη.

Οι νέοι τάφοι που ερευνηθήκαν είναι οι εξής:

12. Πρβλ. τη ΜΜ ΙΙΙ σφραγίδα, CMS IV, αριθ. 152.

13. Το τοπωνύμιο αυτό, που προφέρεται μάλλον Κρυγιά παρά Κρυά, σημαίνει στην κρητική διάλεκτο *τα κρύα*.

14. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 646 κ.ε. και ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 381 κ.ε., όπου περιγράφεται ο χώρος και συνοψίζονται τα ανασκαφικά συμπεράσματα.

15. ΑΔ 31 ό.π.

16. Παρόμοιος φαίνεται πως ήταν ένας τάφος στην όχι μακρινή Πραισό, που είχε ερευνηθεί παλιά: BSA 8 (1901-2), σ. 254, εικ. 26 (Tomb E), διαστ. 2,20 × 1,84 μ., με στόμιο, πλ. 0,85 μ., και λιθόστρωτο δάπεδο, «probably a Mycenaean tomb».

Τάφος 19 (Π ί ν. 211 α-β). Τύπου β. Ο τάφος αυτός, στρογγυλός, έχει διάμετρο 0,95 και σωζ. ύψος περίπου 0,55 μ. Μέσα του βρέθηκε ένας πίθος, ύψ. 0,51 και διαμ. 0,32 μ., με το στόμιο προς τα ΝΑ.

Τάφος 20 (Π ί ν. 211 γ-δ). Τύπου β. Και αυτός ο τάφος είναι στρογγυλός εξωτερικά, διαμ. 1,50 μ., αλλά τετράγωνος εσωτερικά, με μήκος πλευράς 0,70 και ύψος περίπου 0,65 μ. Ο ταφικός πιθίσκος είχε ύψος 0,42 μ. και το στόμιό του ήταν φραγμένο με λίθινη πλάκα. Απ' έξω και δίπλα στο στόμιο, που έβλεπε προς τα ΝΑ., βρέθηκε ένα αγγείο.

Τάφος 21 Τύπου β. Ο τάφος 21 είναι ελαφρά ελλειψοειδής, με διάμ. 1,70 και 1,60 μ. — δηλαδή ουσιαστικά στρογγυλός — και ύψος αρκετά μεγάλο, γύρω στο 1,50 μ. Το δάπεδο είναι πλακόστρωτο. Ο ξαπλωμένος ταφικός πίθος, που του έλειπε το τμήμα της κοιλιάς που έβλεπε προς τα πάνω, βρέθηκε τελείως κενός, χωρίς ίχνη οστών. Ο πίθος αυτός, ύψ. 1 μ., με το στόμιο κατ' εξαίρεση περίπου προς Β., κοσμείται με ανάγλυφες ταινίες με πυκνό εγχάρακτο δικτυωτό.

Τάφος 22. Τύπου α. Πρόκειται για τάφο τετραγωνικό-πεταλοειδή, διαστ. 0,80 × 0,90, ύψ. 0,90 μ. Το δάπεδο έχει ίχνη λιθόστρωτου. Η είσοδος, πλ. 0,40 μ., βρέθηκε με το φράγμα από αργούς λίθους άθικτο. Το φράγμα αυτό πατεί σε επίπεδο ελαφρά ψηλότερο από το δάπεδο του θόλου, σε τρόπο που να σχηματίζεται ένα είδος βαθμίδας. Το φραγμένο στόμιο του τάφου έχει μήκος 0,60 μ. Το ταφικό στρώμα του τάφου, πάχ. 0,40 μ., ήταν προφανώς αναμοχλευμένο και συλημένο και απέδωσε μόνο λίγα όστρακα, τεμάχιο χείλους πίθου όπως και μισό αγγείο που βρέθηκε στην ανατολική γωνία του θόλου. Το παράξενο στην ανασκαφή ήταν ότι πάνω από το ταφικό αυτό στρώμα και ως την κορυφή του θόλου βρέθηκε ένα άλλο στρώμα, πάχ. 0,50 μ. περίπου, αποτελούμενο από τέφρα και μαύρο χρώμα αλλά χωρίς ίχνη οστών ή όστρακα. Η μόνη πιθανή ερμηνεία είναι ότι πρόκειται για λείψανα πολλών καύσεων νεκρών, που συσσωρεύτηκαν μέσα στον ήδη ανοιγμένο και συλημένο παλιότερα τάφο, αλλά τοποθετημένα χωρίς τεφροδόχο αγγείο. Πάντως οστά, όπως είπαμε, δε βρέθηκαν.

Τάφος 23 (Π ί ν. 211 ε). Τύπου β. Ο πίθος αυτού του τάφου, προσανατολισμένος προς τα ΝΑ., ύψ. 0,50 μ., είχε το στόμιο σκεπασμένο με πλάκα, διαμ. 0,35 μ. περίπου. Ο πίθος βρέθηκε σπασμένος. Ο τάφος είναι στρογγυλός, διαμ. 1,25-1,12 μ.

Τάφος 24 (Π ί ν. 211 στ). Τύπου β. Ο τάφος αυτός, με όμοιο προσανατολισμό όπως ο προηγούμενος, είναι ελλειψοειδής, με διάμ. 1,20 και 0,90 μ. Μέσα στον τάφο, αντί για το συνηθισμένο πίθο, είχε τοποθετηθεί ένας μεγάλος κρατήρας που του έλειπε ο πυθμένας και μία λαβή. Αξιοπαρατήρητο είναι ότι ούτε το στόμιο του αγγείου είχε φραχτεί με πλάκα,

κι έτσι το αγγείο ήταν ανοιχτό από δύο μεριές. Μέσα στον κρατήρα βρέθηκαν οστά.

Με τον τάφο 24 τελείωσε η έρευνα αυτής της συστάδας των τάφων. Η φετινή ανασκαφή έφερε στο φως έξι τάφους, όλους του τύπου β εκτός από έναν. Έτσι, το σύνολο των 24 τάφων αποτελούνταν από εννέα τάφους του τύπου α, δεκατρείς του τύπου β, έναν τύπου α/β και έναν άλλου τύπου. Η μελέτη της κεραμικής θα δείξει στο μέλλον τη χρονική σχέση των διάφορων τύπων τάφων.

Σε κάποια απόσταση πέρα από αυτή τη συστάδα εντοπίστηκαν και άλλοι τάφοι μεμονωμένοι και μάλλον άσχετοι, που φαίνονται παλιότεροι. Οι τάφοι αυτοί ήταν συλημένοι πριν από πολλά χρόνια. Με την ευκαιρία των εργασιών στην περιοχή καθαρίστηκαν και σχεδιάστηκαν. Σε απόσταση περίπου 120 μ. προς τα ΒΔ. της συστάδας υπάρχει ένας ακόμα θολωτός τάφος αλλά πολύ μεγαλύτερος από τους άλλους και τελείως διαφορετικού — όσο και σπάνιου — τύπου. Το σχήμα της κάτοψης του θαλάμου είναι κανονικό ορθογώνιο, διαστ. 2 × 1,10 μ. Ο θάλαμος στεγάζεται με θόλο σμαρτωτό και μάλιστα ημικυλινδρικό οξυκόρυφο (ή αναστραμμένο τροπιδωτό), ύψ. 1,30 μ. Η κορυφή είναι πεσμένη. Στη βορειοδυτική στενή πλευρά του θαλάμου ανοίγεται είσοδος, πλ. 0,70 και ύψ. 0,60 μ., δηλαδή ουσιαστικά τετράγωνη, με φράγμα αργών λίθων ακόμα στη θέση του, και με ογκώδες μονολιθικό υπέρθυρο. Το δάπεδο του θαλάμου ήταν λιθόστρωτο αλλά μισοχαλασμένο από τους τυμβωρύχους που περίμεναν να βρουν ένα θησαυρό από κάτω του. Ο τάφος ήταν τελείως συλημένος, βρέθηκαν όμως πάρα πολλά οστά αναμοχλευμένα, τέσσερα κρανία στις άκρες, ψήγματα χαλκού και σιδήρου, μερικά όστρακα κι ένα αγγείο.

Ο τάφος αυτός των Κρυών έχει μεγάλη ομοιότητα με το γνωστό βασιλικό τάφο των Ισοπάτων, κοντά στην Κνωσό¹⁷, στις βασικές του γραμμές, αλλά είναι περίπου τρεις φορές μικρότερος και δεν έχει προθάλαμο ή κόγχες. Όπως είναι γνωστό, ο τάφος των Ισοπάτων έχει στενή αρχιτεκτονική ομοιότητα με μία ομάδα τάφων στη Ras-Shamra (Ugarit) της Συρίας. Στην ίδια οικογένεια ανήκουν και άλλοι τάφοι στην Κρήτη, ο λεγόμενος βασιλικός τάφος της Κνωσού και ο τάφος των Δαμανίων¹⁸.

Ένας ακόμα τάφος, ο τάφος 25, βρέθηκε σε απόσταση 80 μ. περίπου προς τα ΝΑ. του σμαρτωτού τάφου, αλλά από την άλλη πλευρά του ξεροπόταμου και στο ίδιο περίπου ύψος. Ο τάφος αυτός

17. Πρβλ. *Archaeologia* 59 (1906), σ. 136 κ.ε. Evans, PM IV, σ. 771-76, εικ. 752-54 (keeled ή corbelled vault).

18. Γενικά πρβλ. I. Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde*, 1968, σ. 47.

είναι θαλαμοειδής, με σχήμα ελλειψοειδές, διαστ. $2,16 \times 1,70$, με σωζ. ύψ. $1,65$ μ. Το στόμιο πρέπει να ήταν προς τα ΒΔ., αυτή όμως η πλευρά είναι σήμερα καταστραμμένη και μπαζωμένη. Ο τάφος βρέθηκε τελείως συλημένος.

Σε μεγάλη απόσταση από τους παραπάνω τάφους, ίσως περισσότερο από $1,5$ χλμ. στην είσοδο του μεγάλου κτήματος των κληρονόμων Καρακωσταντάκη, εντοπίστηκε θολωτός τάφος, συλημένος πριν από χρόνια. Ο τάφος αυτός βρίσκεται δίπλα στην αγροτική οδό, σε απόσταση 10 μ. περίπου προς Β. Οι τυμβωρύχοι είχαν κατασκάψει και το πλακόστρωτο δάπεδο του θαλάμου. Περισυλλέχθηκαν μόνο λίγα όστρακα. Η κάτοψη του τάφου θυμίζει κάπως το σχήμα ενός απιόσχημου αλάβαστρου, διαστ. $2,60 \times 1,50$, σωζ. ύψ. $1,75$ μ. Το στόμιο του τάφου είναι προς Ν. και έχει πλάτος $0,53$, ύψος $0,85$ και βάθος $0,32$ μ. Το στόμιο βρέθηκε φραγμένο με δύο όρθιες πλάκες.

Ιεράπετρα

Σωστικές ανασκαφές έγιναν και φέτος στην Ιεράπετρα, όπου τακτικά εμφανίζονται αρχαιότητες στα θεμέλια οικοδομών. Έτσι, στην Πλατεία Πλαστήρα, κατά τη βόρεια είσοδο της πόλης, στη διασταύρωση των οδών Ιω. Κονδυλάκη και Γρ. Αυξεντίου, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν στη νοτιοανατολική άκρη του οικοπέδου του Παν. Ιω. Ματθαίου ισχυροί τοίχοι από μεγάλους πελεκητούς ογκολίθους από πώρο. Πρόκειται για θεμέλια ιδιαίτερα μεγάλου κτίσματος ρωμαϊκών χρόνων, ίσως του τείχους της πόλης ή πάντως κάποιου μεγάλου σε μέγεθος και σημαντικού κτίσματος.

Στη συνοικία Βιγλιά, όπου το κέντρο της αρχαίας Ιεράπυτνας, στο οικόπεδο της Ουρανίας Μ. Κοπανάκη, δίπλα στην εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, στα Ν. του δρόμου προς τη Γρα Λυγιά, βρέθηκαν πήλινοι υδροσωλήνες τοποθετημένοι σε βάσεις από πλίνθους πάνω σε μικρό λίθινο κρηπίδωμα, πλ. $0,60$ μ.

Μακρυγιαλός Σητείας

Συνεχίστηκε φέτος για δεύτερη ανασκαφική περίοδο και τελείωσε η έρευνα της μεγάλης ΥΜ ΙΒ έπαυλης στη θέση Πλακάκια. Η σημαντική αυτή έπαυλη, της εποχής της ακμής του μινωικού πολιτισμού, είχε αρχίσει να σκάβεται το 1972¹⁹, με αξιόλογα ευρήματα. Η συνέχιση και ολοκλήρωση της ανασκαφής έγινε δυνατή μόνο τώρα.

Παρά το γεγονός ότι το κτίριο είχε πάθει σημαντικές ζημιές από τη σύγχρονη καλλιέργεια με

μηχανικά μέσα αλλά και από το φύτεμα αμπελιών, η έπαυλη του Μακρυγιαλού έχει μεγάλη σημασία από αρχιτεκτονική άποψη. Γίνεται αμέσως φανερό ότι το κτίριο, παρά τις σχετικά μικρές του διαστάσεις, μιμείται σε μεγάλο βαθμό τα μινωικά ανάκτορα. Έτσι, στο μέσο του ανοίγεται μία μεγάλη ορθογώνια κεντρική αυλή, διαστ. $15,55 \times 5,30$ μ., προσανατολισμένη από Β. προς Ν. Υπάρχει ακόμη και δυτική αυλή προς την οποία το κτίριο υψώνει μια πρόσοψη μνημειώδη από μεγάλους ογκολίθους, που δε σώζεται όμως σε μεγάλο ύψος. Η πρόσοψη αυτή εμφανίζει και τις γνωστές τυπικές οδοντώσεις που έχουν αυτές οι προσόψεις στη μινωική αρχιτεκτονική. Η δυτική πρόσοψη διακόπτεται από μια είσοδο, που με ένα μικρό διάδρομο οδηγεί κατευθείαν στην κεντρική αυλή.

Πρωτότυπη είναι η διαρρύθμιση της κεντρικής αυλής. Στη βόρεια άκρη της και σε ίση περίπου απόσταση από τις τρεις πλευρές της αυλής, τη βορινή, την ανατολική και τη δυτική, υπάρχουν τα λείψανα ενός χτιστού κατασκευάσματος που έχει σχήμα Π (Π i v. 212 α, στο μέσο δεξιά). Είναι φανερό ότι πρόκειται για βωμό και μάλλον όχι για περίβολο ιερού δέντρου. Δίπλα του είχε βρεθεί κατά την πρώτη ανασκαφή ένας ιδιαίτερα σημαντικός σφραγιδόλιθος με παράσταση άξια για χρυσό δακτύλιο, δηλαδή ιερό πλοίο με ιέρεια, ιερό φοίνικα και βωμίσκο ή θαλαμίσκο²⁰. Ίσως υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα σ' αυτό το σφραγιδόλιθο και το βωμό της αυλής. Δυτικά από τον τελευταίο, στον τοίχο της αυλής και ακριβώς εκεί όπου αρχίζει ο διάδρομος της δυτικής εισόδου, βρέθηκε ένα μεγάλο θρανίο χτιστό, μήκ. $1,85$ μ., που ασφαλώς σχετίζεται άμεσα με το βωμό (Π i v. 212 α). Οι τοίχοι δίπλα στο θρανίο διασώζουν μερικές κατακόρυφες δοκοθήκες για ξύλινους δοκούς, γεμάτες με μαύρο απανθρακωμένο υλικό. Αλλού φαίνονται τα αποτυπώματα σε πηλό άλλων ξύλινων δοκών.

Η βόρεια πλευρά της κεντρικής αυλής και το συνεχόμενο προς αυτή τμήμα της ανατολικής πλευράς σχηματίζονται από μία σειρά πεσσών από πλίνθους που πατούν σε λίθινες βάσεις. Οι πεσσοστοιχίες αυτές είναι πολύ καταστραμμένες, διακρίνονται όμως καθαρά. Η ανατολική πεσσοστοιχία συνεχίζεται ακόμα προς Β. και σχηματίζει τη δυτική πλευρά μιας μεγάλης τετράγωνης αίθουσας, διαστ. 6×6 μ. Η αίθουσα αυτή έχει ακριβώς στο κέντρο της τη λίθινη βάση ενός κίονα από ξύλο, ενώ προς Ν. ανοίγεται ένα μικρό βοηθητικό δωμάτιο (Π i v. 212 β).

19. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 590-Ι. Πίν. 558 α-στ.

20. C. Davaras, Guide to Cretan Antiquities, 1976, σ. 327, εικ. 189.

Άλλη είσοδος υπάρχει και από την ανατολική πλευρά κατευθείαν στην κεντρική αυλή, η κύρια όμως είσοδος της έπαυλης φαίνεται ότι είναι η βόρεια. Εδώ σχηματίζεται ένα είδος διαδρόμου σχήματος L, ανοιχτού επάνω, με δύο εισόδους δεξιά και αριστερά. Η αριστερή είσοδος οδηγεί προς Δ. σ' ένα είδος προθαλάμου (Πί ν. 212 γ), στρωμένου με πολύ μεγάλες λίθινες πλάκες με μνημειώδη όψη, έντονα μαυρισμένες από τη φωτιά που κατέστρεψε το κτίριο. Η ανατολική είσοδος ακριβώς απέναντι, οδηγεί σ' ένα μεγάλο ανοιχτό χώρο που περιορίζεται μόνο από τη βορινή πλευρά από έναν τοίχο, προφανώς περίβολο. Δεν είναι καθόλου σαφές τι ακριβώς είναι αυτή η ανατολική έκταση, αλλά έχει κανείς την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα είδος ανατολικής αυλής, περιφραγμένης από τα βόρεια για προστασία από τον άνεμο, όπου ίσως γίνονταν δημόσιες συναθροίσεις κάποιου είδους.

Ανάμεσα στα άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία της δυτικής πτέρυγας πρέπει να σημειώσουμε την ύπαρξη ενός γωνιαίου ορθογώνιου δωματίου. Στο κέντρο του δωματίου υπάρχει ένα είδος τοίχου τοποθετημένου κατά πλάτος χωρίς όμως να φτάνει έως τους τοίχους του δωματίου αλλ' αφήνοντας δύο διαβάσεις. Στις δύο μακριές του πλευρές ο τοίχος αυτός έχει από ένα θρανίο. Πρέπει να υποθέσουμε ότι το δωμάτιο αυτό μπορεί να είχε κάποιο θρησκευτικό προορισμό.

Γενικά η ύπαρξη του θρησκευτικού στοιχείου είναι πολύ έντονη στην έπαυλη του Μακρυγιαλού, ενώ οι χώροι οι χρήσιμοι για την καθημερινή ζωή φαίνονται ότι είναι ελάχιστοι, τουλάχιστον στο ισόγειο. Ένα εξαιρετικό εύρημα που τονίζει ιδιαίτερα τη θρησκευτική σημασία του κτιρίου είναι ένα μεγάλο λίθινο κωνικό κύπελλο της Ιερής Κοινωνίας, παρόμοιο με αυτά που βρέθηκαν στο γειτονικό Ανάκτορο της Ζάκρου²¹ αλλά και στη Θήρα²², και που εικονίζεται σε μινωικές τοιχογραφίες και στον περίφημο χρυσό δακτύλιο της Τίρυνθας²³. Όλα αυτά τα ευρήματα και τα αρχιτεκτονικά στοιχεία φανερώουν ότι η έπαυλη του Μακρυγιαλού ήταν σημαντικό θρησκευτικό κέντρο ολόκληρης αυτής της εύφορης περιοχής της νότιας ακτής της Κρήτης.

Σε μικρή απόσταση προς Β. άρχισε να ερευνάται ένα άλλο μινωικό κτίριο με πολυτελέστατο πλακόστρωτο δάπεδο, χτισμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια, ασφαλώς μια άλλη έπαυλη μάλλον σύγχρονη με την πρώτη. Αυτό το δάπεδο, που αποκαλύφθηκε σε

μικρό μόνο μέρος του, φαίνεται ότι έπαθε μεγάλες ζημιές από ένα αλώνι.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από το οροπέδιο Λασιθίου ο Ζαχαρίας Παπαχρονάκης, αγρότης και ευκαιριακός συνεργάτης της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, έφερε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου δύο σφραγίδες (ή ίσως και περίαπτα) από στεατίτη. Ως ακριβής τόπος ευρέσεως δηλώθηκε ο χώρος ακριβώς έξω από την έξοδο του σπηλαιού Χωστός, Σπήλιος της Κοινότητας Πλάτης, όχι μακριά από το Σπήλαιο του Ψυχρού. Η πρώτη σφραγίδα (αριθ. ευρ. 7277), από λαδοπράσινο στεατίτη, είναι αρκετά επίπεδη και έχει σχήμα ορθογώνιο προς το τριγωνικό. Πάνω εμφανίζει οπή ανάρτησης (Πί ν. 212 ε-στ). Ύψ. 0,025, πλ. 0,023 και πάχ. 0,01 μ. Υπάρχουν εγχάρακτες γραμμές στα πλευρά αλλά και στη βάση, όπου έχουν ακανόνιστη ακτινωτή διάταξη (Πί ν. 212 στ).

Η δεύτερη σφραγίδα, από μαύρο στεατίτη (Πί ν. 212 ζ-η) (αριθ. ευρ. 7283), έχει το ίδιο περίπου σχήμα αλλά είναι πολύ λεπτότερη και αρκετά μικρότερη, ύψ. 0,023 μ. Αυτή η σφραγίδα έχει μόνο στη βάση της ρηχές εγχάρακτες γραμμές σε πυκνή διάταξη, ακανόνιστα οριζόντιες και κάθετες, που σχηματίζουν δικτυωτό (Πί ν. 212 η).

Σφραγίδες από στεατίτη, κάπως ανάλογες σε σχήμα και θέμα, υπάρχουν στο Μουσείο Αγίου Νικολάου από το γνωστό ΠΜ II οικισμό Μύρτου (Φούρνου Κορφή), κοντά στη Μύρτο Ιεράπετρας στο Λιβυκό Πέλαγος, που, όπως γνωρίζουμε, δε βρίσκεται μακριά από το οροπέδιο Λασιθίου²⁴. Ωστόσο υπάρχουν και παρόμοια περίαπτα (:), πιο κοντινά στα αντικείμενά μας, που έχουν χρονολογηθεί (με αμφιβολίες) στην πρώτη εποχή του Σιδήρου: ας αναφέρουμε μερικά από το Βρόκαστρο²⁵, άλλα πάλι από την περιοχή του οροπεδίου Λασιθίου²⁶, από όπου προέρχονται και τα νέα τεμάχια, και τέλος ένα από τη Μεσαρά, σήμερα στην Οξφόρδη²⁷. Αυτό το τελευταίο τεμάχιο μοιάζει μάλιστα πολύ, σε σχήμα και διακόσμηση, με το πρώτο από τα δικά μας. Πιθανόν να είναι και αυτό, όπως και τα άλλα περίαπτα, μία πρωτόγονη σφραγίδα της ΠΜ περιόδου, που να χρησίμευε ταυτόχρονα και ως περίαπτο: στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να υπάρχει συνάφεια με τη μεταγενέστερη τάξη των «ταλισμανικών» σφραγίδων των Μινωιτών.

24. P. Warren, Myrtos, 1972, σ. 226 κ.ε., εικ. 97, πίν. 77 A-B. CMS V, 1 αριθ. 14-19.

25. E. H. Hall, Excavations in Eastern Crete, Vrokastro, 1914, σ. 121 κ.ε., εικ. 73.

26. BSA 37 (1937-38), πίν. 30.

27. J. Boardman, The Cretan Collection in Oxford, 1961, σ. 124, αριθ. 542, πίν. 66, εικ. 44.

21. Ν. Πλάτων, Ζάκρος 122 κ.ε., σ. 125, εικ. 68, 136, εικ. 82.

22. ΠΑΕ 1971, πίν. 282-3.

23. CMS I, αριθ. 179.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Η Εφορεία έκαμε διάφορες μικρές στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες σε χώρους όπου υπήρχε ιδιαίτερη ανάγκη. Έτσι, στη Λατώ στερεώθηκε ένας ψηλός μνημειώδης τοίχος της σημαντικής αυτής δωρικής πόλης (Πί ν. 212 δ), που είχε γείρει αισθητά προς τα έξω και ήταν ετοιμόρροπος σε σημείο ίσως επικίνδυνο. Ο τοίχος αυτός βρίσκεται στα αριστερά της ανηφορικής προσπέλασης προς το κέντρο της πόλης.

Αρκετές παρόμοιες εργασίες, μαζί με εκτεταμένο καθαρισμό, έγιναν και στο σημαντικό μινωικό

οικισμό που βρίσκεται στο νησάκι Ψείρα, στο ανατολικό τμήμα του Κόλπου του Μιραμπέλλου, που είχε σκάψει πριν από 60 περίπου χρόνια ο Seager²⁸. Το νησάκι αυτό είναι ακατοίκητο και αρκετά δυσπρόσιτο. Έτσι, ο αρχαιολογικός χώρος δεν έχει πάθει τις εκτεταμένες ζημιές που προκαλούνται συνήθως από ανθρώπινη επέμβαση, ήταν όμως εξαιρετικά επείγον να αρχίσουν στερεωτικές εργασίες, που πρέπει να συνεχιστούν και μελλοντικά και σε μεγαλύτερη κλίμακα.

ΚΩΣΤΗΣ ΔΑΒΑΡΑΣ

28. R. B. Seager, Excavations on the Island of Psira, Crete, 1910.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ναός Αγίου Στεφάνου Δρακώνας Κισσάμου

Στο μονόχωρο βυζαντινό ναό έγιναν οι παρακάτω εργασίες (Π ί ν. 213 α-β):

α) Τοίχος αναλημματικός στο βόρειο τμήμα του ναού. β) Καθαίρεση κονιαμάτων και γέμισμα των ρωγμών με αεράνι. γ) Κατασκευή νέων επιχρισμάτων. δ) Κατασκευή περιμετρικού εξωτερικού θεμελίου για ενίσχυση των θεμελίων του ναού. ε) Αποχωμάτωση της προσχώσεως γύρω από το ναό, για να βρίσκουν διέξοδο τα νερά της βροχής.

Μονή Χρυσοπηγής Κυδωνίας

Το μοναστήρι της Ζωοδόχου Πηγής του Χαρτοφύλακος χτίστηκε στα μέσα του 16ου αι. και ανακαινίστηκε στις αρχές του 17ου και στα μέσα του 19ου αι. Οι εργασίες που έγιναν, με χρηματοδότηση του ΥΠΠΕ και του ΕΟΤ, αφορούσαν στη στεγανοποίηση του καθολικού και στην αποκατάσταση της βόρειας πτέρυγας. Αφαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα που κάλυπταν τις επιφάνειες των θόλων, κλείστηκαν οι ρωγμές με αεράνι και ανακατασκευάστηκαν από πατητό κουρασάνι. Για τον τρούλο του διακονικού κατασκευάστηκε πέτρινος σταυρός, όμοιος με τους άλλους. Σε ορισμένα σημεία έγινε καθαίρεση των κονιαμάτων και ανακατασκευή τους. Επίσης καθαρίστηκαν τα λίθινα μέρη από πλαστικά χρώματα που τα είχαν καλύψει. Στη βόρεια πτέρυγα έγινε καθαίρεση και ανακατασκευή των επιχρισμάτων. Αποκαλύφθηκε το αρχικό ύψος του τοίχου και τρία από τα οκτώ μικρά παράθυρα που σημειώνει ο Barsky στο σχέδιο του 1745· τα μεγάλα παράθυρα που είχαν ανοιχθεί μεταγενέστερα και αλλοίωναν την όψη της πτέρυγας κλείστηκαν και στη θέση τους κατασκευάστηκαν καινούρια, όμοια με τα αρχικά. Επίσης καθαιρέθηκαν οι σαθρές στέγες από τσιμέντο που κάλυπταν τους χώρους και ανακατασκευάστηκαν αφού προηγουμένως τοποθετήθηκε ξύλινο ταβάνωμα με δοκάρια, όπως συνηθίζεται στην κρητική αρχιτεκτονική. Τα λίθινα μέρη της κεντρικής εισόδου καθαρίστηκαν και έγινε νέα πόρτα, αντίγραφο της παλιάς. Στην εσωτερική πλευρά της πτέρυγας διαρρυθμίστηκαν τα αλλοιωμένα σε μεταγενέστερες επεμβάσεις ανοίγματα.

Ναός Παναγίας στο Ρουσσοπίτι

Στο μονόχωρο καμαροσκεπή ναό (Π ί ν. 213 γ-δ) που σώζει καλό τοιχογραφικό διάκοσμο του 14ου αι., καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα από τους τοίχους και τις καμάρες του ναού, καθώς επίσης και το

μεταγενέστερο στηθαίο, που αλλοιώνει την αρχική στέγασση. Στο τοιχογραφημένο κτίσμα έγινε στεγανοποίηση της καμάρας και του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης με χρήση πλέγματος και τσιμεντοκονίας· ύστερα έγινε κεράμωση με παλιές κεραμίδες. Καθαρίστηκαν τα λίθινα μέρη και στις εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων και της καμάρας του νεότερου κτίσματος έγιναν επιχρίσματα από πατητό κουρασάνι. Επίσης καθαιρέθηκε και ανακατασκευάστηκε ο ετοιμόρροπος νότιος αναλημματικός τοίχος.

Ενετικός φάρος Χανίων

Έγιναν οι εξής εργασίες (Π ί ν. 214 α-β):

α) Αντικατάσταση των φθαρμένων πελεκητών λίθων με νέους στον κεντρικό πυρήνα του φάρου. β) Στερέωση του προστατευτικού τοίχου προς τη βορινή πλευρά, που ήταν ετοιμόρροπος. γ) Αντικατάσταση των φθαρμένων πελεκητών λίθων της κουπαστής της κλίμακας και στερέωση του υπόλοιπου τμήματός της.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ναός Παναγίας Αγιάς

Με πιστώσεις του ΤΑΠ έγιναν εργασίες καθαρισμού του ναού της Παναγίας στο συνοικισμό Επισκοπή Αγιάς, γνωστού και ως «Παλιά Επισκοπή» (βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, Venezia II, σ. 72). Ο χώρος του ναού, του οποίου οι τοίχοι σώζονται σε ύψος περισσότερο από 5 μ., είχε καλυφθεί από τα ερείπια και την πυκνή βλάστηση της περιοχής. Κατά τον καθαρισμό εξωτερικά επισημάνθηκε το σχέδιο της αρχικής παλαιοχριστιανικής βασιλικής, τρίκλιτης με εγκάρσιο κλίτος σε σχήμα ταυ και νάρθηκα που προεξέχει. Στο σωρό των ερειπίων βρέθηκαν τμήματα από γλυπτά των προηγούμενων φάσεων και πολλά κομμάτια από ακόσμητα χοντρά αγγεία. Έξω από την αψίδα του διακονικού βρέθηκε σε δεύτερη χρήση, σε απλό λακκοειδή τάφο, επιτύμβια μαρμάρινη πλάκα με το όνομα *Σαββατίωνος πρεσβυτέρου*. Σε ορισμένα σημεία έγιναν τομές για την ανεύρεση του αρχικού δαπέδου· βρέθηκε το δάπεδο της β' φάσης από πατητό χώμα, σε βάθος 1 μ· το δάπεδο της βασιλικής είναι ακόμη βαθύτερα.

Ναός Αγίου Γεωργίου στη θέση Μελισσουργάκι Μελάμπων

Έγιναν εργασίες καθαρισμού του χώρου. Ο ναός είχε υψηλή επίχωση· βρέθηκε το δάπεδό του από πατητό χώμα. Ο ναός, αρχικά δίκλιτος με οξυκόρυφες καμάρες και δύο ενισχυτικά σφενδόνια σε κάθε κλίτος, συγκοινωνούσε μ' ένα μεταγενέστερο τοξωτό άνοιγμα. Η τοιχοποιία του είναι απλή εκτός από τα λίθινα επεξεργασμένα θυρώματα δυτικής

μορφολογίας. Σώζει ένα μικρό τμήμα τοιχογραφίας, τέχνης 15ου αι. Αργότερα προστέθηκε στη νότια πλευρά ένα μικρό κλίτος, χτισμένο πρόχειρα, περίπου στις μισές διαστάσεις του υπόλοιπου ναού.

Θολωτές αποθήκες ακτής Τομπάζη

Καθαρίστηκαν μερικά από τα πελεκητά πλαίσια των θυρών και των παραθύρων της πρόσοψης.

Ναός Αγίων Αποστόλων Χανίων

Καθαρίστηκε και αρμολογήθηκε με κουρασάνι ο δυτικός σωζόμενος τοίχος του ναού.

Βυζαντινό τείχος Κισσάμου

Έγιναν εργασίες καθαρισμού καθ' όλο το μήκος του (Πί ν. 214 γ):

α) Καθαρισμός του τείχους από τα φυτά. β) Καθαρισμός των ανοικτών χώρων εσωτερικά και εξωτερικά του τείχους. γ) Αποκάλυψη της εξωτερικής όψης των τειχών στη βορειοδυτική πλευρά από τα χώματα και «μπάζα», που την είχαν τελείως καλύψει. δ) Συμπλήρωση με λιθοδομή των επικίνδυνα ετοιμόρροπων τμημάτων του τείχους και ενίσχυση των επάλξεων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Σε χώρο της μονής Χρυσοπηγής Χανίων εγκαταστάθηκε συνεργείο με επικεφαλής τον Δ. Τσίγκανα, για τη συντήρηση εικόνων από τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της δυτικής Κρήτης. Έγινε στερέωση ζωγραφικής επιφανείας, καθαρισμός, στερέωση ξύλου, στερέωση χρωμάτων στις παρακάτω εικόνες. Από τη μονή Δισκουρίου Μυλοποτάμου: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα, καλής τέχνης 16ου-17ου αι. (;). β) Άγιος Γεώργιος, με δυτικές επιδράσεις 18ου αι. γ) Χριστός Παντοκράτορας, αντίγραφο του 18ου αι. από καλό πρότυπο. Από τη μονή Χρυσοπηγής Κυδωνίας: α) Άγιος Βασίλειος, βημόθυρο καλής κρητικής τέχνης, 17ου αι. β) Αρχάγγελος Γαβριήλ, βημόθυρο καλής κρητικής τέχνης, 17ου αι.

γ) Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, από μικρογραφία, 18ου αι. (;).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ

Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της επιμελητείας απορρόφησαν οι δύο μεσαιωνικοί διατηρητέοι οικισμοί των Χανίων και του Ρεθύμνου. Έγιναν εργασίες σε 43 σπίτια των Χανίων και σε 28 σπίτια του Ρεθύμνου.

Σημαντικότερα απ' αυτά είναι το παλιό Σαπωνοποιείο, τα σπίτια Γλαμπεδάκη, Ανδρουλιδάκη, Κλιματσάκη στα Χανιά και Γ. Δρανδάκη, Α. Τσανταρολάκη στο Ρέθυμνο (Πί ν. 215 α-ε).

Με πιστώσεις του ΕΟΤ για τις δυο πόλεις, έγιναν κυρίως εργασίες αναδείξεως χαρακτηριστικών σημείων (κιόσκι-θυρώματα στο Ρέθυμνο, χαρακτηριστικά κτίσματα στα Χανιά).

Ρέθυμνο

Στην οδό Τσουδερού, στο σπίτι του Ι. Τσουδερού αποκαταστάθηκε, με βάση τις σωζόμενες ενδείξεις, το αξιόλογο «αναγεννησιακό» θύρωμα που είχε καταστραφεί από πρόσκρουση αυτοκινήτου παλιότερα και είχε συμπληρωθεί πρόχειρα (Πί ν. 216 α-β).

Το θύρωμα στο σπίτι του Ι. Τερζιδάκη, στην οδό Δασκαλογιάννη, είχε παρουσιάσει επικίνδυνη απόκλιση και φθορές από την αποσάθρωση της πέτρας (λύκωμα). Καθαιρέθηκε, αφού έγινε αρίθμηση των μερών του, και αποκαταστάθηκε στην αρχική του θέση (Πί ν. 216 γ-δ).

Μικρότερης έκτασης εργασίες (κυρίως καθαρισμοί από επιχρίσματα και στερεώσεις) έγιναν στα θυρώματα του Θ. Κλαπάκη στην οδό Θεσσαλονίκης, Θ. Πλαίτη στην οδό Αρκαδίου, Δ. Μοάτσου στην οδό Μητροπόλεως και Κ. Δρετουλάκη στην οδό Π. Κορωναίου.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Οι εργασίες της Εφορείας, ανασκαφικές — που απορροφούν τη μεγαλύτερη δραστηριότητά της — μουσειακές και αναστηλωτικές συνεχίστηκαν το 1977 με εντατικό ρυθμό κυρίως στη Ρόδο και Κω αλλά και στη Σύμη, Κάλυμνο, Λέρο, Αστυπάλαια και Καστελλόριζο. Ένα σημαντικό μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας αφιερώθηκε στον οικοδομικό έλεγχο των παραδοσιακών και ιστορικών διατηρητέων οικισμών και των μνημειακών συγκροτημάτων στη Ρόδο (μεσαιωνική πόλη, Λίνδος, Κοσκινού), την Πάτμο (Χώρα και λοιποί οικισμοί του νησιού), τη Σύμη και τη Λέρο (όλοι οι οικισμοί του νησιού). Ο οικοδομικός έλεγχος, εκτός της μεσαιωνικής πόλης, έγινε στο μεγαλύτερο μέρος του κάτω από την άμεση εποπτεία του εφόρου Π. Λαζαρίδη.

Στο τελευταίο τρίμηνο του έτους μετατέθηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου ο έφορος Χρ. Ντούμας, ενώ από τους μετεκπαιδευόμενους στο εξωτερικό επιμελητές της Εφορείας Ι. Παπαχριστοδούλου και Η. Κόλια, γύρισε ο πρώτος αφού συμπλήρωσε δύο χρόνια. Στην Εφορεία εργάστηκαν οι επιμελητές Ηώς Ζερβουδάκη, Αδ. Σάμψων και Ι. Βολανάκης, ο οποίος σύνταξε και την έκθεση για τις εργασίες, που αφορούν στα βυζαντινά και νεότερα μνημεία. Ως επιστημονικοί βοηθοί στις ανασκαφές, καταγραφές και τακτοποίηση αρχείων, εργάστηκαν: οι Χάρη Κάντζια, Λίτσα Παπαθεοφανους, Μαρία Μιχαλάκη, Τασία Δρελιώτη, Μέλπω Πωλογιώργη, Όλγα Ζαχαριάδου, Αγγελική Γιαννικουρή, Μελίνα Φιλήμνωνος-Τσοπωτού, Μάκης Μίχος και Άγγελος Ματθαίου. Ως τεχνικοί συνεργάστηκαν οι: Αν. Μουτσοπούλου, Αθαν. Πέππας και Νικ. Τζογόπουλος.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ρόδος

Συνεχίστηκαν στο μουσείο οι εργασίες τακτοποίησης στην τελευταία αίθουσα της Έκθεσης ευρημάτων από τις νεκροπόλεις της Καμίρου, ενώ παράλληλα άρχισε συστηματικά ο καθαρισμός και η συντήρηση των ευρημάτων από τους αποθέτες των ναών της Ιαλυσού και της Καμίρου, που θα εκτεθούν σε δύο ιδιαίτερες αίθουσες του Μουσείου. Συγχρόνως συνεχίστηκε η συντήρηση των ευρημάτων από τις ανασκαφές (κεραμική, γλυπτά, χάλκινα, οστέινα, επιτοίχια κονιάματα κτλ.), που προορίζονται για το νέο Μουσείο «Πόλεως Ρόδου».

Στα πλαίσια της διαμόρφωσης του κήπου του Μουσείου σε χώρο υπαίθριας έκθεσης, εκτέθηκαν αναρτημένα στον τοίχο στοάς, τα ψηφιδωτά δάπεδα

του Βελλερεφόντη, του Τρίτωνα και του Γρύπα μαζί με το ψηφιδωτό του Κενταύρου¹. Στη συντήρηση των ψηφιδωτών αυτών συνεργάστηκαν το συνεργείο του καθηγητή Ι. Κολέφα και το συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής τον Αθ. Κανέλλη.

Παράλληλα, συνεχίστηκαν από το συνεργείο της Εφορείας οι εργασίες στερέωσης-συντήρησης διάφορων ψηφιδωτών δαπέδων, που είχαν κατά καιρούς αποκολληθεί σε ανασκαφές οικοπέδων της πόλης.

Από τα περισυλλεγμένα σε διάφορα σημεία του νησιού αρχαία, επιγραφές, οστεοθήκες κτλ., πρέπει να αναφερθεί ιδιαίτερα η λίθινη βάση κυλινδρικού βωμού με επιγραφή που αναφέρεται στον Αργείο χορευτή Ισοκράτη (αριθ. επ. 1268).

Στο Μουσείο Κοσμητικής Τέχνης συνεχίστηκε η συντήρηση των κεντημάτων και των υφαντών από την ειδική τεχνήτρια της Εφορείας.

Τέλος, σημαντική πρόοδος σημειώθηκε στην τακτοποίηση του φωτογραφικού αρχείου και του αρχείου ανασκαφών «Πόλεως Ρόδου» για τη συστηματική μελέτη της πολεοδομικής εξέλιξης της αρχαίας πόλης.

Κω

Άρχισε η τακτοποίηση και καταγραφή των αρχαίων επιγραφών που έχουν συγκεντρωθεί στο Κάστρο.

Από το συνεργείο της Εφορείας έγινε αποκόλληση, συντήρηση και επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας, των ψηφιδωτών της Κρίσεως του Πάριδος στην περιοχή των Δυτικών Θερμών, της Ευρώπης και του Σειληνού στις νησίδες δυτικά του Decumanus.

Στους ίδιους χώρους έγινε από το ειδικό συνεργείο της Εφορείας με επικεφαλής τον Ι. Βασιλότο μία περιορισμένη έκτασης συντήρηση των τοιχογραφιών, που έχουν υποστεί μεγάλες φθορές από την εποχή της πρώτης στερέωσής τους από την Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία, επειδή βρίσκονται εκτεθειμένες στο ύπαιθρο.

Σύμη

Στο μουσείο της Σύμης δώρησαν οι κληρονόμοι του Δημοσθένη Χαβιρά, Δημοσθένης Νικ. Χαβιράς, Ελένη Αποκότου, Μαρία Κατσιμπρή-Χαβιρά και Γαβριήλ Δημ. Χαβιράς, την πλούσια αρχαιολογική Συλλογή του, που φυλασσόταν ως τώρα στο οικογενειακό τους σπίτι στη Σύμη. Με την εξαιρετική αυτή χειρονομία της οικογένειας Χαβιρά το Μουσείο πλουτίστηκε με 55 μαρμάρινα εκθέματα, επιτύμβιες στήλες, επιγραφές, αρχιτεκτονικά, βω-

1. Το Έργον 1976, σ. 168 κ.ε., εικ. 145-147. AAA VI (1973), σ. 120 κ.ε., εικ. 9 και 10.

μούς, 14 πήλινα αγγεία, κυρίως αμφορείς, και με τη σημαντικότερη συλλογή ενσφράγιστων λαβών αμφορέων που έχει καταγράψει και μελετήσει η V. Grace².

ΣΤΕΡΕΩΣΗ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ρόδος

Κάμπος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης των αρχαίων σπιτιών, που είχαν αρχίσει τον Οκτώβριο του 1975.

Οι εκτεταμένες καταστροφές, που έχουν προξενηθεί στους αρχαίους τοίχους, οφείλονται κυρίως στο γεγονός ότι η ανασκαφή είχε προχωρήσει κάτω από τα θεμέλιά τους σε βάθος 0,50 έως και 1,50 μ. (Πί ν. 217 α, γ, δ, 218 α). Επειδή δεν είναι πια δυνατό να μεταφερθούν τόσοι όγκοι χωμάτων, για να αποκατασταθούν στο αρχικό τους επίπεδο τα δάπεδα των χώρων, ώστε να προστατευθούν τα θεμέλια, θεωρήθηκε προτιμότερο να χτιστούν αναλημματικοί τοίχοι κάτω από αυτά, που να συγκρατούν τα χώματα (Πί ν. 217 β, ε, 218 β). Οι τοίχοι αυτοί εξέχουν κατά 0,05 μ. από τους αρχαίους και πρόκειται, στη δεύτερη φάση των εργασιών, να επιχριστούν με τέτοιο τρόπο ώστε να μην ξεχωρίζουν εύκολα από το χώμα και να μη συγχέονται καθόλου με τους αρχαίους.

Τέλος, χτίστηκε αναλημματικός τοίχος και επιχώθηκε τμήμα της μεγάλης τομής, μέσα στην οποία είχαν αποκαλυφθεί τοίχοι της κλασικής εποχής, ανάμεσα στην «πλατεία της Κρήνης» και την Εξέδρα (Πί ν. 218 γ), επειδή ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη η πρόσβαση στη μεγάλη κλίμακα που οδηγεί στον κεντρικό δρόμο της πόλης (Πί ν. 218 δ).

Λίνδος

Έγιναν περιορισμένες στερεώσεις και συμπληρώσεις φθαρμένων παροπλίνθων του τείχους της ακροπόλεως για να προληφθούν καταρρεύσεις.

Σημαντικό είναι ότι άρχισε η συστηματική μελέτη για την αναστήλωση και στερέωση της ελληνιστικής στοάς και του ναού, που έχουν υποστεί εξαιρετικά μεγάλες φθορές από τη διάβρωση του παρολίθου που χρησιμοποιήθηκε στην αναστήλωση. Η μελέτη ανατέθηκε από το Υπουργείο στους αρχιτέκτονες Νικ. Βαρούδη και Βηθλεέμ Τυρέλλη, κάτω από την εποπτεία του καθηγητή Χαρ. Μπούρα.

2. Year book of the American Philosophical Society, 1959, σ. 474 κ.ε.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πόλη της Ρόδου

Η ΑΡΧΑΙΑ ΟΧΥΡΩΣΗ

Νότιο τμήμα

α) Άρχισε η συστηματική ανασκαφή στα οικοπέδα του οικοδομικού τετραγώνου που ορίζεται από τις οδούς Μεγ. Κωνσταντίνου, Πριγκιπίσσης Αλεξίας, Στ. Καζούλλη και Γαριβάλδη, και όπου ήδη από το 1972 είχε αρχίσει η αποκάλυψη του αρχαίου τείχους και του προτειχίσματος³.

Ήδη εξακριβώθηκε ότι το τείχος (Πί ν. 218 ε) και το προτείχισμα διασχίζουν διαγώνια το οικοδομικό τετράγωνο και πρέπει να καλύπτουν μήκος 160-180 μ. Το προτείχισμα παρακολουθεί σε μια απόσταση 20 μ. περίπου το τείχος, σχηματίζοντας αντιστοιχούς με αυτό προβόλους (Πί ν. 218 στ). Διατηρούνται οι σκάλες ανόδου, οι πυλίδες, αγωγοί αποχετευτικοί⁴. Αξιοσημείωτο είναι ότι το προτείχισμα και το τείχος καλύπτονται εν μέρει από παλιά στρώση πορφύρας. Την ίδια στρώση είχαμε συναντήσει και παλιότερα στην περιοχή⁵. Τέλος, νότια από το προτείχισμα, εντοπίστηκε ο βόρειος τοίχος ανιδωτού οικοδομήματος, το οποίο φαίνεται να εκτείνεται κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Πριγκιπίσσης Αλεξίας.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο και μετά τη συμπλήρωση της έρευνας θα δημοσιευτούν τα αποτελέσματα και συμπεράσματα.

β) Παράλληλα με την αποκάλυψη του τείχους έγινε η ανασκαφή του οικοπέδου Γεωρ. Σταυριά. Το οικοπέδο βρίσκεται στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, έχει πρόσοψη στην οδό Γαριβάλδη και συνορεύει προς Δ. με το οικοπέδο Ιατρίδης⁶.

Διαπιστώθηκε η προς Α. συνέχεια της περιφερειακής οδού Ρ 40, βόρεια από το τείχος, και πολύ καταστραμμένα τα λείψανα των οικοδομών στο βόρειο όριο της οδού (Σχ έδ. 1).

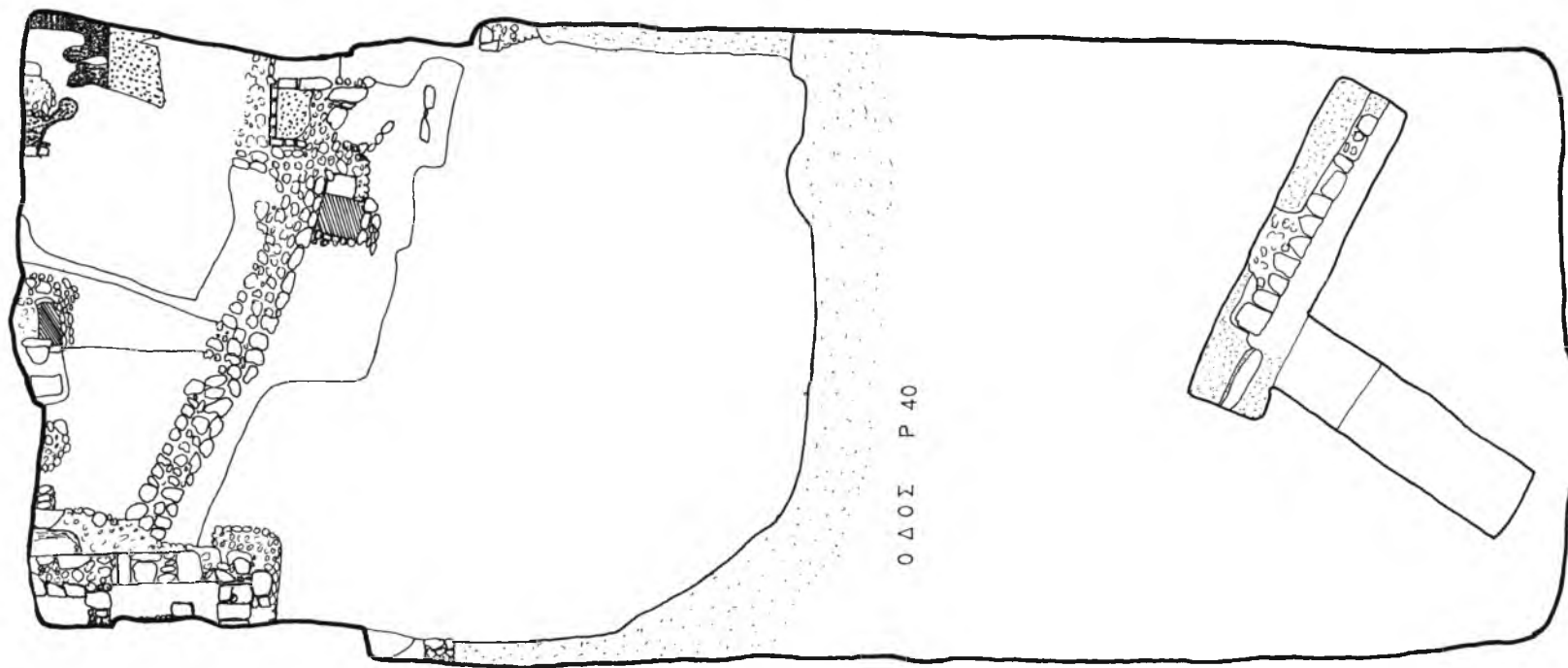
γ) Στην προέκταση της οδού Άννης-Μαρίας άρχισε η ανασκαφή του τείχους και του προτειχίσματος και ήδη αποκαλύφθηκαν σημαντικά τμήματα της οχύρωσης, που τέμνει το δρόμο και συνδέεται με τα αντίστοιχα τμήματα του τείχους και του προτειχίσματος, που είχαν αποκαλυφθεί σε παλιότερες ανασκαφές οικοπέδων στις δύο πλευρές του

3. Βλ. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 610 κ.ε. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948 κ.ε. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 361 κ.ε. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 386 κ.ε.

4. Πρβλ. στο τείχος Αμφιπόλεως ΑΑΑ VIII (1975), σ. 58 κ.ε., εικ. 3, σχέδ. 1 και 5. Το Έργον, ό.π., σ. 32 πίν. 29. Όμοιοι στο κλασικό τείχος της Ελαίας.

5. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 613 και υπόσημ. 21.

6. ΑΔ, ό.π., σ. 610 κ.ε.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑ

ΟΙΚΟΔΟΜΗ ΙΑΤΡΙΔΗ

Σχέδ. Ι. Ρόδος, Οικόπεδο. Γ. Σταυριά. Κάτοψη της ανασκαφής.

δρόμου⁷. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και στον επόμενο χρόνο, οπότε και θα δημοσιευθούν τα συμπεράσματα. Η προοπτική της Εφορείας είναι το τμήμα αυτό της οχύρωσης να διατηρηθεί στο δρόμο κάτω από γέφυρα και να συνδεθεί με τα άλλα τμήματα, που έχουν διατηρηθεί δεξιά και αριστερά στα ακάλυπτα τμήματα των οικοπέδων, για να διαμορφωθεί ενιαίος αρχαιολογικός χώρος.

Βορειοδυτικό τμήμα

Σε συμπληρωματική ανασκαφή στο οικόπεδο του Σάββα Παυλίδη, στην οδό Βασιλέως Κωνσταντίνου Β', όπου είχε αποκαλυφθεί το 1976 το τείχος⁸, βρέθηκε σε απόσταση 14,85 μ. νότια από αυτό ο κεντρικός αγωγός της περιφερειακής οδού Ρ 40, και κατά μήκος του βόρειου τοιχώματός του σκληρή στρώση με άμμο, χαλίκι ψιλό και αραιά όστρακα, που αποτελούσαν το υπόστρωμα του δρόμου. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,90 μ. (Σχ έ δ. 2). Έχει εσωτερικό πλάτος 0,70-0,60 μ. και είναι χτισμένος με τετράγωνους και ορθογώνιους πωρολίθους και μικρότερες πέτρες. Το τμήμα που ανασκάφτηκε ήταν ακάλυπτο. Η έρευνα δεν μπόρεσε να επεκταθεί εξαιτίας του νερού που αναβρύζει στην περιοχή.

Δυτικό τμήμα

Στο οικόπεδο Μαρίας Κοντοβερού, στην οδό Αλεξ. Διάκου 67, ανατολικά από το ξενοδοχείο Blue Sky, μπροστά στο οποίο το 1967 είχε βρεθεί το τείχος⁹, έγινε δοκιμαστική τομή μέχρι το παρθένο έδαφος, για να διαπιστωθεί αν περνά το τείχος, χωρίς αποτέλεσμα. Άλλα αρχαία οικοδομικά λείψανα δεν υπήρχαν στη θέση αυτή.

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ

Βόρειο τμήμα της πόλης

Οδός Αμάραντου 24 (οικόπεδο Μαρσαί Βιντάλ και Μιχ. Σαρρή)

Στο οικόπεδο (Σχ έ δ. 3) άρχισε η έρευνα όταν ήδη είχαν ανοιχτεί τα πέδιλα, επειδή διαπιστώθηκαν στρώσεις, που σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης έπρεπε να ανήκουν στην αρχαία οδό Ρ 38 (από Β.-Ν.)¹⁰. Στην τομή που έγινε

σε βάθος 1,20 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου και σε απόσταση 2,70 μ. δυτικά από τη σημερινή οικοδομική γραμμή, βρέθηκε στην αρχική του θέση μεγάλο βάθρο από λάρτιο λίθο επάνω σε πώρινο κρηπίδωμα. Είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και όψη προς Δ. Σωζόταν το βόρειο τμήμα του, ενώ το νότιο είχε αφαιρεθεί (Σχ έ δ. 4-5· Πί ν. 219 α). Το κρηπίδωμα, μήκ. 6,30 μ., σχημάτιζαν δύο σειρές πωρόπλινθοι σε ένα δόμο, πλ. 1,30 και ύψ. 0,60 μ. Στα δύο άκρα του κρηπιδώματος υπήρχε και δεύτερος δόμος πλινθών (συνολ. ύψ. 0,90 μ.), που σχημάτιζαν από μία κάθετη προεξοχή προς Α. (μήκ. 2,20 και πλ. 1 μ. η βόρεια, μήκ. 2,35 και πλ. 0,95 μ. η νότια). Στο χώρο μεταξύ των δύο αυτών προεξοχών, επάνω στο κρηπίδωμα, ήταν τοποθετημένο το λίθινο βάθρο. Το αποτελούσαν μία βάση, ύψ. 0,30, πλ. 1,10 μ. από πλάκες λαρτίου εξωτερικά και μικρότερες πέτρες εσωτερικά και το κυρίως βάθρο, από δύο μεγάλα ορθογώνια κομμάτια λαρτίου λίθου. Απ' αυτά βρέθηκε μόνο το βόρειο, μήκ. 1,90, πλ. 0,80, ύψ. 0,60 μ. Το συνολικό μήκος του βάθρου υπολογίζεται σε 4,10 μ. Στην επάνω επιφάνειά του υπάρχουν τόρμοι για τη στερέωση συντάγματος χάλκινων αγαλμάτων, ενώ στην μπροστινή όψη του, τη δυτική, είναι χαραγμένη η επιγραφή, που συνεχιζόταν και στο χαμένο τμήμα:

*ΠΙΟΛΥΑΙΡΑΤΟΣ ΑΝΑΞΙΚΡΑΤΟΥ ΞΕΝΟΚΡΑΤΗ
ΑΡΙΣΤΟΚΛΕΥΣ / ΓΥΝΑΙΔΕ ΠΟΛΥΑΡΑΤΟΥ / ΠΟ-
ΛΥΑΡΑΤΟΣ ΑΝΑΞΙΚΡΑΤΟΥ ΥΠΕΡ ΑΥΤΟΥ / ΦΥ-
ΛΗΣ ΑΛΙΚΑ(ΡΝΑΣΣΕΥΣ).*

Ο γλύπτης Φύλης Αλικαρνασσεύς μαρτυρείται στη Ρόδο στην περίοδο 250-200 π.Χ.¹¹.

Νότια από το μνημείο και στην ίδια ευθεία μ' αυτό (Σχ έ δ. 4· Πί ν. 219 α), αλλά όχι στην αρχική τους θέση, βρέθηκαν δύο ακόμη τμήματα ανάλογων βάθρων από λάρτιο λίθο, στις ίδιες διαστάσεις, για χάλκινα αγάλματα, που όμως δε συνανήκουν ούτε συμπληρώνουν το πρώτο. Αυτά δεν έχουν επιγραφές.

Μετά την απομάκρυνση των βάθρων¹² συνεχίστηκε η ανασκαφή και αποκαλύφθηκε κάτω από την έδραση του μνημείου και σε απόσταση 2 μ. από τη σημερινή οικοδομική γραμμή (δηλαδή 1 μ. ανατολικά από την περασιά των βάθρων) τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 10,40, πάχ. 0,53, ύψ. 0,45-0,50 μ. (Πί ν. 219 γ). Τις δύο παρειές του τοίχου

7. Τείχος οδού Γρηγορίου του Ε': ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 534 οικ. Χαστά με προηγ. βιβλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 959. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 366. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 386.

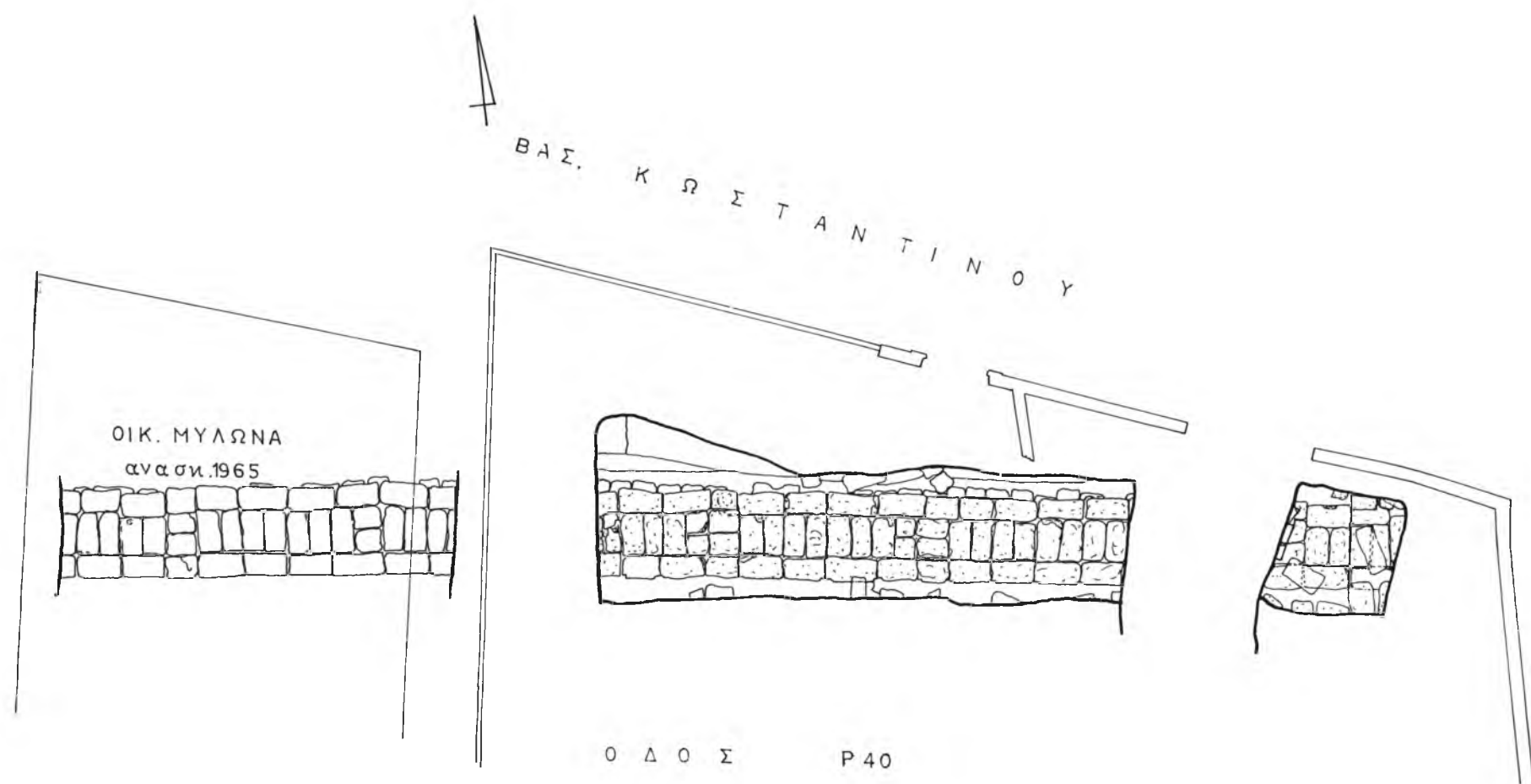
8. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 386, βλ. και ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 594 κ.ε. L. Laurenzi, Mem. Fert II, σ. 35 κ.ε., τείχος στο Εθνικό Θέατρο.

9. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 505 κ.ε.

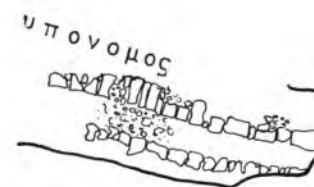
10. Ρ 38: βλ. ΠΑΕ, 1975, σ. 129 και 1959, σ. 189. ΑΜ 73 (1958), σ. 147, 154. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 323. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 443, 450 κ.ε. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515, 534. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 439.

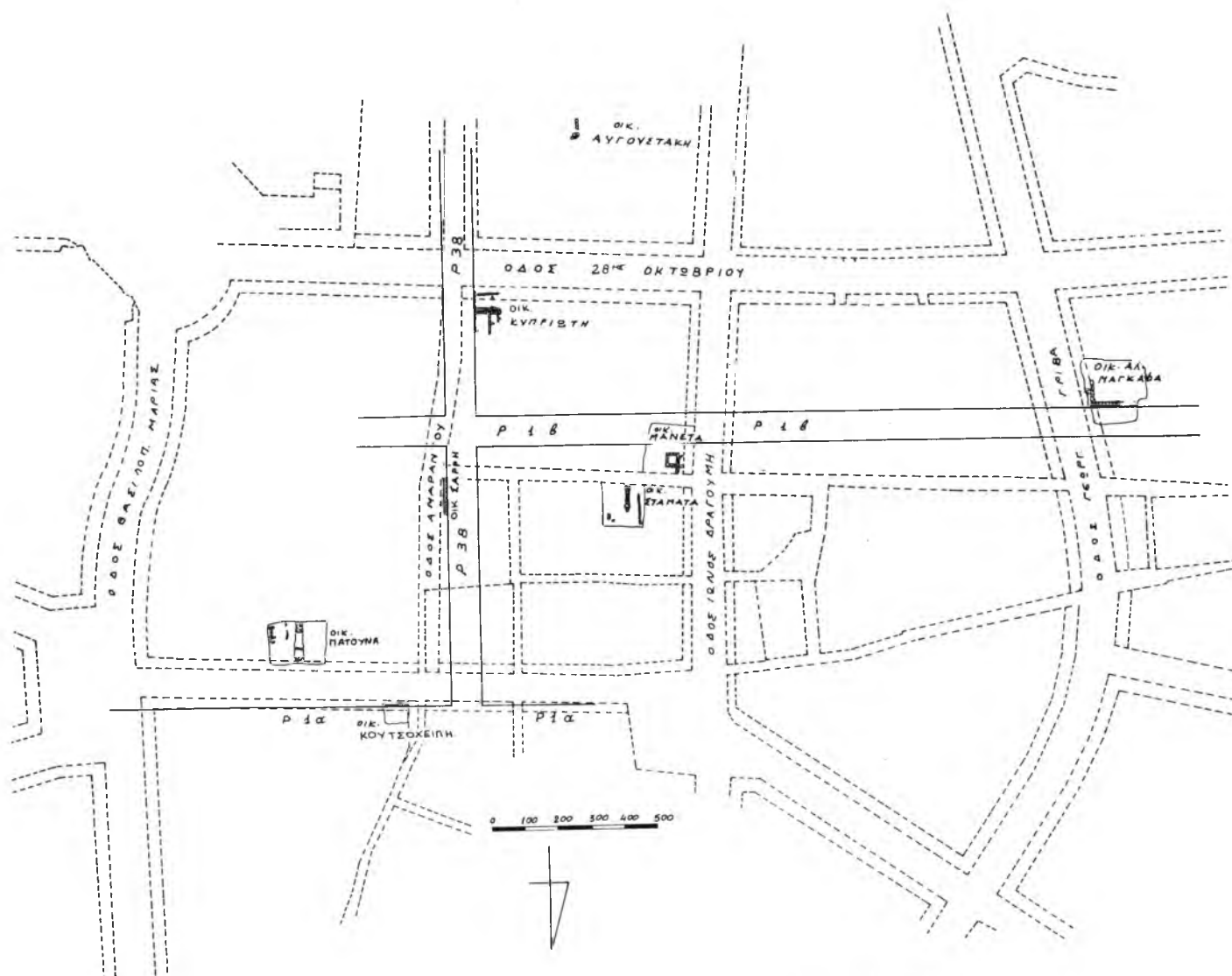
11. Βλ. Blinkenberg, Lindos II, I, σ. 51 και II, 2, σ. 1148. Lippold στη RE XX, στ. 1014 βλ. λ. ΕΑΑ. VI, σ. 142 κ.ε. βλ. λ.

12. Οι πωρόλιθοι και όλα τα κομμάτια του ενεπιγράφου βάθρου αριθμήθηκαν, ώστε να ανασυντεθεί το μνημείο στον κήπο του Μουσείου.

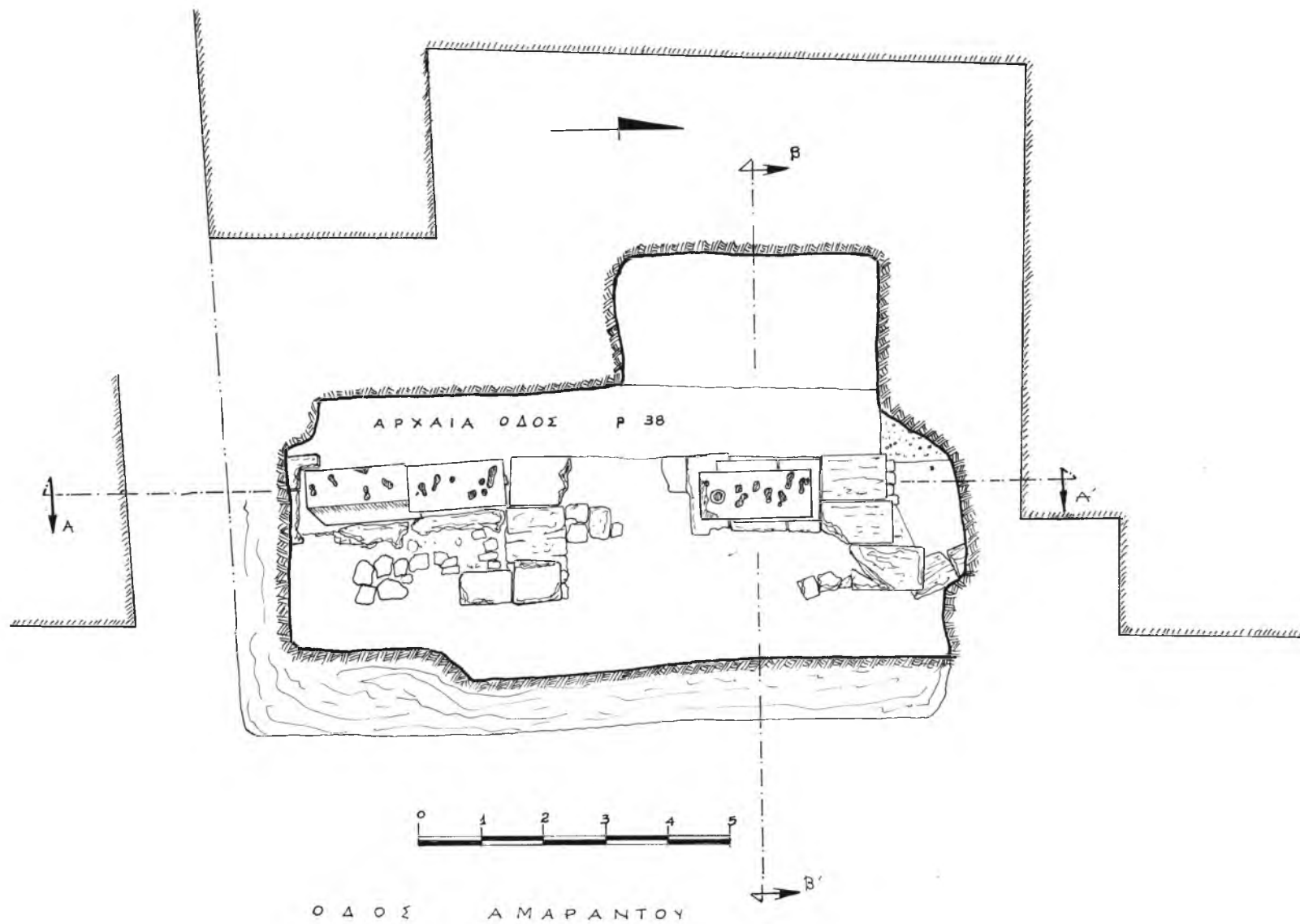

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οικόπεδο Σ. Παυλίδη - Μυλωνά. Κάτοψη της ανασκαφής.

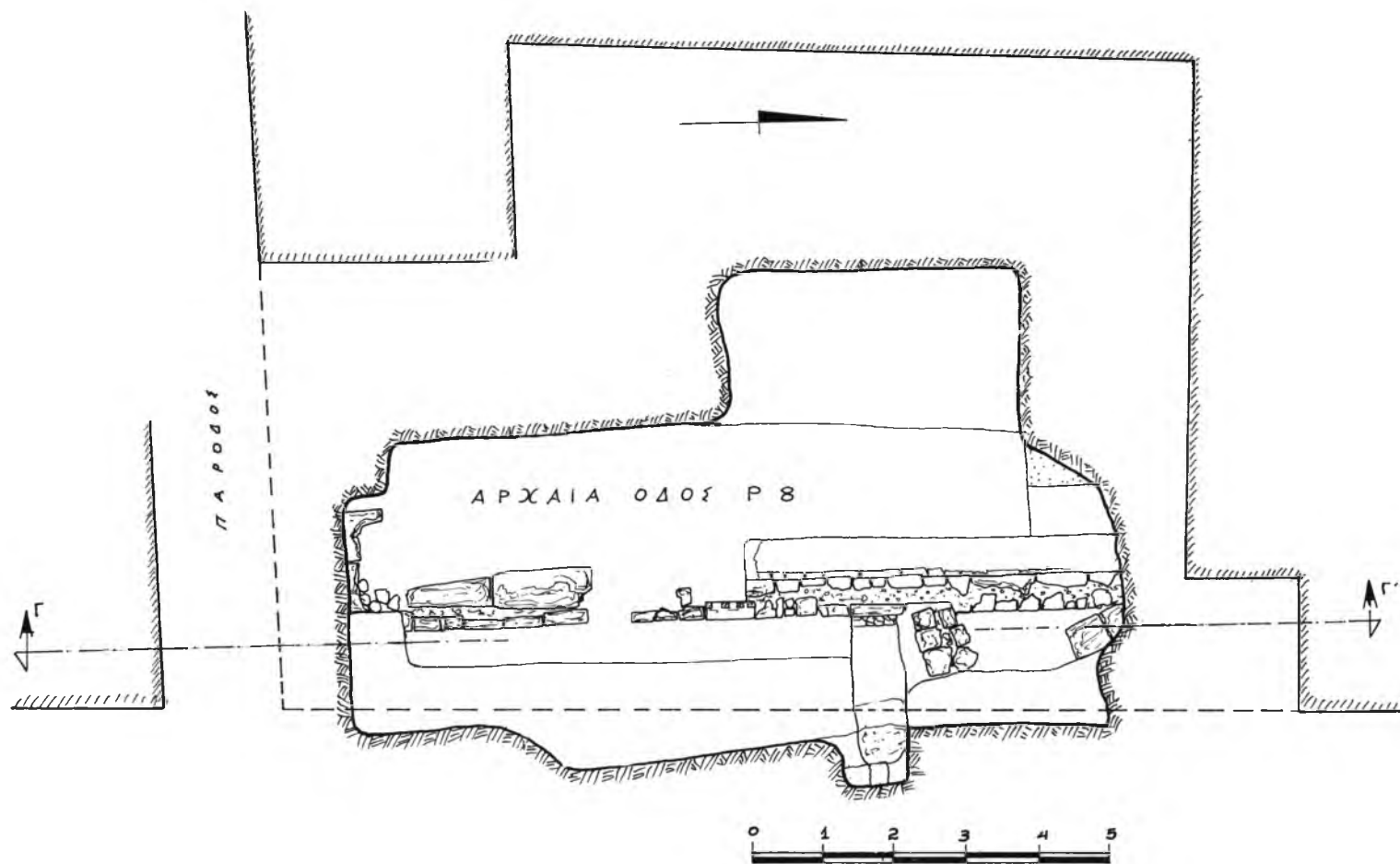

Σχέδ. 3. Ρόδος. Τοπογραφικό οικοπέδων Μαρσαί Βιντάλ και Μιχ. Σαρρή.

Σχέδ. 4. Ρόδος. Οικόπεδα Μαρσαί Βιντάλ και Μιχ. Σαρρή. Κάτοψη με τα βάθρα.

Ο Δ Ο ς Α Μ Α Ρ Α Ν Τ Ο Υ

Σχέδ. 5. Ρόδος. Οικόπεδα Μαρσαί Βιντάλ και Μιχ. Σαρρή. Κάτοψη μετά την αφαίρεση των βάθρων.

σχημάτιζαν πωρόπλινθοι μετρίου μεγέθους, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν σε δεύτερη χρήση. Το ενδιάμεσο κενό γέμιζαν μικρότερες πέτρες. Ο τοίχος εδραζόταν σε επίχωση, πάχ. 0,20-0,25 μ., από ασπρόπηλο, άμμο, μικρές πέτρες και όστρακα. Κάτω από την επίχωση αυτή βρέθηκε δεύτερος τοίχος με την ίδια κατεύθυνση αλλά 0,19 μ. δυτικότερα από τον προηγούμενο. Ήταν χτισμένος με διάφορων μεγεθών πωρολίθους, είχε πάχος 0,70 και ύψ. ± 1 μ. Ο τοίχος αυτός εδραζόταν στο αμμώδες, υγρό, παρθένο έδαφος.

Πιστεύουμε ότι στη θέση αυτή εντοπίστηκαν τρεις διαδοχικές φάσεις του ανατολικού ορίου της οδού P 38, από τις οποίες η νεότερη είχε μνημειακή μορφή. Επειδή το οικοπέδο ήταν πολύ στενό και το περιέβαλλαν ψηλά κτίρια, δεν ήταν δυνατό να γίνουν πολλές τομές προς Δ. για να ελεγχθεί καλύτερα ο αρχαίος δρόμος (κεντρικός αγωγός, οδοστρώματα κτλ.). Στην περιορισμένη τομή που έγινε διαπιστώθηκαν έξι στρώσεις αργιλώδους χώματος με όστρακα, κανένα όμως οδόστρωμα. Οπωσδήποτε όμως τα στρωματογραφικά στοιχεία, που συλλέχτηκαν με ιδιαίτερη σχολαστικότητα, όταν μελετηθούν θα δώσουν τα απαραίτητα χρονολογικά στοιχεία για τη σαφή εικόνα των μεταβολών που έγιναν στο σημείο αυτό και θα μπορέσουν να συνδυαστούν με παράλληλα φαινόμενα σε άλλες περιοχές της πόλης.

Οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων (οικόπεδο Α. Κιεσόγλου - Ε. Βολονάκη)

Το οικοπέδο συνορεύει προς Ν. με τον υπόγειο εκτεταμένο αρχαιολογικό χώρο των οικοπέδων Εμπορικού Επιμελητηρίου - Μόσχου - Βογιατζή¹³ και προς Β. με το οικοπέδο Παπαδόπουλου¹⁴. Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου Κιεσόγλου - Βολονάκη είχε ανασκαφτεί σε πρώτη φάση το 1974, πριν ακόμη κατεδαφιστεί η οικοδομή που κάλυπτε το νότιο τμήμα του¹⁵. Σκοπός της φετινής ανασκαφής ήταν η διαπίστωση της συνέχειας της από Β.-Ν. οδού P 39α, ο καθορισμός των οικοδομικών τετραγώνων και η σύνδεσή τους με τα κτίρια των παλιότερων ανασκαφών προς Β. και Ν.

Πράγματι, διαπιστώθηκε η πορεία της P 39α προς Β. και αποκαλύφθηκαν οι κάθετες σ' αυτήν οδοί P 2γ και P 2δ. Οι τρεις αυτοί δρόμοι ορίζουν ένα μεγάλο κτίριο με αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις.

Η ανασκαφή δε συμπληρώθηκε και θα συνεχιστεί

στον επόμενο χρόνο, οπότε και θα δημοσιευθούν τα τελικά συμπεράσματα.

Οδός Ελ. Βενιζέλου και Ερυθρού Σταυρού, αντίκρου στο Ορφανοτροφείο¹⁶ (οικόπεδο Εμμ. και Στ. Μανωλάκη)

Στο ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Newton¹⁷, ο Ι. Κοντής είχε σημειώσει την αρχαία οδό P 4 (από Α.-Δ.) να συμπύπτει κατά προσέγγιση με τις δύο συνεχόμενες οδούς Ελ. Βενιζέλου και Παπαλουκά¹⁸. Ο δρόμος αυτός μέχρι στιγμής δεν είχε δοθεί ευκαιρία να επιβεβαιωθεί με ανασκαφή και γι' αυτό κύριος σκοπός της έρευνας του οικοπέδου θα ήταν η εντόπισή του. Όμως η αποχωμάτωση που είχε προλάβει να κάνει ο ιδιοκτήτης με το μηχανικό εκσκαφέα, πριν από την επέμβαση της Εφορείας, είχε ήδη φθάσει στο φυσικό βράχο¹⁹. Επειδή δε σωζόταν κανένα οικοδομικό λείψανο, δεν ήταν δυνατό πια να γίνει έρευνα για το δρόμο. Μια λάξευση στην επιφάνεια του βράχου, σε μήκος 8,30, πλ. 2,50 μ. στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α.-Δ., δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως κοίτη της οδού με μόνο στοιχείο τη σύμπτωσή της με την πιθανή πορεία της P 4.

Άσχετα από αυτό η έρευνα στο οικοπέδο αποκάλυψε έντεκα, λαξευτούς στο βράχο, ορθογώνιους υπόγειους χώρους που είχαν δημιουργηθεί από τη λατόμευση του υλικού. Οι διαστάσεις των χώρων ήταν: χώρος I, 4,50 × 4,50 (δεν ερευνήθηκε σε όλο το μήκος του γιατί προχωρούσε στο γειτονικό προς Β. οικόπεδο), βάθ. 3,50-2,50 μ. Χώρος II, 2,80 × 3,20 (δεν ερευνήθηκε επίσης σε όλο το μήκος του), βάθ. 1,50 μ. Χώρος III, 3,80 × 3,80, βάθ. 4 μ. Χώρος IV, 3,10 × 2,50 (το νότιο τμήμα του έχει αποκοπεί στη χάραξη της οδού Ελ. Βενιζέλου), βάθ. 2 μ. Χώρος V, 1,50 × 1,30 (το νότιο τμήμα του έχει αποκοπεί από την οδό Ελ. Βενιζέλου), βάθ. 1,20 μ. Χώρος VII, 3,50 × 3,50, βάθ. 2,40 μ. Χώρος VIII, 3,50 × 4,50, βάθ. 4 μ. Χώρος IX, 5,50 × 4,50, βάθ. 5 μ. Χώρος X, 5,40 × 8,50 (δεν ερευνήθηκε σε όλο του το μήκος γιατί προχωρούσε στο γειτονικό οικοπέδο προς Β.), βάθ. 4 μ. Χώρος XI, 4,30 × 4,30, βάθ. 5 μ. Από αυτούς

16. Το παλιό ιταλικό Γυμνάσιο Θηλέων όπου είχαν αποκαλυφθεί λείψανα σπιτιού και υπόγειες στοές λαξευτές στο βράχο, ίσως διακλαδώσεις του αρχαίου υδραγωγείου: Inglieri, Carta Archeologica dell'isola di Rodi (1936), Foglio Città, σ. 14, αριθ. 9. Jacopi, BDA VII-II (1927/28), σ. 518. Majuri, Clara Rhodes II, σ. 30.

17. Travels and Discoveries in the Levant, I, σ. 169.

18. Ι.Δ. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου, σ. 15, πρβλ. σ. 12 και σ. 20.

19. Η επιφάνεια του βράχου διατηρείται στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου $\pm 1,50$ μ., στο δυτικό $\pm 1,50$ -1,80 μ. ψηλότερα από το κατάστρωμα της οδού Ελευθερίου Βενιζέλου.

13. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 301. Το Έργον 1961, σ. 216 κ.ε. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 322 και Σχέδ. 1.

14. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 443 κ.ε.

15. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 970.

μόνο οι χώροι Ι, ΙΙΙ και Χ φαίνεται να είχαν μια δεύτερη χρήση μετά την εγκατάλειψή τους ως λατομεία. Στους δύο πρώτους βρέθηκαν χτιστοί τοίχοι, στο χώρο Χ, εκτός από ένα χτιστό τοίχο στην ανατολική πλευρά του και σε ύψος 2,40 μ. από τον πυθμένα, υπήρχαν στα τοιχώματα ίχνη κονιάματος και δύο λαξευτές ορθογώνιες κόγχες σε ύψος 3,45 μ. από τον πυθμένα στη νότια και ανατολική πλευρά. Επίσης υπήρχε στρογγυλό πηγάδι, διαμ. 0,80 μ. στη νοτιοδυτική γωνία.

Εκτός από την ποικιλία των κεραμικών και χάλκινων μικροαντικειμένων που συλλέχθηκαν από την επίχωση των λαξευτών χώρων, αξιοσημείωτα ευρήματα είναι το κυλινδρικό μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο χάλκινου αγάλματος (αριθ. επ. 731) και δύο κορμοί γυναικείων μαρμαρίνων αγαλμάτων. Το πρώτο, αριθ. Γ 951 (Πί ν. 219 β), ύψ. 0,45 μ., ήταν εντοιχισμένο στον ένα τοίχο του χώρου Ι. Το δεύτερο, αριθ. Γ 1240 (Πί ν. 219 δ), ύψ. 0,73 μ., βρέθηκε στην επίχωση του χώρου Χ.

Οδός Γεωργίου Γρίβα 102-104 (οικόπεδο Αλεξ. Μαγκαφά)

Από το οικόπεδο σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης έπρεπε να περνά η οδός Ρ 1β (Α.-Δ.)²⁰. Όταν άρχισε η ανασκαφή ήδη είχε γίνει γενική εκσκαφή, που είχε φτάσει στο ανακαταμένο με το χαρακτηριστικό ψιλό βοτσαλάκι κοκκινόχωμα. Με την ανασκαφή αποκαλύφθηκε, σε απόσταση 4,60 μ. από το βόρειο όριο του οικοπέδου και σε βάθος 2,53 μ. από το πεζοδρόμιο, τοίχος από μεγάλες πωροπλίνθους (διαστ. 1,20-1,40 × 0,50-0,70 μ.) τοποθετημένες κατά πλάτος (τοίχος Ι) (Πί ν. 220 α). Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και σωζόταν μόνο στο θεμέλιο δόμο. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,20 μ. Η συνέχειά του διακρινόταν κάτω από την επίχωση της δυτικής παρειάς του οικοπέδου. Σε απόσταση 2,50 μ. από τον τοίχο Ι, στη βόρεια παρειά του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε παράλληλος με αυτόν τοίχος (ο τοίχος 4) χτισμένος με μικρούς πωρολίθους. Σωζόταν σε μήκος 5,40 και ύψος 1 μ. Και οι δύο τοίχοι εδράζονταν στο κοκκινόχωμα, αλλά ο τοίχος 4 σε επίπεδο ψηλότερο κατά 1 μ. Οι τοίχοι Ι και 4 θα μπορούσαν να είναι όρια της οδού Ρ 1β, όμως η ανασκαφή δεν έφερε σε φως κανένα άλλο στοιχείο που να επιβεβαιώνει την υπόθεση. Δύο άλλοι τοίχοι, ο τοίχος 2, που πατούσε στο ανατολικό άκρο του τοίχου Ι, με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος από μεγάλες πωροπλίνθους τοποθετημένες κατά μήκος (μήκ. 6,80, πλ. 0,85, ύψ. 0,60 μ.), και ο τοίχος 3 που ήταν κάθετος στο μέσο του

τοίχου 2, όμοιας κατασκευής μ' αυτόν, δεν μπόρεσαν να ερμηνευτούν.

Οδός Ναυαρίνου (οικόπεδο Ιω. Φιλίππου)

Συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο Βαλάκη - Βολονάκη, όπου το 1973 ερευνήθηκε συγκρότημα υπόγειων, λαξευτών στο βράχο κατασκευών²¹, και προς Β. με το οικόπεδο Παπαμιχαήλ, όπου το 1972 σε επιφανειακή αποχωμάτωση, βρέθηκαν μαρμάρινο Εκαταίο και γυναικείο άγαλμα²². Το οικόπεδο Αυγερινού που ερευνήθηκε παράλληλα με του Φιλίππου, το χωρίζει η οδός Ναυαρίνου (Σχ έ δ. 6· Πί ν. 220 β)²³.

Η ανασκαφή του οικοπέδου άρχισε το 1976 και τελείωσε φέτος, οπότε δόθηκε άδεια οικοδόμησης με την προϋπόθεση να διατηρηθούν στο υπόγειο ορισμένοι σημαντικοί χώροι του αρχαίου συγκροτήματος. Ένας από τους χώρους αυτούς (χώρος ΧΙ) επικοινωνεί με τις διατηρητέες αρχαίες κατασκευές στο οικόπεδο Βαλάκη-Βολονάκη (Σχ έ δ. 7).

Το οικόπεδο βρίσκεται μέσα στο αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις οδούς Ρ 28 και Ρ 38 (Β.-Ν.)²⁴, και τις Ρ 10 και Ρ 8 (Α.-Δ.)²⁵. Σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης θα έπρεπε να διασχίζεται από Α.-Δ. από την οδό Ρ 9. Όμως η έρευνα δεν επιβεβαίωσε την υπόθεση. Εδώ πρέπει να σημειωθεί, ότι η οδός Ρ 9 δεν έχει διαπιστωθεί μέχρι στιγμής ανασκαφικά. Στο χάρτη σημειώθηκε υποθετικά με βάση έναν αρχαίο υπόνομο, που εκβάλλει στη Ρ 31²⁶. Η ευρύτερη περιοχή, στην οποία εντάσσεται το οικόπεδο, στις ανατολικές υπώρειες του λόφου της ακρόπολης, χαρακτηρίζεται από το μαλακό βράχο που προσφερόταν ιδιαίτερα για εκμετάλλευση. Έτσι, όπως και στα άλλα οικόπεδα που ερευνήθηκαν στην ίδια περιοχή (Σχ έ δ. 6)²⁷ έγινε και εδώ πριν από την οικοδόμηση εκτεταμένη λατόμηση. Κατά το γνωστό σύστημα

21. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 951.

22. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 627, Πίν. 593 α-β.

23. Για την ανασκαφή στην οδό Ναυαρίνου βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 539 και ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 974.

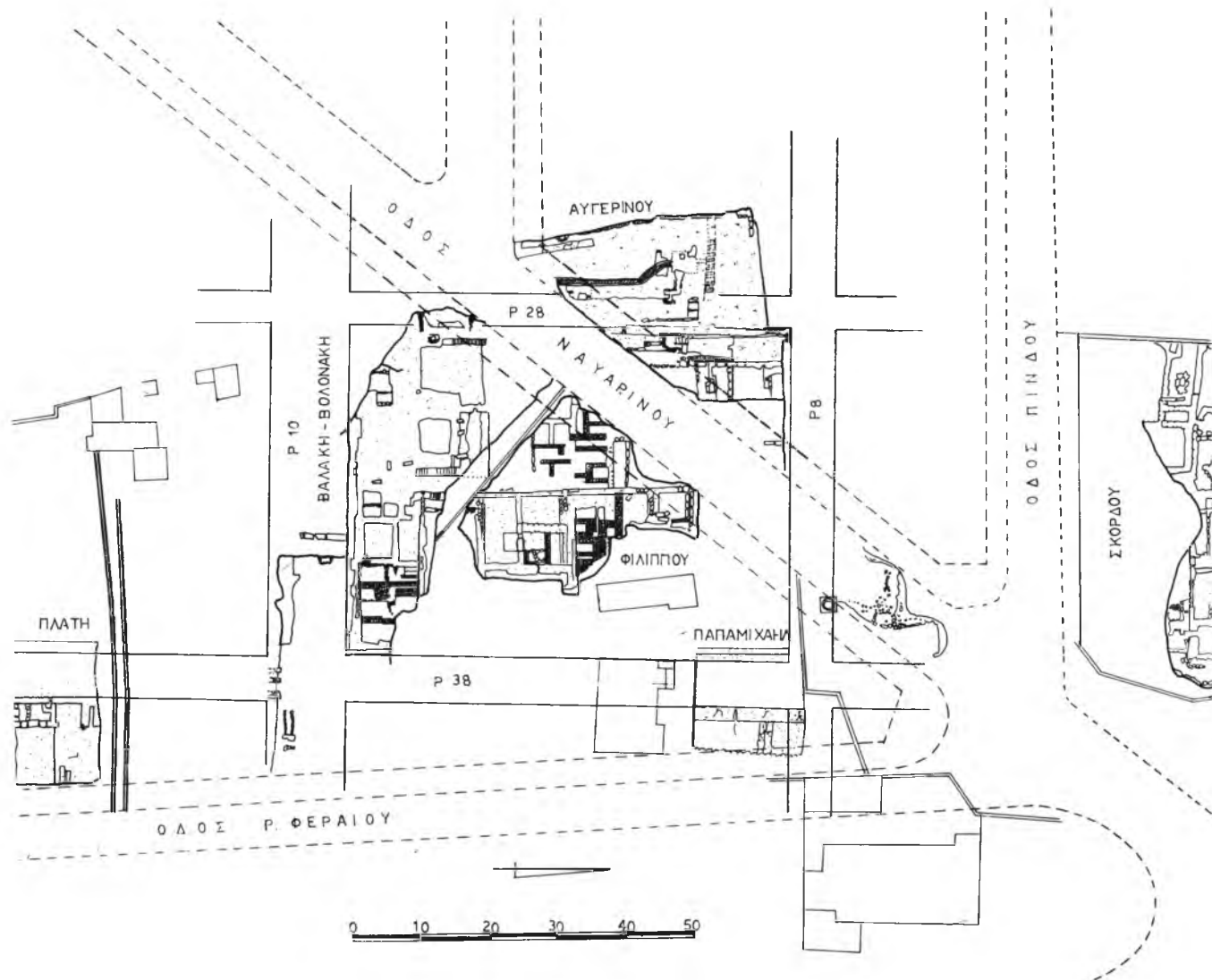
24. Ρ 28: ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 439 κ.ε. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433, 439. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 974. Ρ 38: βλ. υποσημ. 10.

25. Ρ 10: ΠΑΕ 1955, σ. 279. ΠΑΕ 1956, σ. 218. ΠΑΕ 1957, σ. 128. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 324. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 465. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 979. Ρ 8: οικ. Βαλάκη - Βολονάκη.

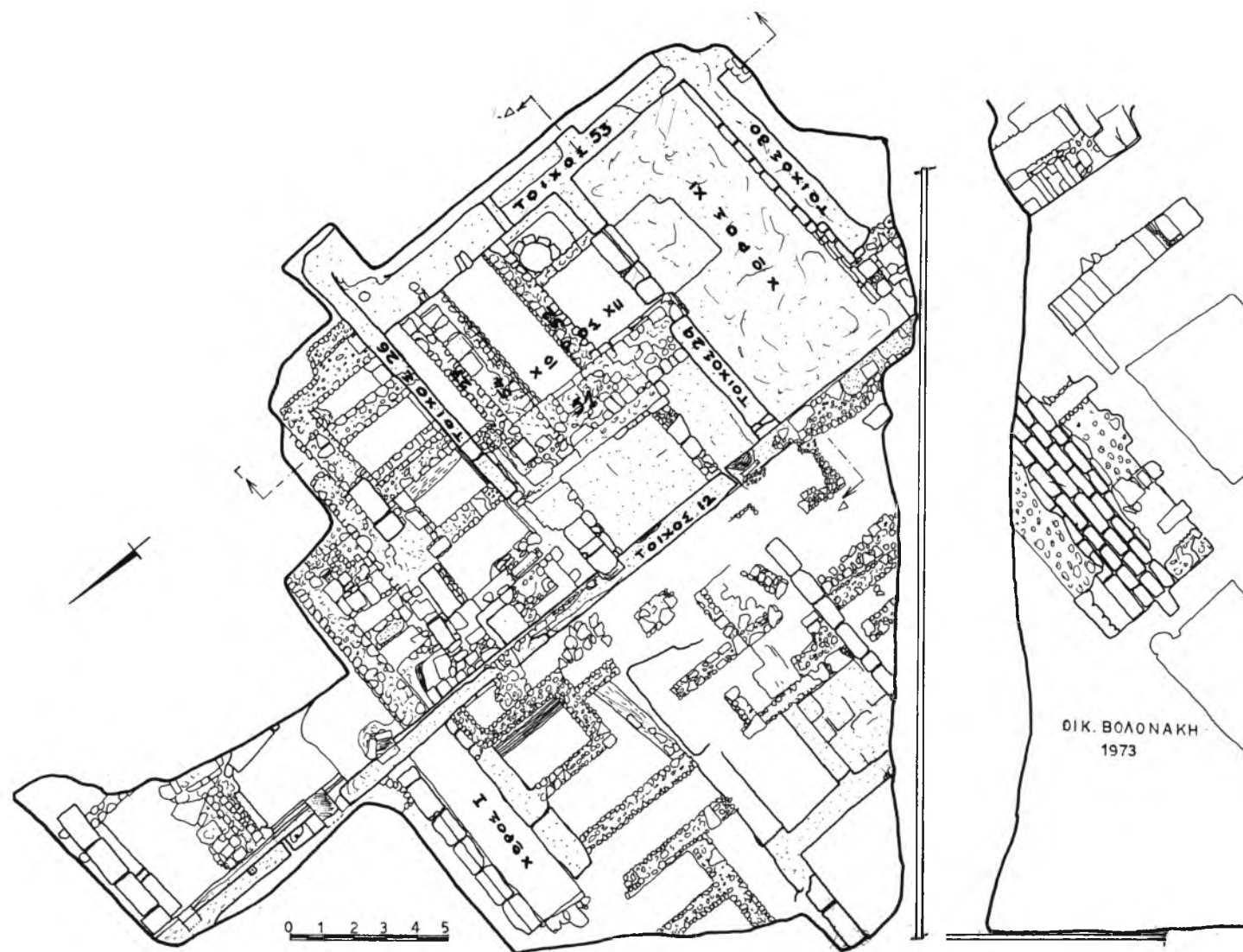
26. ΑΜ 73 (1958), σ. 146 κ.ε. ΠΑΕ 1960, σ. 273. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 324. ΠΑΕ 1964, σ. 345.

27. Οικόπ. Βαλάκη - Βολονάκη, βλ. υποσημ. 10. Οικόπ. Παπαμιχαήλ, βλ. υποσημ. 22. Οικόπ. Σκόρδου, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 439. Οικόπ. Αυγερινού υποσημ. 25. Ανασκαφή οδού Ναυαρίνου, βλ. υποσημ. 23. Βορειότερα ακόμη στο οικόπεδο Μανωλάκη βλ. παραπάνω.

20. Ρ 1β: βλ. ΠΑΕ 1959, σ. 190. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 462.

Σχέδ. 6. Ρόδος. Τοπογραφικό οικοπέδου Ιω. Φιλίππου.

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οικόπεδο Ιω. Φιλίππου. Κάτοψη της ανασκαφής.

των αρχαίων λατομείων²⁸, δημιουργήθηκαν ορθογώνιοι υπόγειοι χώροι, οι οποίοι μετά την εξάντληση του υλικού είτε χρησιμοποιήθηκαν με διάφορες διαρρυθμίσεις ως αποθηκευτικοί ή κατοικήσιμοι ή ως δεξαμενές, είτε χώθηκαν τελείως. Οπωσδήποτε είναι αξιοσημείωτο ότι οι χώροι λατόμησης, ορθογώνιοι πάντα, είχαν κανονικό προσανατολισμό (Β.-Ν.), σε όσες περιπτώσεις μπορούσαμε να ελέγξουμε. Έτσι, όσοι χρησιμοποιήθηκαν αργότερα, εντάχθηκαν απολύτως στο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης. Το γεγονός αυτό και ορισμένες άλλες παρατηρήσεις οδηγούν σε μερικά συμπεράσματα για την αρχική σχεδίαση, οριοθέτηση και οικοδόμηση γενικότερα της πόλης (βλ. πρкт. οικόπεδο Θυρογλάνου, Μιχαήλ, Καλούδη).

Το οικόπεδο Φιλίππου (Σ χ έ δ. 7) διασχίζει διαγωνίως από Ν. προς Β. ο τοίχος 12, λαξευμένος κατακόρυφα στο βράχο. Έχει πλάτος 0,50-0,70 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 30 μ., συνεχίζεται όμως προς Β. κάτω από την οδό Ναυαρίνου, αλλά και προς Ν. Ανατολικά και δυτικά από τον τοίχο 12 ανοίγονται οι ορθογώνιοι λατομημένοι υπόγειοι χώροι (Π ί ν. 220 β-γ). Από τους χώρους αυτούς ερευνήθηκαν κυρίως οι τρεις:

Χώρος Ι, διαστ. 1,60 × 6,80, βάθ. 5 μ., που χρησιμοποιήθηκε ως δεξαμενή αφού επιχρίστηκε με υδραυλικό κονίαμα και συμπληρώθηκε το χείλος των λαξευτών τοιχωμάτων (τοίχος 1 και 6) με πωροπλίνθους. Στεγαζόταν με θόλο όπως δείχνει η «πατούρα» κατά μήκος των μακρών πλευρών.

Χώρος ΧΙ, στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής (Π ί ν. 220 δ). Ορίζεται από τους λαξευτούς τοίχους 30, 53, 29 και 12. Έχει διαστάσεις 10,40 × 4,70, βάθ. 3,10 μ. Η «πατούρα» κατά μήκος των μακρών πλευρών (τ.30 και τ.29), σε ύψος 2,10 μ. από το δάπεδο, δείχνει ότι ο χώρος στεγαζόταν με θόλο. Στην πόρτα, πλ. 1,02 μ., που ανοίγει στον τοίχο 30, στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, κατέληγε η λαξευτή σκάλα που βρέθηκε στο οικόπεδο Βαλάκη - Βολονάκη (βλ. υποσημ. 21). Όπως δείχνει η «πατούρα» το τοίχωμα και τη σκάλα σκέπαζε καμάρα. Ένα άλλο άνοιγμα στο μέσο περίπου του τοίχου 29, πλ. 1 μ., οδηγούσε στο χώρο ΧΙΙ. Και οι δύο έξοδοι είχαν φραχτεί σε μεταγενέστερη εποχή. Στον «ξερότοίχο» που έφραζε την πόρτα προς το χώρο ΧΙΙ, είχε χρησιμοποιηθεί κομμάτι λαρτίου (διαστ. 0,985 × 0,46 × 0,115 μ.) με την επιγραφή σε δύο στίχους: *ΤΙΜΑΚΡΑΤΗΣ ΤΙΜΟΚΡΑΤΕΥ*. Κατά την αποχωμάτωση του χώρου

βρέθηκε σε βάθος 0,80 μ. από τη γένεση της καμάρας (δηλ. 1,20 μ. από το δάπεδο) μία στρώση από πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη με κονίαμα, που κάλυπταν επιφάνεια 4,80 × 3,20 μ. στο δυτικό τμήμα του χώρου (Π ί ν. 220 ε). Από τα αρχιτεκτονικά, που προέρχονταν από μεγάλο οικοδόμημα, τα πιο σημαντικά είναι: δύο κορινθιακά κιονόκρανα (ύψ. 0,45-0,47, διάμ. βάσης 0,50 μ.), ένα κορινθιακό επίκρανο (ύψ. 0,46, πλ. 0,50 μ.), τμήμα επιστυλίου (διαστ. 1,85 × 0,45 × 0,35 μ.), δύο τμήματα ενός άλλου με τρίγλυφα και μετόπες (συνολ. διαστ. 1,93 × 0,50 × 0,24 μ.), τέσσερα κομμάτια ραβδωτών κιόνων, ύψ. 1,20-1,30 μ., τέσσερα θραύσματα γείσου. Αλλά και από την επίχωση κάτω από τη στρώση αυτή συγκεντρώθηκαν και άλλα πώρινα αρχιτεκτονικά, όπως: πέντε κομμάτια σίμης μεγάλου κτιρίου, κιονόκρανο με τμήμα δωρικού κίονα (ύψ. 0,63, διαμ. 0,25 μ.), ραβδωτός κιονίσκος συμφυής με παραστάδα (ύψ. 0,70 μ.). Μία πωρόπλινθος με κονίαμα και ασαφή ίχνη έγχρωμης παράστασης ήταν χτισμένη στην πόρτα προς το χώρο ΧΙΙ.

Χώρος ΧΙΙ (Π ί ν. 220 δ, στ). Ορίζεται από τους τοίχους 29 (πάχ. 0,70 μ.), 53 (πάχ. 1,30 μ.), 26 (πάχ. 0,50 μ.) και 12. Έχει διαστάσεις 10,30 × 7,20, βάθος 3,80 μ. Ο χώρος χωριζόταν αρχικά με λαξευτό στο βράχο τοίχο, σε ανατολικό και δυτικό τμήμα. Ο τοίχος αυτός σώζεται σε ύψος 0,60-0,80 μ. κάτω από το μεταγενέστερο τοίχο 51. Όταν στεγάστηκε με θόλο, όπως δείχνει η «πατούρα» σε ύψος 2,50 μ. από το δάπεδο στον τοίχο 53, το ανατολικό τμήμα, ο χώρος περιορίστηκε προς Β. με τον τοίχο 27. Η «πατούρα» στον τοίχο 53 φθάνει ως τον τοίχο 27 και όχι ως τον 26. Ο θόλος είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και θα στηριζόταν στον καταστραμμένο λαξευτό τοίχο κάτω από τον τοίχο 51. Μέσα στο χώρο ΧΙΙ χτίστηκαν αργότερα εγκάρσιοι τοίχοι (τοίχοι 52 και 54), που πρέπει να ανήκουν στη θεμελίωση κάποιου κτιρίου παλαιοχριστιανικής προφανώς εποχής. Παράλληλα με τον τοίχο 27, στο ανατολικό τμήμα του και κατά μήκος του τοίχου 54, βρέθηκαν χτισμένοι τέσσερις σπόνδυλοι πώρινων αρράβδωτων κιόνων, διαμ. 0,63, ύψ. 0,40-0,73 μ., με τετράγωνους τόρμους για τη σύνδεσή τους.

Από το κτίριο που οικοδομήθηκε σε πρώτη φάση ή και στα οψιμότερα υστερο-ελληνιστικά χρόνια πάνω από τους υπόγειους λαξευτούς χώρους, δε βρέθηκε κατά χώραν τίποτα. Το πλέγμα των τοίχων, που αποκαλύφθηκαν, ανήκει σε μεταγενέστερες ρωμαϊκές-παλαιοχριστιανικές κατασκευές και δεν έδωσε καμία σαφή εικόνα. Σε μεταγενέστερη εποχή κατασκευάστηκε και το «πλακόστρωτο» δάπεδο που κάλυπτε τη συμβολή των τοίχων 53, 27 και 26 και τους τοίχους 50, 49, 48. Το δάπεδο αυτό σχηματιζόταν από υλικό σε «δεύτερη» χρήση: κατώφλια από λάρτιο λίθο, βάσεις στηλών, βάση παλαιοχριστια-

28. Πρβλ. οικόπεδο Τεχνικών Σχολών «ο Νιρεύς», ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 632 και εδώ οικόπεδα Μανωλάκη, Μιχαήλ και Καλούδη, Θυρογλάνου. Για λατομεία βλ. J. Röder, Die antiken Steinbrüche der Mareotis, στο ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 118 κ.ε.

νικού αμφικιονίσκου, ένα θεοδοσιανό κιονόκρανο από λάρτιο. Ο τοίχος 35, στο βόρειο άκρο του τοίχου 12, μήκ. 6 και πλ. 0,77 μ., αποτελείται από τον κάθετα λαξευμένο βράχο, ύψ. 1,15 μ., και μια σειρά μεγάλων πωροπλίνθων. Το δάπεδο σχηματίζεται από τον ανώμαλο βράχο. Μια σειρά από τρεις κόγχες, επιχρισμένες με κονίαμα στην ανατολική παρειά του βόρειου τμήματος του τοίχου 12, και δύο πηγάδια λαξευμένα στο βράχο, δεν αποτελούν ενδείξεις για ιδιαίτερη χρήση του χώρου. Οπωσδήποτε όμως είναι αξιοσημείωτο το πλήθος των πώρινων αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν μέσα στο χώρο XI. Με το εύρημα αυτό θα πρέπει ίσως να συσχετιστούν το κιονόκρανο και το ακρωτήριο της Νίκης, που βρέθηκαν το 1970 στην οδό Ναυαρίνου²⁹. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι το βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής του οικοπέδου Αυγερινού, Α. από την Ρ 28, ανήκει στο συγκρότημα των χώρων των οικοπέδων Φιλίππου - Βαλάκη - Βολανάκη (Σ χ έ δ. 6· Πί ν. 220 β).

Σημειώνουμε επίσης από τα κινητά ευρήματα:

α) Τον κορμό γυναικείας προτομής από λάρτιο λίθο, με ένθετο κεφάλι (αριθ. Γ 855), που βρέθηκε στην επίχωση του οικοπέδου.

β) Μαρμάρινο κυλινδρικό βωμό, ύψ. 0,46, διαμ. 0,175 μ., χωρίς ανάγλυφη διακόσμηση με κυμάτσιο μόνο επάνω και κάτω, που βρέθηκε στα παλιά «μπάζα» του γειτονικού οικοπέδου Παπαμιχαήλ (βλ. υποσημ. 22) (αριθ. επ. 603). Στη μια πλευρά του βωμού υπήρχε αποξεσμένη επιγραφή. Στην άλλη διατηρείται η ακόλουθη:

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑΣ ΜΥΝΔΙΑΣ ΜΕΤΟΙ
ΚΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΑΥΤΑΣ ΕΠΙΤΥΝ
ΧΑΝΟΝΤΟΣ ΜΥΝΔΙΟΥ ΚΑΙ ΣΥΝ
ΚΡΑΣΕΩΣ ΜΥΝΔΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ
ΑΝΔΡΟΣ ΑΥΤΗΣ ΔΙΟΝΥΣΑ ΜΥΝΔΙΟΥ

γ) Τμήμα γυναικείας μαρμαρίνης ερμαϊκής στήλης, ύψ. 0,47, πλ. 0,14, πάχ. 0,215 μ., που είχε χρησιμοποιηθεί ως κατώφλι και βρέθηκε στα μπάζα του οικοπέδου Βαλάκη-Βολανάκη (βλ. υποσημ. 21).

Οδός Δημοκρατίας (άλλοτε Βασ. Φρειδερίκης) και Δωδεκανησιακής Νεολαίας (οικόπεδο Κακά)

Η έρευνα περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου γιατί οι εκσκαφές από τον ιδιοκτήτη είχαν φτάσει σε βάθος 5,40 μ. από την επιφάνεια του δρόμου. Στο τμήμα που ερευνηθήκε αποκαλύφθηκε, σε απόσταση 3,50 μ. από τη σημερινή οικοδομική γραμμή και σε βάθος 0,20 μ. από το πεζοδρόμιο, το βόρειο όριο της οδού Ρ 17 (Α.-Δ.)³⁰ σε μήκος 11,30

μ. Ο τοίχος διατηρείται σε τρεις δόμους, ύψ. 1,90 μ. (Πί ν. 221 α), και εδράζεται εν μέρει στο βράχο και εν μέρει σε θεμέλιο, ύψ. 0,48 μ., από μικρούς αργούς λίθους. Η συνέχεια προς τα δυτικά του ίδιου τοίχου είχε βρεθεί στο γειτονικό οικόπεδο Πλατή³¹. Στο ανατολικό του άκρο ο τοίχος σχηματίζει ορθή γωνία με άλλον, που προχωρεί βόρεια και αποτελεί το δυτικό όριο της οδού Ρ 31α (Β.-Ν.)³². Αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,25 μ. Η βαθιά αποχωμάτωση του οικοπέδου δεν επέτρεψε την έρευνα της Ρ 17. Σημειώθηκαν όμως στην ανατολική και δυτική παρειά του οι πήλιννοι αγωγοί, που τη διέσχισαν σε διάφορα βάθη από 1,20 - 2,40 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου³³.

Οδός Πλάτωνος στη μεσαιωνική πόλη (οικόπεδο Γεωργ. Μαραβέλια)

Στο οικόπεδο, δυτικά από το οικόπεδο του Γ. Ασπράκη και ανατολικά από το οικόπεδο του Μ. Χασάπογλου, όπου είχε διαπιστωθεί μεγάλο κτίριο κατά μήκος της οδού Ρ 10³⁴, η ανασκαφή περιορίστηκε στο νότιο τμήμα, γιατί στο βόρειο σώζονται σε ικανοποιητικό ύψος τα λείψανα ιπποτικών και της εποχής της τουρκοκρατίας κτιρίων. Στο νότιο τμήμα, όπου η έρευνα θα συνεχιστεί και στον επόμενο χρόνο, αποκαλύφθηκαν λείψανα βυζαντινών κτιρίων, ρωμαϊκοί τοίχοι σε βαθύτερα στρώματα και, σε μια δοκιμαστική τομή στη μεγάλη θολωτή ιπποτική αίθουσα, η συνέχεια του βόρειου ορίου της Ρ 10, που είχε βρεθεί στο οικόπεδο Χασάπογλου (βλ. υποσημ. 34). Ο τοίχος αυτός, που οπωσδήποτε ανήκει σε δημόσιο κτίριο, φαίνεται ότι γωνιάζει με τον τοίχο που διασχίζει από Β.-Ν. το οικόπεδο του Γεωργ. Ασπράκη. Ορισμένες συμπληρωματικές τομές, που έγιναν στο οικόπεδο αυτό για τον έλεγχο των πεδίων της οικοδομής που θα χτιστεί, έδωσαν σημαντικά στοιχεία για την ερμηνεία της κατασκευής. Πιστεύεται, ότι με τη συμπλήρωση των τομών αυτών στον ερχόμενο χρόνο και την αποπεράτωση της ανασκαφής στο οικόπεδο Μαραβέλια, θα έχουμε σαφέστερη εικόνα του δημόσιου κτιρίου που βρισκόταν στη θέση αυτή.

Οδός Ορφέως (δημοτικά αποχωρητήρια)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου στο κατάστρωμα του δρόμου, βρέθηκε, σε βάθος 2 μ., τοίχος, πλ. 1,40 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος από ορθογώνιες

31. Σημερινός κινηματογράφος «Πάλλας». Το όριο έχει διατηρηθεί κάτω από το κτίριο. ΠΑΕ, 1960, σ. 273.

32. Ρ 31 α: βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 517. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 440.

33. Πέντε πήλιννοι αγωγοί στη δυτική και τρεις στην ανατολική παρειά, διαμ. 0,13-0,20 μ.

34. Ρ 10: βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 507 κ.ε.

29. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 539, αριθ. 3 και Πίν. 551 β.

30. Ρ 17: βλ. Ι. Δ. Κοντή, ό.π., σ. 18 και ΑΜ 73 (1958), σ. 154. ΠΑΕ 1955, σ. 278. ΠΑΕ 1960, σ. 273. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 580. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515, 516.

πωροπλίνθους και μικρότερες πέτρες. Η όψη του είναι προς Δ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,10 μ., αλλά συνεχίζεται κάτω από το δρόμο και προς Β. και προς Ν. Στο βόρειο άκρο και στην ανατολική πλευρά του συναντιέται σε οξεία γωνία με δεύτερο τοίχο, που προχωρεί προς ΒΑ. και σώζεται σε ύψος τριών δόμων. Αυτός ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,20 μ.

Σε ένα δεύτερο σκάμμα, που άνοιξε ο δήμος σε απόσταση 4,15 μ. βόρεια από το πρώτο, βρέθηκε σε βάθος 1,50 - 3 μ. τοίχος με την ίδια κατεύθυνση Β.-Ν., πρόχειρης κατασκευής. Κάτω από αυτόν υπάρχει δεύτερος με κανονικότερη δομή από τετράγωνες και ορθογώνιες πωροπλίνθους. Και οι δύο τοίχοι έχουν μήκος 18,20, πλάτος 1,20 μ. και βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τον τοίχο του πρώτου σκάμματος. Πίσω από τον τοίχο του δεύτερου σκάμματος, σωζόταν αγωγός χτιστός με κατεύθυνση Α.-Δ. με μικρή βορειοδυτική απόκλιση.

Περίπου στη θέση αυτή ο Inglieri³⁵, τοποθετεί τη διέλευση της «εσωτερικής οχύρωσης» της υποθετικής «κάτω ακρόπολης»³⁶. Η οχύρωση αυτή μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί πουθενά και ούτε το φετινό εύρημα μπορεί να ταυτιστεί μ' αυτήν.

Οδός Μενέκλεους 147 δ (οικόπεδο Α. Γκαβογιάννη)

Το οικοπέδο, νότια από την οδό Σωκράτους, δεν ερευνήθηκε σε όλη του την έκταση ούτε εξαντλήθηκε σε βάθος, γιατί τα σπίτια που το περιβάλλουν, δημιουργούσαν πολλούς κινδύνους. Η ανασκαφή άρχισε στο βάθος των 3 μ., όπου είχε φθάσει η αποχωμάτωση με το μηχανικό εκσκαφέα από τον ιδιοκτήτη.

Το ανατολικό τμήμα του χώρου, που ανασκάφτηκε (έκταση 11 × 14 μ.) καταλάμβανε μεγάλη δεξαμενή, διαστ. 9 × 4,40, σωζ. βάθ. 1,05 μ. Η δεξαμενή είχε κατασκευαστεί επάνω σε προγενέστερα κτίσματα, που μολώθηκαν με πέτρες και χώματα. Από αυτά αποκαλύφθηκε η νοτιοδυτική γωνία ορθογώνιου χώρου (χώρος Ι). Οι δύο τοίχοι του (ο δυτικός, πλ. 0,70 και ο νότιος, πλ. 1 μ.) ήταν χτισμένοι με ορθογώνιες πωροπλίνθους διάφορων μεγεθών. Τμήμα του νότιου τοίχου είχε ενσωματωθεί και διατηρηθεί για άγνωστο σκοπό στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς της δεξαμενής. Η νοτιοδυτική γωνία του χώρου Ι, χρησιμοποιήθηκε σε κάποια μεταγενέστερη φάση στη διαμόρφωση χτιστού στρογγυλού πηγαδιού, διαμ. 1 μ. Το πηγάδι ερευνήθηκε ως το βάθος των 3,30, και στο βάθος

των 2,40 μ., σε επαφή με το δυτικό τοίχο του χώρου Ι, βρέθηκε δεύτερος τοίχος, πάχ. 0,30 μ., από πλακοειδείς πέτρες. Ο τοίχος αυτός συνεχιζόταν προς Β. κάτω από το τοίχωμα του πηγαδιού, και προς Ν. κάτω από το νότιο τοίχο του χώρου Ι. Αποκαλύφθηκε σε ύψ. 0,80 μ., αλλά προχωρούσε σε βάθος.

Αμέσως δυτικά από το χώρο Ι, στο ίδιο επίπεδο με τη δεξαμενή αποκαλύφθηκε το νοτιοανατολικό τμήμα ορθογώνιου χώρου ΙΙ, του οποίου σωζόταν μέρος του πλακόστρωτου δαπέδου. Οι ορθογώνιες πλάκες που χρησιμοποιήθηκαν, από λάρτιο λίθο, ήταν σε δεύτερη χρήση.

Βόρεια από τη δεξαμενή και σε απόσταση 1,80 μ., σχηματιζόταν τρίτος χώρος, ο χώρος ΙΙΙ, με δάπεδο από κουρασάνι. Το δάπεδο αφαιρέθηκε και αποκαλύφθηκε σε επίπεδο 1,30 μ. χαμηλότερα από της δεξαμενής, το νότιο τμήμα ορθογώνιου χώρου (2 × 3 μ.), χώρος ΙV, του οποίου το δάπεδο και οι τοίχοι είχαν επένδυση από μάρμαρο. Στο δάπεδο αυτό βρέθηκε βυζαντινό τεσσαρακοντανούμιο.

Δυτικό τμήμα της πόλης

Οδός Κέννεντυ 32 (οικόπεδο Κοτσαρίδη - Μαλτέζου Ο.Ε.)

Η αποχωμάτωση — από τον ιδιοκτήτη — του οικοπέδου στην οδό Κέννεντυ, που συμπίπτει με την αρχαία οδό Ρ 26β³⁷, έφτασε σε βάθος 1,80 - 2,50 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου, και μόνο ένα μικρό τμήμα στο βορειοανατολικό άκρο του, στην πρασιά, έμεινε άθικτο για να ερευνηθεί αργότερα. Στην υπόλοιπη έκταση υπήρχε τό χαρακτηριστικό για την περιοχή αργιλλώδες κοκκινόχρωμα και δε διαπιστώθηκαν, όσο ήταν δυνατό, οικοδομικά λείψανα. Ωστόσο στη νότια πλευρά του οικοπέδου, σε βάθος περίπου 1 μ., βρέθηκε ορθογώνιο ενεπίγραφο βάθρο από λάρτιο λίθο, ύψ. 0,85, πλ. 0,39, πάχ. 0,307 μ. (αριθ. επ. 814). Το βάθρο που έφερε το βάθρο, ήταν έργο, σύμφωνα με την αναθηματική επιγραφή, των Χαρμύλα και Μηνοδότου του Αρτεμιδώρου από την Τύρο, που δούλευαν στη Ρόδο στις αρχές του Ιου αι. π.Χ.³⁸.

Οδός Γράμμου 38 και 48 (οικόπεδο Γεωργ. Τριανταφύλλου)

Τα πέδιλα, που ανοίχτηκαν με μηχανικό εκσκαφέα, κατέστρεψαν στο κέντρο του οικοπέδου, σε βάθος 2,10 μ. από την επιφάνεια, δάπεδο από κουρασάνι. Σημαντικότερη όμως ήταν η καταστρο-

35. Carta Archeologica, Foglio Città, σ. 14, αριθ. II.

36. Πρβλ. Ι. Δ. Κοντή, ό.π., σ. 13, σημ. 4.

37. Ρ 26 β: βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 455. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 632.

38. Πρβλ. Clara Rhodos II, σ. 190 αριθ. 19. Blinkenberg, Lindos II, I, αριθ. 281 Β 19 και σ. 55, αριθ. 82 με άλλες αναφορές.

φή μεγάλου ψηφιδωτού δαπέδου στην εκσκαφή του βόθρου, στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Το δάπεδο αυτό ήταν σε βάθος 5 μ. από το πεζοδρόμιο και διαπιστώθηκε σε μήκος 6 μ. Ανατολικά το όριζε τοίχος, ο ανατολικός τοίχος του δωματίου, με κονίαμα στην εσωτερική του πλευρά. Δυτικά το δάπεδο συνεχιζόταν έξω από το σκάμμα και βόρεια κάτω από το δρόμο.

Το ψηφιδωτό, λευκό με κόκκινες ταινίες, συνδύαζε την τεχνική της τετράγωνης ψηφίδας με της σπαστής πέτρας. Το υπόστρωμά του σχημάτιζε μια στρώση από κουρασάνι και μία δεύτερη πάλι από κουρασάνι και πέτρες. Από κάτω είχε στρώση, πάχ. 0,35 μ., από καθαρό αμμώδες χώμα, όπως έχει παρατηρηθεί και στα άλλα ψηφιδωτά δάπεδα³⁹.

Οδός Θεμ. Σοφούλη 107 (οικόπεδο Σεβ. Μυλωνά)

Όταν άρχισε η ανασκαφή είχε γίνει ήδη γενική αποχωμάτωση του οικοπέδου μέχρι βάθ. 2,80 μ. και από το επίπεδο αυτό είχαν ανοιχτεί πέδιλα, βάθ. 1,55 μ. Η έρευνα έγινε με βασικό σκοπό την αποκάλυψη του ανατολικού ορίου της οδού Ρ 27, που συμπίπτει με την οδό Θεμ. Σοφούλη⁴⁰, αλλά έμεινε χωρίς αποτέλεσμα.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν:

α) Το βορειοδυτικό τμήμα, σε πλάτος 1 μ., μεγάλης ορθογωνίας δεξαμενής με υδραυλικό κονίαμα. Ο πυθμένας της δεξαμενής ήταν σε βάθος 5 μ. από το πεζοδρόμιο. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 9 μ., αλλά συνεχιζόταν προς τα ανατολικά και νότια σε άλλα οικόπεδα. Στα τοιχώματα ήταν χτισμένα άφθονα αρχιτεκτονικά μέλη από λάρτιο λίθο και πωρόλιθο. Σημαντικό είναι μεγάλο τμήμα πώρινου γείσου με κονίαμα, μήκ. 1,38, ύψ. 0,53 μ. (Π ι ν. 221 γ).

β) Αγωγός εν μέρει χτιστός και εν μέρει λαξευμένος στο βράχο, με επένδυση από κονίαμα. Βρέθηκε σε βάθος 4,70 μ. από το πεζοδρόμιο. Είχε κατεύθυνση στο δυτικό τμήμα του από Δ.-Α., ενώ στο ανατολικό, από το σημείο που συναντούσε τη δεξαμενή, παρουσιάζει απόκλιση προς τα ΒΑ.

Στο υπόλοιπο οικόπεδο διαπιστώθηκαν ορισμένοι τοίχοι, που δεν ήταν δυνατό να ερμηνευτούν. Περισυλλέχθηκαν όμως αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη, τμήμα κυλινδρικού βόθρου με την επιγραφή ΘΕΩΝ, άφθονα κονιάματα από τον εσωτερικό διάκοσμο κτιρίων.

Νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης

Οδός Αγίας Λαύρας και Ηρακλείου (οικόπεδο Γεωργ. Σακελλαρίδη)

Η έρευνα περιορίστηκε στις παρειές του οικοπέδου, γιατί είχε προηγηθεί εκσκαφή μέχρι βάθ. 4 μ. από το πεζοδρόμιο.

Σύμφωνα με το ρυμοτομικό της αρχαίας πόλης, το οικόπεδο διέσχιζε από Α.-Δ. η οδός Ρ 18β⁴¹. Τέσσερα οδοστρώματα της οδού, σαθρά, διαπιστώθηκαν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οικοπέδου σε βάθος 2 μ., το νεότερο, και 3 μ., το πρώτο. Αυτό είχε κατασκευαστεί πάνω σε στρώση από πατημένο χώμα και πέτρες, πάχ. 0,50 μ., που κάλυπτε το βράχο. Κάτω από το πρώτο οδοστρώμα, σε απόσταση 8 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, υπήρχε χτιστός καλυμμένος υπόνομος (εσωτ. πλ. 0,20, ύψ. 0,35 μ.) με κατεύθυνση Α.-Δ. και απόκλιση ΒΔ. Σε απόσταση 6,50 μ. δυτικά από αυτόν, κάτω από το ίδιο οδοστρώμα διαπιστώθηκε δεύτερος χτιστός υπόνομος (εσωτ. πλ. 0,30, σωζ. μήκ. 0,70 μ.) με την ίδια κατεύθυνση. Κάτω από το νεότερο οδοστρώμα, σε απόσταση 4,15 μ. δυτικά από τον πρώτο υπόνομο, σωζόταν πήλινος αγωγός με την ίδια πάντα κατεύθυνση. Τέλος, στην ανατολική παρειά του οικοπέδου υπήρχε σε απόσταση 7,50 μ. από την οικοδομική γραμμή της οδού Αγίας Λαύρας η νότια και βόρεια πλευρά κτιστής κατασκευής (πάχ. τοιχωμάτων 0,60, ύψ. 1,40, εσωτ. πλ. 0,60 μ.), ίσως φρεάτιο ή υπόνομος (:). Τη βόρεια πλευρά είχε κοινή με χτιστό μικρό υπόνομο. Σε απόσταση 1,60 μ. νότια από τη χτιστή κατασκευή και σε βάθος 3,75 μ. από το πεζοδρόμιο υπήρχε δάπεδο από κουρασάνι και ψιλό βότσαλο, πάνω από το οποίο σώζονταν δύο στρώσεις σκληρού χώματος.

Οδός Βουλγαροκτόνου 14 και ανώνυμης παρόδου της (οικόπεδο Μαρ. Μιχαήλ)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε η αρχαία οδός Ρ 29α (Β.-Ν.)⁴², το νότιο όριο της Ρ 19α (Α.-Δ.)⁴³ και υπόγειος χώρος (Σ χ έ δ. 8). Το μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου καταλάμβανε ο υπόγειος χώρος λαξευμένος στο βράχο. Το πλάτος του από Β.-Ν. είναι 12,60 μ. Από Α.-Δ. ερευνήθηκε σε μήκος 10,85 μ. χωρίς να έχει βρεθεί ο δυτικός τοίχος του, που πρέπει να βρίσκεται κάτω από το γειτονικό σπίτι. Ανασκάφτηκε μόνο μέχρι βάθ. 1,40 μ. χωρίς να βρεθούν άλλοι τοίχοι, εκτός από ένα χτιστό ορθογώνιο πηγάδι, διαστ. 1,15 × 0,70 μ., στη δυτική

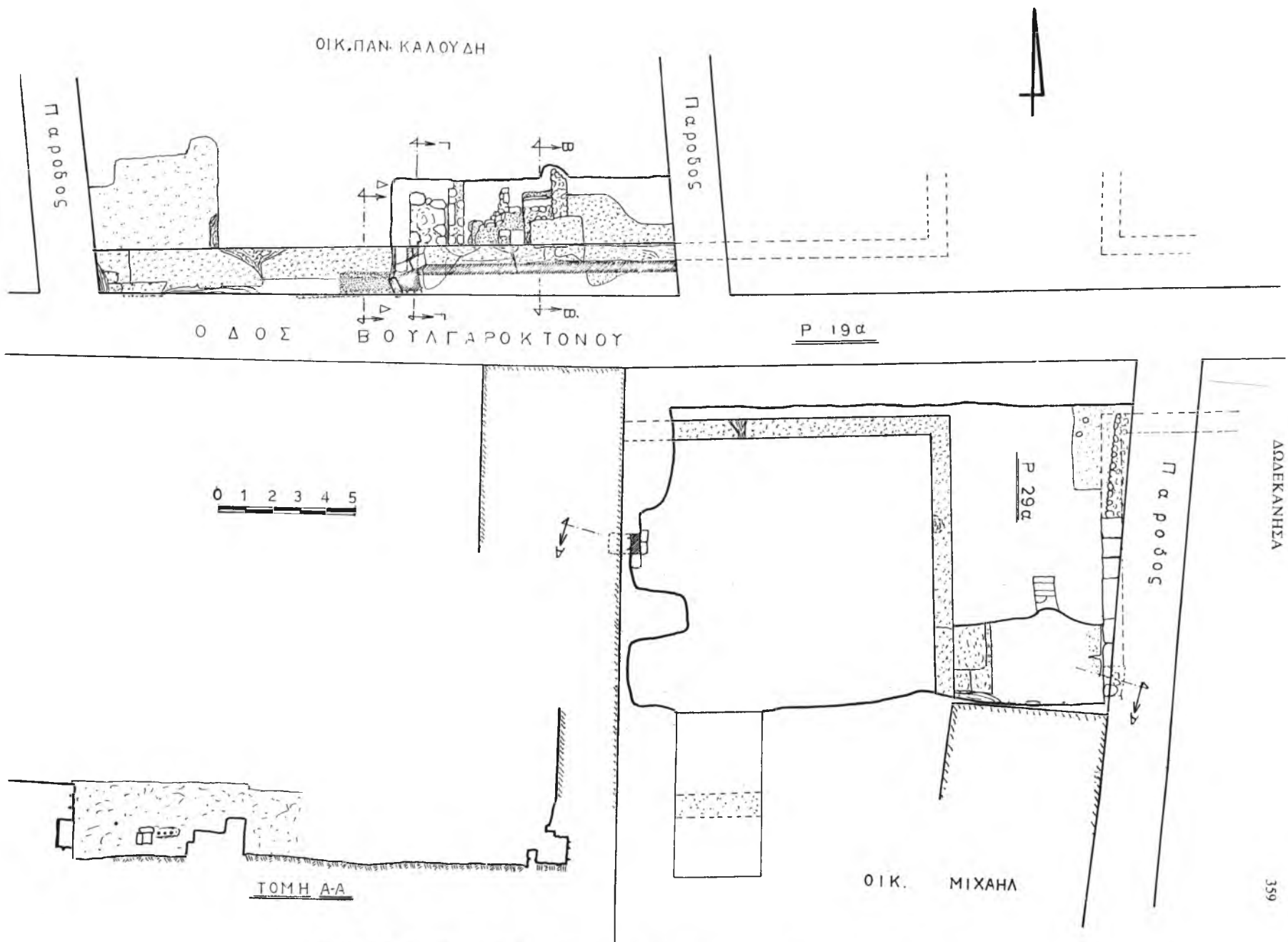
41. Ρ 18 β: βλ. ΑΔ, 6.π.

42. Ρ 29 α: βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 679.

43. Ρ 19 α: βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433. Το Έργον 1976, σ. 166 κ.ε. Βλ. παρακάτω οικόπ. Καζουλάκη - Βολονάκη.

39. Πρβλ. ψηφιδωτό Κενταύρου, Βελλερεφόντη, υποσημ. 1.

40. Ρ 27: βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 433 με προηγ. βιβλ.

Σχέδ. 8. Ρόδος. Οικόπεδα Μιχαήλ και Καλούδη. Κάτοψη της ανασκαφής και τομή Α-Α.

πλευρά του οικοπέδου, που ερευνήθηκε σε βάθος 2 μ. Εσωτερικά είχε «πατήματα» για την κάθοδο. Μεγάλες πλίνθοι περιόριζαν το στόμιό του σε $0,35 \times 0,40$ μ. Η γεώτρηση που έγινε από τον ιδιοκτήτη για να βρεθεί το στέρεο έδαφος έδειξε ότι ο πυθμένας του χώρου — βράχος — βρισκόταν σε βάθος 7 μ.

Η Ρ 29α περνούσε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Το ανατολικό τοίχωμα του υπόγειου χώρου αποτελούσε και το δυτικό όριό της (πάχ. 0,65 μ.). Το ανατολικό όριο, επίσης λαξευμένο στο βράχο (πάχ. 0,80 μ.), συμπληρώνουν στο επάνω του μέρος ορθογώνιες πωρόπλινθοι. Μία μετασκευή με μικρές πέτρες υπήρχε στο βόρειο άκρο. Τα όρια της Ρ 29α, που συμπίπτει περίπου με την πάροδο της οδού Βουλγαροκτόνου, βρέθηκαν σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του σημερινού δρόμου. Ερευνήθηκε σε μήκος 10 μ. Έχει πλάτος 5,30 μ. Η τομή σε βάθος έδειξε ότι η οδός είχε δημιουργηθεί με λατόμηση του βράχου. Ο πυθμένας της βρίσκεται σε βάθος 2,35 μ. από την επιφάνεια του ανατολικού ορίου. Στο νότιο τμήμα του ορίου αυτού υπήρχε σε βάθος 0,90 μ. λαξευμένο ορθογώνιο άνοιγμα, διαστ. $1,03 \times 1$ μ., που φαίνεται να οδηγούσε σε υπόγειο χώρο ανατολικά από την οδό. Το κάτω μέρος του ανοίγματος είχε φραχτεί κάποτε με πρόχειρο τοίχο. Βρέθηκαν πέντε οδοστρώματα της Ρ 29α, συνολ. πάχ. 0,25 μ. Σε βάθος 0,80-0,90 μ., κατά μήκος του ανατολικού ορίου, περνούσαν τρεις πήλινοι αγωγοί. Στο ίδιο βάθος και σε απόσταση 2,30 μ. από το ανατολικό όριο βρέθηκε, στην τομή στο νότιο τμήμα της οδού, ο χτιστός κεντρικός υπόνομος (εσωτ. διαστ. $0,45 \times 0,40$ μ.). Πλάι από τον υπόνομο περνούσαν τέσσερις πήλινοι σωλήνες.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου διασταυρωνόταν η Ρ 29α με τη Ρ 19α, που συμπίπτει απολύτως με την οδό Βουλγαροκτόνου (βλ. πρкт.). Το νότιο όριό της σχημάτιζε ο βόρειος λαξευτός τοίχος του υπόγειου χώρου. Είχε πάχος 0,70 και αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,70 μ. από τη διασταύρωση. Το πλάτος της οδού, 5,60 μ., διαπιστώθηκε με την έρευνα στο αντικρινό οικόπεδο Παναγιώτη Καλούδη (γωνία Βουλγαροκτόνου 15α και ανωνύμου παρόδου της), όπου βρέθηκε το βόρειο όριο της Ρ 19α (Σ χ έ δ. 8). Το κάτω τμήμα του ορίου αυτού, λαξευμένο στο βράχο, σωζόταν σε βάθος 1,80-2 μ. από την οδό Βουλγαροκτόνου και σε απόσταση 1,20 μ. Β. από την οικοδομική γραμμή. Και εδώ όριο, δρόμος, υπόγειοι χώροι είναι λαξευμένοι στο βράχο. Όλη η περιοχή αυτή πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο. Οπωσδήποτε όμως είχε ληφθεί αυστηρά υπόψη το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, είχαν αφεθεί τα όρια των δρόμων, και οι δρόμοι είχαν λατομηθεί στ' απαραίτητο, καθώς φαίνεται, βάθος για την εξυπηρέτηση των αποχετευτικών

αναγκών. Η μελέτη των στρωματογραφικών δεδομένων θα διευκρινίσει την εποχή που έγιναν αυτές οι διαμορφώσεις. Ο πυθμένας της Ρ 19α (βράχος), που αποτελεί και τον πυθμένα του κεντρικού αγωγού της οδού, βρίσκεται σε βάθος 5,15 μ. από την επιφάνεια της οδού Βουλγαροκτόνου. Τρία οδοστρώματα που διαπιστώθηκαν αρχίζουν σε βάθος 1 μ. Αμέσως κάτω από το νεότερο (βάθος 1,15 μ.) περνά πηλινός αγωγός. Ο κεντρικός υπόνομος παρουσιάζει την ιδιομορφία ότι το ανατολικό τμήμα του, σε μήκος 8,75 μ., είναι λαξευμένο στο βράχο (πλ. 0,30-0,40, ύψ. 0,50-0,60 μ.), ενώ το δυτικό (αποκαλύφθηκε σε μήκος 3 μ.) έχει τη νότια πλευρά χτιστή, συγκλίνουσα (εσωτ. πλ. επάνω 0,50, κάτω 0,70 μ.). Στο τμήμα αυτό σώζεται και η σαμαρωτή κάλυψή του, ενώ στο ανατολικό έμεινε μόνο η λαξευτή «πατούρα», πάνω στην οποία στηριζόταν. Ο υπόνομος σε όλο το μήκος του χρησιμοποιεί το βόρειο όριο της οδού, ως βόρειο τοίχωμά του, και γι' αυτό είναι επιχρισμένος ο βράχος με υδραυλικό κονίαμα.

Το όριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 20,20 μ. Το ανατολικό τμήμα του είναι καλύτερα διαμορφωμένο, έχει πλάτος 0,55 μ., ενώ στο δυτικό έχει μείνει ο βράχος σε πάχος 1 μ.

Ο υπόγειος χώρος, βόρεια από το όριο της οδού, αποτέλεσμα λατομείσεως, είχε διαμορφωθεί σε κατοικήσιμο γιατί, παρά την καταστροφή από τον εκσκαφέα και τις αλλεπάλληλες μετατροπές που είχε υποστεί, διαπιστώθηκαν διάφορα αρχαία δάπεδα, λείψανα χτιστής σκάλας, που είχε καταστραφεί από μεταγενέστερη δεξαμενή και τμήματα τοίχων με κονίαμα. Αξιοσημείωτο, τέλος, είναι ότι λαξευμένο άνοιγμα στο όριο, στο σημείο όπου αλλάζει η κατασκευή του υπονόμου, είχε χρησιμοποιηθεί για τη σύνδεση αγωγού — που ερχόταν από τον υπόγειο χώρο — με τον κεντρικό υπόνομο της οδού.

Καζούλλειο Γυμνάσιο Θηλέων

Με αφορμή την οικοδόμηση νέου σχολικού κτιρίου στην αυλή του Καζούλλειου Γυμνασίου Θηλέων, δόθηκε η ευκαιρία να ανασκαφτεί μία έκταση 14×32 μ. νότια από το παλιό κτίριο (παλιό Βενετόκλειο) και σε απόσταση 30 μ. ανατολικά από την ανασκαφή του 1976⁴⁴.

Η φετινή ανασκαφή, παρά τις σοβαρές καταστροφές που προκάλεσε ο μηχανικός εκσκαφέας κατά τη διάνοιξη των πεδίων και παρά το γεγονός ότι δεν ήταν δυνατή η επέκτασή της προς το κέντρο της αυλής, όπου ασφαλώς σώζεται ολόκληρο το

44. Το Έργον 1976, σ. 166 κ.ε.

νοτιοδυτικό οικοδομικό τετράγωνο της αρχαίας οδού P 32β, έδωσε πολύ σημαντικά στοιχεία τόσο για τη μελέτη του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης, όσο και για τις οικοδομικές φάσεις των σπιτιών από τα ελληνιστικά έως τα υστερορωμαϊκά τουλάχιστο χρόνια. Για το λόγο αυτό η ανασκαφή θα δημοσιευτεί ξεχωριστά, μόλις ολοκληρωθεί η μελέτη του πλούσιου υλικού που συγκεντρώθηκε. Συνοπτικά τα αποτελέσματα είναι τα ακόλουθα:

α) Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής βρέθηκε η διασταύρωση της οδού P 19α (Α.-Δ.) με τη P 32β (Β.-Ν.). Η P 19α, που διαπιστώθηκε και στην περσινή ανασκαφή στον ίδιο χώρο, αποκαλύφθηκε φέτος και στα οικόπεδα Μιχαήλ και Καλούδη, που περιγράφηκαν πιο πάνω⁴⁵. Το νότιο όριο της εντοπίστηκε και στα σκάμματα που ανοίχτηκαν δυτικά από την κύρια ανασκαφή μέσα στην αυλή του σχολείου, για να γίνουν οι βόθροι. Στη διασταύρωσή της παρατηρείται ότι ανατολικά από τη P 32β έχει πλάτος 5,50-5,70 μ., ενώ δυτικά έχει πλάτος 5,30 μ. Στα οικόπεδα Μιχαήλ και Καλούδη το πλάτος της ήταν 5,60 μ. Η διακύμανση αυτή, που παρατηρήθηκε και σε άλλα οικόπεδα, όπου ερευνήθηκε ο δρόμος (5,40-5,60 μ.), οφείλεται στις μικρές μετατοπίσεις των θεμελίων κατά τις αλληπάλληλες οικοδομήσεις των σπιτιών.

Σημαντικό εύρημα ήταν ένας σωρός ωμών πλίνθων, που βρέθηκαν σε τομή κατά μήκος του νότιου ορίου της οδού δυτικά από τη P 32β, επάνω στην άμμο, που αποτελεί το φυσικό έδαφος κάτω από τις στρώσεις του δρόμου.

Η P 32β, που διέσχιζε την ανασκαφή σ' όλο το μήκος της (32 μ.) από Β.-Ν., έχει πλάτος 5,40 έως 5,50 μ.⁴⁶.

β) Τα κτίρια κατά μήκος των οδών παρουσίαζαν αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις. Το νοτιοδυτικό κτίριο της P 32β είχε υποστεί κατά καιρούς διάφορες μετατροπές στη διαρρύθμισή του. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες ήταν για τη στρωματογραφική έρευνα, οι διαδοχικές στρώσεις κεραμίδων, κονιαμάτων και δαπέδων με καταστραμμένα ψηφιδωτά (Πί ν. 221 β). Στο νοτιοανατολικό κτίριο της P 32β οι μεταγενέστερες μετατροπές στους χώρους είχαν επιφέρει ριζική καταστροφή στις πρώτες οικοδομικές φάσεις. Ωστόσο αξιοσημείωτο είναι το εύρημα 510 χάλκινων και 6 αργυρών νομισμάτων στον κεντρικό του χώρο. Επίσης πρέπει να αναφερθούν δύο κυκλικές κατασκευές, διαμ. περίπου 0,80 μ., ιπνοί ίσως (Πί ν. 221 δ), που κατέστρεψε μεταγενέ-

στερος υστερορωμαϊκός τοίχος. Το διπλό τοίχωμά τους ήταν πηλίνο, ενώ τον πυθμένα σχημάτιζαν διάφορες λίθινες και μαρμαρίνες πλάκες. Μία όμοια κατασκευή βρέθηκε και στο οικόπεδο Μοσχή - Θυρογλάνου (βλ. παρακάτω).

Νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης

Οδός Μητροπόλεως 87ς και πρόεκταση της οδού Πριγκηπίσσης Αλεξίας (οικόπεδο Μοσχή - Θυρογλάνου)

Στο οικόπεδο (Σ χ έ δ. 9) είχε γίνει αποχωμάτωση έως το φυσικό βράχο, που καλύπτει σχεδόν ολόκληρη την επιφάνειά του. Η περιοχή είχε λατομηθεί έντονα στην αρχαιότητα και είχαν δημιουργηθεί οι χαρακτηριστικοί ορθογώνιοι λάκκοι και υπόγειοι χώροι⁴⁷. Η έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου εντοπίστηκε, παρά τις καταστροφές του εκσκαφέα, η αρχαία οδός P 33β και η διασταύρωσή της με τη P 23β.

Η P 33β (Β.-Ν.)⁴⁸ ερευνήθηκε σε μήκος 28 μ. περίπου. Την κοίτη του δρόμου σχημάτιζε ο βράχος, στον οποίο είχαν λαξευτεί και τα δύο όρια (πάχ. 0,90 μ. περίπου). Το δυτικό όριο αποτελούσαν μεγάλες πωρόπλινθοι, ενώ το ανατολικό τοίχος από ορθογώνιους πωρολίθους μετρίου μεγέθους (βλ. πρкт.). Μέσα στην κοίτη του δρόμου κατά μήκος του δυτικού ορίου είχε δημιουργηθεί, για την απόσπαση οικοδομικού υλικού, ορθογώνιος λάκκος (βάθ. 2,30, πλ. 2,60, μήκ. αποκαλ. 10,50 μ.), που κάλυπταν τα οδοστρώματα. Δυτικά από το όριο και αντίστοιχα με τον πρώτο λάκκο, ήταν σκαμμένος στο βράχο δεύτερος μεγαλύτερος (μήκ. 14,80, αποκαλυφθέντος πλ. 6,20 μ.). Το γεγονός ότι κατά τη δημιουργία των δύο λάκκων διατηρήθηκε ως διαχωριστικό τοίχωμα το όριο του δρόμου, αποδεικνύει ότι μολονότι η εκμετάλλευση της περιοχής ως λατομείου προηγήθηκε της επίστρωσης του δρόμου και φυσικά της οικοδόμησης, η χάραξη του δρόμου ήταν ακόμη προγενέστερη και είχε ληφθεί υπόψη κατά τη λατόμευση. Την ίδια παρατήρηση μπορούσαμε να κάνουμε και στα οικόπεδα Μιχαήλ και Καλούδη (βλ. παραπάνω).

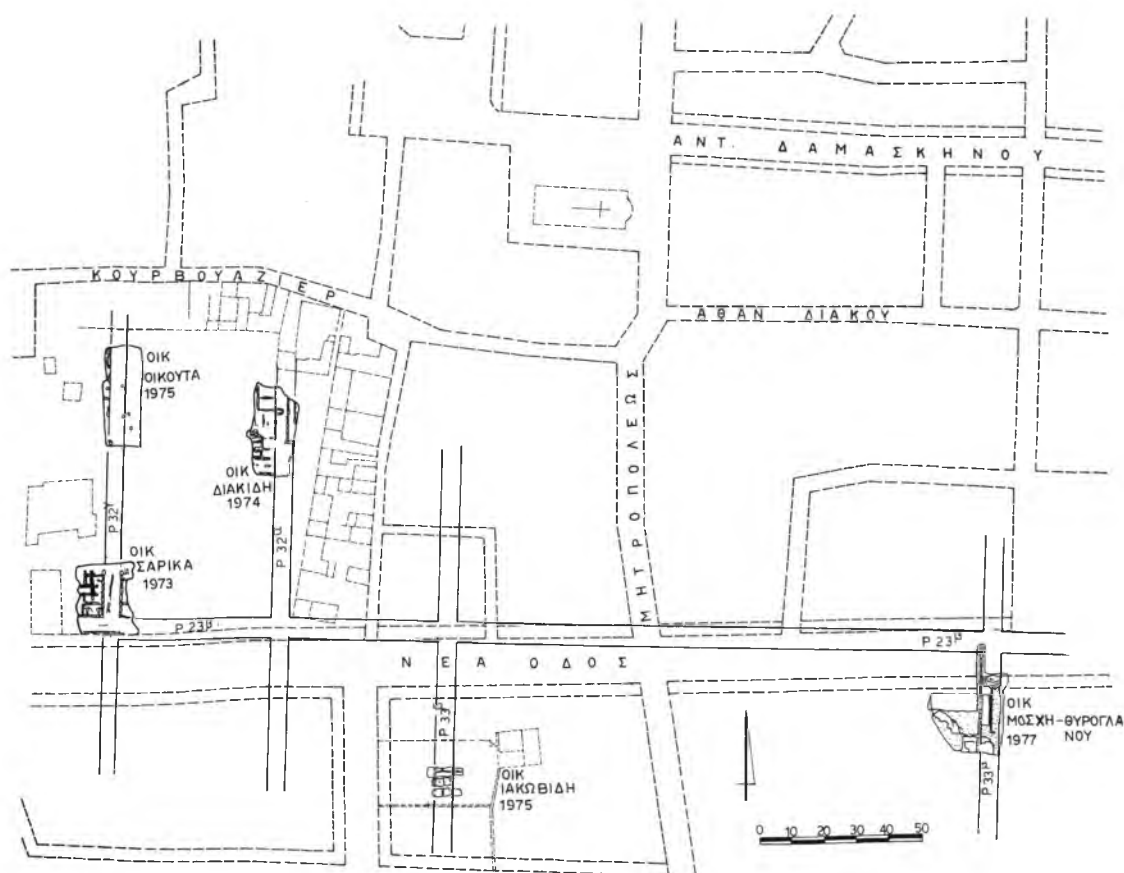
Στην επίχωση του δρόμου διαπιστώθηκαν στο βόρειο άκρο του επτά στρώσεις και στο νότιο πέντε. Όταν συμπληρωθεί η μελέτη των στρωματογραφικών δεδομένων, θα έχουμε σαφή εικόνα της χρονολογικής διαδοχής των φάσεων διαμόρφωσης της περιοχής. Στο μέσο του δρόμου ήταν λαξευμένος αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,30-0,40, βαθ. 0,25 μ. περίπου, που στο νότιο άκρο του άλλαζε

45. Βλ. παραπάνω και υποσημ. 43.

46. P 32 β: βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 582. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 515.

47. Πρβλ. οικόπεδα Μανωλάκη, Φιλίππου, Μιχαήλ, Καλούδη.

48. P 33 β: βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 589.

Σχέδ. 9. Ρόδος. Τοπογραφικό οικοπέδων Μόσχη - Θυρογλάνου.

κατεύθυνση σε ορθή γωνία προς Α. Ορθογώνιο, λαξευμένο στο βράχο φρεάτιο υπήρχε στο νότιο άκρο του δυτικού ορίου.

Στο βόρειο τμήμα του ίδιου ορίου σωζόταν ο πρώτος δόμος τοίχου, μήκ. 9,40 μ., από έντεκα μεγάλες πωροπλίνθους (μήκ. 0,50-1,52, ύψ. 0,45, πλ. 0,60 μ.). Από το δεύτερο δόμο υπήρχε μία μόνο πλίνθος, μήκ. 1,40 μ. Η λαξευτή στο βράχο κοίτη του ορίου συνέχιζε 0,75 μ. βόρεια από την τελευταία πλίνθο και κατόπιν σχημάτιζε ορθή γωνία προς τα δυτικά. Η έρευνα στο σημείο αυτό δεν μπόρεσε να επεκταθεί περισσότερο από 1 μ., γιατί ήδη η τομή γινόταν μέσα στην οδό Πριγκίπισσας Αλεξίας. Επειδή όμως βόρεια από τη γωνία αποκαλύφθηκαν οκτώ επάλληλα οδοστρώματα άσχετα από της Ρ 33β, πιστεύεται ότι εντοπίστηκε η διασταύρωση με

τη Ρ 23β (Α.-Δ.)⁴⁹ και τμήμα του νότιου ορίου της οδού.

Στο δυτικό όριο της Ρ 33β, στο βόρειο τμήμα του, σωζόταν σε μήκος 8 μ. τοίχος, ύψ. 1,40 μ. περίπου, χτισμένος από μέτριους ορθογώνιους πωρολίθους. Από παλιότερη φάση πιθανώς προέρχονταν δύο μεγαλύτερες πωρόπλινθοι στο θεμέλιο του τοίχου. Στην τομή που έγινε ανατολικά από το όριο, εντοπίστηκαν ορισμένα οικοδομικά λείψανα, που δεν ήταν δυνατό να ερμηνευτούν. Αξίζει όμως να σημειωθεί η αποκάλυψη κυκλικής κατασκευής (διαμ. 1,10 μ.) με πήλινο τοίχωμα ενισχυμένο με όρθιες

49. Ρ 23 β: βλ. ΑΔ 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 955.

κεραμίδες, και με τον πυθμένα στρωμένο με πλάκες, πέτρες και κεραμίδες (Π ί ν. 221 ε). Το τοίχωμα σωζόταν σε ύψ. 0,25 μ. Η κατασκευή, ιπνός (:), ήταν όμοια με τις δύο που βρέθηκαν στο Καζούλλειο Γυμνάσιο Θηλέων (Π ί ν. 221 δ).

Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα και Νικηταρά (οικόπεδο Καζουλλάκη - Βολονάκη)

Στο οικόπεδο (Σ χ έ δ. 10) είχε γίνει γενική εκσκαφή με μηχανήματα και η καταστροφή ήταν ριζική. Παρ' όλα αυτά διαπιστώθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου η διέλευση της P 19α (Α.-Δ.) και η διασταύρωσή της με τη P 34α (Β.-Ν.).

Της P 19α⁵⁰ (πλ. 5,50 μ.) σώζονταν και τα δύο όρια στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου: το βόρειο, πλ. 0,70 μ., από μεγάλες πωροπλίνθους, μήκ. 6,50 μ., το νότιο, πλ. 0,70 μ. περίπου, από μικρούς αργούς λίθους, σε μήκος 7 μ., στο ανατολικό τμήμα του, έφτανε με διακοπές έως τη διασταύρωση της P 34α. Στην ανατολική παρειά του οικοπέδου διαπιστώθηκαν επτά οδοστρώματα της οδού.

Της P 34α⁵¹ περνούσε μέσα από το οικόπεδο μόνο το ανατολικό όριο. Ήταν χτισμένο από μικρούς λίθους και είχε πάχος 0,70 μ.. Ένα τμήμα του, μήκ. 4 μ., σωζόταν στο νότιο μέρος του οικοπέδου και ένα άλλο, μήκ. 1,50 μ., κοντά στη διασταύρωση με τη P 19α. Διαπιστώθηκαν έξι οδοστρώματα στη νότια παρειά του οικοπέδου, όπου, μέσα στην επίχωση του δρόμου, βρέθηκε αποθέτης με πέντε αμφορείς.

Οδός Αγίου Γεωργίου 46 (οικόπεδο Δεληγιάννη)

Στο οικόπεδο είχε γίνει γενική αποχωμάτωση μέχρι βάθ. 2,80 μ. και σ' αυτό το βάθος — στο παρθένο χώμα — ανοίχτηκαν τα πέδιλα. Σύμφωνα με το πολεοδομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου έπρεπε να περνά η οδός P 34 (Β.-Ν.), της οποίας μέχρι τώρα είχε διαπιστωθεί μόνο ένα οδόστρωμα στο οικόπεδο Καβατζιόγλου. Και στη φετινή δοκιμαστική έρευνα δεν εντοπίστηκαν τα όρια του δρόμου. Διαπιστώθηκε μόνο ένα οδόστρωμα σε βάθος 2,90 μ. από την επιφάνεια, που καταλάμβανε έκταση, μήκ. 2 και πλ. 1,50 μ.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Περιοχή Ολτουν Ολούκ, νότια από την οδό Άννης-Μαρίας (οικόπεδο Μάγδας Μαστρογιαννάκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται έξω από την αρχαία οχύρωση, στις βόρειες υπώρειες του Κιζίλ Τεπέ,

πάνω στο οποίο απλώνονται τα οργανωμένα νεκροταφεία της νοτιοδυτικής και της κεντρικής νεκρόπολης. Ο χώρος για την οικοδόμηση διαμορφώθηκε με μεγάλη εκσκαφή (βάθ. 7 μ.) στην ανατολική πλαγιά λοφίσκου από ασπρόπηλο. Οικοδομικά λείψανα δεν υπήρχαν, αλλά με τη διάνοιξη των πεδίων (βάθ. 1,80 μ.) παρουσιάστηκε στο μέσο περίπου του οικοπέδου, σε απόσταση 9,30 μ. από το δυτικό όριό του, αγωγός. Ήταν σκαμμένος στον ασπρόπηλο και είχε ύψος 1,40 και πλ. 0,55 μ. Η οροφή ήταν κυρτή. Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. με μικρή απόκλιση προς ΝΑ. Σε απόσταση 25 μ. από το δυτικό άκρο του υπήρχε κυκλικό πηγάδι, διαμ. 1,20 μ. Ανατολικά από το πηγάδι ερευνήθηκε ο αγωγός σε μήκος 29 μ. ακόμη. Στο τμήμα αυτό η οροφή ήταν αμφικλινής.

Πρόκειται για αγωγό νερού, για την άντληση του οποίου χρησίμευε το πηγάδι. Δε βρέθηκε κανένα χρονολογικό στοιχείο. Η κατασκευή όμως και το βάθος στο οποίο βρέθηκε συνηγορούν για την αρχαιότητά του.

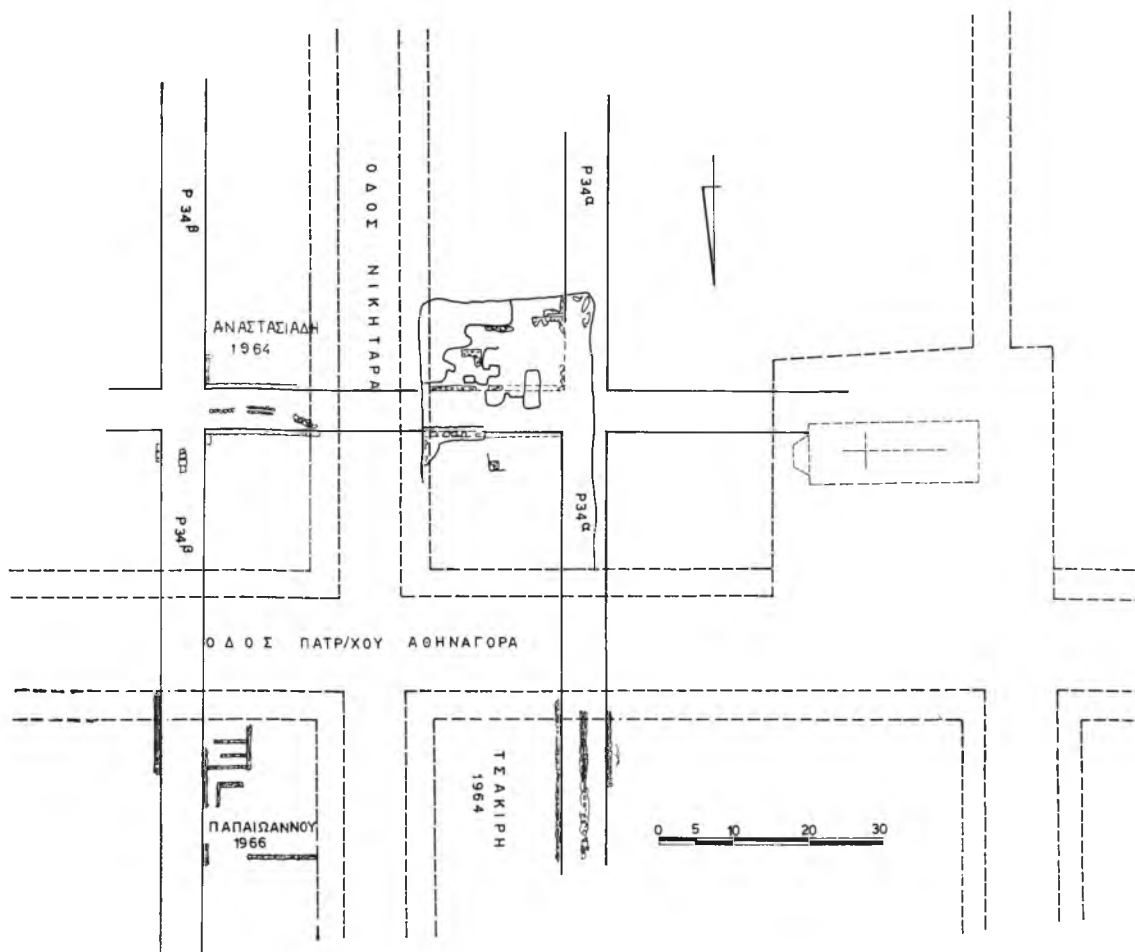
Νοτιοδυτική Νεκρόπολη

Ντοκούζ Σοκάκ (οικόπεδο Αραπούδη)

Όταν άρχισε η έρευνα είχαν ήδη ανοιχτεί με μηχανικό εκσκαφέα τα πέδιλα της οικοδομής σε βάθος 1,80-2 μ. από την επιφάνεια. Ο μαλακός βράχος που βρίσκεται σ' αυτό το βάθος, αλλά σε ορισμένα σημεία και ψηλότερα, είχε λατομηθεί στην αρχαιότητα εντατικά. Η επίχωση που τον κάλυπτε σχηματιζόταν από παχύ στρώμα πλούσιο σε όστρακα, κονιάματα, ειδώλια και διάφορα μικροαντικείμενα, λείψανα καύσης, που όλα ασφαλώς προέρχονταν από καθαρισμούς και καταστροφές τάφων, από στρώσεις λεπτής και χοντρότερης λατύπης από τη λατόμηση και τέλος από τη στρώση του καλλιεργήσιμου χώματος (0,40-0,60 μ.). Μόνο στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν λείψανα ταφικού συγκροτήματος, που είχε καταστραφεί από μεταγενέστερη λατόμηση, αλλά και από το μηχανικό εκσκαφέα. Ο βράχος κατάλληλα λαξευμένος σχημάτιζε ένα ορθογώνιο (:) θάλαμο, διαστ. 2,50 × 2,50 μ. περίπου, με ένα χτιστό τοίχο, πάχ. 0,40 μ., στη βόρεια πλευρά του. Μέσα στο «θάλαμο» αυτό βρέθηκαν στη θέση τους δύο πώρινες σαρκοφάγοι, τοποθετημένες με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και σε απόσταση μεταξύ τους 0,50 μ. (Π ί ν. 222 α). Η νότια σαρκοφάγος, διαστ. 2,15 × 0,75, ύψ. 0,60 μ., με λαξευτό απλό πλαίσιο, περιτένιο, στις τέσσερις πλευρές σωζόταν ακέραιη. Της δεύτερης έλειπε η βόρεια πλευρά. Είχε διαστάσεις 2,20 × 0,75, ύψ. 0,65 μ., χωρίς εξωτερική λαξευτή διακόσμηση. Από τα καλύμματα βρέθηκαν δύο μόνο κομμάτια. Είχαν την εσωτερική επιφάνεια επίπεδη, την εξωτερική κυρτή. Ίχνη κονιάματος διατη-

50. Βλ. υποσημ. 43.

51. P 34 α: βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 585 κ.ε.

Σχέδ. 10. Ρόδος. Τοπογραφικό οικοπέδων Καζουλάκη - Βολονάκη.

ρούνται και στις σαρκοφάγους αλλά και στο βράχο στο εσωτερικό τοίχωμα του «θαλάμου».

Δυτικά και νότια από τις σαρκοφάγους, σε ψηλότερο επίπεδο ($\pm 1,50$ μ. από την επιφάνεια), βρέθηκαν καταστραμμένοι τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι εν μέρει λαξευμένοι στο βράχο και εν μέρει χτιστοί. Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου, δυτικά από τις σαρκοφάγους σώζονταν τα λείψανα τοίχων από παρωλίθους, που εξαιτίας της θέσης τους δεν ήταν δυνατό να ερευνηθούν περισσότερο και να ερμηνευτούν.

Ντοκούζ Σοκάκ (οικόπεδο Δημ. Βακονδίου)

Η ανασκαφή άρχισε αφού είχε γίνει η αποχλωμάτωση του οικοπέδου με μηχανικό εκσκαφέα και είχε αποκαλυφθεί στο νοτιοανατολικό τμήμα του ταφι-

κός θάλαμος λαξευμένος στο βράχο. Το μηχανήμα προσέκρουσε στο δυτικό τοίχωμα του θαλάμου, απέναντι στην είσοδο και επιδείνωσε τα ρήγματα και τις φθορές στην ήδη μισοκαταστραμμένη οροφή, από όπου είχαν εισχωρήσει τα χώματα που γέμιζαν τελείως το θάλαμο. Οι φθορές που υπήρχαν στα τοιχώματα, οφείλονταν σε κατολίσθηση, στη φυσική αποσάθρωση του πετρώματος αλλά και στη λατόμηση, που είχε γίνει σε μεταγενέστερη εποχή για την απόσπαση πλίνθων από το εσωτερικό του τάφου. Η κατάσταση αυτή υποχρέωσε στην κατεδάφιση της οροφής, αφού αποτυπώθηκε, αλλά πριν τελειώσει η έρευνα στο εσωτερικό του θαλάμου.

Ο θάλαμος, ορθογώνιος, διαστ. $4,30 \times 5$, ύψ. 2,80 μ., είχε την είσοδο (πλ. 1,05, βάθ. 0,40 μ.) με κατώφλι, πλ. 0,34, ύψ. 0,20 μ., στη στενή ανατολική

πλευρά. Η οροφή ήταν ελαφρά καμαρωτή με ανάγλυφο κυμάτιο στη γένεσή της. Κατά μήκος των μακρών πλευρών, βορινής και νότιας, και της στενής δυτικής, υπήρχαν λαξευμένες στο βράχο πέντε σαρκοφάγοι επάνω σε πεζούλι, ύψ. 0,25, πλ. 0,33 μ. Τα καλύμμά τους — πωρόπλακες των οποίων βρέθηκαν μερικά κομμάτια μόνο — στερεώνονταν σε «πατούρα» (πλ. 0,16, ύψ. 0,16 μ.) λαξευμένη στο περιχίλιωμα των σαρκοφάγων και στο τοίχωμα του τάφου. Ο θάλαμος ήταν επιχρισμένος με κονίαμα, κομμάτια του οποίου, λευκά και ερυθρά, βρέθηκαν μέσα στην επίχωση και τις σαρκοφάγους. Επίσης βρέθηκαν κομμάτια του ζωγραφιστού κονιάματος του κυματίου (κίτρινο και πράσινο χρώμα).

Οι μεγαλύτερες καταστροφές από τη λατόμηση είχαν γίνει στο νότιο κυρίως τμήμα του θαλάμου, όπου εκτός από τα τοιχώματα των σαρκοφάγων είχαν αφαιρεθεί και κομμάτια του δαπέδου (Πί ν. 222 β). Η επίχωση που γέμιζε τον τάφο, μέχρι βάθ. 1,20 μ. από την οροφή, κατά μήκος του δυτικού τοίχου, περιείχε λείψανα ταφών χωρίς ίχνη καύσεων, άφθονα κρανία (περισσότερα από πενήντα) και κομμάτια τεφροδόχων. Γενικά η επίχωση ήταν πλούσια σε όστρακα υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, αλλά είχε και όστρακα από αγγεία του 4ου αι. π.Χ. Η σύσταση της επίχωσης στο βαθύτερο στρώμα άλλαζε κάπως, γιατί υπήρχε και λατύπη, που κάλυπτε σχεδόν το δάπεδο.

Οι σαρκοφάγοι 2 και 4 ήταν τελειώς καταστραμμένες από τη λατόμηση. Σώζονταν όμως αρκετά στοιχεία στο δάπεδο και τα τοιχώματα του θαλάμου ώστε να είναι δυνατή η σχεδιαστική αποκατάσταση. Στο κοίλωμα του πυθμένα της σαρκοφάγου 2, εκτός από τα κονιάματα και τρία μικρά θραύσματα πήλινων ειδωλίων, υπήρχε και πολύ καταστραμμένο νόμισμα. Από τη σαρκοφάγο 3 είχε αφαιρεθεί ολόκληρο το νότιο τμήμα. Από τις δύο άλλες σαρκοφάγους:

Η σαρκοφάγος 1, στη βορειοανατολική γωνία κατά μήκος του βόρειου τοίχου (Πί ν. 222 β), διατηρούνταν ακέραιη χωρίς όμως τό κάλυμμα. Εσωτ. διαστ. $1,98 \times 0,60$, βάθ. 0,68, πάχ. τοιχωμάτων 0,33 μ. Ήταν γεμάτη χώματα, πωρόπετρες, θραύσματα από τεφροδόχες κάλπες μέχρι βάθ. 0,52 μ. Ακολουθούσε στρώση λεπτής λατύπης. Κοντά στο ανατολικό τοίχωμα βρέθηκαν κομμάτια υδρίας με graffito στο λαιμό και καμένα οστά. Στον πυθμένα υπήρχαν οστά νεκρού ή νεκρών (;) διαταραγμένα και τα εξής κτερίσματα (Πί ν. 222 γ)⁵²:

52. Στον Πί ν. 222 γ τα δύο unguentaria, το μελαμβαφές κυάθιο (bolsal) και το κάλυμμα της πυξίδας, δεν ανήκουν στα κτερίσματα της σαρκοφάγου. Προέρχονται από την επίχωση του θαλάμου.

Πήλινη πυξίδα με καπάκι, ύψ. 0,095 μ. (BE 3959). Πήλινη πυξίδα σπασμένη, ύψ. 0,10 μ. (BE 3958). Πήλινος άβαφος αμφορίσκος, σπασμένος, ύψ. 0,18 μ. (BE 3960). Πήλινη άβαφη οinoχόη, σπασμένη, ύψ. 0,115 μ. (BE 3961). Πήλινο ερυθροβαφές πινάκιο, σπασμένο (BE 3962). Πέντε μελαμβαφή κυάθια (BE 3963-3964). Πήλινο μικρό πινάκιο, καστανό-μαυρο (BE 3965). Πήλινος λύχνος (BE 3966). Κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας (αριθ. 589). Οκτώ σιδερένια εφήλια. Χάλκινο τελειώς καταστραμμένο νόμισμα.

Της σαρκοφάγου 5 (στη βορειοδυτική γωνία κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος) είχε λατομηθεί τό εξωτερικό τοίχωμα και σωζόταν μόνο το κατώτατο τμήμα, βάθ. 0,10 μ. Διαστ. $1,90 \times 0,57$, βάθ. 0,58 μ. Μέσα στη σαρκοφάγο υπήρχε λατύπη και διαταραγμένα λείψανα ταφής. Συλλέχθηκαν (Πί ν. 222 δ):

Μελαμβαφές δίωτο φιαλίδιο (bolsal) με ενσφράγιστη διακόσμηση στον πυθμένα, σπασμένο, ύψ. 0,05, διαμ. 0,11 μ. (BE 3982). Μόνωτο χαμηλό κύπελλο, άβαφο, σπασμένο (BE 3985), ύψ. 0,05, διαμ. 0,13 μ. Μικρό καστανόμαυρο πινάκιο, διαμ. 0,10, ύψ. 0,03 μ. (BE 3984). Πινάκιο ερυθροκάστανο, σπασμένο, διαμ. 0,185 μ. (BE 3983). Μόνωτο unguentarium, σπασμένο, ύψ. 0,12 μ. (BE 3980). Unguentarium με λευκό επιχρίσμα και ταινίες στο λαιμό, ύψ. 0,12 μ. (BE 3981).

Τα λείψανα μιας άλλης κατασκευής, λαξευμένης στο βράχο, βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, σε απόσταση 11,50 μ. νότια από το δρόμο. Η κατασκευή, διαστ. $2,02 \times 2,30$ μ., είχε σχήμα Π με το άνοιγμα προς Α. Σωζόταν σε ύψος 0,50 μ. Κατά μήκος του βόρειου και δυτικού τοίχου υπήρχε πεζούλι, ύψ. 0,30, πλ. 0,20-0,35 μ. Στον πυθμένα βρέθηκαν πεσμένες πλάκες πώρινες με κονίαμα, μια μικρή μελαμβαφής κυλινδρική πυξίδα χωρίς κάλυμμα (BE 3971) και σπασμένο δίωτο φιαλίδιο (bolsal) με έντυπα ανθήματα στον πυθμένα (BE 3970).

Η επίχωση, που αφαιρέθηκε από την κατασκευή, εκτός από πώρινες πλάκες με κονίαμα, στρωτήρες κεραμίδες, περιείχε λατύπη, κονιάματα, θραύσματα μελαμβαφών κυαθίων αλλά και υστεροελληνιστικά unguentaria.

Τέλος, παραδόθηκε η βάση επιτύμβιας στήλης (αριθ. επ. 999) και μία λίθινη ορθογώνια οστεοθήκη (αριθ. επ. 994) με την επιγραφή

ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΣ
ΕΓΓΕΝΕΥΣ

που βρέθηκαν κατά την αποχωμάτωση του οικοπέδου.

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη (Μακρύ Στενό), στις Εργατικές Κατοικίες (Κ.Μ. 518β) (οικόπεδο Γεωργ. Καλαϊτζή)

Έγινε περιορισμένη έρευνα, όταν πια ο μηχαν-

νικός εκσκαφέας είχε ανοίξει τα πέδιλα και καταστρέψει τους τάφους, που ήταν λαξευμένοι στο βράχο. Συλλέχθηκαν πέντε ορθογώνιες οστεοθήκες από λάρτιο λίθο με επιγραφές:

1. Αριθ. επ. 1210. Διαστ. $0,40 \times 0,312$, ύψ. $0,19$ μ.

ΘΕΥΘΑΝΕΥΣ
ΤΙΜΑΚΡΙΤΟΥ
ΠΑΤΥΡΕΟΣ

2. Αριθ. επ. 1211. Διαστ. $0,405 \times 0,32$, ύψ. $0,17$ μ.

ΝΙΚΑΝΔΡΟΥ
ΤΡΑΛΛΙΑΝΟΥ

3. Αριθ. επ. 1212. Διαστ. $0,41 \times 0,33$, ύψ. $0,17$ μ.

ΑΓΕΜΟΝΙΑ
ΠΑΥΣΑΝΙΑ
ΑΜΙΟΝ

4. Αριθ. επ. 1213. Διαστ. $0,42 \times 0,23 \times 0,325$ μ.

ΠΑΥΣΑΝΙΑ
ΣΑΜΙΟΥ

5. Αριθ. επ. 1214. Διαστ. $0,30 \times 0,34$, ύψ. $0,17$ μ.

ΕΥΕΤΑΙΡΟΥ
ΑΣΤΥΠΑΛΕΕΩΣ

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη (Μακρύ Στενό), στην περιοχή Τζένο (οικόπεδο Χουσεΐν Κυπριλή - Γεωργ. Βερβάτη)

Η εκσκαφή των θεμελίων στο οικόπεδο, ανατολικά από το οικόπεδο του Αντ. Πακίδη, που ερευνηθηκε το 1976⁵³, είχε γίνει με μηχανικό εκσκαφέα και από την επίχωση συλλέχθηκαν τα ακόλουθα:

1. Αριθ. επ. 743. Κυλινδρικός βωμός με βουκράνια, γιρλάντες και ταινίες. Από λάρτιο λίθο. Ύψ. $0,44$, διαμ. $0,325$ μ. Έχει την επιγραφή:

ΠΑΣΙΚΡΑΤΗΣ
ΠΑΓΚΛΕΙΔΑ ΑΜΙΟΣ

2. Αριθ. επ. 745. Κυλινδρικός ενεπίγραφος βωμός από λάρτιο λίθο, με βουκράνια, γιρλάντες και ταινίες. Σπασμένος κάτω από την επιγραφή. Σώζ. ύψ. $0,40$, διαμ. $0,33$ μ.

ΑΓΗΣΙΚΡΑΤΕΙΑ
ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΤΙΣ

3. Αριθ. επ. 746. Κυλινδρικός βωμός με βουκράνια και γιρλάντες χωρίς επιγραφή. Από λάρτιο λίθο. Ύψ. $0,495$, διαμ. $0,375$ μ.

4. Αριθ. επ. 748. Τμήμα ορθογώνιας βάσης στήλης από λάρτιο λίθο. Ύψ. $0,31$, διαστ. $0,33 \times 0,38$ μ. Από την επιγραφή σώζεται:

... Σ
[Ι]ΝΙΟΥ

5. Δύο ακόμη βάσεις από επιτύμβιες στήλες χωρίς επιγραφές (αριθ. επ. 747, 749), μία οστεοθήκη λίθινη χωρίς καπάκι (αριθ. επ. 744) και διάφορα άλλα μαρμάρινα θραύσματα.

Κεντρική Νεκρόπολη

Οικόπεδο Καργάκου

Βρίσκεται στην προέκταση της οδού Θεμ. Σοφούλη (Μακρύ Στενό), δυτικά από τους τάφους του Αγίου Ιωάννη και βορειοδυτικά από την ανασκαφή Διακοσάββα - Μαχαιράκη⁵⁴.

Σε απόσταση $10,85$ μ. περίπου από τη Θεμ. Σοφούλη υπήρχε στη βραχώδη επιφάνεια του οικοπέδου, λαξευμένο ορθογώνιο οπαίο, διαστ. $1 \times 0,40$ μ., που φώτιζε λαξευτή στο βράχο σε βάθος 4 μ. υπόγεια στοά. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των γεροντότερων εργατών, η ιταλική αρχαιολογική Υπηρεσία είχε αρχίσει κάποια έρευνα στη θέση αυτή λίγο πριν από τον πόλεμο, που όμως δεν αποπερατώθηκε.

Ο μηχανικός εκσκαφέας, με τον οποίο άρχισε η έρευνα των πεδίων πριν από την επέμβαση της Εφορείας, κατέστρεψε το βράχο στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και σε απόσταση $3,80$ μ. περίπου από το δρόμο και βάθος $1,70$ μ. από την επιφάνεια δημιούργησε ρήγμα στο βόρειο τοίχωμα της στοάς. Όπως αποκαλύφθηκε η στοά έχει τρεις διακλαδώσεις με κυρτή οροφή. Στα τοιχώματά της ανοίγονται θήκες-τάφοι. Η επίχωση είναι πλούσια σε όστρακα, κομμάτια μαρμάρινων βωμών, οστά κτλ. Η έρευνα, που θα απαιτήσει πολύ χρόνο, αναβλήθηκε για καταλληλότερη εποχή.

Οικόπεδο Τάσου Καλούδη

Το οικόπεδο είναι συνεχόμενο προς Ν. με το οικόπεδο Καργάκου.

Η εκσκαφή του οικοπέδου από τον ιδιοκτήτη με μηχανικό εκσκαφέα, αποκάλυψε σε βάθος $2-2,50$ μ. την είσοδο, πλ. 4 μ., υπόγειας στοάς λαξευμένης στο βράχο. Η στοά ακολουθεί καμπύλη πορεία ανατολικά και δυτικά από την είσοδο. Ένα ορθογώνιο οπαίο στην επιφάνεια του βράχου ανατολικά από την είσοδο και μία σειρά ορθογώνιων ανοιγμάτων στην πρόσοψη επιτρέπουν το φωτισμό και αερισμό. Μέσα στη στοά εντοπίστηκαν θήκες-τάφοι. Η έρευνα της όμως αναβλήθηκε για αργότερα.

Μέσα από την επίχωση της εισόδου συλλέχθηκαν:

Τμήμα επιτύμβιας στήλης από λάρτιο λίθο (αριθ. επ. 1075), διαστ. $0,19 \times 0,19$, πάχ. $0,07$ μ., με την επιγραφή:

53. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 386.

54. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 361 κ.ε.

ΣΑΤΥΡΙΝΑΣ
ΚΑΙ ΓΑΛΑΤΕ
ΑΣ ΤΟΔΕ ΠΙΣ
ΤΑ ΠΑ ΧΑΙΡΕ
ΤΕ

Πώρινος μικρός κιλιβαντας με κονίαμα, καθώς και άλλα κονιάματα με γραπτή διακόσμηση, κομμάτια βάσεων από λάρτιο με κυμάτια, κομμάτια μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, νομίσματα και όστρακα.

Μικρή έρευνα έγινε στο χώρο έξω και βόρεια από την είσοδο, όπου θα οικοδομηθεί τελικά διώροφο σπίτι. Στο χώρο αυτό, διαστ. 11×16 μ., που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δύο στοές Καργάκου - Καλούδη, υπήρχαν κυλισμένοι όγκοι βράχου. Άλλοι πατούσαν στο παρθένο στέρεο έδαφος και άλλοι σε στρώση λατύπης. Πολλοί έδειχναν εντατική λατόμηση. Σε ορισμένους υπήρχαν λαξευτοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο τρόπος που ήταν κυλισμένοι οι βράχοι και η λοξή θέση ορισμένων τάφων έδειχναν σαφώς ότι επρόκειτο για κατολισθήσεις, πιθανώς εξαιτίας σεισμών.

Μέσα σε μικρό κιβωτιόσχημο τάφο (διαστ. $1,10 \times 0,51$, βάθ. $0,50$ μ.), στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, που βρέθηκε ακάλυπτος σε βάθος $1,90$ μ. και με κατεύθυνση Β.-Ν., υπήρχαν στη θέση τους δύο ορθογώνιες οστεοθήκες. Η μία (αριθ. επ. 996), διαστ. $0,455 \times 0,362$, ύψ. $0,202$ μ., περιείχε μόνο λεπτή άμμο. Στη στενή πλευρά είχε την επιγραφή:

ΑΡΕΤΑΝΑΣΣΑ
ΝΙΚΟΤΙΜΟΥ
ΝΕΤΤΙΔΟΣ

Η δεύτερη (αριθ. επ. 998), διαστ. $0,46 \times 0,377$, ύψ. $0,24$ μ., περιείχε καύση, μικρό ασημένιο κρίκο και δύο ασημένια νομίσματα. Στη στενή πλευρά της είχε το όνομα:

ΙΕΡΟΦΑΝΕΥΣ

Δύο άλλες οστεοθήκες, επίσης από λάρτιο λίθο, είχε ανασύρει ο εκσκαφέας. Η μία (αριθ. επ. 997), διαστ. $0,422 \times 0,307$, ύψ. $0,20$ μ., είχε στη στενή πλευρά την επιγραφή:

ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΥ

Η άλλη (αριθ. επ. 995), διαστ. $0,44 \times 0,328$, ύψ. $0,20$ μ., είχε το όνομα:

ΑΠΟΛΛΩΝΙΑΣ

Στην επίχωση βρέθηκαν ακόμη δύο καλύμματα από οστεοθήκες καθώς και τμήμα μαρμάρινου βάθρου με λίγα γράμματα από τους τρεις στίχους επιγραφής.

Κιζίλ Τεπέ

Οικόπεδο Κωνστ. Ντάσκα - Μιχάλη Παρδαλού

Βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του Κιζίλ Τεπέ, κάτω από το συνοικισμό Αγία Τριάδα, δυτικά από τα οικόπεδα Διακοσάββα - Μαχαιράκη - Οικονομίδη, όπου έχει ανασκαφτεί εκτεταμένο νεκροταφείο⁵⁵.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου είχε γίνει εκσκαφή με μηχανήμα, πριν αρχίσει η ανασκαφή, και καταστράφηκε σημαντικός αριθμός τάφων. Η έρευνα έτσι περιορίστηκε στο δυτικό και βόρειο τμήμα, σε μια έκταση 26 (Α.-Δ.) $\times$ 13 μ. (Β.-Ν.), επικλινή με μικρά, ακανόνιστα, φυσικά άνθηρα. Το υψηλότερο σημείο της έκτασης αυτής, στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, είχε διαφορά $4-5,70$ μ. από το χαμηλότερο στη βόρεια παρυφή του οικοπέδου. Ανασκάφτηκαν 66 τάφοι, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο και στην ασπροπηλιά, και έξι κυκλικές θήκες, διαμ. $0,35$ μ., για τεφροδόχους υδρίες (Πί ν. 223 α). Οι τάφοι, ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους, είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. (οι 23) ή Β.-Ν. Ήταν λακκοειδείς με επικάλυψη από πώρινες πλάκες και οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από $2,17 \times 0,63$, βάθ. $0,70$, έως $1,21 \times 0,36$, βάθ. $0,45$ μ. Τρεις τάφοι (Τ. 21, 33, 53) ήταν «συρταρωτοί» στον κατακόρυφο βράχο, που όριζε από Ν. το οικοπεδο, ενώ 11 άλλοι είχαν μόνο το νότιο άκρο τους «συρταρωτό» (Τ. 22, 23, 36, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 50, πρβλ. και 62, 64). Είναι φανερό, ότι είχαν ανοιχτεί, όπου υπήρχε χώρος, χωρίς να έχει προηγηθεί οποιαδήποτε διαμόρφωση ή προετοιμασία της περιοχής. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε μέσα στα χώματα μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με ίχνη γραπτής διακόσμησης σε τρεις σειρές. Μία πώρινη με κονίαμα, βρέθηκε στο βόρειο τμήμα κοντά στον τάφο 3. Η κάτω αριστερή γωνία μαρμάρινης πλάκας με δίγλωσση επιγραφή (ελληνική-φοινικική)⁵⁶, βρέθηκε στην επίχωση του τάφου 31 (αριθ. επ. 1029. Διαστ.: ύψ. $0,078$, πλ. $0,083$, πάχ. $0,019$ μ.). Τέλος, στη μοναδική πώρινη πλάκα που σωζόταν από την επικάλυψη του τάφου 44, ήταν χαραγμένη η επιγραφή:

ΑΡΧ
ΙΔ

που πιθανώς συμπληρωνόταν στις υπόλοιπες πλάκες που δε βρέθηκαν (Πί ν. 223 β).

Οι τάφοι είχαν συληθεί ίσως (ήδη) στην αρχαιότητα. Μόνο πέντε βρέθηκαν κλειστοί, αλλά και στις

55. ΑΔ, ό.π.

56. Για δίγλωσσες επιγραφές από τη Ρόδο βλ. BSA 65 (1970), σ. 31 κ.ε. (με παλιότερη βιβλιογραφία).

περιπτώσεις αυτές δεν είναι βέβαιο ότι δεν είχαν παραβιαστεί. Δύο από τους κλειστούς ήταν τελείως άδειοι. Από τα κτερίσματα βρέθηκαν δύο ή τρία μικρά αγγεία σε ορισμένους τάφους, αμφορίσκοι, *unguentaria*, κυάθια κ.ά., κάποια σιδερένια στλεγγίδα ή χάλκινος καθρέφτης. Αξιοσημείωτο όμως είναι ότι βρέθηκαν αρκετά ασημένια νομίσματα, που, όπως αφήνουν να συμπεράνουμε τα λιγοστά ίχνη οστών που σώζονταν, είχαν τοποθετηθεί στο κεφάλι — πιθανώς στο στόμα του νεκρού. Τα νομίσματα, από τα οποία λίγα μόνον είναι ροδιακά, θα δημοσιευτούν ξεχωριστά από τη Χάρη Κάντζια, που τα μελετά μαζί με τα νομίσματα των τάφων των γειτονικών οικοπέδων (βλ. υποσημ. 56). Οι τάφοι χρονολογούνται γενικά από το τελευταίο τέταρτο του 4ου έως το 2ο αι. π.Χ. Από τους πλουσιότερα κτερισμένους αναφέρονται δειγματολογικά οι παρακάτω:

Τάφος 44. Από την επικάλυψή του σωζόταν η πλάκα με την επιγραφή (Πί ν. 223 β). Περιείχε δύο μικρούς οξυπύθμενους αμφορείς, δύο μελαμβαφείς κανθάρους, μία οινοχόη άβαφη, μία λήκυθο-οινοχόη άβαφη στο κάτω μέρος, ένα δίωτο κυάθιο, ένα μικρό χυτροειδές μόνωτο αγγείο (BE 2748-2755) (Πί ν. 223 γ), και ένα ασημένιο νόμισμα. Τελευταία δεκαετία 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 63. Βρέθηκε ανοιχτός. Δύο οξυπύθμενοι αμφορείς, δύο άβαφες οινοχόες, από τις οποίες η μία σπασμένη, και ένα δίωτο κυάθιο (BE 2799-2803). Τέλος 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 27. Βρέθηκε ανοιχτός. Σώζονταν τα οστά των ποδιών στο βόρειο τμήμα του τάφου. Περιείχε δύο μικρούς οξυπύθμενους αμφορείς, δύο φιαλίδια και μικρή φιάλη, ένα πινάκιο (BE 2767-2772), και ασημένιο νόμισμα. Τέλος 4ου - α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 60. Ήταν κλειστός με τέσσερις πώρινες πλάκες. Βρέθηκαν δύο βαθιές κοτύλες, ένας ακέραιος και δύο διαλυμένοι αμφορίσκοι, ένα φιαλίδιο (BE 2792-2795), μία ασημένια φιάλη σε κομμάτια και ένα ασημένιο νόμισμα. Τέλος 4ου - α' τέταρτο 3ου αι. π.Χ.

Θήκη 2. Περιείχε μία τεφραδόχο υδρία κλεισμένη με μελαμβαφές φιαλίδιο και ένα *unguentarium* (BE 2743, 2743A, 2744). Α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 1. Βρέθηκε ανοιχτός. Κατά μήκος των μακρών πλευρών του τάφου βρέθηκαν έξι *unguentaria* (BE 2730) και στο κέντρο του τάφου ένας λύχνος και ένα σπασμένο δίωτο κυάθιο (BE 2731). Α' τέταρτο 2ου αι. π.Χ.

Τάφος 15. Ήταν ανοιχτός. Βρέθηκαν: άβαφη οινοχόη, ένα μικρό πινάκιο, δύο *unguentaria* (BE 2738-2740). 2ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Παπαχριστοδούλου - Καρίκα

Το οικόπεδο βρίσκεται στο Κιζίλ Τεπέ, στο πρώτο άνδρηρο επάνω και νότια από τους τάφους του Αγίου Ιωάννου, ανατολικά από το οικόπεδο του Μιχ. Διακοσάββα (βλ. υποσημ. 56).

Επειδή η ανασκαφή θα συνεχιστεί και στον επόμενο χρόνο, θα δημοσιευτούν τα αποτελέσματα της έρευνας μετά τη συμπλήρωσή της. Εδώ αναφέρουμε μόνο ότι αποκαλύφθηκε ορθογώνιος περίβολος μέσα στον οποίο υπάρχουν χαμηλές, χτιστές, συμμετρικές κατασκευές, καλυμμένες με κονίαμα (τράπεζες;). Το συγκρότημα πρέπει να ανήκει στις υπέργειες διαμορφώσεις, που χρησίμευαν είτε ως επιτύμβια μνημεία είτε στην τέλεση της νεκρικής λατρείας. Αρκετές ενδείξεις οδηγούν στην υπόθεση πως κάτω από το βράχο στον οποίο εδράζονται οι κατασκευές αυτές θα υπάρχουν ταφικοί θάλαμοι.

Οικόπεδο Ευστ. Βασιλάκη - Λουκά Τουμπάκη, ΚΜ. 604 και 730 (Ο.Τ. 297/29)

Στο οικόπεδο είχε γίνει αποχωμάτωση έως το βράχο, σε βάθος 1-2,30 μ., με αποτέλεσμα να καταστραφούν τάφοι. Η έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε 17 τάφους στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, από τους οποίους οι 14 ήταν παραταγμένοι σε δύο σειρές από Β.-Ν. Άλλοι τέσσερις βρέθηκαν στο νότιο άκρο της δυτικής πλευράς του οικοπέδου.

Όλοι οι τάφοι ήταν λακκοειδείς, λαξευμένοι στο βράχο με κατεύθυνση Α.-Δ. Από τις πωρόπλακες, που κάλυπταν τους τάφους, ελάχιστες βρέθηκαν στη θέση τους. Οι διαστάσεις των τάφων ήταν 2,30-2,50 × 0,85 μ. Μόνο ο τάφος 1 είχε διαστάσεις 1,62 × 0,87 μ. Το βάθος, όπως φαίνεται από τους τάφους 17 και 18, που είχαν πάθει τη μικρότερη καταστροφή, πρέπει να ήταν γύρω στα 0,70-0,90 μ. Οι τάφοι ήταν συλημένοι. Συγκεντρώθηκαν όμως αρκετά νομίσματα χάλκινα και ασημένια, δαχτυλίδια χάλκινα και σιδερένια, στλεγγίδες, καθρέφτες και μικρά αγγεία. Ενδεικτικά εικονίζονται τα κεραμικά ευρήματα από τους τάφους 3, 21, 8, 19 (Πί ν. 223 δ-στ), που χρονολογούνται στο τέλος του 4ου και στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Τα δύο *unguentaria* από τον τάφο 18 δείχνουν ότι οι ταφές συνεχιζόνταν στη θέση αυτή έως το τέλος του 3ου και τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. τουλάχιστον.

Κοντά στο οικόπεδο βρέθηκε μικρή επιτύμβια στήλη (ύψ. 0,39, πλ. 0,212 μ.) με αετωματική απόληξη και την επιγραφή:

ΚΑΛΙΣΤΙΟΝ
ΧΡΗΣΤΑ ΧΑΙΡΕ

Οικόπεδο Ιωαν. Καστελλοριζιού (ΚΜ. 571)

Και εδώ είχε προηγηθεί αποχωμάτωση με το

μηχανικό εκσκαφέα έως τον ασπρόπηλο. Από τα χρώματα της εκσκαφής συλλέχτηκαν το κάτω τμήμα επιτύμβιας στήλης από λάρτιο λίθο, με επιγραφή ελλιπή *ΧΡΗΣΤΕ Χ(αίρε)* (ύψ. 0,34, πλ. 0,325 μ.), και το επάνω τμήμα άλλης επιτύμβιας στήλης από λάρτιο λίθο, με αετωματική απόληξη, ύψ. 0,585, πλ. 0,295 μ. Όπως δήλωσε ο ιδιοκτήτης στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου υπήρχαν πηγάδια. Σε ένα τέτοιο πηγάδι, αλλά στη δυτική παρειά του οικοπέδου (3,50 μ. από τη βορειοδυτική γωνία), σκαμμένο στον ασπρόπηλο, άρχισε η έρευνα.

Το πηγάδι, τετράγωνο, διαστ. $1,26 \times 1,23$ μ., είχε φραχτεί από έναν κυλισμένο βράχο με ίχνη λατόμησης. Κάτω από το βράχο αυτό βρέθηκαν πεταμένα μέσα στο πηγάδι, έως βάθος 1,75 μ. (Πί ν. 224 α), τα εξής:

α) Κυλινδρικός βωμός ενεπίγραφος, με βουκράνια, γιρλάντες και ταινίες, από λάρτιο λίθο. Ύψ. 0,502, διαμ. 0,425 μ. (αριθ. επ. 1223).

ΤΙΜΟΜΑΧΟΥ
ΤΙΜΟΠΟΛΙΟΣ
ΑΡΓΕΙΟΥ

β) Ορθογώνια βάση επιτύμβιας στήλης από λάρτιο λίθο, διαστ. $0,455 \times 0,335 \times 0,195$ μ.

γ) Δύο ελλιπείς επιτύμβιες στήλες από λάρτιο λίθο, ύψ. 0,30 και 0,34 μ.

Κάτω απ' αυτά:

δ) Κυλινδρικός βωμός ενεπίγραφος, με βουκράνια, γιρλάντες και ταινίες, από λάρτιο λίθο. Ύψ. 0,48, διαμ. 0,366 μ. (αριθ. επ. 1221):

ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΣ
ΑΕΩΝΙΑ

ε) Κυλινδρικός βωμός ενεπίγραφος, με βουκράνια, γιρλάντες και ταινίες, από λάρτιο λίθο. Ύψ. 0,465, διαμ. 0,417 μ. (αριθ. επ. 1222):

ΞΕΝΟΚΡΑΤΕΙ(α)
ΑΓΑΘΟΚΛΕΥΣ
ΧΑΛΚΗ(τις)

στ) Το κεντρικό τμήμα επιτύμβιας στήλης από λάρτιο, ύψ. 0,30, πλ. 0,345, πάχ. 0,071 μ. (αριθ. επ. 1231). Είχε την επιγραφή:

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ
ΑΡΙΣΤΕΙΔΑ
ΑΡΙΟΣ

ζ) Τμήμα μικρής επιτύμβιας στήλης από λάρτιο, ύψ. 0,186, πλ. 0,15, πάχ. 0,076 μ. (αριθ. επ. 1229). Είχε την επιγραφή:

ΣΩΣ[ΙΚ]ΛΗΣ
ΠΑΣ...ΙΝΟ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΙΡΕ

η) Ορθογώνια βάση επιτύμβιας στήλης από λάρτιο, διαστ. $0,47 \times 0,28 \times 0,25$ μ. (αριθ. επ. 1224).

θ) Το επάνω τμήμα επιτύμβιας στήλης από λάρτιο, ύψ. 0,40, πλ. 0,40 μ., και άλλα μικρότερα κομμάτια επιτύμβιων στηλών.

Τέλος από κάτω βρέθηκαν:

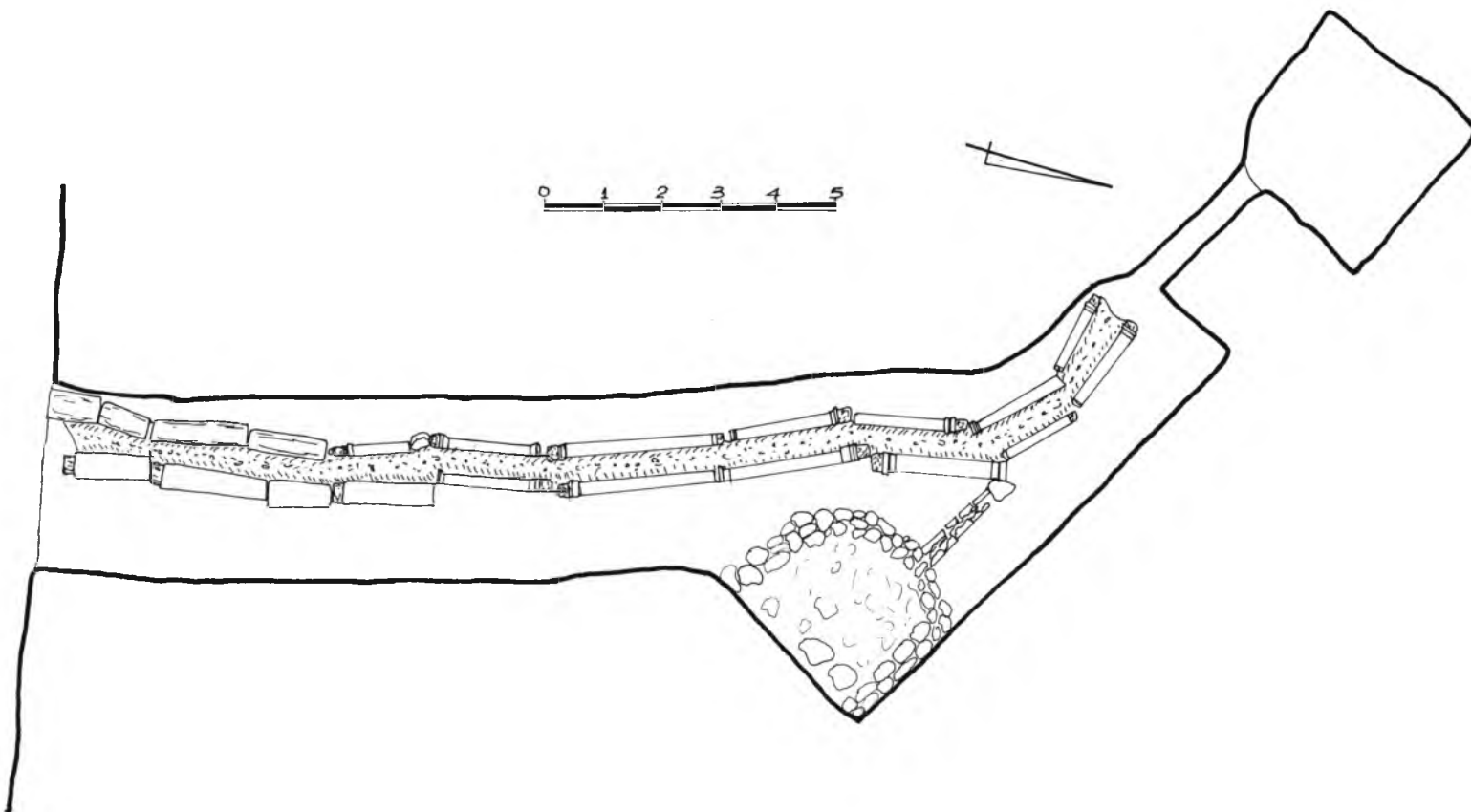
ι) Ακέραιη επιτύμβια στήλη από λάρτιο, ύψ. 0,27, πλ. 0,25/0,24 μ. (αριθ. επ. 1234), με την επιγραφή:

ΜΟΣΧΙΩΝ
ΑΙΣΧΡΩΝΟΣ
ΙΛΛΥΡΙΟΣ ΧΡΗΣΤΕ
ΧΑΙΡΕ

ια) Τμήμα επιτύμβιας στήλης, ύψ. 0,27, πλ. 0,295 μ. (αριθ. επ. 1228). Από την επιγραφή σωζόταν μόνο το όνομα: *ΝΙΚΑΣΑΓΟΡΗ* και άλλα μικρότερα κομμάτια επιτύμβιων στηλών και λίθινων τεφροδόχων. Σε βάθος 2,50 μ. από τον κυλισμένο βράχο, βρέθηκε νερό. Μέσα από την ασπροπηλιά, που είχε κυλήσει στο πηγάδι, συλλέχτηκαν κομμάτια οξυπύθμενων αμφορέων, άβαφων καλπίδων, δίστα κυάθια, μελαμβαφές ραβδωτό όστρακο.

Η έρευνα έξω από το πηγάδι αποκάλυψε, σε απόσταση 1,50 μ. ανατολικά από αυτό, χτιστό καλυμμένο αγωγό με καμπύλη πορεία προς ΝΑ. (Σχ έ δ. 11· Πί ν. 224 β). Ένα στενό αυλάκι (πλ. 0,10-0,15, σωζ. βάθ. 0,40 μ.) συνέδεε τον αγωγό με τη νοτιοανατολική γωνία του πηγαδιού. Ο αγωγός σωζόταν σε μήκος 7,80 μ. Η συνέχειά του είχε καταστραφεί με την εκσκαφή του οικοπέδου, που στο νοτιοανατολικό του τμήμα είχε προχωρήσει βαθύτερα. Διατηρήθηκε όμως στη νότια παρειά του οικοπέδου και σε απόσταση 1,70 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του. Είχε κλίση προς Α. και ίσως χρησίμευε σε περίπτωση υπερχειλίσσης του πηγαδιού. Ένας πήλινος καταστραμμένος σωλήνας (μήκ. 0,80 μ.) με κατεύθυνση Δ.-Α. συναντούσε τη βόρεια πλευρά του χτιστού αγωγού στο σημείο που άρχιζε η κάμψη του προς ΝΑ. Στο άλλο άκρο του σωλήνα υπήρχε σωρός λίθων.

Ο χτιστός αγωγός είχε πλάτος εσωτερικό 0,21-0,24 και ύψος 0,41 μ. Την κάλυψή του αποτελούσαν πώρινες πλάκες διάφορων διαστάσεων, οι περισσότερες από τις οποίες διατηρούσαν κονίαμα από προηγούμενη χρήση. Ορισμένες είχαν κυμάτιο. Όταν αφαιρέθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες διαπιστώθηκε, ότι τα τοιχώματα του αγωγού σχημάτιζαν επιτύμβιες στήλες πλάγια τοποθετημένες (Πί ν. 224 β). Συνολικά ήταν 13 στήλες από μάρμαρο και λάρτιο λίθο και τρεις από πωρόλιθο. Τα τοιχώματα του αγωγού συμπλήρωναν στο νότιο σωζόμενο τμήμα πώρινες πλάκες χωρίς επίχρισμα. Πώρινες πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί και στο τμήμα του αγωγού που βρέθηκε στη νότια παρειά του οικοπέδου, γεγονός που επιτρέπει ίσως την υπόθεση ότι και το καταστραμμένο τμήμα θα είχε χτιστεί με το ίδιο υλικό. Ο πυθμένας δεν ήταν στρωμένος.

Σχέδ. 11. Ρόδος. Οικόπεδο Καστελλοριζιού. Κάτοψη και όψη του αγωγού.

Από τις τρεις πώρινες στήλες μόνον η μία (ύψ. 0,70, πλ. 0,31/0,35, πάχ. 0,20 μ.) είχε χαραγμένα τα γράμματα *EI* (ύψ. 0,18 μ.). Οι λίθινες στήλες, εκτός από μία μαρμάρινη (αριθ. επ. 1254), ήταν ενεπίγραφες:

1. Αριθ. επ. 1261. Με οριζόντια απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,656, πλ. 0,268, πάχ. 0,085 μ.

*ΦΙΛΟΚΡΑΤΗΣ
ΜΕΝΕΚΡΑΤΕΥΣ
ΟΛΥΝΘΙΟΣ*

2. Αριθ. επ. 1257. Με αετωματική απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,60, πλ. 0,26, πάχ. 0,07 μ. Στο τύμπανο του αετώματος ανάγλυφος ρόδακας:

*ΕΥΓΕΝΕΙΑ
ΧΡΗΣΤΑ ΧΑΙΡΕ*

3. Αριθ. επ. 1263. Με αετωματική απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,73, πλ. 0,30, πάχ. 0,105 μ.

*ΕΥΝΟΥΣ ΕΝΓΕΝΗΣ
ΕΩΝ ΕΤΩΝ ΔΕΚΑΕΞ
ΑΠΩΛΟΜΗΝ ΚΑΙ ΛΥΠΩ
ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ*

4. Αριθ. επ. 1265. Με οριζόντια απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,92, πλ. 0,289, πάχ. 0,075 μ.

*ΣΙΜΙΑΣ
ΠΑΥΣΑΝΙΑ*

5. Αριθ. επ. 1266. Με οριζόντια απόληξη. Λάρτιος λίθος. Ύψ. 1,02, πλ. 0,397, πάχ. 0,085 μ.

*ΑΡΙΣΤΩΝΥΜΟΣ
ΠΥΘΟΛΑΟΥ
ΕΥΘΗΝΙΤΑΣ*

6. Αριθ. επ. 1262. Με οριζόντια απόληξη. Λάρτιος λίθος. Ύψ. 0,77, πλ. 0,285, πάχ. 0,085 μ.

*ΤΙΜΟΣΤΡΑΤΟΣ
ΝΑΥΣΙΣΤΡΑΤΟΥ
ΒΡΑΣΙΟΣ*

7. Αριθ. επ. 1255. Με οριζόντια απόληξη. Λάρτιος λίθος. Ύψ. 0,513, πλ. 0,214, πάχ. 0,07 μ.

*ΚΤΗΣΩΝ
ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ*

8. Αριθ. επ. 1256. Λείπει το κάτω μέρος. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,735, πλ. 0,288, πάχ. 0,065 μ. Με οριζόντια απόληξη.

*ΕΥΦΡΑΣΤΙΔΑΣ
ΑΜΦΙΛΟΧΟΥ
ΙΣΤΑΝΙΟΣ*

9. Αριθ. επ. 1258. Λείπει το επάνω μέρος. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,625, πλ. 0,355, πάχ. 0,075 μ.

*ΧΡΥΣΟΒΟΥΛΑ ΧΑΙΡΗΜΟΝΟΣ
ΓΥΝΑΔΕ ΠΕΙΣΙΑΔΑΜΟΥ*

10. Αριθ. επ. 1260. Με οριζόντια απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,932, πλ. 0,315, πάχ. 0,08 μ.

*ΤΕΙΣΙΜΑΧΟΣ
ΛΥΚΟΜΗΔΕΥΣ
ΚΑΘΥΟΘΕΣΙΑΝ ΔΕ ΣΙΜΙΑ
ΠΑΤΥΡΕΥΣ*

11. Αριθ. επ. 1264. Με αετωματική απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 1,05, πλ. 0,34, πάχ. 0,085 μ.

*ΚΛΕΥΠΑΤΡΑ
ΚΛΕΥΦΑΝΤΟΥ
ΓΥΝΑΔΕ ΚΑΛΙΣΤΡΑΤΟΥ*

12. Αριθ. επ. 1259. Με οριζόντια απόληξη. Λευκό μάρμαρο. Ύψ. 0,689, πλ. 0,28, πάχ. 0,063 μ.

*ΜΥΑΞ
ΧΑΙΡΕ*

Πότε ακριβώς κατασκευάστηκε ο χτιστός αγωγός δε διαπιστώθηκε, γιατί δεν υπήρχαν χρονολογικά στοιχεία, ούτε μέσα στον αγωγό, ούτε στην ασπροπηλιά από κάτω και γύρω του. Βέβαιο μόνον είναι, ότι διαλύθηκε κάποιο ελληνιστικό νεκροταφείο, που βρισκόταν στη θέση αυτή, όταν έγιναν τα έργα για την άρδευση της περιοχής.

Οικόπεδο Θεοδώρου Νικολέττου

Στο οικόπεδο, δυτικά από το προηγούμενο στο αμέσως υπερκείμενο άνδρηρο, είχε γίνει εκσκαφή με μηχανήμα έως το καθαρό κοκκινόχωμα και το βράχο, που παρουσίαζε σαφή ίχνη λατόμησης. Μέσα από το σωρό των χωμάτων συλλέχτηκαν η βάση μιας επιτύμβιας στήλης, τμήμα μιας μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (ύψ. 0,422, πλ. 0,310, πάχ. 0,08 μ.), με επιγραφή (αριθ. επ. 1158):

*ΑΝΑΞΙΚΡΑΤΗ
ΑΝΑΞΙΦΩΝΤΟΣ
ΚΑΣΑΡΙΣ*

Το κάτω μέρος μιας άλλης μαρμάρινης στήλης (αριθ. επ. 1215) (ύψ. 0,512, πλ. 0,340, πάχ. 0,072 μ.) με την ελλιπή επιγραφή:

*ΠΥΘΙΩΝ ΠΕΙ...
ΠΕΔΙΕΥΣ*

δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι βρέθηκε στο ίδιο οικόπεδο ή σε κάποιο γειτονικό.

Οικόπεδο Βασίλη Κριτσωτάκη

Στην εκσκαφή των πεδίων με μηχανικό εκσκαφέα βρέθηκαν και καταστράφηκαν, στο μέσο περίπου του οικοπέδου και σε βάθος 1 μ., λείψανα νεκροταφείου. Με την έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε ένα κρηπίδωμα από πωρόλιθο (σώζ. διαστ. 2,60 × 3 μ.) που εδραζόταν σε στρώση λατύπης, πάχ. 0,30 μ., η οποία κάλυπτε το βράχο (Πί ν. 224 γ). Επάνω στο κρηπίδωμα σώζονταν δύο

χτιστές ορθογώνιες θήκες. Η πρώτη είχε διαστάσεις $0,72 \times 0,52$, βάθος $0,50$ μ. και περιείχε πιθανότατα την οστεοθήκη, που βρέθηκε κοντά της με την επιγραφή:

ΣΑΤΥΡΙΩΝΟΣ
ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΥ
ΤΟΥ ΣΑΤΥΡΙΩΝΟΣ
ΠΕΔΙΕΩΣ

Η δεύτερη, νοτιοδυτικά από την πρώτη, είχε διαστάσεις $0,66 \times 0,52$, βάθος $0,50$ μ. Επάνω στο κρηπίδωμα βρέθηκε, εκτός από δύο καλύμματα, μία ακόμη λίθινη οστεοθήκη με την επιγραφή:

ΑΘΑΝΟΚΛΕΥΣ
ΕΦΕΣΙΟΥ

Σε απόσταση $1,50$ μ. δυτικά από το κρηπίδωμα, υπήρχε κιβωτιόσχημος τάφος χτισμένος από πωροπλίνθους, εσωτ. διαστ. $1,45 \times 0,68$, βάθ. $0,27$ μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Η τέφρα που περιείχε ο τάφος, πρέπει να προερχόταν από την αναποδογυρισμένη λίθινη οστεοθήκη που βρέθηκε μέσα και είχε την επιγραφή:

ΠΥΘΟΚΡΙΤΟΥ
ΣΑΤΥΡΙΩΝΟΣ
ΠΕΔΙΕΩΣ

και από δύο άλλες, που βρίσκονταν πεσμένες απ' έξω αλλά κοντά του. Η μία είχε επιγραφή:

ΠΟΛΥΧΑΡΜΟΥ
ΣΑΤΥΡΙΩΝΟΣ

και η άλλη σε κομμάτια και ελλιπή:

...ΑΡΟΥ
...ΡΙΑΔΑ

Μέσα στον τάφο και γύρω απ' αυτόν, βρέθηκαν δεκαεπτά unguentaria του Ιου αι. π.Χ. - Ιου αι. μ.Χ.

Σε απόσταση $1,15$ μ. δυτικά από τον τάφο, παράλληλα μ' αυτόν αποκαλύφθηκε τοίχος, πλ. $0,60$ μ., από μικρούς λίθους, πιθανώς περίβολος. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. περίπου, συνεχιζόταν όμως προς Ν. στο γειτονικό οικοπέδο.

Μέσα στην επίχωση τέλος, βρέθηκαν έντεκα ακόμη καλύμματα από λίθινες οστεοθήκες, μία οστεοθήκη σε κομμάτια χωρίς επιγραφή και τμήμα ορθογώνιου βωμού από λάρτιο.

Οικόπεδο Θ. Κελεπέρα - Μ. Βασιλόπουλου (ΚΜ. 581 Β)

Με το μηχανικό εκσκαφέα είχαν ανοιχτεί πέδιλα και είχαν καταστραφεί λακκοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στο βράχο, σε βάθος $0,80-1$ μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου, περίπου 100 μ. νότια από το οικοπέδο Κυπραίου (βλ. παρακάτω). Με την ανασκαφή ερευνήθηκαν στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και την ανατολική πλευρά 13 τάφοι. Είχαν

κατεύθυνση Α.-Δ. και οι διαστάσεις τους ήταν $2,35-2,16 \times 0,80-0,72$, βάθ. $0,90-0,70$ μ. Η επικάλυψη από πώρινες πλάκες σωζόταν μόνο στον τάφο 2. Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, γεμάτοι κοκκινόχωμα και λατύπη. Είχαν μείνει όμως μερικά μικρά αγγεία στον καθένα, κυρίως οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, κυάθια, unguentaria. Ένας χάλκινος καθρέφτης βρέθηκε στον τάφο 12 και από ένα ασημένιο νόμισμα στον τάφο 3 (ροδιακό των χρόνων 333-304 π.Χ., πρβλ. Br. Mus. Cat., Caria, πίν. XXXVII, 7) και στον τάφο 4 (καταστραμμένο).

Στον πυθμένα του τάφου 2, που διατηρούσε την επικάλυψη, βρέθηκαν (BE 4054-4057): ασκός τύπου guttus, τρία φιαλίδια, unguentarium, οξυπύθμενος αμφορίσκος, που θα πρέπει να χρονολογηθούν στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. χρονολογείται και ο τάφος 1, με δύο αμφορίσκους και ένα unguentarium, ο τάφος 5, με έναν αμφορίσκο και ένα φιαλίδιο; καθώς και τα τρία unguentaria του τάφου 13.

Οικόπεδο Μερ. Κατσιμπή - Κωνστ. Χούλη (Κ Μ. 581 Ε)

Με την αποχρωμάτωση με μηχανικό εκσκαφέα, που έκανε ο ιδιοκτήτης στο οικοπέδο και που έφτασε σε βάθος $1,50$ μ., αφαιρέθηκε η επιφάνεια του βράχου και καταστράφηκε το πάνω μέρος λακκοειδών, λαξευτών τάφων, που βρίσκονταν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Η επίχωση του οικοπέδου, κοκκινόχωμα και λατύπη, είχε ύψος $0,70-1,10$ μ. Οι τάφοι με κατεύθυνση Α.-Δ. είχαν διαστάσεις $2,20-2 \times 0,80-0,70$, βάθος $0,67-0,80$ μ. Ερευνήθηκαν 13.

Στον τάφο 1, που ήταν γεμάτος λατύπη και πέτρες, βρέθηκαν στον πυθμένα: στο ανατολικό τοίχωμα το καταστραμμένο κρανίο του νεκρού με φθαρμένο ασημένιο νόμισμα στα δόντια. Κοντά στο δυτικό τοίχωμα σπασμένα, δύο αμφορίσκοι, δύο φιαλίδια, ένα πινάκιο και άβαφο αγγείο (BE 3986-3991). Ο τάφος χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Στον τάφο 2 υπήρχαν δύο καταστραμμένα χάλκινα νομίσματα. Στον τάφο 5, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και ένα unguentarium. Στον τάφο 6, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, ένας ασκός τύπου guttus, ένα unguentarium, τέσσερα φιαλίδια, δύο πινάκια (BE 3992-4000), από το α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Στον τάφο 9, μέσα στην επίχωση βρέθηκαν σε διαφορετικά βάθη ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος και ένας λύχνος. Στους τάφους 10 και 13 από δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι. Στον τάφο 12, στον πυθμένα, τέσσερα καταστραμμένα χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Κλ. Κωστόπουλου (ΚΜ. 590 Α 32)

Κατά την εκσκαφή των πεδίων βρέθηκαν στο βορειοδυτικό πέδιλο της οικοδομής τρεις λακκοει-

δείς τάφοι, λαξευμένοι στο βράχο. Βρίσκονταν σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου και είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. Σωζόταν εν μέρει η επικάλυψή τους από πώρινες πλάκες, που πατούσαν σε λαξευμένη πατούρα, πλ. 0,15-0,20 μ. Οι διαστάσεις των τάφων ήταν: α) $2 \times 0,47$, βάθ. 0,47 μ. β) $2,10 \times 0,62$, βάθ. 0,60 μ. γ) $2,12 \times 0,80$, βάθ. 1,05 μ., και οι μεταξύ τους αποστάσεις 1 και 0,36 μ. Μόνο μέσα στον τρίτο τάφο βρέθηκαν ένας οξυπύθμενος αμφορίσκος και ένα δίχρωμο πινάκιο.

Οικόπεδο Γεωργ. Κυπραίου (ΚΜ. 739)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση περίπου 200 μ. ΝΔ. από το οικόπεδο Κριτωτάκη (βλ. παραπάνω) και 100 μ. από το οικόπεδο Κελεπέρα - Βασιλόπουλου (βλ. παραπάνω).

Η εκσκαφή των πεδίων με μηχανικό εκσκαφέα και τρυπάνι με πεπιεσμένο αέρα, είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή λακκοειδών τάφων, λαξευμένων στο βράχο, που βρίσκονταν κάτω από επίχωση, πάχ. 0,30-0,80 μ. Οι τάφοι κάλυπταν όλη την επιφάνεια του οικοπέδου, εκτός από το νοτιοδυτικό τμήμα του. Ερευνήθηκαν 14, από τους οποίους οι έξι μόνο είχαν ακόμη μερικά από τα κτερίσματά τους. Οι διαστάσεις των τάφων ήταν $2,24-2,10 \times 0,85-0,81$ και είχαν βάθος 0,60-1,10 μ. Χρονολογούνται στο τέλος του 4ου και στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Σάββα Κουσσουνά (ΚΜ. 589 Β)

Στο οικόπεδο είχαν ήδη κατασκευάσει τα πέδιλα όταν επενέβη η Εφορεία. Καθαρίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι λαξευμένοι στο βράχο. Ήταν ανοιγμένοι και συλημένοι. Μόνο στον ένα βρέθηκε μικρό άβαφο αγγείο.

Συνοικισμός Νοσοκόμων (ΚΜ. 352) (οικόπεδο Ευαγγ. Γεραράκη - Ευαγγ. Βογιατζή)

Στο οικόπεδο είχαν ανοιχτεί τα πέδιλα με μηχανικό εκσκαφέα και μόνο στη βορειοανατολική γωνία του εντοπίστηκαν τρεις τάφοι λακκοειδείς, σκαμμένοι στον ασπρόπηλο, και ένας στην ανατολική πλευρά, λαξευμένος στο μαλακό πόρο. Οι τάφοι, καταστραμμένοι από το μηχανικό εκσκαφέα, είχαν κατεύθυνση Β.-Ν. και μόνο ο ένας Α.-Δ. Τα εσωτερικά τοιχώματά τους ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Στην επίχωση του οικοπέδου βρέθηκαν αρκετά κομμάτια πώρινων αρχιτεκτονικών μελών με κονίαμα, που πιθανότατα προέρχονται από τα υπέργεια ταφικά μνημεία.

Εκτός από μία βάση επιτύμβιας στήλης, βρέθηκε στην επίχωση κυλινδρικός βωμός με βουκράνια (ύψ. 0,465, διαμ. 0,417 μ.) και την επιγραφή:

ΚΡΙΝΙΣ
ΑΡΙΣΤΩΝΟΣ
ΚΑΡΠΑΘΙΟΠΟΛΙΤΑΣ

Ύπαιθρος της Ρόδου: τ' Ασγούρου ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη

Η ανασκαφή, στην ανατολική πλευρά του δρόμου Ρόδου - Λίνδου, περίπου στο 7ο χλμ. από την πόλη, άρχισε αφού ο μηχανικός εκσκαφέας, που ισοπέδωσε το οικόπεδο, κατέστρεψε αρχαίες κατασκευές, παρέσυρε μεγάλο κυλινδρικό βωμό (ύψ. 0,76, διαμ. 1,09 μ.) με ανάγλυφες Νίκες (Πί ν. 224 δ), τμήμα ανδριάντα θωρακοφόρου (αριθ. Γ 343) (Πί ν. 224 ε), και πολλά κομμάτια από λίθινες οστεοθήκες. Η έρευνα, που κάλυψε έκταση 65×30 μ. περίπου, άρχισε το 1976 και τελείωσε φέτος. Εντοπίστηκαν τέσσερα ταφικά συγκροτήματα, ένα αρχαίο λατομείο και, προφανώς, το δυτικό όριο της αρχαίας οδού Ρόδου - Λίνδου.

Η αρχαία οδός Ρόδου - Λίνδου και οι γειτονικές κατασκευές (Πί ν. 225 α)

Στο ανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος από πωροπλίνθους σε τρεις δόμους με κατεύθυνση Β.-Ν. Σώζεται σε μήκος 23,50 και ύψος 1,15 μ. Την κατεύθυνση του τοίχου συνέχιζε προς Ν., σε μήκος 3,50 μ. ακόμη ο μαλακός βράχος, λαξευμένος ανάλογα. Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του τοίχου διαπιστώθηκαν οκτώ οδοστρώματα, πάχ. έως 0,20 μ. Αυτά, καθώς και ορισμένα άλλα στοιχεία, οδήγησαν τον Έφορο Γρ. Κωνσταντινόπουλο στην υπόθεση ότι πρόκειται για ένα τμήμα της αρχαίας οδού Ρόδου-Λίνδου.

Στη δυτική πλευρά του ορίου, 3,60 μ. νότια από το βόρειο άκρο του, ακουμπούσε κιβωτιόσχημος χτιστός τάφος, διαστ. $2,05 \times 1,05$ μ., ο τάφος Ι. Ο τάφος βρέθηκε ακάλυπτος. Σε βάθος 0,23 μ. υπήρχαν ταραγμένα λείψανα ταφών, πιθανώς τριών, όσα ήταν και τα κρανία που βρέθηκαν. Από τη βορειοδυτική γωνία και το μέσο του τάφου συλλέχτηκαν 18 unguentaria (Πί ν. 225 γ), που χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.

Σε απόσταση 0,16 μ. βόρεια από το άκρο του ορίου και 0,78 μ. από τη δυτική του όψη, αποκαλύφθηκε, στην ίδια με το όριο κατεύθυνση, τοίχος από μικρές πέτρες και πωροπλίνθους, με μικρές παραλλαγές στην κατασκευή του, που παρακολουθήθηκε σε μήκος 20,60 μ.

Τέλος, 0,45 μ. δυτικά από το όριο της αρχαίας οδού, υπήρχε τοίχος παράλληλος με αυτό, τον οποίο διέκοπτε ο τάφος Ι. Ο τοίχος από μικρές πέτρες, πάνω στις οποίες σε ορισμένα τμήματά του υπήρχε μια σειρά μεγάλων πλίνθων (διαστ. $1,35 \times 0,55$, ύψ. 0,60 μ.), είχε μήκος, νότια από τον τάφο Ι, 23,90 μ. Το πλάτος του αρχικά 0,80 μ., από απόσταση 10,90 μ. από τον τάφο ως το άκρο του, έφτανε το 1,55 μ. Βόρεια από τον τάφο σωζόταν ο

τοίχος σε μήκος 8,70 μ. Σε απόσταση 2 μ. από τον τάφο βρέθηκαν μέσα στον τοίχο τοποθετημένες, αλλά σπασμένες από τον εκσκαφέα, δύο άβαφες υδρίες (BE 2072 και 2064). Λείψανα κάθετων τοίχων όμοιας κατασκευής σώζονταν στο μέσο περίπου του μήκους του. Ίσως πρόκειται για λείψανα ταφικού περιβόλου.

Α' ταφικό συγκρότημα (Πί ν. 225 β)

Σε απόσταση 2,95 μ. δυτικά από τον τοίχο Ι αποκαλύφθηκε ιδιόρρυθμο ταφικό μνημείο. Ο ταφικός «θάλαμος» ορθογώνιος, με κατεύθυνση Β.-Ν., διαστ. 16,10 × 2,10, βάθ. 2,20 μ.⁵⁷, βρέθηκε ακάλυπτος. Μία πατούρα, πλ. 0,85, βάθ. 0,20 μ., κατά μήκος των μακρών πλευρών στην επιφάνεια του βράχου, είναι άγνωστο σε τι χρησίμευε. Η είσοδος στο χώρο γινόταν από έναν κατηφορικό διάδρομο, πλ. 1,40, μήκ. 9 μ., λαξευμένο στο μαλακό βράχο, με πλατιά επικλινή σκαλοπάτια. Ο διάδρομος κατέληγε σε ένα άνοιγμα, ύψ. 2,20 μ., στη νότια στενή πλευρά του θαλάμου. Το τελευταίο τμήμα του, μήκ. 4 μ., ήταν υπόγειο, ενώ τμήμα 1 μ. ακόμη προς νότο ήταν στεγασμένο με πωρόπλακες. Ο υπόλοιπος δεν είχε κάλυψη.

Από τους ΙΙ τάφους του μνημείου, οι εννέα (τάφοι 56-64) έχουν ανοιχτεί στη δυτική πλευρά του «θαλάμου» (Πί ν. 225 β). Ένας (τάφος 55) στη βόρεια (Πί ν. 225 β) και ο τελευταίος (τάφος 65) στη δυτική πλευρά του διαδρόμου, σε απόσταση 0,23 μ. από την είσοδο του θαλάμου. Είναι όλοι συρταρωτοί και το μέγεθός τους κυμαίνεται: μήκ. 2,16-2,47, πλ. 0,95-1,12, ύψ. 1,10-1,34 μ. Η οροφή τους βρίσκεται σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνεια του βράχου. Τα στόμια ορθογώνια, τραπεζιόσχημα ή τοξωτά, έκλειναν με πώρινες πλάκες, κομμάτια από τις οποίες βρέθηκαν στη θέση τους ή μέσα στην επίχωση. Την επίχωση του χώρου σχημάτιζε στρώση, πάχ. 0,80 μ., ψιλής λατύπης στο κάτω μέρος και ασπροπηλιάς ψηλότερα. Τα ευρήματα από την επίχωση ήταν ελάχιστα: στο διάδρομο χοντρά άβαφα όστρακα, θραύσμα από επιτύμβια στήλη με φθαρμένο το κεφάλι ανάγλυφης μορφής (αριθ. Γ 636), κάλυμμα λίθινης οστεοθήκης και κομμάτι σαρκοφάγου μπροστά στον τάφο 65. Στο θάλαμο, τέσσερα *unguentaria* και δύο μικρά κομμάτια από πήλινα ειδώλια.

Από τους τάφους οι 55 και 65 είχαν συληθεί τελείως. Στον 58 είχαν μείνει κομμάτια από οστεοθήκη λίθινη, στον 59 ένα *unguentarium* (BE 4298),

στον 56 υπήρχε ένα κρανίο, λίγα οστά και πολύ καταστραμμένο χάλκινο νόμισμα. Ίχνη ταφής υπήρχαν στον τάφο 62 με κομμάτια ενός λύχνου (BE 4292) και στον τάφο 63 με έξι σιδερένια καρφιά και τέσσερις χρυσές ψήφους. Στον τάφο 65 υπήρχαν δύο κρανία και ταραγμένα οστά, κομμάτια από *unguentaria*, από γυάλινο αγγείο και ένα πινάκιο (BE 4302). Σε απόσταση 0,30 μ. από την είσοδο βρέθηκε τμήμα μαρμαρίνης κεφαλής εφήβου, πολύ καταστραμμένης, ύψ. 0,205 μ. (αριθ. Γ 460) (Πί ν. 225 δ). Στον τάφο 61 βρέθηκε σαρκοφάγος από λάρτιο λίθο με το καπάκι της. Είχε παραβιαστεί από τη στενή της πλευρά, που βρέθηκε σπασμένη. Εσωτ. διαστ. 1,98 × 0,57, συνολ. ύψ. 0,64 μ. Κάτω από τη σαρκοφάγο ήταν σφηνωμένες δύο σπασμένες επιτύμβιες στήλες. Ανάμεσα στη σαρκοφάγο και το νότιο τοίχωμα του τάφου, επάνω σε λίγα οστά, υπήρχε βάση επιτύμβιας στήλης (0,29 × 0,23 × 0,17 μ.) με την επιγραφή στη μακριά πλευρά: *ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΙΡΕ*. Μέσα στη σαρκοφάγο είχαν μείνει τρία κρανία και λείψανα οστών, ένα χάλκινο ροδιακό νόμισμα των αυτοκρατορικών χρόνων (MA 568)⁵⁸ και λεπτό φύλλο χρυσού από στεφάνι. Στον τάφο 64 βρέθηκε κάλυμμα σαρκοφάγου (1,14 × 0,40, ύψ. 0,15 μ.) μαζί με το κάλυμμα μιας οστεοθήκης από λάρτιο. Από τα κτερίσματα είχαν μείνει οκτώ *unguentaria* (BE 4300, 4301), του τέλους του 3ου ή αρχών του 2ου αι. π.Χ.⁵⁹, και εννέα ψήφοι από χρωματιστή υαλόμαζα. Ο τάφος 60 ήταν επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα, πάχ. 0,01 μ. Μέσα είχαν μείνει μεγάλο δίδωτο χυτροειδές αγγείο (BE 2129) (Πί ν. 225 ε) και τρία χρυσά φύλλα μυρτιάς από στεφάνι (αριθ. 569). Στον τάφο 57, τέλος, βρέθηκαν δύο σπασμένα *unguentaria* (BE 4297) από το α' μισό του Ιου αι. π.Χ.

Β' ταφικό συγκρότημα (Πί ν. 226 α)

Σε απόσταση 15,40 μ. νότια από τον ταφικό «θάλαμο» του Α' συγκροτήματος και στην ευθεία περίπου της δυτικής όψης του «ορίου της αρχαίας οδού», αποκαλύφθηκε δεύτερος υπόγειος λαξευτός χώρος, ορθογώνιος, διαστ. 9,40 × 5,50, βάθ. 2,30 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη βορειοδυτική γωνία του σχηματιζόταν ένας μικρότερος πλευρικός θάλαμος, διαστ. 3,20 × 2,80 μ., ενώ στη βορειοανατολική υπήρχε τετράγωνο πηγάδι, διαστ. 1,50 × 1,10 μ., με τη νότια και δυτική πλευρά του χτιστές. Κατά μήκος της ανατολικής, βόρειας και νότιας πλευράς του χώρου στην επιφάνεια του βράχου, εξωτερικά,

57. Το βάθος του θαλάμου αυξήθηκε σε μιαν άλλη φάση σε 2,90 μ., όταν άρχισε η λατόμηση για πορισμό οικοδομικού υλικού.

58. Πρβλ. Br. Mus. Cat., Caria, Pl. XLIII, 5.

59. Πρβλ. ανάλογα αγγεία AM 85 (1970), πίν. 70, 180, 2, σ. 155.

υπάρχει αναθύρωση, πλ. 0,93 μ. στη νότια και 0,80 μ. στις δύο άλλες. Δεν υπήρχε καμία ένδειξη ότι ο χώρος στεγαζόταν.

Αρχικά, στο δυτικό τοίχωμα του χώρου λαξεύτηκαν, σε βάθος 1,05 μ. από την επιφάνεια, δύο «συρταρωτοί» τάφοι, οι 24 και 28, και στο νότιο τοίχωμα του πλευρικού θαλάμου, σε βάθος 1,10 μ. ο τάφος 30.

Ο τάφος 24, κλεισμένος με τέσσερις πώρινες πλάκες, είχε διαστάσεις $2,43 \times 0,93$, ύψ. 1,27 μ. Μέσα είχε σχηματιστεί μία λεπτή στρώση (πάχ. 0,10 μ.) επίχωσης που εισχώρησε από τις ρωγμές της εισόδου. Περιείχε: α) μία υδρία τύπου Hadra, διακοσμημένη με φύλλα κισσού (BE 4006), με την καύση, β) μικρό ερυθροβαφές φιαλίδιο (BE 4006), που χρησίμευε ως κάλυμμα της υδρίας, γ) οξυπύθμενο αμφορίσκο ακέραιο και δεύτερο σπασμένο (BE 4032) και δ) unguentarium (BE 4033). Η ταφή θα πρέπει να χρονολογηθεί στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Ο τάφος 28, σε απόσταση 0,90 μ. βόρεια από τον προηγούμενο, διαστ. $2,60 \times 1$, ύψ. 1,30 μ., ήταν κλεισμένος με τέσσερις πώρινες πλίνθους αλλά είχε επίχωση από λατύπη, πάχ. 0,60 μ., και τρία κομμάτια πλίνθων πεσμένα μέσα. Μέσα στην επίχωση βρέθηκε, σε ύψ. 0,55 μ. από τον πυθμένα, χάλκινο φθαρμένο νόμισμα, όστρακα αμφορέων και κάλπης, ένα unguentarium (BE 4035), του α' τετάρτου του 3ου αι. π.Χ., και δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (BE 4279, 4280).

Ο τάφος 30, κλεισμένος με δύο πώρινες πλίνθους είχε διαστάσεις $1,05 \times 0,70$, ύψ. 0,92 μ. Μέσα υπήρχε οστεοθήκη με κάλυμμα (διαστ. $0,49 \times 0,36$, ύψ. 0,32 μ.), που περιείχε οστά, μικρό αλάβαστρο (ύψ. 0,09 μ.) και σιδερένιο δαχτυλίδι. Και στα δύο σώζονται ίχνη υφάσματος.

Αργότερα, μπροστά από τους τάφους 24 και 28, έγινε μία σειρά μεγάλων χτιστών τάφων (26, 25, 12, 27) με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο ανατολικός τοίχος, πάχ. 0,48 μ., ήταν ενιαίος για τους τρεις 26, 25, 12. Οι οροφές τους είχαν καταστραφεί και οι τοίχοι τους σώζονταν σε ύψος $\pm 1,55$ μ. Πιθανόν να ήταν και οι τέσσερις θολωτοί, όπως ο τάφος 10, που κατασκευάστηκε αργότερα επάνω σε στρώση λατύπης, ανάμεσα στον τάφο 27 και τον ανατολικό τοίχο του θαλάμου, στον οποίο γι' αυτό το λόγο λαξεύτηκε μία κατακόρυφη εσοχή, πλ. 0,82, βάθ. 0,25 μ. Και οι τέσσερις τάφοι (μήκ. 2,90, πλ. 0,77-1,20 μ.) ήταν συλημένοι και γεμάτοι λατύπη, όπως και ο υπόλοιπος χώρος. Στη νοτιοδυτική γωνία όμως του τάφου 25, σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του βράχου, βρέθηκε μέσα στη λατύπη όρθια: τεφροδόχος κάλπη (BE 2057), άδεια, με φιάλη για καπάκι (BE 2057 A) και στο πλάι της ένας λύχνος και μια χάλκινη βελόνα. Μια άλλη τεφροδόχος (BE 2050)

βρέθηκε σπασμένη στη νοτιοανατολική γωνία έξω από τον τάφο 12. Του τάφου 10, διαστ. $2,50 \times 1,80$ μ., καταστράφηκε η οροφή από το φορτωτή. Ήταν συλημένος και είχε επίχωση μέχρι βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του βράχου. Στον πυθμένα ήταν χωρισμένος σε δύο μέρη με μια εγκάρσια πλίνθο, τοποθετημένη στο μέσο. Στο δυτικό χώρισμα υπήρχαν σκορπισμένα οστά, ένας λύχνος (BE 4018), ένα σπασμένο unguentarium, όστρακα terra sigillata, κομμάτια γυάλινου αγγείου κ.ά. Το ανατολικό ήταν κενό.

Στον πλευρικό θάλαμο, αφού χώθηκε με λατύπη, κατασκευάστηκαν τρεις χτιστοί τάφοι με κατεύθυνση Α.-Δ. (29, 13 και 23), σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια του βράχου. Του τάφου 23 είχε διατηρηθεί η επικάλυψη από πώρινες πλάκες, οι δύο άλλοι βρέθηκαν ακάλυπτοι. Από αυτούς ο τάφος 13 ήταν θολωτός, όπως φαίνεται από τους θολίτες που σώζονταν στις μακρές πλευρές του. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένος με κονίαμα. Βρέθηκε συλημένος. Διαστ. εσωτ. $2,33 \times 0,81$ μ. Στον τάφο 29, εσωτ. διαστ. $2,50 \times 0,90$ μ., είχαν χρησιμοποιηθεί πλίνθοι σε δεύτερη χρήση, με κονίαμα. Στον πυθμένα του μπροστά από την είσοδο του τάφου 30, σχηματιζόταν με τρεις πλίνθους ορθογώνιος χώρος, διαστ. $0,80 \times 0,70$ μ. Μια άβαφη όλη (BE 4281) και τα κομμάτια μιας δεύτερης βρέθηκαν σε βάθος 1,10 μ. κοντά στο δυτικό τοίχωμα. Ο τάφος 23, διαστ. $2 \times 0,41$, ύψ. 0,95 μ., περιείχε μία οστεοθήκη από λάρτιο λίθο (αριθ. επ. 585).

Σε επόμενη φάση έγιναν πάνω στους τάφους 25 και 26 οι τάφοι 7 και 15. Ο τάφος 7, στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, διαστ. $0,80 \times 0,42$, βάθ. 0,47 μ., βρέθηκε ακάλυπτος και συλημένος. Τον πυθμένα του σχημάτιζε μία πώρινη πλίνθος. Ο τάφος 15, σε απόσταση 1,80 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, χρησιμοποιούσε ως βόρειο τοίχο τη νότια πλευρά του τάφου 12. Για να αυξηθεί το μήκος του είχε λαξευτεί μια κατακόρυφη εσοχή, πλ. 0,92, βάθ. 0,20 μ., στη νότια πλευρά του χώρου. Εσωτ. διαστ. $2,20 \times 0,92$ μ. Ο πυθμένας του ήταν 0,75 μ. χαμηλότερα από την επιφάνεια του βράχου και σχηματιζόταν από πώρινες πλάκες. Ο τάφος βρέθηκε ακάλυπτος. Μέσα υπήρχε ο σκελετός με το κεφάλι προς Β. Στα πόδια του βρέθηκε ασημένιο νόμισμα.

Ένας άλλος τάφος, ο τάφος 14, ήταν λαξευμένος στο βόρειο τοίχωμα του χώρου, σε απόσταση 0,35 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία και σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια. Είχε διαστάσεις $0,43 \times 0,56$, βάθ. 0,40 μ. Η οροφή είχε σχήμα ημιθολίου. Βρέθηκε κλειστός με μια πώρινη πλάκα, διαστ. $0,58 \times 0,60$ μ.

Μέσα ήταν τοποθετημένη μία τεφροδόχος υδρία (BE 2058) με μικρό πινάκιο για καπάκι (BE 2058 A) και ένα unguentarium, ύψ. 0,105 μ. (BE 4019) (Πίνακ.

226 β). Η ταφή πρέπει να χρονολογείται στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Ο τάφος 9, λαξευμένος στο δυτικό τοίχωμα με κατεύθυνση Α.-Δ., σε απόσταση 1,50 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία, βρέθηκε ανοικτός από πάνω. Πιθανότατα όμως ήταν συρταρωτός και η καταστροφή της οροφής οφείλεται στο μηχανικό εκσκαφέα. Η είσοδος βρισκόταν στο ανατολικό άκρο του και έκλεινε με μία κυβική πλίνθο. Διαστ. 0,35 × 0,70 μ. Στο δάπεδο υπήρχε ερυθροβαφής όλη (ΒΕ 4017).

Τέλος, σε απόσταση 0,30 μ. δυτικά από τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου, υπήρχε ορθογώνια λαξευτή θήκη, τάφος 8, διαστ. 0,65 × 0,45 μ., μέσα στην οποία υπήρχε οστεοθήκη από λάρτιο. Κρύπτη και οστεοθήκη είχαν καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Στον πυθμένα της οστεοθήκης είχε μείνει χαλκινός δίσκος καθρέφτη.

Γ' ταφικό συγκρότημα (Πί ν. 226 γ-δ)

Σε απόσταση 4,30 μ. νότια από το Β' ταφικό συγκρότημα, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε τρίτος υπόγειος λαξευτός χώρος. Ήταν ορθογώνιος με κατεύθυνση Α.-Δ., διαστ. 10,30 × 5,10, βάθ. 2,80 μ. Η κάθοδος στο χώρο γινόταν από λαξευτή στο βράχο σκάλα, πλ. 0,65 μ., από την ανατολική στενή πλευρά (Πί ν. 226 ε). Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και βρισκόταν σε απόσταση 2,25 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του χώρου. Τα επτά σκαλοπάτια, πλ. 0,22 (εκτός από το πρώτο που είχε πλάτος 0,50 μ.) και ύψ. 0,20 μ., άρχιζαν σε βάθος 1,05 μ. Ανάμεσα στη σκάλα και το βόρειο τοίχωμα του χώρου, 0,60 μ. από τη βορειοανατολική γωνία, υπήρχε λαξευτό τετράγωνο πηγάδι, διαστ. 0,70 × 0,80 μ.

Στη βόρεια πλευρά του χώρου ήταν λαξευμένοι έντεκα συρταρωτοί ορθογώνιοι τάφοι με κατεύθυνση Β.-Ν. Από αυτούς οι τάφοι 18 - 22, 37 - 39 βρισκόταν σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια, ενώ οι τάφοι 16 και 17 σε βάθος 0,60 μ. Τέλος, ο τάφος 33 Α είχε λαξευτεί κάτω από τον τάφο 17 (βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια).

Σε «δεύτερη» φάση χτίστηκαν μέσα στο λαξευμένο χώρο δεκαέξι ορθογώνιοι τάφοι με κατεύθυνση Β.-Ν., που κατανεμήθηκαν ανά οκτώ δεξιά και αριστερά του διαδρόμου, που δημιουργήθηκε στην προέκταση της σκάλας. Ο διάδρομος σχηματίζεται από δύο τοίχους χτισμένους με μεγάλες πωροπλίνθους, που πλαισιώνουν τη σκάλα από την αρχή της (Πί ν. 226 ε). Έχει πλάτος 0,65, μήκος 9,60, ύψος 1,80 μ. και είναι στεγασμένος με μεγάλες πώρινες πλάκες, από τις οποίες διατηρήθηκαν επτά στο μέσο του μήκους του και τέσσερις πάνω από τη σκάλα. Στο βόρειο τοίχωμα του διαδρόμου, κοντά στην οροφή πάνω από τον τάφο 36, υπήρχε τετρά-

γωνο άνοιγμα, διαστ. 0,20 × 0,22 μ., ίσως για αερισμό (;). Οι είσοδοι των τάφων βρίσκονταν στο κάτω μέρος των τοίχων και χωρίζονταν με τοιχώματα, πάχ. 10,25 μ. περίπου. Ένας κάθετος τοίχος, μεταξύ του βόρειου τοίχου του διαδρόμου και της βόρειας πλευράς του λαξευτού χώρου, χώριζε το βορειοανατολικό τμήμα με τους τάφους 17, 16, 33 Α και 33 από τον υπόλοιπο χώρο. Στο τμήμα αυτό, πάνω από τον τάφο 33 και μπροστά από τους τάφους 16 - 17, κατασκευάστηκε ο τάφος 2. Ο τάφος αυτός, διαστ. 1,10 × 2,38, βάθ. 1,50 μ., καλυμμένος με τέσσερις μεγάλες πώρινες πλάκες, είχε κατασκευαστεί επάνω σε στρώση λατύπης. Στον πυθμένα του υπήρχαν δύο πωρόπλινθοι στη θέση του κεφαλιού. Ήταν γεμάτος άμμο και λατύπη. Ο νεκρός είχε το κεφάλι δυτικά. Από τα κτερίσματά του βρέθηκαν ένα unguentarium (ΒΕ 4013), του β' μισού του 3ου αι. π.Χ., και ένα πήλινο επιχρυσωμένο «κομβίον».

Όλοι οι τάφοι είχαν συληθεί κάποια εποχή και το συγκρότημα είχε χωθεί με λατύπη και πατελιά. Από τις υπέργειες κατασκευές, που θα πλαισιώναν το μνημείο, δε διατηρήθηκε κανένα στοιχείο. Άλλωστε ο μηχανικός εκσκαφέας είχε καταστρέψει την οροφή των επτά από τους έντεκα λαξευτούς τάφους (Πί ν. 226 γ-δ), και μέσα στην επίχωση που είχε μετακινήσει υπήρχαν πλήθος θραυσμάτων από επιτύμβιες στήλες και βωμούς.

Οι λαξευτοί τάφοι

Εκτός από τους τέσσερις ανατολικούς τάφους (16, 17, 18, 33 Α) που είναι μεγαλύτεροι, των υπόλοιπων επτά οι διαστάσεις κυμαίνονται: μήκ. 1,60-1,67, πλ. 0,62-0,72, ύψ. 0,77-0,84 μ. Στον πυθμένα των τάφων 21 και 19 υπήρχε κυκλική κοιλότητα για την υποδοχή τεφροδόχου αγγείου. Στον τάφο 22 βρέθηκε λίθινη ορθογώνια οστεοθήκη (αριθ. επ. 626), κρατήρας με χαρακτή και γραπτή διακόσμηση (ΒΕ 2145), άβαφη τεφροδόχος υδρία (ΒΕ 2063) και άβαφη τεφροδόχος οινόχνη (ΒΕ 2052) με το φιαλίδιο που χρησίμευε ως κάλυμμα (ΒΕ 2052 α) (Πί ν. 227 α). Στον τάφο 20 υπήρχαν τρεις λίθινες οστεοθήκες χωρίς τα καλύμματα. Στην πρώτη, μέσα στα οστά, υπήρχε σιδερένια στλεγγίδα, στη δεύτερη ένα ζευγάρι χρυσών ενωτίων που καταλήγουν σε κεφάλι κριού (αριθ. 562) (Πί ν. 227 β). Τα άλλα ευρήματα του τάφου ήταν ένα μικρό πινάκιο, unguentarium, σπασμένος ασκός τύπου guttus (ΒΕ 4026-4028) από το β' μισό του 3ου αι. π.Χ., και όστρακα από πινάκια, λύχνους κ.ά.

Από τους ανατολικούς τάφους:

Ο τάφος 18, μήκ. 2,32, πλ. 0,74, ύψ. 1 μ., περιείχε πέντε λίθινες ορθογώνιες οστεοθήκες. Η πρώτη (αριθ. επ. 627) είχε την επιγραφή *ΦΙΛΟΓΕΝΕΥΣ*. Δίπλα της ήταν τοποθετημένη άβαφη τεφροδόχος υδρία (ΒΕ 2054) με άβαφη φιάλη για καπάκι (ΒΕ

2054 Α). Μέσα υπήρχαν πήλινες χάντρες με ίχνη επιχρυσώσεως. Στη δεύτερη οστεοθήκη (αριθ. επ. 628) μαζί με τα οστά υπήρχαν και τα θραύσματα ασημένιας φιάλης. Επάνω στην τρίτη οστεοθήκη (αριθ. επ. 621) βρέθηκε σπασμένη ερυθροβαφής φιάλη. Η τέταρτη οστεοθήκη (αριθ. επ. 638) είχε την επιγραφή *ΑΡΙΣΤΚΛΕΑΣ*. Επάνω της ήταν τοποθετημένα πινάκιο και άβαφη βαθιά φιάλη. Επάνω στην τελευταία οστεοθήκη (αριθ. επ. 635) ήταν τα κομμάτια γυάλινου ανοιχτού αγγείου (Υ 42) και από κάτω σιδερένια στλεγγίδα. Από πίσω της ένα unguentarium (BE 4025).

Ο τάφος 17, μήκ. 3,13, πλ. 0,97, ύψ. 0,98 μ., ήταν κλεισμένος με μία πώρινη πλάκα αλλά γεμάτος ασπροπηλιά. Βρέθηκαν λίγα ίχνη ταφής και κοντά τους δύο μικρές όλπες (BE 4022 και 4023) και μελαμβαφές unguentarium (BE 4024), που μπορούν να χρονολογηθούν στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ. Στο βόρειο τοίχωμα του τάφου υπήρχε λαξευμένη κρύπτη, διαστ. $0,53 \times 0,50$, ύψ. 0,40 μ. Μέσα ήταν τοποθετημένη λίθινη οστεοθήκη (αριθ. επ. 582), που βρέθηκε σφραγισμένη. Μαζί με τα οστά υπήρχε χάλκινος δίσκος καθρέφτη, καμένο κοκάλινο «κομβίον» (ΠΒΕ 7632) και χάλκινη βελόνα σπασμένη.

Ο τάφος 16, διαστ. $2,80 \times 0,97$, ύψ. 1,06 μ., έκλεινε με τρεις πώρινες πλίνθους, από τις οποίες βρέθηκαν μόνον οι δύο στη θέση τους. Ήταν γεμάτος ασπροπηλιά. Περιείχε: τεφροδόχο υδρία (BE 2059), με έντονο κίτρινο χρώμα, και το φιαλίδιο (BE 2059 Α) που χρησίμευε για καπάκι, μικρή όλπη (BE 4021), unguentarium (BE 4020) και μία λίθινη ορθογώνια οστεοθήκη (αριθ. επ. 583). Στο ανατολικό τοίχωμα του τάφου, σε απόσταση 1,45 μ. από την είσοδο, υπήρχε λαξευμένη πλευρική ορθογώνια κρύπτη, διαστ. $0,36 \times 0,93$, ύψ. 0,34 μ. Περιείχε μία λίθινη οστεοθήκη (αριθ. επ. 584). Πιθανώς και η δεύτερη οστεοθήκη να ήταν αρχικά τοποθετημένη στην κρύπτη. Και των δύο τα καλύμματα βρέθηκαν μέσα στον τάφο.

Ο τάφος 33 Α, διαστ. $2,48 \times 1$, ύψ. 1,03 μ., ήταν κλεισμένος με τρεις πώρινες πλίνθους. Μέσα υπήρχαν λίγα οστά και η κάτω σιαγόνα του νεκρού. Τα κτερίσματα ήταν μία μικρή όλπη (αριθ. BE 4289) και, σε απόσταση 1,65 μ. από την είσοδο και 0,15 μ. από τα οστά, ένα χρυσό στεφάνι με φύλλα μυρτιάς και σφαιρικούς μικρούς καρπούς από χρωματιστή υαλόμαζα (αριθ. 565) (Π ί ν. 227 δ). Η ταφή ανήκει στο α' μισό του 3ου αι. π.Χ.

Οι χτιστοί τάφοι

Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 2,20-2,50, πλ. 0,63-0,98, ύψ. 0,70-1 μ. Έκλειναν με πωροπλίνθους. Οι δύο ακραίοι τάφοι του διαδρόμου 44 και 49 δεν ερευνήθηκαν, γιατί μέσα στον δεύτερο υπήρχε χτισμένος τοίχος (υποστύλωση;) και ο πρώτος δεν

ήταν δυνατό να αποσφραγιστεί χωρίς κίνδυνο για όλο το συγκρότημα. Οι τάφοι 40 - 42, 46 - 48, και 35 ήταν άδειοι. Ο τάφος 36 περιείχε μόνο ένα δίχρωμο πινάκιο, ο τάφος 43 μία άβαφη τεφροδόχο υδρία (BE 2078) και το μικρό πινάκιο-κάλυμμα (BE 2078 Α). Στον τάφο 45 βρέθηκε άβαφη τεφροδόχος οينوχόη, ύψ. 0,46 μ. (BE 2056) με το φιαλίδιο (BE 2056 Α) για καπάκι. Μέσα στα οστά που περιείχε βρέθηκαν και κομμάτια σιδερένιας στλεγγίδας. Επίσης υπήρχε μέσα στον τάφο ορθογώνια λίθινη οστεοθήκη με το καπάκι της και μέσα, μαζί με τα οστά ομφαλωτή ασημένια μικρή φιάλη (αριθ. 576), διαμ. 0,033 μ., και τρεις κοκάλινες χάντρες. Στον τάφο 33 βρέθηκε, σε απόσταση 0,21 μ. από το δυτικό τοίχωμα, που ήταν η είσοδος του λαξευτού τάφου 33 Α, σκαλισμένη στον πυθμένα κυκλική κρύπτη, βάθ. 0,60 μ., σφραγισμένη με ορθογώνια πλάκα, διαστ. $0,52 \times 0,54$ μ. Μέσα στην κρύπτη ήταν τοποθετημένη τεφροδόχος υδρία (BE 2055) με το καπάκι της -μικρό φιαλίδιο (BE 2055 Α). Μπροστά στον τάφο 31 βρέθηκε ένα πινάκιο. Μέσα υπήρχαν: άβαφη λάγνηος, ύψ. 0,34 μ. (BE 2074), με δυσδιάκριτη σφραγίδα στη λαβή, δύο σπασμένα unguentaria (BE 4285) και όστρακα αγγείων. Στο βάθος δύο οξυπύθμενοι αμφορείς (BE 2066 Α και Β) και ένα unguentarium (BE 2065), ύψ. 0,245 μ., του τέλους του 3ου αι. π.Χ. Ο τάφος 32 περιείχε μία σαρκοφάγο από λάρτιο (διαστ. $0,95 \times 0,36$, ύψ. 0,38 μ.) με το καπάκι της από δύο κομμάτια. Μέσα στα οστά βρέθηκε σιδερένια στλεγγίδα και 25 γυάλινες χάντρες (BE 7697), γυάλινος αμφορίσκος (Υ 41) γαλάζιος με κίτρινες και άσπρες γραμμές (Π ί ν. 227 γ), άβαφη βαθιά φιάλη (BE 2080), λίθινη ορθογώνια οστεοθήκη (αριθ. επ. 631) με το όνομα: *ΑΓΗΣΙ-ΚΛΕΥΣ* στο κάλυμμα, άβαφη τεφροδόχος υδρία (BE 2060), σιδερένια στλεγγίδα, δεύτερη λίθινη τεφροδόχος (αριθ. επ. 633), μέσα στην οποία βρέθηκαν τρεις πήλινες χάντρες (ΠΒΕ 7701). Στον τάφο 34, τέλος, βρέθηκαν επτά λίθινες ορθογώνιες οστεοθήκες: οστεοθήκη (αριθ. επ. 634) οστεοθήκη (αριθ. επ. 629) με το όνομα: *ΦΙΑΤΟΓΕΝΕΥΣ*, μπροστά της υπήρχε πήλινος λύχνος (BE 4290) οστεοθήκη (αριθ. επ. 632) με το όνομα *ΚΛΕΑΝΑΣΣΑ*. Μέσα στα γράμματα υπήρχε ακόμη το κόκκινο χρώμα. Επάνω στην οστεοθήκη ήταν τοποθετημένη άβαφη φιάλη (BE 2082). Οστεοθήκη (αριθ. επ. 630) με χαραγμένο το γράμμα Φ στη μια μακριά πλευρά. Επάνω της άβαφη φιάλη (BE 2081). Μέσα στην οστεοθήκη δύο πήλινα επιχρυσωμένα «κομβία». Πλάι της ήταν τοποθετημένη μία τεφροδόχος υδρία (BE 2077) σπασμένη. Οστεοθήκη (αριθ. επ. 625) και επάνω της τεφροδόχος κάλη (BE 2053) με άβαφη φιάλη (BE 2053 Α) για καπάκι. Μέσα στην οστεοθήκη βρέθηκε οστέινη περόνη με ανάγλυφη μορφή (BE 7702) και σιδερένιο μαχαιρίδιο, μήκ. 0,13 μ. Στην οστεοθήκη

(αριθ. επ. 624) υπήρχε χάλκινος καθρέφτης και δέκα πήλινες επιχρυσωμένες χάντρες. Η τελευταία οστεοθήκη (αριθ. επ. 636) είχε μόνο τα οστά.

Το γεγονός ότι όλοι οι τάφοι ήταν παραβιασμένοι, εκτός από τον τάφο 33 Α και τη θήκη του τάφου 33, και ότι ορισμένοι ήταν τελείως άδειοι, ενώ σε άλλους υπήρχε συσώρευση ευρημάτων, όπως στους τάφους 32 και 34, δε μας επιτρέπει να καθορίσουμε αν υπάρχει και ποια χρονική απόσταση μεταξύ των λαξευτών και των χτιστών τάφων. Βέβαιο μόνο είναι ότι, όσα κτερίσματα βρέθηκαν, ανήκουν κυρίως στον 3ο αι. π.Χ., ορισμένα όμως απ' αυτά προχωρούν στο 2ο, όπως η λάγνηος (ΒΕ 2075)⁶⁰, που βρέθηκε έξω από τον τάφο 18. Επομένως μέσα σ' αυτά τα χρονολογικά όρια πρέπει να χρονολογηθεί το συγκρότημα και η χρήση του.

Κοινό χαρακτηριστικό και στα τρία αυτά συγκροτήματα είναι ότι οι λαξευτοί τάφοι έχουν ανοιχτεί στη μία μόνο πλευρά των «θαλάμων», τη δυτική. Η αύξηση του αριθμού των τάφων δεν έγινε με τη λάξευση νέων στις άλλες πλευρές, αλλά με την προσθήκη χτιστών στον κενό χώρο του «θαλάμου». Πιθανότατα να οφείλεται αυτό στην ποιότητα του πετρώματος. Επίσης πρέπει να σημειωθεί η ύπαρξη των τετράγωνων χτιστών πηγαδιών στα συγκροτήματα Α και Β, που ίσως έχουν σχέση με τα μεγαλύτερα ορθογώνια που είχαν σημειωθεί παλιότερα⁶¹.

Δ' ταφικό συγκρότημα

Βρέθηκε σε απόσταση 22,50 μ. δυτικά από το «όριο της αρχαίας οδού», ΒΔ. από το Β' συγκρότημα. Αποτελείται από επτά ορθογώνιους τάφους από τους οποίους οι πέντε είναι λακκοειδείς, λαξευμένοι στο μαλακό βράχο, ενώ οι 54 και 6, συνεχόμενοι με τους λακκοειδείς 50 και 5, είναι «συρταρωτοί». Σε πολύ μικρή απόσταση ανατολικά από τον τάφο 52 βρέθηκαν σε μία ευθεία από Β.-Ν. και σε απόσταση μεταξύ τους $\pm 0,80$ μ. περίπου, τρεις κυκλικές κοιλότητες στο βράχο, διαμ. 0,18 μ. Η καταστροφή από τον εκσκαφέα δεν άφησε στοιχεία για την ερμηνεία τους, όμως είναι το πιθανότερο ότι πρόκειται για θήκες τεφροδόχων αγγείων. Σε απόσταση 5,20 μ. νότια από τον τάφο 52 υπήρχε στρογγυλό λαξευτό πηγάδι, διαμ. 0,70 μ.

Οι τάφοι είχαν υποστεί μεγάλη καταστροφή από τον εκσκαφέα, που τους αφαίρεσε το επάνω μέρος. Οι διαστάσεις τους ήταν: 1,95-2,40 × 0,82-0,92 μ. Ο τάφος 51 ήταν τελείως άδειος, ο τάφος 52 περιείχε λιγοστά λείψανα ταφής και σπασμένο unguentarium. Στον τάφο 53, του οποίου είχε καταστραφεί και το ανατολικό άκρο και σωζόταν σε ύψος μόνο 0,12-0,15 μ., υπήρχε ο σκελετός ιπποειδούς (Π ί ν. 227 ε) και σιδερένιος κρίκος.

Ο τάφος 50, λακκοειδής διαστ. 2,22 × 0,92, βάθ. 0,85 μ., περιείχε, σε βάθος 0,60 μ. επάνω σε στρώση λατύπης, το νεκρό με το κεφάλι προς Δ. Μεταξύ του δεξιού βραχίονα και του θώρακα υπήρχε unguentarium (ΒΕ 4292). Από τον πυθμένα του τάφου είχε κοπεί πλάκα ίδιων διαστάσεων με αυτήν, που έκλεινε το συνεχόμενο, συρταρωτό τάφο 54, διαστ. 2,50 × 0,88 μ., με καμαρωτή οροφή σε ύψος 0,97-1 μ. Σώζονταν λείψανα ταφής, δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (ΒΕ 4294 και 4295), σιδερένια σπλεγγίδα και χάλκινη περόνη (:), μήκ. 0,155 μ. (αριθ. 570), χάλκινος καθρέφτης (αριθ. 578) και δύο οστέινα «κομβία» (ΠΒΕ 7724).

Ο λακκοειδής τάφος 5, διαστ. 2,20 × 0,84 μ., είχε βάθος 0,90 μ. Η ταφή είχε γίνει σε βάθος 0,60 μ. Το κεφάλι του νεκρού ήταν ανατολικά. Είχε δύο unguentaria. Όπως και στον τάφο 50, από τον πυθμένα είχε κοπεί πλίνθος ίση με εκείνην που έκλεινε το συνεχόμενο «συρταρωτό» τάφο 6. Ο τάφος είχε διαστάσεις 2,35 × 1,04, ύψος 0,98 μ., με θολωτή οροφή. Ήταν τελείως συλημένος.

Τέλος, σε μικρή σχετικά απόσταση βόρεια από τους τάφους του Δ' συγκροτήματος καθαρίστηκε το σκάμμα αρχαίου λατομείου.

Οικόπεδο Δήμου Ρόδου

Εκσκαφή που έγινε με μηχανικό εκσκαφέα στο οικόπεδο, σε απόσταση περίπου 200 μ. από το οικόπεδο Ζουραράκη, στη δυτική πλευρά της οδού Ρόδου - Λίνδου, έφερε σε φως, σε απόσταση περίπου 50 μ. δυτικά από το δρόμο, οκτώ τεφροδόχες υδρίες, που εν μέρει καταστράφηκαν. Ήταν τοποθετημένες μέσα σε κυκλικά λαξεύματα στο μαλακό βράχο και σε απόσταση μεταξύ τους 0,12-0,70 μ. Περιείχαν μόνο καμένα οστά.

ΗΩΣ Α. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

60. Πρβλ. Μ. Bucovala, Necropole Ellenistice. La tomis, εικ. 34 και 36.

61. ΑΔ 20 (1971): Χρονικά, σ. 535.

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ - ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Χουρμαλί Μεδρεσέ

Συνεχίστηκαν και κατά το 1977 οι εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης του Χουρμαλί Μεδρεσέ¹ στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, κοντά στην πύλη του Αγίου Γεωργίου. Το μνημείο, ένα από τα αξιολογότερα μεσαιωνικά κτίσματα της Ρόδου που διατηρείται σε καλή κατάσταση, χτίστηκε το 13ο-14ο αι. ως χριστιανικός ναός τετράκογχος, αφιερωμένος πιθανώς στον Άγιο Γεώργιο. Καλύπτεται με μεγάλο ημισφαιρικό τρούλο, που στηρίζεται σε ψηλό τύμπανο. Στα χρόνια της τουρκοκρατίας (1522 κ.ε.) το κτίσμα μετατράπηκε σε Σχολή σπουδής του Κορανίου (Μεδρεσέ). Γύρω από το κεντρικό κτίριο βρίσκονται κελιά, που περιλαμβάνουν ισόγειο και όροφο.

Ο τρούλος, που παρουσιάζει μεγάλες φθορές, στερεώθηκε εσωτερικά με ξυλότυπα και ποτίστηκε στη συνέχεια με αριάνι. Οι αποσπασμένοι πωρόλιθοι αντικαταστάθηκαν με άλλους και έγινε αρμόλογημα εξωτερικά και εσωτερικά.

Στο εσωτερικό αφαιρέθηκαν τα φθαρμένα επιχρίσματα, της εποχής της τουρκοκρατίας, και καθαρίστηκαν οι πωρόλιθοι από τη μούχλα, που είχε δημιουργηθεί στην επιφάνειά τους από την υγρασία. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του μνημείου ελάχιστα λείψανα έγχρωμων παλιών κονιαμάτων, που δείχνουν ότι ο ναός αρχικά έφερε τοιχογραφίες.

Εξωτερικά, στη βορειοδυτική πλευρά του μνημείου, αποκαλύφθηκε τάφος κιβωτίοσχημος (2,10 × 0,70 μ.) κάτω από τοξωτό άνοιγμα, είδος αρκοσολίου. Δοκιμαστική τομή που έγινε στο χώρο, μπροστά από την είσοδο του νάρθηκα, αποκάλυψε, σε βάθος 0,45 μ. περίπου, το μαρμάρινο κατώφλι καθώς και το υπόλοιπο πώρινο πλαίσιο της εισόδου.

Στη στέγη της δυτικής κεραίας του Χουρμαλί διαπιστώθηκε ότι σε μια πρώτη περίοδο η στέγη ήταν χαμηλότερη, δίριχτη και με μικρή κλίση στα πλάγια· σε δεύτερη φάση υψώθηκε και δόθηκε μεγαλύτερη κλίση, πιθανώς για την καλύτερη αποχέτευση του νερού της βροχής.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΠΑΛΙΩΝ ΣΠΙΤΙΩΝ

Ειδικά συνεργεία της Υπηρεσίας εργάζονται για

τη στερέωση και τη συντήρηση των παλιών σπιτιών στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.

Μεταξύ άλλων στερεώθηκε και η λεγομένη «cavalcania», ιπποτική οικία επάνω σε καμάρα, στο μέσο περίπου της οδού Ιπποτών. Έγινε στερέωση και αποκατάσταση του δαπέδου, αντικατάσταση των εσωτερικών επιχρισμάτων και αντικατάσταση της ξύλινης οροφής.

Ειδικό συνεργείο εργάστηκε συνεχώς για τη στερέωση και αποκατάσταση παλιών τοίχων και καμαρών επάνω από δρόμους στη μεσαιωνική πόλη.

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Χώρα

Κονάκι

Συνεχίζονται οι εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης του μνημείου (Π ί ν. 228 α), με σκοπό τη συντήρησή του και τη στέγασή σ' αυτό των αντικειμένων της Αρχαιολογικής και Λαογραφικής Συλλογής. Οι εργασίες που έγιναν το 1977 είναι οι εξής: στερέωση και συμπλήρωση παλιών τοίχων, αντικατάσταση παλιών επιχρισμάτων, στεγανοποίηση δωματίων ισόγειου και ορόφου, εσωτερική διαρρύθμιση χώρων, κατασκευή ξύλινων κουφωμάτων σε παραδοσιακό τύπο, επίστρωση της αυλής με τσιμέντο και πλάκες, αποχέτευση των νερών της βροχής κ.ά.

Μωαμεθανικό τέμενος

Ανατολικά του λιμανιού και ακριβώς δίπλα από την είσοδό του υψώνεται το μωαμεθανικό τέμενος (τζαμί) (Π ί ν. 228 β), στο οποίο στεγάζεται προσωρινά η αξιόλογη Αρχαιολογική και Λαογραφική Συλλογή (Μουσείο οικογενείας Κομνηνού), στην οποία έχουν συγκεντρωθεί όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα του νησιού και πλούσιο λαογραφικό υλικό (ενδυμασίες, σκεύη, εργαλεία, κοσμήματα κτλ.).

Πρόκειται για κτίσμα του 17ου αι., με τετράγωνη κάτοψη (εξωτ. πλευρά 10,75 μ.), που καλύπτεται με κτιστό, χαμηλό, τυφλό ημισφαιρικό τρούλο. Στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου υψώνεται ο μινάρές (ύψ. 18 μ.), που στηρίζεται σε τετράγωνη βάση (πλευράς 2,70 μ.) και έχει κτιστεί με πωροπλίνθους, οι οποίοι έχουν διαβρωθεί, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν κάθετα ρήγματα, ορισμένα διαμπερή. Επίσης οι κιλλίβαντες (φουρούσια), που στήριζαν την προεξοχή στο ανώτερο σημείο του μιναρέ, είχαν υποστεί φθορές και ορισμένοι είχαν πέσει. Η διάβρωση του σιδερένιου σκελετού, που αποτελείται από κάθετες ράβδους και έξι δακτυλίδες, είχε επίσης ως αποτέλεσμα τη μείωση της αντοχής του μιναρέ.

Ύστερα από μελέτη της υπηρεσίας μας ειδικό συνεργείο προβαίνει στη στερέωση του μιναρέ. Οι εργασίες συνεχίζονται.

1. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, σ. 344, εικ. 129. Gabriel, *La cité de Rhodes*, Paris 1923, σ. 203-207. ABME 6 (1948), σ. 99-100, 105-106, εικ. 92-93, σ. 111-112, εικ. 101.

Ανεμόμυλος

Σε μικρή απόσταση από το Κονάκι και προς τη νότια πλευρά του, βρίσκεται επάνω σε ύψωμα παλιός ερειπωμένος μύλος, ο οποίος αναστηλώθηκε από ειδικό συνεργείο της Υπηρεσίας.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ**Ποθέα****Αρχοντικό Βουβάλη**

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του νεοκλασικού αρχοντικού της οικογένειας Βουβάλη στο οποίο πρόκειται να στεγαστεί η αρχαιολογική συλλογή του νησιού (βλ. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 389).

ΣΥΜΗ**Χωριό****Αρχοντικό Χατζηγαπητού - Πετρίδη²**

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης του σπουδαίου αυτού αρχοντικού που αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα της Σύμης.

α) Ρίχτηκε μπετόν δαπέδου. β) Έγιναν πλακοστρώσεις με ειδικά κεραμικά πλακίδια. γ) Πλακοστρώσεις με μαλτεζόπλακες, κεραμικά πλακίδια και χοχλάκι. δ) Συμπλήρωση χαλικοστρώτων αυλών. ε) Εσωτερικά επιχρίσματα. στ) Διάνοιξη και κατασκευή υπογείων αυλάκων για τον ηλεκτροφωτισμό. ζ) Ηλεκτροφωτισμός-τοποθέτηση ηλεκτρικού δικτύου. η) Κατασκευή και τοποθέτηση ντουλαπιών θυρών και τζαμικιών παραθύρων. θ) Ελαιοχρωματισμός. ι) Κατασκευή και τοποθέτηση σιδεριών παραθύρων. ια) Κατασκευή και τοποθέτηση ξυλινών κιγκλιδωμάτων παταριών. ιβ) Υδροχρωματισμός. ιγ) Στερέωση τοιχογραφιών.

Οικία Φαρμακίδη

Στο παλιό αρχοντικό της οικογένειας Φαρμακίδη, που χρησιμεύει ως Μουσείο της Σύμης, έγιναν οι εξής εργασίες:

α) Εξωτερικοί υδροχρωματισμοί. β) Ελαιοχρωματισμοί παραθύρων-θυρών. γ) Κατασκευή και τοποθέτηση σιδερένιας θύρας ασφαλείας και σιδερένιου κιγκλιδώματος στον εξώστη του Ξενώνας. δ) Κατασκευή λουτρού. ε) Ανακατασκευή αναλημματικού τοίχου στον κήπο. στ) Καθαρισμός υδατοδεξαμενών.

Κάστρο

Στο ψηλότερο σημείο του ορεινού όγκου πάνω από το Γιαλό και στο μέσο του χωριού περίπου,

βρίσκεται το φρούριο της περιοχής (Π ι ν. 228 γ). Διατηρούνται λείψανα τειχών διάφορων εποχών, ελληνιστικής, βυζαντινής κ.ά.

Στο Κάστρο έγιναν φέτος οι εξής εργασίες:

α) Στερέωση, επισκευή και αρμολόγημα τείχους. β) Διάνοιξη, καθαρισμός, στερέωση και αναστήλωση καμάρας δρόμου Αγίου Δημητρίου Χαριτωμένης.

Μύλοι

Στους Μύλους (Π ι ν. 228 δ), που βρίσκονται κοντά στο Ποντικόκαστρο, έγιναν οι εξής εργασίες:

α) Επισκευή, αναστήλωση και κατασκευή στέγης από οπλισμένο σκυρόδεμα σε δύο μύλους. β) Κατασκευή και τοποθέτηση ξύλινων θυρών σε τέσσερις μύλους.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**Ρόδος (πόλη)****Καβακλί Τζαμί (πλατεία Χαρίτου)**

Στο Καβακλί Τζαμί, που ήταν παλιότερα χριστιανική εκκλησία, αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες στην αψίδα του Ιερού Βήματος 6-7 τ.μ. περίπου. Επίσης διαπιστώθηκε η ύπαρξη και δεύτερου στρώματος από τοιχογραφίες, κάτω από το πρώτο.

Ναύδριο οικοπέδου Σταυριά

Στο οικόπεδο Σταυριά, στην οδό Βενετοκλέων, βρίσκεται ερειπωμένο παλιό χριστιανικό ναύδριο, από το οποίο προέρχονται σπαράγματα τοιχογραφιών. Έγινε καθαρισμός, στερέωση, συντήρηση και προσπάθεια συναρμολόγησης ορισμένων από αυτά, στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας (Καστέλλο).

Κρητινία**Άγιος Ιωάννης**

Έγινε στερέωση στις τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς του ναού.

Λίνδος**Αρχαιολογική Συλλογή**

Στο παλιό σπίτι που ανήκει στην Υπηρεσία και χρησιμοποιείται ως Αρχαιολογική Συλλογή και ξενώνας, υπάρχουν παλιές τοιχογραφίες, στις οποίες έγινε σχετική συντήρηση. Αφαιρέθηκαν οι παλιοί σαθροί σοβάδες, έγινε εμποτισμός με καζεάτο, στοκάρισμα κτλ.

Κως (πόλη)**Παναγία η Γοργοεπήκοος**

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου του Λιμένα της Κω και σε μικρή απόσταση από τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική του

2. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 484 (R): Κ. Φαρμακίδης - Α. Καρακατσάνη, Σύμη, 1975, σ. 32-33.

Λιμένα ή της Χώρας³, βρίσκεται μονόχωρος ναός που καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική στέγη και τιμάται στο όνομα της Παναγίας Γοργοεπήκοου⁴.

Στο εσωτερικό υπήρχαν τοιχογραφίες, που είχαν καλυφθεί από επιχρίσματα. Το θέρος του 1977 αφαιρέθηκαν σε ορισμένα τμήματα τα μεταγενέστερα επιχρίσματα και αποκαλύφθηκαν αξιόλογες τοιχογραφίες:

Στην αψίδα του Ιερού Βήματος η Δέηση και συλλειτουργούντες Ιεράρχες (Πί ν. 229 α-β). Επίσης δύο άγιοι διάκονοι, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η θυσία του Αβραάμ και οκτώ-δέκα Απόστολοι (πιθανότατα πρόκειται για παράσταση της Κοινωνίας των Αποστόλων).

Στο βόρειο τοίχο του ναού η Κοίμηση της Θεοτόκου και δύο ακόμη παραστάσεις.

Άγιος Νικόλαος ο Φτωχός

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναούδιο (εσωτ. διαστ. 4,90 × 2,40 μ.), που έχει κτιστεί πιθανότατα στη θέση παλιότερου ναού (Πί ν. 230 α). Κατά την ανέγερσή του χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιοχριστιανικούς και βυζαντινούς ναούς.

Στο εσωτερικό του ναού αποκαλύφθηκαν, ύστερα από την αφαίρεση μεταγενέστερων κονιαμάτων και επιχρισμάτων, τοιχογραφίες σε δύο στρώματα.

Οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος ανάγονται στο 14ο-15ο αι. και είναι καλής τέχνης. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Δέηση και κάτω τέσσερις συλλειτουργούντες Ιεράρχες (Πί ν. 230 β, 231 α). Στο βόρειο τοίχο του Ιερού Βήματος εικονίζεται επάνω η θυσία του Αβραάμ (Πί ν. 231 β) και κάτω ο διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας. Στο νότιο τοίχο, αντίστοιχα, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και κάτω Ιεράρχης, πιθανώς ο Άγιος Κύριλλος Αλεξανδρείας. Στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιών. Στο νότιο εικονίζεται ο Άγιος Νικόλαος, δεξιά του ο Χριστός και αριστερά του η Θεοτόκος.

Οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος είναι μέτριας τέχνης και διατηρούνται μόνο στις επιφάνειες των τοίχων του κυρίως ναού. Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος χωρίζονται σε τρεις οριζόντιες ζώνες, με τις ακόλουθες παραστάσεις.

Νότιος τοίχος. Άνω ζώνη: ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Γέννηση του Χριστού, η Βάπτισμα, η Υπαπαντή. Μεσαία ζώνη: σκηνές από το βίο του Αγίου Νικολάου, ήτοι: η χειροτονία του αγίου σε πρεσβύτερο, η χειροτονία του σε επίσκοπο, ο άγιος εμφανίζεται στον ύπνο ενός άνδρα, που κοιμάται, σκηνή αδιάγνωστη. Κάτω ζώνη: διακρίνονται λείψανα τεσσάρων αγίων.

Βόρειος τοίχος. Άνω ζώνη: η Βαϊοφόρος, η Σταύρωση του Χριστού, ο Επιτάφιος Θρήνος, η Ανάσταση (Κάθοδος στον Άδη). Μεσαία ζώνη: ο άγιος Νικόλαος απελευθερώνει τρεις αιχμαλώτους ο άγιος μπροστά στον άρχοντα, ο διάβολος μεταμορφώνεται σε χήρα γραία, άγιος εμφανίζεται στον ύπνο του πατέρα των τριών φτωχών κοριτσιών. Κάτω ζώνη: διακρίνονται λείψανα από παράσταση με τον Αρχάγγελο Μιχαήλ.

Δυτικός τοίχος. Ο Αββάς Ζωσιμάς κοινωνεί την Οσία Μαρία την Αιγυπτία. Οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Κως (πόλη)

Συλλογή Μητροπόλεως

Στο ναό του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου-παρεκκλήσιο του Μητροπολιτικού Μεγάρου της Κω, έχουν συγκεντρωθεί στο παρελθόν φορητές, σε ξύλο εικόνες, από διάφορες εκκλησίες του νησιού. Οι περισσότερες μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια του Κέντρου Συντηρήσεως Αρχαιοτήτων στην Αθήνα, για καθαρισμό, στερέωση και συντήρηση. Μετά τη συντήρηση, δεκαοκτώ απ' αυτές και δύο μεταλλικές επενδύσεις επαναφέρθηκαν στην Κω.

Ρόδος (πόλη)

Στις αποθήκες του μεγάρου του Μεγάλου Μαγίστρου των ιπποτών (Καστέλλο) της Ρόδου φυλάσσονται φορητές σε ξύλο εικόνες. Το 1977 έγινε συντήρηση σε δώδεκα από αυτές.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Κως (πόλη)

Βασιλική Θερμών

Στο ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁵, εκτάσεως 50 τ.μ., έγινε επιφανειακός καθαρισμός, αποτύπωση και κάλυψη με άμμο, για να προφυλαχτεί από τις καιρικές συνθήκες.

Άγιος Γαβριήλ

Στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου

3. Πρβλ. L. Morricone, Bollettino d'Arte, I (1950), σ. 62-66. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδ/σου, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, Α', Αθήναι 1955, σ. 231. Ιω. Βολανάκη, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήναι 1976, σ. 121-122.

4. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 484.

5. Π. Λαζαρίδης, ό.π.

Γαβριήλ⁶, στη θέση Ψαλίδι της Κω, υπάρχουν ψηφιδωτά δάπεδα. Στα ΝΔ. της βασιλικής βρίσκεται δωμάτιο (4 × 4 μ.) με αξιόλογο ψηφιδωτό, που κοσμείται με γεωμετρικά σχέδια, συρικούς τροχούς και δελφίνια. Έγινε επιφανειακός καθαρισμός τους, στερέωση, φωτογράφιση και προστατευτική κάλυψη στη συνέχεια με άμμο (Πί ν. 232 α).

Καρδάμαινα

Το ψηφιδωτό δάπεδο, που αποκαλύφθηκε τυχαία στα ΝΔ. της βασιλικής της Αγίας Θεότητας στην Καρδάμαινα, καθαρίστηκε, στερεώθηκε στις παρυφές και καλύφθηκε με άμμο για να προφυλαχτεί από τις καιρικές συνθήκες.

Αντιμάχεια

Στην Αντιμάχεια βρίσκεται τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, που έχει ανασκαφτεί μερικώς⁷. Διατηρούνται τμήματα από τα ψηφιδωτά δάπεδα, που έχουν ανάγκη συντήρησης. Έγινε επιφανειακός καθαρισμός, στερέωση στις παρυφές με κορασάνι και στη συνέχεια κάλυψή τους με άμμο.

Ρόδος (πόλη)

Βασιλική Χατζηανδρέου

Στη διασταύρωση των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας και στο οικόπεδο Χατζηανδρέου ανακαλύφθηκε μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική* με εγκάρσιο κλίτος και αξιόλογα ψηφιδωτά δάπεδα. Ορισμένα από αυτά αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στις αποθήκες του Μουσείου. Στην αρχή έγινε ταξινόμηση των σπαραγμάτων και στη συνέχεια καθαρισμός των ψηφιδωτών από την πίσω πλευρά. Η εργασία συνεχίζεται (Πί ν. 232 β).

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Εντατικός ήταν ο αρχιτεκτονικός έλεγχος που άσκησε η Εφορεία στους παραδοσιακούς οικισμούς της Δωδεκανήσου και κυρίως στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, τη Λίνδο, Σύμη, Πάτμο, Λέρο και Κοσκινού Ρόδου.

ΔΟΚΙΜΑΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

ΚΩΣ

Ψαλίδι

Οικόπεδο Ευαγγ. Σταματάκη

Δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ και σε απόσταση 40 μ. περίπου από

αυτή, έγινε δοκιμαστική ανασκαφή στο οικόπεδο. Αποκαλύφθηκε, σε βάθος 1 μ. περίπου, παλιός τοίχος σε σχήμα Ζ, πάχ. 0,60 μ., με αργούς λίθους και πηλό. Σε ορισμένα σημεία φέρει ίχνη από ασβεστοκονίαμα. Το τμήμα που διατηρείται έχει συνολ. μήκος 5 και ύψος 0,20-0,25 μ.

Σε επαφή προς τον τοίχο και στο ίδιο βάθος βρέθηκε το ανώτερο τμήμα πήλινου πίθου, αναστραμμένου (διαμ. 0,88, ύψ. 0,10 και πάχ. 0,025 μ.). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα τμήματα από οστά και λίγα τεμάχια από άνθρακες. Καλυπτόταν με πήλινες πλάκες (πάχ. 0,02 μ.) Πιθανότατα πρόκειται για ταφή.

Η στρωματογραφία στο σημείο αυτό έδειξε τα ακόλουθα: στην επιφάνεια στρώμα (πάχ. 0,60 μ.) που είχε διαταραχθεί κατά την καλλιέργεια του αγρού. Δεύτερο στρώμα (πάχ. 0,40 μ.) με τεμάχια πήλινων οστράκων. Τρίτο στρώμα (πάχ. 0,25 μ.) από μαύρο χώμα, χωρίς όστρακα. Από κάτω υπήρχε άμμος και νερό (επίπεδο επιφάνειας θάλασσας).

Από την ανασκαφή προήλθαν τα εξής κινητά ευρήματα:

α) Τμήμα βάσης από πήλινο πινάκιο (διαστ. 0,035 × 0,025 μ.). Πηλός υποκίτρινος, φέρει γάνωση στην εσωτερική επιφάνεια, χρώματος κίτρινου, με γραμμωτή διακόσμηση. Παλαιοχριστιανικής εποχής.

β) Τμήμα βάσης από πήλινο πινάκιο (διαστ. 0,60 × 0,03 μ.). Πηλός καστανέρυθρος.

γ) Τμήμα υδρίας με εγχάρακτη διακόσμηση εξωτερικά (παράλληλες οριζόντιες γραμμές).

δ) Λαβή πήλινου λύχνου (0,035 × 0,025 μ.). Πηλός υποκίτρινος, καλής ποιότητας.

Οικόπεδο Β. Θεοδώρου

Δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ και σε απόσταση 80 μ. περίπου από αυτή, έγιναν δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο, όπου πρόκειται να κτιστεί ξενοδοχείο. Το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,60-0,80 μ., είχε διαταραχθεί από την καλλιέργεια. Στη συνέχεια υπήρχε στρώμα, πάχ. 0,20 μ., με μικρά τεμάχια πήλινων οστράκων. Σε βάθος 2 μ. υπήρχε άμμος και νερό (ύψος επιφάνειας της θάλασσας).

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΜΝΗΜΕΙΑ

ΡΟΔΟΣ

Αφάντου

Παναγία Καθολική

Αριστερά του δρόμου Ρόδου-Λίνδου, σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, υψώνεται ο ναός της Παναγίας Καθολικής⁹, που έχει κτιστεί στο ανατο-

6. H. Balducci, *Basiliche Protocristiane e Bizantine a Coo, Pavia* 1936, σ. 32-46. Π. Λαζαρίδης, ό.π.

7. ΑΕ 1966 (Αθήναι 1968), σ. 99 κ.ε.

8. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 527. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 552-555. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 689.

9. Πρβλ. ΑΒΜΕ ό.π., σ. 212-213.

λικό τμήμα του μεσαίου κλίτους μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 6ου αι.¹⁰.

Από την παλαιοχριστιανική βασιλική διατηρούνται τμήματα τοίχων, μεγάλοι, μαρμάρινοι, αρράβδωτοι κίονες, οι οποίοι προέρχονται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής, ιωνικά κιονόκρανα με συμφυή επιθήματα στην άνω ταινία των οποίων υπάρχουν επιγραφές¹¹, διαχωριστικοί αμφικιονίσκοι, τμήματα θωρακίων, κατώφλια, μεγάλοι δόμοι και τμήμα από το δάπεδο του μεσαίου κλίτους, που κοσμείται με λαμπρό μαρμαροθέτημα (opus sectile).

Ο ναός της Παναγίας Καθολικής κτίστηκε το 16ο αι. Κατά την ανέγερσή του έγινε χρήση και υλικού που προερχόταν από την ερειπωμένη βασιλική. Ο ναός της Παναγίας εμφανίζει σταυρική κάτοψη. Πιθανώς το τελευταίο τμήμα της δυτικής κεραίας του σταυρού (2,85 × 2,70 μ.) αποτελεί προσθήκη, που έγινε το 18ο αι. Αυτό φαίνεται από τη διαφορά πλάτους σε σχέση με τις λοιπές κεραίες, από το γεγονός ότι η τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου έχει μερικώς καταστραφεί, ακριβώς τόσο, όσο χρειάζεται για την προσθήκη αυτή, και τέλος από τη διαφορά των τοιχογραφιών του τμήματος αυτού.

Ο ναός καλύπτεται με καμάρες. Οι στέγες των κεραίων είναι μικρότερης διαμέτρου, σε σχέση προς την καμάρα του κυρίως ναού και βρίσκονται σε χαμηλότερο ύψος από αυτήν.

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν οι εξής τοιχογραφίες:

Ιερό Βήμα:

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Δέηση κάτω από την οποία παριστάνεται η Κοινωνία των Αποστόλων. Στην καμάρα, επάνω από το Ιερό Βήμα, εικονίζεται η Ανάληψη του Χριστού σε δύο ημιχώρια. Στην πρόσοψη του κτιστού τέμπλου υπήρχαν τοιχογραφίες, από τις οποίες διατηρούνται: ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (νότιο τμήμα), ο Άγιος Νικόλαος (βόρειο τμήμα), λείψανα από την παράσταση της Θεοτόκου και τέλος στη θέση των θωρακίων ζωγραφισμένη ποδέα.

Κυρίως ναός:

Νότιος τοίχος. Στην άνω ζώνη εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο: ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Γέννηση του Χριστού και η Υπαπαντή. Η κάτω ζώνη έχει επιχρισθεί.

Βόρειος τοίχος. Στην άνω ζώνη: η Βάπτισμα, η Μεταμόρφωση και η Ανάσταση (Κάθοδος στον Άδη). Στην κάτω ζώνη ο άγιος Αντώνιος¹². Στην κλείδα της καμάρας του κυρίως ναού εικονίζονται πέντε Προφήτες μέσα σε στηθάρια.

Δυτικός τοίχος. Στο ανώτερο τμήμα διατηρείται η Κοίμηση της Θεοτόκου, που έχει μερικώς καταστραφεί, κατά την προσθήκη του δυτικού τμήματος του ναού.

Βόρεια κεραία. Στην ανατολική πλευρά εικονίζεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, στη βόρεια ο Ιησούς και η Θεοτόκος και στη δυτική ο άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος.

Νότια κεραία. Στην ανατολική πλευρά εικονίζεται ο Άγιος Δημήτριος, στη νότια διατηρούνται λείψανα αδιάγνωστης παράστασης και στη δυτική ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (Πίν. 233 α).

Δυτική κεραία. Στους τοίχους της απλώνεται μνημειώδης παράσταση της Μελλούσης Κρίσεως.

Βόρεια πλευρά. Στην επάνω ζώνη εικονίζονται έξι ένθρονοι απόστολοι, πίσω από τους οποίους στέκονται άγγελοι. Στη μεσαία ζώνη εικονίζεται ο Κόλπος του Αβραάμ και στην κάτω οι Δίκαιοι. Δεξιά εικονίζεται «ο πύρινος ποταμός».

Νότια πλευρά. Στην επάνω ζώνη εικονίζονται οι άλλοι έξι ένθρονοι Απόστολοι, στη μεσαία ζώνη¹³ Άγγελος με γυμνή ρομφαία και στην κάτω πέντε σκηνές με τιμωρίες αμαρτωλών. Τα αμαρτήματα που τιμωρούνται δηλώνονται με τις σχετικές επιγραφές: 1) η αποστρέφουσα τα νήπια¹⁴, 2) η πόρνη, 3) εξίτηλη επιγραφή, 4) η παρακρουιμένη¹⁵ και 5) ο κλέπτης.

Οι τοιχογραφίες προέρχονται από δύο εποχές. Όλες — εκτός από εκείνες, που βρίσκονται στο δυτικό τμήμα του ναού, που αποτελεί, όπως αναφέρθηκε ήδη, μεταγενέστερη προσθήκη — προέρχονται από το 16ο αι. και είναι μέτριας τέχνης. Οι λοιπές είναι του 18ου αι., μετριότατης τέχνης.

Σιάννα

Μεσαιωνικό φρούριο

Στα ΒΑ. του χωριού και στην κορυφή βραχώδους υψώματος διατηρούνται σε μεγάλο ύψος τείχη μεσαιωνικού φρουρίου που όπως φαίνεται από την τοιχοδομία και τα τοξωτά ανοίγματα, είναι πιθανότατα της βυζαντινής εποχής.

10. Ό.π., σ. 24-28. Π. Λαζαρίδης, ό.π., σ. 243.

11. ΑΒΜΕ, ό.π. σ. 26-27. Επίσης στη βορειοδυτική γωνία της βασιλικής έχει εντοιχιστεί μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, στην άνω ταινία του οποίου υπάρχει μεγαλογράμματη παλαιοχριστιανική επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,44-0,05 μ.), που σε μεταγραφή έχει ως εξής: *Μαρία Κοσμάς υιός*. Πρόκειται προφανώς για άωρητη της βασιλικής.

12. Κάτω δεξιά, όπως βλέπομε, υπάρχει η γραπτή επιγραφή: *Ήμερα Σαβάτω*. Πρόκειται προφανώς για σημείωση του αγιογράφου, που εξετέλεσε τη νωπογραφία του Αγίου Αντωνίου την αντίστοιχη ημέρα της εβδομάδας.

13. Στο ανατολικό τμήμα αυτής έχει χαραχτεί ιστιοφόρο.

14. Πρόκειται πιθανώς για τη μητέρα, που αρνείται να θηλάσει τα παιδιά της.

15. Η κρυφακούουσα.

†Αγιος Παντελεήμων (παλιός)

Στο κέντρο του χωριού και κάτω από την αμαξιτή οδό βρίσκεται μικρών διαστάσεων παλιός ναός, αφιερωμένος στον Άγιο Παντελεήμονα, μονόχωρος, με ενισχυτικές ζώνες¹⁶. Στους τοίχους του έχουν εντοιχιστεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από αρχαιότερα κτίσματα. Η Αγία Τράπεζα στηρίζεται σε αρχαίο μαρμάρινο κίονα. Στο εσωτερικό διακρίνονται λείψανα από τοιχογραφίες, που έχουν καλυφθεί με ασβεστοκονίαμα και μπορούν να αναχθούν στο 17ο αι.

†Αγιος Παντελεήμων (νέος)

Ανατολικά, σε απόσταση 20 μ. από τον προηγούμενο, βρίσκεται μεγάλων διαστάσεων ναός, που κτίστηκε πρίν λίγα χρόνια και στον οποίο έχουν εντοιχιστεί αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ άλλα βρίσκονται διασκορπισμένα στην αυλή.

Στο ναό έχουν εντοιχιστεί δύο μεγάλοι μαρμάρινοι κυλινδρικοί αρράβδωτοι κίονες, οι οποίοι προέρχονται πιθανώς από τις κιονοστοιχίες παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή.

Στην αυλή υπάρχει μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου, που φέρει στη μία πλευρά του ανάγλυφο σταυρό, στα άκρα της οριζόντιας κεραίας του οποίου τα αποκαλυπτικά γράμματα Α και Ω. Το σχήμα των γραμμάτων και η τέχνη του επιθήματος μαρτυρούν ότι προέρχεται από την παλαιοχριστιανική εποχή (5ου-6ου αι.), όπως και τα λοιπά αρχιτεκτονικά μέλη, που βρίσκονται στην αυλή του ναού.

Μονόλιθος

†Αγιος Θωμάς

Στο κέντρο περίπου του χωριού βρίσκεται μικρών διαστάσεων ναός, αφιερωμένος στον Απόστολο Θωμά. Στο εσωτερικό φέρει μεταβυζαντινές τοιχογραφίες, μέτριας τέχνης, πιθανώς του 17ου αι. Μεταξύ των άλλων εικονίζονται και οι κυριότερες παραστάσεις από το Δωδεκάορτο, στο ανώτερο τμήμα του νότιου και βόρειου τοίχου, και συγκεκριμένα: στο νότιο τοίχο ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Βάπτισμα και η Μεταμόρφωση, στο βόρειο η Βαΐοφόρος, η Σταύρωση, η Ανάσταση, ο Μυστικός Δείπνος και η Ανάληψη. Στο δυτικό τοίχο εικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία.

Βυζαντινό φρούριο

Δυτικά του χωριού και σε απόσταση 2 χλμ.

περίπου απ' αυτό, σε απόκρημνο και απρόσιτο βράχο και σε μικρή σχετικά απόσταση από τη θάλασσα, βρίσκεται το μεσαιωνικό φρούριο του Μονολίθου.

Το φρούριο αποτελείται από ισχυρό τείχος, που διατηρείται σε καλή κατάσταση και προέρχεται κατά το μεγαλύτερο μέρος από τη βυζαντινή εποχή. Στο ψηλότερο σημείο του περιβόλου υπάρχει μονόχωρος ναός του αγίου Παντελεήμονος, που ανακαινίστηκε τελευταία. Στη βορειοανατολική πλευρά του περιβόλου διατηρείται μεγάλων διαστάσεων δεξαμενή νερού, που καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική στέγη. Στα εσωτερικά τοιχώματα και το δάπεδο της δεξαμενής υπάρχει ισχυρό υδραυλικό κονίαμα (κορασάνι).

Κατταβία

Βρουλιά, Βασιλική

Στο νοτιότερο άκρο της νήσου Ρόδου βρίσκεται το Πρασονήσι. Πρόκειται για χερσόνησο, που ο λαιμός της κατακλύζεται το χειμώνα από το νερό της θάλασσας. Στις δύο πλευρές του λαιμού αυτού σχηματίζονται ισάριθμοι κολπίσκοι. Στο μυχό του βόρειου κολπίσκου και σε απόσταση 10 μ. περίπου από τη θάλασσα, έχει ανασκαφτεί στις αρχές του αιώνα μας χριστιανικός ναός (εξωτ. διαστ. 15 × 7 μ.), που βρίσκεται στο μέσο ενός ορθογώνιου περιβόλου (30 × 25 μ.). Το δάπεδό του καλύπτεται με ψηφιδωτό, που αποτελείται από μεγάλες ψηφίδες και παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με το ψηφιδωτό δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής η οποία ανασκάφηκε στα Κολύμπια.

Ο ναός αυτός, που δε μελετήθηκε ικανοποιητικά μέχρι σήμερα, χαρακτηρίστηκε από τους ανασκαφείς ως «βυζαντινή εκκλησία»¹⁷.

Πιθανότατα πρόκειται για μετρίου μεγέθους παλαιοχριστιανική βασιλική (5ου-6ου αι.). Τούτο συνάγεται από το μέγεθος, τη μορφή, τη διάταξη, την τέχνη του ψηφιδωτού δαπέδου και τη θέση του μνημείου κοντά στη θάλασσα.

ΚΩΣ

Καρδάμαινα

Βασιλική Αγίας Βαρβάρας

Σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από την Καρδάμαινα, σε μικρή απόσταση από το ναύδριο της Αγίας Βαρβάρας βρίσκονται τα λείψανα παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁸. Κατά την εκσκαφή πο-

17. K.F. Kinch. Vroulia, Berlin, 1914, βλ. παρένθετο χάρτη στο τέλος του βιβλίου.

18. Π. Λαζαρίδης, ό.π., σ. 237.

16. ABME, ό.π., σ. 66.

λυβολείου στις αρχές του 1977 αποκαλύφθηκε τυχαία η μεγάλη ημικυκλική αψίδα της που βρίσκεται ακριβώς δίπλα στη θάλασσα. Επίσης αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος από το ψηφιδωτό δάπεδο του μεσαίου κλίτους, που διατηρείται σε άριστη κατάσταση και κοσμεύεται με διάφορα γεωμετρικά σχήματα.

Παλαιό Πυλί

Παλαιοχριστιανική βασιλική Υπαπαντής

Στο Παλαιό Πυλί — το Μιστρά της Δωδεκανήσου — βρίσκεται ο ναός της Υπαπαντής, που έχει κτιστεί στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους μεγάλης τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Διατηρείται ολόκληρη η ανατολική πλευρά της βασιλικής με τη μεγάλη ημικυκλική αψίδα, με μαρμάρινο βαθμιδωτό σύνθρονο και θρόνο του επισκόπου. Επίσης διατηρούνται έξι συνολικά μαρμάρινοι κυλινδρικοί κίονες (τρεις στη βόρεια και τρεις στη νότια πλευρά), ο στυλοβάτης του τέμπλου, καθώς και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής.

Ο ναός που σώζεται σήμερα, φέρει τοιχογραφίες του 16ου-17ου αι.

Ταξιάρχης

Ανάμεσα στα ερειπωμένα σπίτια στο Παλαιό Πυλί ορθώνεται ο ναός των Ταξιάρχων Μιχαήλ και Γαβριήλ. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική καμάρα και έχει γνωρίσει περισσότερες οικοδομικές φάσεις.

Στην αρχή κτίστηκε ένα μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναύδριο, που σε μια δεύτερη οικοδομική φάση επεκτάθηκε προς Δ. Οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού, που προέρχεται από τις δύο αυτές περιόδους, καλύπτονται με τοιχογραφίες. Σε μια τρίτη περίοδο έγινε και άλλη προσθήκη προς τα δυτικά, στη νότια πλευρά της οποίας κτίστηκε τάφος σε μορφή αρκοσολίου.

Στο ναό έχουν εντοιχιστεί διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από παλιότερα οικοδομήματα, ειδωλολατρικά και χριστιανικά, όπως φαίνεται από το σχήμα τους και το γλυπτό διάκοσμο που φέρουν.

Οι τοιχογραφίες, που έχουν υποστεί φθορές από την υγρασία και καλύπτονται με άλατα, φαίνεται ότι προέρχονται από το 15ο-16ο αι.

Στην αψίδα του Ιερού Βήματος εικονίζονται οι συλλειτουργούντες Ιεράρχες και στο μέτωπο του τόξου ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. Στις άλλες επιφάνειες των τοίχων εικονίζονται οι εξής παραστάσεις:

Γέννηση, Υπαπαντή, Βάπτιση, Μεταμόρφωση, ο Ιησούς μπροστά στον Πιλάτο, Σταύρωση, Επιτά-

φος Θρήνος, Ανάσταση (κάθοδος στον Άδη) και Ανάληψη. Επίσης, μεμονωμένοι άγιοι. Μεταγενέστερη επιγραφή αναφέρει τη χρονολογία 1675.

Άγιος Αντώνιος

Πρόκειται για μονόχωρο ναύδριο με μικρές διαστάσεις. Στο εσωτερικό του υπήρχαν τοιχογραφίες, από τις οποίες μόνο λείψανα διατηρούνται. Στην αψίδα του Ιερού Βήματος διακρίνονται τμήματα από την παράσταση της θείας Λειτουργίας στον ουρανό, όπου παριστάνονται λειτουργούντες Άγγελοι.

Νέο Πυλί

Ναός Τιμίου Σταυρού (Χαρμύλειο)

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων μονόχωρο ναό. Έφερε τοιχογραφίες, που επιχρίσθηκαν με γαλάκτωμα ασβέστη. Ελάχιστα τμήματα διακρίνονται. Φαίνεται ότι πρόκειται για τοιχογραφίες καλής τέχνης του 14ου-15ου αι.

Ο ναός του Τιμίου Σταυρού έχει κτιστεί επάνω σε αρχαίο ταφικό σύνολο, το γνωστό Χαρμύλειο.

Έξω από το ναό βρέθηκε τμήμα επιγραφής (0,28 × 0,21, πάχ. 0,07 μ.) που έχει χαραχτεί σε φαιώδη χρώματος μάρμαρο (Πί ν. 233 β). Πρόκειται για μεγαλογράμματη επιγραφή (ύψος γραμμάτων 0,025-0,03 μ.), που μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Κω. Σε μεταγραφή έχει ως εξής:

.... *Ἰέρων*
.... *Ἰρετου ἀρ-*
.... *ίστεος*
.... *μνη*
.... *πιστ[ός]*

Κως (πόλη)

Αγία Αικατερίνη

Στα ΝΔ. της Κω και κοντά στο νεκροταφείο, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Αικατερίνης, μονόχωρος (εξωτ. διαστ. 9,70 × 6,50 μ. χωρίς την αψίδα), που καλυπτόταν με κτιστή καμάρα. Αργότερα, μετά την καταστροφή της καμάρας, καλύφθηκε με ξύλινη στέγη. Στο εσωτερικό των μακρών πλευρών του ναού ανοίγονται ανά δύο τυφλά αψιδώματα. Η νότια πλευρά φέρει εξωτερικά τρία αβαθή τυφλά αψιδώματα.

Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες τουλάχιστο σε δύο στρώματα, οι οποίες έχουν καλυφθεί με κονιάματα. Οι τοιχογραφίες του παλιότερου στρώματος προέρχονται πιθανώς από το 15-16ο αι. και είναι καλής τέχνης. Από το στρώμα αυτό διατηρούνται τρεις ολόσωμοι συλλειτουργούντες Ιεράρχες (αρχικά έξι) στην αψίδα του Ιερού Βήματος. Στις δύο πλευρές της εικονίζονται άγιοι διάκονοι.

Στο τύμπανο του ανατολικού αψιδώματος της βόρειας πλευράς του ναού εικονίζεται αριστερά, ο

άγιος Μερκούριος και δεξιά η αγία Αικατερίνη. Αριστερά, κάτω από την αγία Αικατερίνη υπάρχει η εξής γραπτή μεγαλογράμματη επιγραφή¹⁹:

*Δέισις
τῆς δούλης
τοῦ Θεοῦ Νι-
κυτείας
Νανηκό-
λα Χρου-
σάφι
Δέισις
τῆς δούλης
τοῦ Θεοῦ Κα-
τακαλῆς
Γεωργίου
κα(αί) γ(ονέων) αὐτῆς).*

Ζηπάρι

Βουκολιές - Μαρμάρι

Μεσαιωνικό φρούριο

Στα ΒΔ. του χωριού Ζηπάρι, στην περιοχή Βουκολιές και στή θέση «Μαρμάρι», βρίσκεται εκτεταμένος τετράγωνος περίβολος μεσαιωνικού φρουρίου, ισχυρό τείχος που ενισχύεται κατά διαστήματα από κυκλικούς πύργους. Το τείχος και οι πύργοι έχουν κτιστεί με υλικό που προέρχεται από αρχαία κτίρια. Το φρούριο βρίσκεται στο μέσο ερειπιώνας και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα. Κτίστηκε κατά τους μέσους χρόνους (ιπποτοκρατία), για να προστατεύσει τους κατοίκους της περιοχής από τις πειρατικές επιδρομές.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Στα ΝΔ. του ανωτέρω φρουρίου σε απόσταση 20 μ. περίπου βρίσκονται τα ερείπια μικρού μονόχωρου ναού. Όπως φαίνεται από το πάχος των τοίχων (1,50 μ.), αρχικά ο ναός είχε κτιστή ημικυλινδρική στέγη. Στους τοίχους διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιών.

Αντιμάχεια

Φρούριο

Σε μικρή απόσταση από την Αντιμάχεια, στην κορυφή λόφου που δεσπόζει στην περιοχή, βρίσκεται φρούριο, που κτίστηκε στις αρχές του 15ου αι. και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Το φρούριο απέχει περί τα 2 χλμ. από την παραλία της Καρδάμυνας.

Στο εσωτερικό του φρουρίου διατηρούνται οι εξής δύο εκκλησίες:

Άγιος Αντώνιος

Μονόχωρο ναύδριο με μια αψίδα στην ανατολική πλευρά και κτιστή ημικυλινδρική στέγη. Ο ναός έφερε παλιότερα τοιχογραφίες, από τις οποίες ελάχιστες διατηρούνται, εξαιτίας της πτώσεως των κονιαμάτων. Στο νότιο τοίχο διακρίνεται τμήμα από την παράσταση της Υπαπαντής· στο δυτικό εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου.

Αγία Παρασκευή

Μεγάλος μονόχωρος ναός, με επιμελημένη δόμηση. Η Αγία Τράπεζα στηρίζεται σε μαρμάρινο ρωμαϊκό βωμό που κοσμείται με βουκράνια και πλοχμούς από άνθη.

Στο εσωτερικό διατηρούνται τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Στο δυτικό τοίχο εικονίζεται στο παλιότερο στρώμα η Δευτέρα Παρουσία, στο νεότερο η Σταύρωση του Χριστού.

Επάνω από την είσοδο της δυτικής πλευράς υπάρχει επιγραφή με τη χρονολογία 1705. Πρόκειται πιθανότατα για το έτος της τελευταίας ανακαίνισης του ναού.

ΣΥΜΗ

Εμποριό

Αγία Ειρήνη

Αριστερά του δρόμου που οδηγεί από τη Σύμη (Γιαλό) στο Εμποριό είναι ο ναός της Αγίας Ειρήνης, που βρίσκεται ακριβώς δίπλα στη θάλασσα. Πρόκειται για νεότερο οικοδόμημα, που όπως φαίνεται, κτίστηκε στο ανατολικό τμήμα του μεσαιού κλίτους παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Από τη βασιλική διακρίνεται η μεγάλη ημικυκλική αψίδα, ακριβώς κάτω από την αψίδα του σημερινού ναού. Επίσης, ο ανατολικός και ο νότιος τοίχος του νότιου κλίτους και ο ανατολικός τοίχος του βόρειου κλίτους, στο ύψος της επιφάνειας της αυλής.

Στη βασιλική ανήκουν τα εξής μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη:

1) Μαρμάρινο κιονόκρανο με φύλλα άκανθας (5ου αι. μ.Χ.). 2) Μαρμάρινο επίθημα μεγάλων διαστάσεων που μαζί με το κιονόκρανο απαρτίζουν την Αγία Τράπεζα του σημερινού ναού. 3) Βάση μαρμάρινου περιρραντήριου, με ραβδώσεις. 4) Μαρμάρινη κυλινδρική βάση.

Άγιος Χαράλαμπος

Νεότερο μονόχωρο ναύδριο, που έχει ιδρυθεί στα ερείπια παλιότερου ναού, από τον οποίο διακρίνονται μία ημικυκλική αψίδα και τμήματα τοίχων.

Πέδι

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Στο Πέδι και ακριβώς πάνω στην παραλία,

19. Τηρείται η ορθογραφία και η στίξη του κειμένου.

διακρίνονται λείψανα μεγάλου ορθογωνίου οικοδομήματος. Ο κύριος άξονας του κτιρίου έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. Οι τοίχοι (πάχ. 0,60 μ.) είναι κτισμένοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και διατηρούνται μόνο στα θεμέλια. Στο χώρο, υπάρχουν άφθονα πήλινα όστρακα.

Από το χώρο αυτό προέρχεται τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου (0,13 × 0,06 μ.) που βρέθηκε τυχαία και μεταφέρθηκε στο Μουσείο της Σύμης. Οι ψηφίδες, χρώματος λευκού, φαιού και μαύρου, έχουν τοποθετηθεί σε ισχυρό υπόστρωμα από κορασάνι. Από το μέγεθος των ψηφίδων και την τεχνική του ψηφιδωτού, φαίνεται ότι πρόκειται για δάπεδο παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος.

Από το Πέδι επίσης προέρχονται μαρμάρινα κιονόκρανα και διάφορα άλλα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη. Πιθανώς στο χώρο αυτό υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική, το ανατολικό τμήμα της οποίας βρίσκεται σήμερα κάτω από την επιφάνεια του νερού της θάλασσας.

Ἀρχων Μιχαήλ ο Αὐλακιώτης

Σε απόσταση 30 μ. περίπου δυτικά από τα ερείπια της ανωτέρω βασιλικής βρίσκεται ο ναός του Ἀρχοντα Μιχαήλ Αὐλακιώτη. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική στέγη. Στα ΝΑ. του ναού διακρίνεται μεγάλη ημικυκλική ασίδα, πιθανότατα παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Ο σημερινός ναός κατέχει το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους της βασιλικής.

Βουνό

Ἐξω από τον οικισμό της Σύμης, στο βουνό, υπάρχει μεγάλος αριθμός από μοναστήρια και εξωκκλήσια μεταξύ των οποίων τα εξής:

Ἅγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη

Αριστερά του δρόμου Χωριό - Μονή Μιχαήλ Πανορμίτη, βρίσκεται το μοναστήρι άλλοτε των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Στο μέσο της αυλής υψώνεται το καθολικό. Πρόκειται για μονόχωρο ναυδριο, με τοιχογραφίες μετρίας τέχνης, του 18ου αι. Πάνω από την είσοδο της δυτικής πλευράς υπάρχει επιγραφή, που αναφέρεται στην τελευταία ανακαίνιση της μονής από τον Ιωάννη Ν. Βολανίκη, το έτος 1876.

Ἅγιος Προκόπιος

Δεξιά του δρόμου προς το «Μεγάλο Σωτήρη», στο μέσο μικρής κοιλάδας, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Προκοπίου (εσωτ. διαστ. 5,40 × 2,75 μ). Στο εσωτερικό φέρει αξιόλογες τοιχογραφίες, πιθανώς του 14ου-15ου αι. Στο τεταρτοσφαίριο της ασίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Δέηση και κάτω έξι συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Στο μέτωπο του

ανατολικού τοίχου εικονίζεται το Ἅγιο Μανδήλιο.

Ο νότιος τοίχος χωρίζεται σε δύο οριζόντιες ζώνες. Στην άνω ζώνη εικονίζονται: η Ανάληψη (νότιο ημιχώριο), ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Γέννηση, η Σταύρωση και η Ανάσταση. Στην κάτω ζώνη η Δέηση, άγγελος, αταύτιστος άγιος και ο άγιος Δημήτριος.

Ο βόρειος τοίχος χωρίζεται επίσης σε δύο ζώνες. Στην άνω ζώνη παριστάνονται: τέσσερις σκηνές από το βίο του πάτρωνα του ναού αγίου Προκοπίου και το βόρειο ημιχώριο από την Ανάληψη. Στη κάτω ζώνη εικονίζονται: ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων, δύο άγιοι, ο άγιος Γεώργιος έφιππος και δύο άγιοι διάκονοι (πιθανώς ο Στέφανος και ο Ρωμανός).

Στο δυτικό τοίχο είναι η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Παναΐδι περιοχής «Τζυμοσινώ» (Κοίμηση Θεοτόκου)

Πρόκειται για μονόχωρο ναυδριο (εσωτ. διαστ. 6,60 × 3,30 μ.), το δάπεδο και η αυλή του οποίου καλύπτονται με χοχλάκι. Στη δυτική πλευρά και πάνω από την είσοδο αναγράφεται η χρονολογία 1728. Υπάρχει παλαιό αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο και μεταβυζαντινές φορητές σε ξύλο εικόνες.

Το εσωτερικό καλύπτεται με τοιχογραφίες των αρχών του 18ου αι. Στο τεταρτοσφαίριο της ασίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται η Αγία Τριάδα: ο Πατήρ ως γέρον, ο Υιός ως ώριμος άνδρας και το Ἅγιο Πνεύμα ως περιστέρα. Στην κόγχη της ασίδας εικονίζονται πέντε συλλειτουργούντες Ιεράρχες.

Στον κυρίως ναό εικονίζονται οι είκοσι τέσσερις οίκοι του Ακαθίστου Ὑμνου και σκηνές από τη ζωή των θεοπατόρων Ιωακείμ και Ἄννας και της Θεοτόκου, σύμφωνα με την απόκρυφη χριστιανική γραμματεία. Επίσης εικονίζονται οι προφύτες Αββακούμ και Ιωήλ, ο άγιος Αυξέντιος, ο Κόλπος του Αβραάμ, οι Ἅγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη και δεκαέξι στηθάρια με αγίους.

Αγία Μαρίνα της Νεράς

Μεταξύ του ορεινού όγκου «Μάνου» και της παραλίας της «Νανούς», μέσα σε κατάφυτη από πεύκα περιοχή, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Μαρίας (εσωτ. διαστ. 5,75 × 3,75). Στο εσωτερικό του διατηρούνται αξιόλογες τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης, πιθανώς του 15ου-16ου αι. Ορισμένες από αυτές έχουν επιζωγραφηθεί κατά τα τελευταία χρόνια.

Στο τεταρτοσφαίριο της ασίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται, από την οσφύ και άνω, ο Χριστός ως Παντοκράτορας. Δεξιά του υπάρχει μεγαλόγραμμα επιγραφή, η οποία σε μεταγραφή έχει ως εξής:

*Δέησης τοῦ
δούλου τοῦ
Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου) ἱερέ-
ος²⁰ καὶ Νομικοῦ*

Αριστερά του Χριστού υπάρχει η επίσης μεγαλο-
γράμματη επιγραφή, που μεταγράφεται ως εξής:

*Δέησης τῆς δούλης τοῦ Θ(εο)ῦ
Μαρίας Πρεσβυτέρας²¹.
Πέμ(π)τος ἐκκλησίας Σήμης
Μν(ήσθητι) του ἀναγεγομένου Ἰω(άννου) ἱερέος.*

Κάτω από τον Παντοκράτορα εικονίζονται ἐξί
συλλειτουργούντες Ιεράρχες.

Στην ημικυλινδρική καμάρα εικονίζονται σκηνές
από το Δωδεκάορτο, ἴτοι: ο Ευαγγελισμός της
Θεοτόκου, η Γέννηση, η Βαϊοφόρος, η Έγερση του
Λαζάρου, οι Μυροφόρες, η Σταύρωση, η Βάπτισμα
και η Ανάσταση.

Σωτήρης ο Μεγάλος της Νεράς (Μεταμόρφωση του Σωτήρος)

Στην κορυφή ορεινού όγκου καὶ σε αρκετά
μεγάλο υψόμετρο, βρίσκεται η μονή ἄλλοτε της
Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Σήμερα είναι μετόχι
της Μονής του Μιχαήλ Πανομίτη και κατοικείται
από ένα λαϊκό και την οικογένειά του.

Τα κελιά αποτελούνται από ισόγειο και όροφο
και είναι κτισμένα στα πλάγια ορθογώνιας αυλής,
στο μέσο της οποίας βρίσκεται το Καθολικό.
Πρόκειται για μονόχωρο ναό (εξωτ. διαστ. 11,40 ×
6,05 μ.) που καλύπτεται με κτιστή καμάρα και
πλάκες. Στο δάπεδο του ναού και της αυλής χο-
χλάκι.

Το καθολικό κτίστηκε στις αρχές του 18ου αι. και
τοιχογραφήθηκε το 1727. Από την ίδια εποχή προέρ-
χεται το αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο και το ξύλινο
κιβώτιο επάνω από την Αγία Τράπεζα.

Στο τεταρτοσφαίριο του Ιερού Βήματος εικονί-
ζεται η Πλατυτέρα στον τύπο «της Βλαχερνίτι-
σας» με δύο αγγέλους. Στη βάση του τεταρτοσφαι-
ρίου υπάρχει γραπτή μεγαλογράμματη επιγραφή:

*Τὴν τημητοτέραν τῶν Χερουβὴμ κέ ἐνδοξοτέραν
ἀσινκρίτως τῶν Σεραφεὶμ τήν ἀδοιαφθώρως Θεὸν
Λόγον τεκοῦσαν τὴν ὄντως Θεωτόκον Σέ μεγαλήνομε:
1727 Ἰουνίου 18.*

Κάτω από την Πλατυτέρα εικονίζεται η Θεία
Λειτουργία των Αγγέλων και πιο κάτω εφτά συλλει-
τουργούντες Ιεράρχες και ἅγιος διάκονος (Ρωμα-
νός) στη νότια πλευρά.

Οι τοίχοι του κυρίως ναού διαιρούνται σε τρεις
οριζόντιες ζώνες.

Νότιος τοίχος. Ἄνω ζώνη: ο Ευαγγελισμός της
Θεοτόκου, ο Ιωσήφ και η Θεοτόκος, η Γέννηση, η
Υπαπαντή, η Βάπτισμα, η Μεταμόρφωση, η Έγερση
του Λαζάρου, η Βαϊοφόρος και ο Μυστικός Δεί-
πνος. Μεσαία ζώνη: η παραβολή του Ασώτου, η
Ξηρανθείσα συκή, η Σταύρωση, η Αποκαθήλωση, ο
Επιτάφιος Θρήνος, η Ανάσταση (Κάθοδος στον
Ἄδη), η Ανάσταση (δυτικού τύπου) και «Μη μου
ἄπτου». Κάτω ζώνη: οι ἅγιοι Ιωάννης ο Ελεήμων,
Αθανάσιος, Κύριλλος, Ιωάννης ο Πρόδρομος, Νικό-
λαος, Γεώργιος, Δημήτριος, Θεόδωρος ο Στρατη-
λάτης, Θεόδωρος ο Τήρων, Κοσμάς, Δαμιανός,
Παντελεήμων, Ερμόλαος και ο Κόλλπος του Α-
βραάμ.

Βόρειος τοίχος. Ἄνω ζώνη: ο Νιπτήρας, η Προ-
σευχή στη Γεσθημανή, η Προδοσία του Ιούδα, η
Ἄρνηση του Πέτρου, ο Ιησούς μπροστά στον
Αρχιερέα, ο Ιησούς στον Πιλάτο, η Μαστίγωση και
ο Ελκόμενος. Μεσαία ζώνη: Μυροφόρες, η Ψηλά-
φηση του Θωμά, η Ἰαση του παραλυτικού, η Σαμα-
ρείτιδα, η Ἰαση του τυφλού, η Ανάληψη, η Πεντη-
κοστή, η Φιλοξενία του Αβραάμ (Αγία Τριάδα) και
η Θυσία του Αβραάμ. Κάτω ζώνη: οι ἅγιοι Αθανά-
σιος, Σάββας, Ευθύμιος, Αντώνιος, Παῦλος ο Θη-
βαίος, Προκόπιος, Βαρβάρα, Κυριακή, Ειρήνη,
Αικατερίνη και το Ὁραμα του Πέτρου Αλεξαν-
δρείας.

ΚΑΣΟΣ

Εμπορειό

Βασιλική Αρχιστρατήγου

Μεταξύ Εμπορείου και Φρύ, πρωτεύουσας της
Κάσου, και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα
βρίσκεται νεότερο ναῦδριο (εξωτ. διαστ. 7,05 × 4,55
μ.) αφιερωμένο στον Αρχιστράτηγο Μιχαήλ. Το
ναῦδριο έχει κτιστεί τα τελευταία χρόνια στο
ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους παλαιοχρι-
στιανικής βασιλικής²².

Κάτω ακριβώς από την αψίδα του ναῦδριου
διακρίνεται η μεγάλη ημικυκλική αψίδα της βασι-
λικής. Το μήκος της βόρειας κιονοστοιχίας παρα-
κολουθείται σε έκταση 15 μ. τουλάχιστον. Το
πλάτος του μεσαίου κλίτους είναι 5,05 μ.

Δυτικά του νεότερου ναού και σε βάθος 0,70 μ.
από την επιφάνεια του εδάφους, διατηρείται σε
ικανοποιητική κατάσταση τμήμα ψηφιδωτού δα-
πέδου (7,90 × 5,05 μ.), που ανήκει στο ανατολικό
τμήμα του μεσαίου κλίτους της βασιλικής. Το
ψηφιδωτό αυτό (Π ί ν. 233 γ) περιβάλλεται από
πλοχμό, μέσα δε σε ορθογώνια διάχωρα έχουν

20. Πρόκειται για τον κτήτορα του ναού.

21. Είναι η σύζυγος του κτήτορα.

22. Π. Λαζαρίδης, ὁ.π., σ. 247, πίν. 47, 3.

τοποθετηθεί γεωμετρικά διακοσμητικά σχήματα και ένας κάνθαρος²³, από το στόμιο του οποίου φύονται βλαστοί με σχηματοποιημένα φύλλα κισσού.

Το μήκος του κυρίως σώματος της βασιλικής μπορεί να υπολογιστεί με μεγάλη πιθανότητα στα 18,50, το δε πλάτος στα 12 μ.

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη βρίσκονται κατασπαρμένα στο χώρο της βασιλικής.

Πόλι

Άγιος Ονούφριος

Σε μικρή σχετικά απόσταση από το Εμπορείο και σε τοποθεσία που παρουσιάζει πολλά πλεονεκτήματα από στρατηγικής πλευράς και δεσπόζει σ' ολόκληρη την περιοχή, βρίσκεται ο σημερινός συνοικισμός Πόλι. Η ονομασία προέρχεται προφανώς από την αρχαία πρωτεύουσα της Κάσου, τα λείψανα της οποίας διακρίνονται στο χώρο αυτό μέχρι σήμερα.

Στο μέσο του οικισμού βρίσκεται μονόχωρος ναός (εσωτ. διαστ. $6 \times 2,25$ μ.), αφιερωμένος στον Άγιο Ονούφριο. Ο ναός κτίστηκε πιθανότατα στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπως φαίνεται από το μεγάλο αριθμό μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, που διατηρούνται μέχρι σήμερα σ' αυτόν. Τα σπουδαιότερα είναι:

α) Μαρμάρινο κιονόκρανο μεγάλων διαστάσεων, με φύλλα άκανθας που χρησιμεύει ως Αγία Τράπεζα του σημερινού ναού (5ου αι. μ.Χ.).

β) Δύο μαρμάρινα ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα.

γ) Τμήμα από μαρμάρινο αρράβδωτο κυλινδρικό κίονα (σωζ. ύψ. 0,50, διαμ. 0,26 μ.).

δ) Δυο μαρμάρινοι αμφικιονίσκοι (ύψ. 1,70 και πάχ. 0,33 μ.).

Στο ναό του Αγίου Ονουφρίου διατηρείται μεγάλος αριθμός από αξιόλογες μεταβυζαντινές εικόνες.

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Χώρα

Άγιος Γεώργιος Σαντραπέ

Ανατολικά του οικισμού βρίσκεται ο μεγάλων διαστάσεων νεότερος ναός του Αγίου Γεωργίου Σαντραπέ, που έχει κτιστεί στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής²⁴.

Στη βορειοδυτική γωνία του ναού διακρίνονται τμήματα τοίχων (πάχ. 0,65 μ.), τα οποία ανήκουν

στο κυρίως σώμα της βασιλικής. Μπροστά από τη σκάλα της βόρειας εισόδου του ναού διατηρούνται λείψανα από το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής. Ένα τμήμα του δαπέδου ($0,30 \times 0,23$ μ.) απαρτίζεται από ψηφίδες σε μέτριο μέγεθος, χρώματος λευκού, μέλανος και ερυθρού, σε γεωμετρικά σχήματα.

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της βασιλικής, έχουν μεταφερθεί και φυλάσσονται στην Αρχαιολογική Συλλογή του νησιού. Μεταξύ άλλων ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μαρμάρινοι πεσσίσκοι — προφανώς από το διάφραγμα του πρεσβυτηρίου — που κοσμούνται με πουλιά, ψάρια και βλαστούς σε ελαφρό επίπεδο ανάγλυφο. Ο διάκοσμος αυτός μοιάζει με το διάκοσμο πεσσίσκου τέμπλου²⁵ και θωρακίου επισκοπικού θρόνου²⁶, που φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου.

Άγιος Νικόλαος-Άγιος Δημήτριος

Ανατολικά από το Κονάκι, σε μικρή απόσταση, βρίσκονται δύο ερειπωμένοι ναοί, που εφάπτονται. Ο νότιος είναι αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο και ο βόρειος στον άγιο Δημήτριο.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι παλιότερος. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, με ημικυκλική αψίδα και κτιστή ημικυκλική στέγη. Η κάτοψη είναι ακανόνιστη, ίσως εξαιτίας της ανωμαλίας του εδάφους. Στους τοίχους έφερε τοιχογραφίες μέτριας τέχνης 18ου-19ου αι., που έχουν αποτοιχιστεί και μεταφερθεί σε τελάρα και φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού.

Ο Άγιος Δημήτριος είναι μεγαλύτερων διαστάσεων και νεότερος του Αγίου Νικολάου.

Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη

Ανατολικά του Αγίου Γεωργίου Σαντραπέ βρίσκεται ο ναός των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Πρόκειται για μεγάλη τρίκλιτη βασιλική που καλύπτεται με σταυροθόλια, κατά το γνωστό τύπο που απαντά στους ναούς της Δωδεκανήσου. Κτίστηκε στις αρχές του 19ου αι. και σύμφωνα με επιγραφή, που βρίσκεται επάνω από την είσοδο της βόρειας πλευράς, τα εγκαίνια έγιναν στις 10 Απριλίου του 1835.

Στην ανατολική πλευρά έχει μια μεγάλη εσωτερική ημικυκλική και εξωτερικώς ημιεξαγωνική αψίδα, στην οποία περικλείεται σύνθρονο, με βαθμίδες σε ομόκεντρα ημικύκλια. Στο μέσο του

23. Συμβολίζει πιθανότατα τη Θεία Ευχαριστία.

24. Πρβλ. Π. Λαζαρίδης, ό.π., σ. 248.

25. ABME 6 (1948), σ. 16, εικ. 10.

26. Ό.π., σ. 19, εικ. 14.

συνθρόνου βρίσκεται ο μαρμάρινος θρόνος του επισκόπου. Επάνω από την Αγία Τράπεζα υπάρχει ξύλινο κιβώριο²⁷. Κάθε κιονοστοιχία αποτελείται από έξι μεγάλους, μονόλιθους, κυλινδρικούς, αρράβδωτους κίονες, από σκληρό γρανίτη, οι οποίοι έχουν μεταφερθεί — κατά την παράδοση — από το ναό του Απόλλωνα, που βρίσκεται στα Πάταρα της Μ. Ασίας.

Άγιος Μερκούριος

Στη νοτιοδυτική πλευρά της Χώρας βρίσκεται ο ναός του Αγίου Μερκουρίου, που αποτελείται από τον κυρίως ναό (εσωτ. διάστ. $13 \times 6,85$ μ.) και το νάρθηκα ($6,85 \times 2,65$ μ.). Ο ναός (19ου αι.) καλύπτεται με σταυροθόλια, κατά το συνήθη τρόπο καλύψεως των δωδεκανησιακών ναών, με πεντάπλευρη στο εξωτερικό αψίδα. Επάνω από την Αγία Τράπεζα βρίσκεται ξύλινο κιβώριο. Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με χοχλάκι, με διακοσμητικά θέματα.

Άγιος Γεώργιος του Πηγαδιού

Δυτικά της Χώρας πλάι στο λιμάνι, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου (τέλη 19ου αι.) σε τύπο που αποτελεί συνδυασμό τρίκλιτης βασιλικής με σταυροειδή εγγεγραμμένο.

Τέσσερις πεσσοί σε δύο πεσσοστοιχίες χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη. Στο μέσο υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος, που επικάθεται σε ψηλό τύμπανο. Τα δύο ανατολικά γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονται με μικρούς τρούλους, ενώ τα δυτικά με σταυροθόλια. Στην πεντάπλευρη στο εξωτερικό αψίδα ημικυκλικό σύνθρονο και θρόνος επισκόπου στο μέσο. Η Αγία Τράπεζα καλύπτεται με ξύλινο κιβώριο. Το τέμπλο έχει κατασκευαστεί σε ρυθμό μπαρόκ.

Στο ναό φυλάσσεται αξιόλογη φορητή σε ξύλο εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου (διάστ. $0,90 \times 0,55$ μ.), του τέλους του 17ου αι.

Παληόκαστρο

Στα ΝΔ. της χώρας, και σε απόσταση περίπου 45' με τα πόδια, στην κορυφή απόκρημνου ορεινού όγκου (υψόμετρο 240 μ.), βρίσκεται το Παληόκαστρο. Πρόκειται για την Παληόχωρα του Καστελλόριζου, που μοιάζει με την Παληόχωρα της Αίγι-

νας²⁸, της Μήλου, της Καλύμνου, των Κυθήρων κ.ά.²⁹. Από μακριά διακρίνονται τα λευκά μεταβυζαντινά ναύδρια, τα μόνα κτίσματα που διατηρούνται ακόμη ακέραια.

Στο Παληόκαστρο διατηρούνται σε καλή κατάσταση λείψανα από την ελληνιστική οχύρωση. Τα χείλη έχουν κτιστεί με μεγάλους ορθογώνιους δόμους από εγχώριο ασβεστόλιθο κατά το ισοδομικό σύστημα, και ενισχύονται κατά διαστήματα από τετράγωνους πύργους, που προεξέχουν. Επίσης διατηρούνται τμήματα από τη μεσαιωνική οχύρωση, με νεότερες επιδιορθώσεις. Το φρούριο χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα μέσα του 19ου αι.

Μέσα στον περίβολο διατηρούνται ερείπια από σπία που έχουν κτιστεί το ένα δίπλα στο άλλο. Στενοί δρόμοι εξυπηρετούσαν τους κατοίκους. Επίσης διατηρούνται τεράστιες υδατοδεξαμενές, που κατά το μεταλύτερο μέρος τους έχουν σκαλιστεί στο σκληρό βράχο.

Μέσα στο Παληόκαστρο διατηρούνται τρεις ακέραιες εκκλησίες και μια ερειπωμένη. Πρόκειται για μικρά μονόχωρα κτίσματα, με αψίδα στην ανατολική πλευρά, εξωτερικά ημιεξαγωνική³⁰. Καλύπτονται με κτιστή ημικυλινδρική στέγη και κοίλα κεραμίδα (αμουργάδες). Οι αυλές τους είναι στρωμένες συνήθως με χοχλάκι.

Οι ναοί αυτοί είναι οι εξής:

Παναγία του Βουνιού ($8,65 \times 5,40$ μ.)³¹. Φέρει χρονολογία κατασκευής το έτος 1858. Άγιος Νικόλαος ($7,35 \times 4,70$ μ.). Άγιος Στέφανος ($5,25 \times 4$ μ.). Πανορμίτης ($7,80 \times 5,80$ μ.), ερειπωμένος ναός, που έφερε τοιχογραφίες μέτριας τέχνης, των αρχών του 19ου αι., λείψανα από τις οποίες διατηρούνται στη βόρεια εσωτερική πλευρά.

Έξω από το Παληόκαστρο, σε μικρή απόσταση, υπάρχουν άλλα τέσσερα ναύδρια, τα εξής:

Αγία Παρασκευή ($5,25 \times 4$ μ.). Αγία Μαρίνα ($5,60 \times 4,28$ μ.). Άγιος Παντελεήμων ($8,60 \times 5,50$ μ.), που κτίστηκε το 1845. Άγιος Γεώργιος το Φτωχουλάκι ($6,30 \times 3,70$ μ.). Στο ναό αυτό διατηρούνται αξιόλογες μεταβυζαντινές εικόνες, ορισμένες με επιγραφές. Στο βημόθυρο εικονίζονται οι απόστολοι

28. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α', Αθήνα 1942, σ. 493, εικ. 311.

29. Ό.π., σ. 504.

30. Οι αψίδες των ναών στο Καστελλόριζο είναι εσωτερικά ημικυκλικές και εξωτερικά συνήθως είτε ημιεξαγωνικές (στους μικρότερους ναούς) είτε πεντάπλευρες (στους μεγαλύτερους).

31. Πρόκειται για τις εξωτερικές διαστάσεις, χωρίς την αψίδα. Το ίδιο συμβαίνει και με τις διαστάσεις των υπολοίπων που δίδονται παρακάτω.

27. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι στους περισσότερους ναούς της ακραίας αυτής γωνιάς της Δωδεκανήσου εμφανίζονται ορισμένα στοιχεία, που αποτελούν επιβίωση παλαιοχριστιανικών προτύπων, όπως είναι: η ύπαρξη ναών στον τύπο της τρικλίκου βασιλικής, το κιβώριο στην Αγία Τράπεζα, το σύνθρονο στην αψίδα του Ιερού Βήματος και άλλα.

Πέτρος και Παύλος, με τις ακόλουθες δύο μεγαλογράμματες επιγραφές:

*Ἀνεκένιστη ὁ Θίος καί πάνσεπτος ναός τοῦ ἐν
ἁγίοις πατρός/
ἡμῶν Βασιλίου τοῦ Μεγάλου δηά σηνδρομής/
καί ἐξόδων τοῦ ἐντιμοτάτου καί χρισιμοτάτου Ἀγα-/
πιτοῦ καί Προσκηνητοῦ, 1754, Αὐγούστου 20/*

Και η δεύτερη:

*Μνίσθητι [Κύριε] Ἀγα[πη]τοῦ Προσ[κυ]-/
νητοῦ καί τῶν γονέων καί τόν τέκνων/*

Ὑπαιθορος

Ἅγιος Ἰωάννης (Γενέθλιο του Προδρόμου)

Ανατολικά του ναού Αγίου Γεωργίου του «Φτωχουλάκι» και σε απόσταση 1.200 μ. περίπου, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Πρόκειται για μονόχωρο ναό (εξωτ. διαστ. 9,85 × 6,90 μ.). Η αψίδα εγγράφεται στο πάχος του τοίχου.

Κατά την ανέγερση του ναού χρησιμοποιήθηκαν λαξευμένοι δόμοι, από αρχαία κτίσματα της περιοχής. Στη νότια πλευρά διακρίνονται αρχαίες κατασκευές, όπως πατητήρια, δεξαμενές, αύλακες κτλ. που έχουν λαξευτεί στο ασβεστολιθικό πέτρωμα.

Ἅι Γιώργης του Βουνιού

Στα ΝΑ. του ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, και σε απόσταση 1.500 μ. περίπου, βρίσκεται η μεταβυζαντινή μονή του Αγίου Γεωρ-

γίου που εξωτερικά δίνει την εντύπωση φρουρίου. Γύρω από τον περίβολο της μονής έχουν κτιστεί τα κελιά, που περιλαμβάνουν ισόγειο και όροφο.

Στο μέσο του περιβόλου είναι το καθολικό (εσωτ. διαστ. 10,50 × 5,70 μ.) με μεγάλη αψίδα εξωτερικά πεντάπλευρη. Ο ναός καλύπτεται με σταυροθόλια, που σχηματίζουν οξυκόρυφα τρίγωνα κατά δυτική επίδραση.

Στο εσωτερικό υπήρχαν τοιχογραφίες, από τις οποίες ελάχιστα λείψανα διατηρούνται στην κόγχη της Προθέσεως (μέτριας τέχνης, του τέλους του 18ου αι.).

Στη νότια πλευρά, επάνω από την είσοδο, υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή σε μαρμάρινη πλάκα, που μεταγράφεται ως εξής:

*ΑΨΝΘ´ (=1759)
Ἀνακαινίθι
ὁ ναός οὗτος
Παρά τον εὖσ-
εβόν χριστιανό
τόν κατοικούντων ἐν
τι νίσο ταύτιν
Ἀπριλίον 23*

Στην ανατολική πλευρά του περιβόλου βρίσκεται η είσοδος, διαμορφωμένη σε οχυρωμένο πυλώνα, με «φονιά»³² «ζεματίστρα»³³ κτλ., όπως συνήθως στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές μονές της Ελλάδος.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

32. Πρβλ. Α. Ορλάνδου, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, σ. 10.

33. Ό.π.

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Με το ίδιο προσωπικό, όπως και τον περασμένο χρόνο, κινήθηκε η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών και κατά το 1977 για να αντιμετωπίσει τον έλεγχο και την καταγραφή α) των νέων αποκτημάτων των ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών και των αρχαιοπωλείων, β) των προερχομένων από το εξωτερικό αρχαίων και γ) των προϊόντων κατασχέσεως εκ μέρους των αστυνομικών αρχών.

Ειδικότερα, μετά από αίτηση των ιδιωτών κατόχων τους, έγιναν οι κατάλογοι για 1110 αρχαία, 90 εικόνες και μεταβυζαντινά μικροαντικείμενα, 3000 περίπου νομίσματα και μολυβδόβουλλα (τα τελευταία σε συνεργασία με το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών).

Μεταξύ των συλλογών που καταγράφηκαν για πρώτη φορά είναι και η συλλογή του Ιωάννου Γερουλάνου στους Τράχωνες. Η συλλογή αυτή, που στο μεγαλύτερο μέρος της απαρτίστηκε προπολεμικά από αρχαία άλλων, διαλυμένων πια, συλλογών (Γεωργίου Στρέιτ, Χρήστου Λόντου, Μαρίνου Γερουλάνου), αριθμεί 470 αρχαία: αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Α-Γ περιόδου, μέσα και ύστερα γεωμετρικά αττικά και βοιωτικά, κορινθιακά του 7ου και 6ου αι. π.Χ. και βοιωτικές ανθεωμέες κύλικες και καλαθίσκουες του 5ου αι. π.Χ. Από τα αττικά μελανόμορφα υπάρχουν όλοι οι τύποι των κυλίκων του 6ου αι. π.Χ., πλούσια σειρά από σκύφους του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. και πλήρης σειρά όλων των τύπων των ληκύθων του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. Τα ερυθρόμορφα αντιπροσωπεύονται με μερικές ληκύθους του 5ου αι. π.Χ. και με μία σειρά από δώδεκα κρατήρες του γ' τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. Υπάρχουν αντιπροσωπευτικά δείγματα των διάφορων τύπων πυξίδων του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. και πλούσια σειρά από μελαμβαφή αγγεία: οινόχοδες, σκύφοι, σκυφοκύλικες και κοτύλες του 5ου αι. σε ποικιλία τύπων, καθώς και κάνθαροι του 5ου-3ου αι. π.Χ. Η σειρά των λύχνων καλύπτει όλη την περίοδο από τον 5ο αι. π.Χ. μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ. και οι ποικίλοι τύποι των αττικών και βοιωτικών ειδωλίων την περίοδο 6ου-3ου αι. π.Χ. Μικρογραφικά αγγεία, μυροδοχεία και χάλκινα μικροαντικείμενα ανήκουν επίσης στην ενδιαφέρουσα αυτή συλλογή, που είναι αυτοτελής και ανεξάρτητη από τη Μουσειακή Συλλογή Γερουλάνου με τα ανασκαφικά και τυχαία ευρήματα της περιοχής των Τραχώνων (βλ. ΑΜ 88 (1973), σ. 1-54).

Από την παλιά μικρή συλλογή του Λυσάνδρου Κανταντζόγλου, της οποίας επίσης έγινε για πρώτη φορά η καταγραφή, σημειώνουμε ως ιδιαίτερα ενδι-

αφέρον ένα κομμάτι αναγλύφου με κεφάλι εφήβου κατά τομή προς τα αριστερά — απότμημα πιθανότατα από πλάκα της ζωφόρου του Παρθενώνος.

Στα πολύ ενδιαφέροντα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία της συλλογής Ιωάννου Θεοδωρακόπουλου, παλιότερα αγορασμένα στο εξωτερικό, προστέθηκαν κυρίως ελληνιστικά ειδώλια, ενώ στη συλλογή Εμμανουήλ Χαριτάτου με την προσθήκη είκοσι νέων μελαμβαφών αγγείων στα υπάρχοντα παλιότερα, σχηματίστηκε μία αξιόλογη σειρά από δείγματα αυτής της κατηγορίας σε ποικιλία σχημάτων και τύπων. Οκτώ μηκηναϊκά αγγεία από τα πρόσφατα αποκτήματα της συλλογής Χαριτάτου φαίνεται να έχουν την ίδια προέλευση (ανατολική Πελοπόννησος) με ένα σύνολο δεκαοκτώ μυκηναϊκών αγγείων που αγοράστηκαν σε αρχαιοπωλείο των Αθηνών από τον Ιωάννη Λεοντακιανάκο.

Μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων και δέκα μολύβδινα σταθμιά, προστέθηκαν και στη συλλογή του Δημητρίου Πόρτολου.

Δύο πολύ σημαντικές συλλογές νομισμάτων αναγνωρίστηκαν αυτό το χρόνο και επίσημα από το Κράτος με την έκδοση της σχετικής άδειας λειτουργίας τους, η συλλογή του Πέτρου Πρωτονοτάριου με 1500 νομίσματα και περί τα 100 αρχαία, βυζαντινά και μεταβυζαντινά ποικίλα αντικείμενα, και η συλλογή του Δημητρίου Δούκα με 3500 περίπου νομίσματα από τα οποία τα 260 είναι αγορά από το 1977.

Άλλες φύσεως μεταβολές σημειώθηκαν στις ακόλουθες συλλογές. Ολόκληρη η συλλογή Κ. Κορόζου (βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 376) πουλήθηκε στο αρχαιοπωλείο Ομήρου Ρούσσου. Η συλλογή εικόνων του Σπυρ. Χαροκόπου δωρήθηκε στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη του Αργοστολίου και η μικρή συλλογή νομισμάτων του Εμμ. Στεφανίδη στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Στο Μπενάκειο Μουσείο δωρήθηκε επίσης το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής Λουκά Μπενάκη. Μία συμπληρωματική δωρεά από σαράντα περίπου χρυσά και χάλκινα μικροαντικείμενα έγινε εκ μέρους του Θεοδώρου Κωνσταντίνου στη Μονή της Αγίας Λαύρας. Εξάλλου, στη συλλογή Δημητρίου Οικονομούλου αποδόθηκε και ένα ακόμη μέρος από τα κλαπέντα κατά το έτος 1975 (βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά σ. 377, 31 (1976): Χρονικά, σ. 392).

Τα εισαχθέντα από το εξωτερικό ήταν 416 αρχαία, 36 εικόνες, 1090 νομίσματα και 213 μολυβδόβουλλα. Τα νομίσματα — βυζαντινά κυρίως — προστέθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους, σε ήδη υπάρχουσες συλλογές νομισμάτων. Η εισαγωγή των εικόνων έγινε για λογαριασμό αρχαιοπωλείων. Σε αρχαιοπωλεία των Αθηνών κατέληξε επίσης ένα σύνολο από 282 πρώιμα χριστιανικά λυχνάρια με τόπο προέλευσης το Λίβανο. Ανατολική προέλευση

είχε και ένα σύνολο από 45 γυάλινα ρωμαϊκά και πήλινα βυζαντινά μικροαντικείμενα που πέρασαν στην κατοχή του Νικ. Πατρικιάδη. Την ίδια προέλευση και με προσωρινό χαρακτήρα παραμονής στην Ελλάδα έχει και η ιδιωτική συλλογή του Kurt Stahl με ενδιαφέροντα κυπριακά και ελλαδικά αγγεία της 3ης και 2ης χιλιετίας, ρωμαϊκά γυάλινα κτλ.

Δεκατέσσερα αρχαιοπωλεία των Αθηνών δήλωσαν αγορές αρχαίων· από αυτά 1563 ήταν αρχαία αγγεία, ειδώλια και χάλκινα μικροαντικείμενα, 206 μεταβυζαντινές εικόνες και 60 νομίσματα. Τρία πολύ σημαντικά ταινιωτά ελάσματα, κομμάτια πι-

θανότατα από περικόρπια και διάδημα, με εγχάρακτη διακόσμηση συγγενική θεματικά και τεχνοτροπικά με εκείνη των «βοιωτικών» πορπών του τέλους του 8ου αι. π.Χ., που παρουσιάστηκαν για πώληση στο αρχαιοπωλείο Μ. Καψουλάκη, αγοράστηκαν με τη μεσολάβηση της Εφορείας και με χρήματα των Φίλων του Μουσείου για λογαριασμό του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Σε τέσσερις περιπτώσεις κατασχέσεως αρχαίων η Εφορεία συνεργάστηκε με τις διωκτικές αρχές και έδωσε μαρτυρίες σε όλες τις φάσεις της ποινικής διαδικασίας.

Θ. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ-ΣΤΑΘΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Π Ι Ν Α Κ Ε Σ

Θεσσαλονίκη: α-β) Μουσείο. Επιτύμβια στήλη αριθ. 7343 και ενεπίγραφη πλάκα 7398 αντίστοιχα,
γ) Οδός Αγίας Σοφίας 70. Γενική άποψη οικοπέδου.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Νέστορος 8. Τάφος, β) Οδός Ελευθερίας 13. Τάφοι, γ-δ) Ρωμαϊκή Αγορά.
Ωδείο, κατά τη διάρκεια και μετά τις αναστηλωτικές εργασίες.

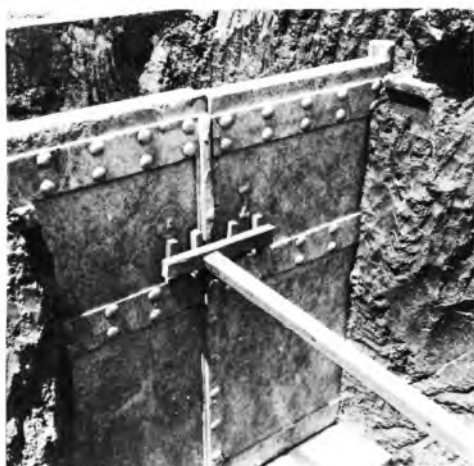

Kastanas: a) Gesamtansicht der Toumba, b-e) Gefässe.

Χαλκιδική: α) 'Αθυτος. Τοίχος, κλασικών χρόνων, λήψη από ΝΑ., β) Ποτίδαια. Τμήμα αρχαίας οικοδομής, γ-δ) Μουσείο Πολυγύρου. Γλυπτά, αριθ. 570 και 571, από τον οικισμό Ποτίδαιας, ε) Νικήτη. Τμήμα αρχαίου νεκροταφείου στον 'Αι-Γιάννη.

ΑΙΚ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

α-δ) Κατερίνη. Μακεδονικός Τάφος Ι. Η πόρτα από το μέρος του προθαλάμου, τομή στο βόρειο μέρος του δυτικού τοιχώματος και κοσμήματα από αυτόν, ε) Κιλκίς. Η είσοδος του περιβόλου και το πώρινο βάθρο του «ηρώου» του Παλατιανού.

ΑΙΚ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ - Λ. ΠΑΡΛΑΜΑ

Assiros Toumba: a) Late Bronze Age mud-brick houses, b-d) Vases, e-f) Late Bronze Age comb-incised jar with paste filling.

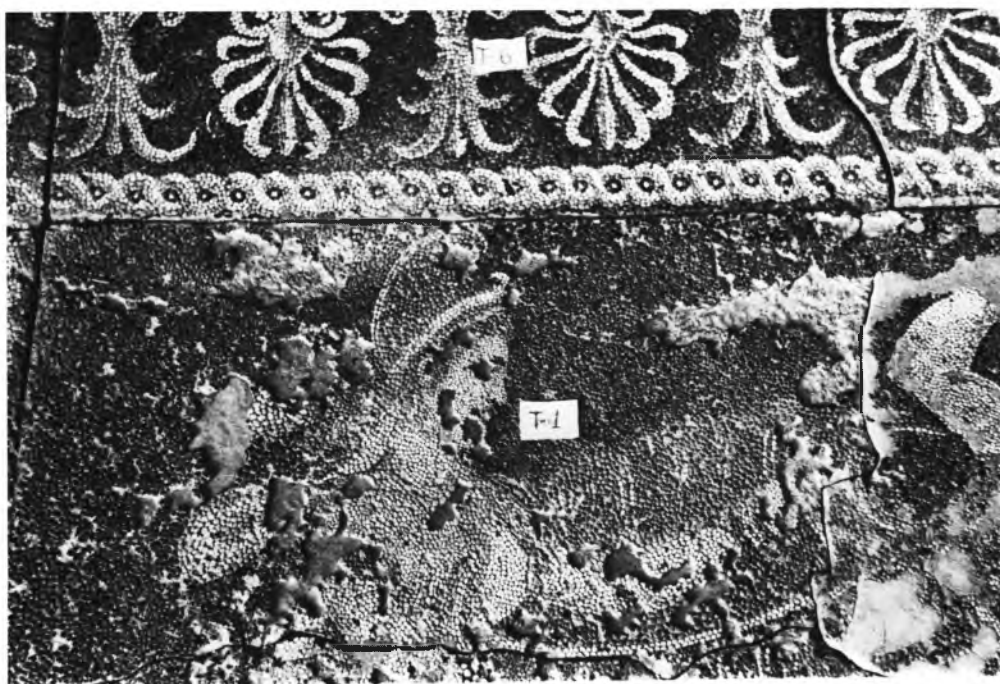

Πέλλα: α) Ανατολικό Νεκροταφείο. Πήλινα ειδώλια, β) Οικόπεδο Γ. Παππά. Εστία στο βορειοδυτικό δωμάτιο, γ-δ) Οικόπεδο Γ. Παππά. Μαρμάρινο επίκρανο παραστάδας και πήλινο ειδώλιο, αντίστοιχα.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Καστοριά. Άργος Ορεστικό. Αρμενοχώρι: α) Ανατολικό τμήμα οικοδομήματος, β) Τοίχοι κτιρίου επιχρισμένοι με κονίαμα, γ) Μαρμαροθέτημα ρωμαϊκού οικοδομήματος.

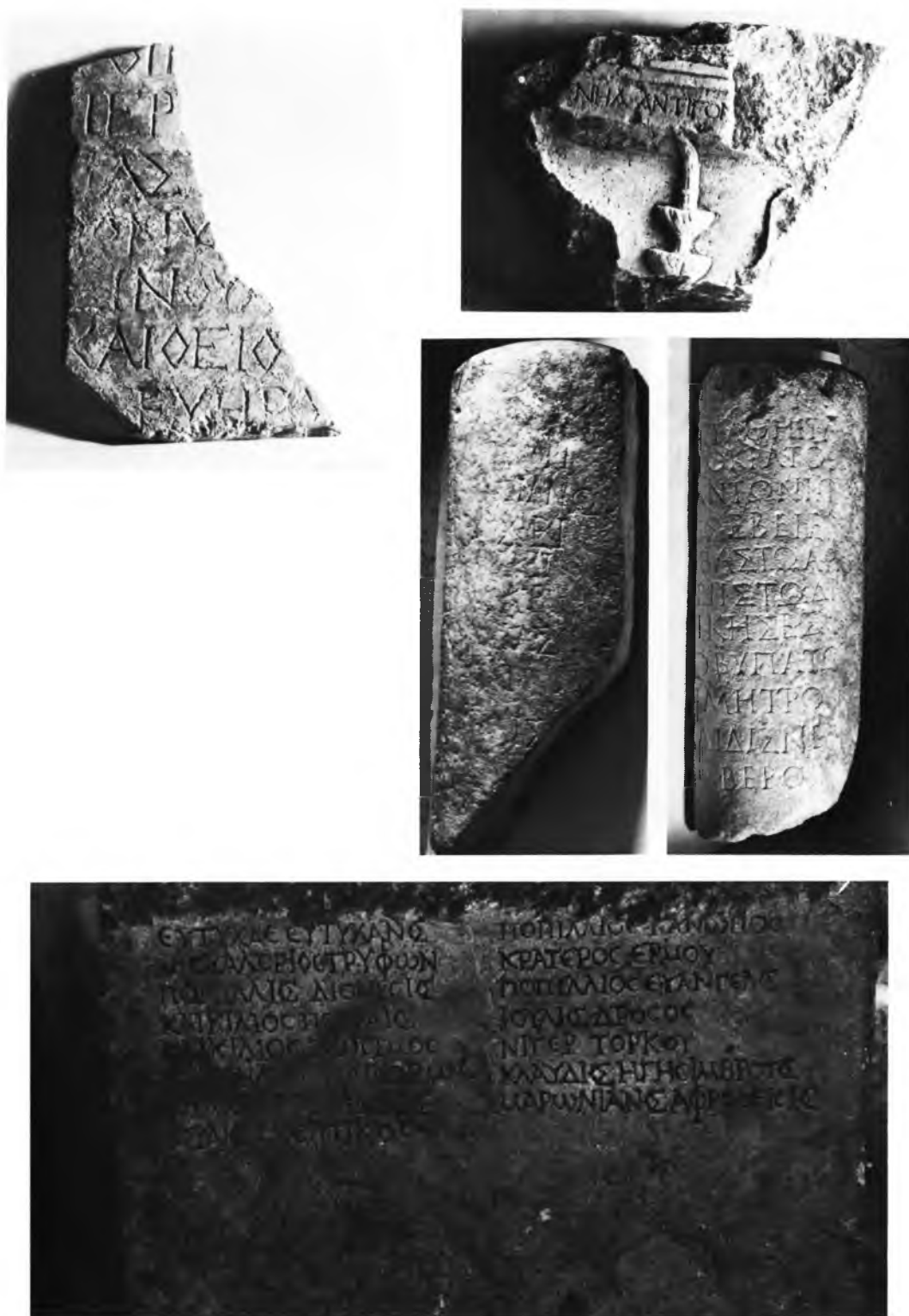
Πέλλα. Τομέας Ι. Τετράγωνο 5: α-β) Ψηφιδωτό Αμαζονομαχίας, πριν και μετά την εργαστηριακή επεξεργασία.

Πέλλα. Τομέας Ι. Τετράγωνο Ι: α-β) Πλαίσιο ψηφιδωτού δαπέδου με κυνήγι λιονταριού και λεπτομέρειά του.

Βέροια. Οδός Ιπποκράτους και Προφήτου Ηλίου: α) Η επιγραφή Α 640, β) Θήλαστρο με ανάγλυφη διακόσμηση κρατήρων, γ-δ) Ψηφιδωτό δάπεδο Δ. του δωματίου Ι και τομές κάτω από αυτό.

Βέροια: α) Οδός Μούμογλου και Εδέσσης. Ενεπίγραφη πλάκα αριθ. Α 647, β) Οδός Μυτιλέκα 8. Απότμημα ενεπίγραφης στήλης, γ-δ) Οδός Αριστοτέλους 18. Ο ενεπίγραφος κίονας αριθ. Α 649, ε) Οικόπεδο οδού Ι. Κωτουνίου και Ξάνθης. Ενεπίγραφος βωμός.

Π. ΠΑΝΤΟΣ

Θεσσαλονίκη: α-β) Οδός Κάστρων. Ανατολικά τείχη, πριν και μετά τις εργασίες, γ-ε) Οδός Επαμει-
νώνδα 10. Πύργος στο βορειοδυτικό τείχος, πριν και μετά τις εργασίες.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Επαμεινώνδα 10. Κόγχη παρεκκλησίου στον πύργο του βορειοδυτικού τείχους, β) Αγία Σοφία. Καθαρισμός στο εξωτερικό μέρος της βάσης του τρούλου, γ-δ) Αγία Σοφία. Πλακόστρωση της βάσης του τρούλου και ο τρούλος του ναού, μετά τις εργασίες.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Θεσσαλονίκη: α) Ροτόντα. Κινητός πύργος για την εξέταση των ψηφιδωτών, β-γ) Άγιος Δημήτριος. Ψηφιδωτό στο μεσαίο και βορινό τμήμα του τρίλοβου παραθύρου του δυτικού τοίχου, δ) Άγιος Δημήτριος. Τμήμα τοιχογραφίας.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

α-β) Θεσσαλονίκη. Ἅγιος Δημήτριος. Ἡ φιάλη του ναοῦ, πριν και μετά τις ἐργασίες, γ-δ) Κουντουριώτισσα Πιερίας. Ναός Παναγίας. Βορειοδυτική και νότια πλευρά του ναοῦ, μετά τις ἐργασίες.

α-γ) Νέα Έφεσος Πιερίας. Ναός Αγίου Ιωάννου. Η στέγη του ναού, πριν και μετά τις εργασίες, και το εσωτερικό του ναού μετά την πυρκαγιά, αντίστοιχα, δ) Βέροια. Παναγία Δεξιιά. Τοιχογραφία Ιερού.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΧΡ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Θ. ΠΑΖΑΡΑΣ

Παλατίτσια Ημαθίας, Ναός Αγίου Δημητρίου: α-β) Τοιχογραφίες του νότιου και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα.

α) Ομορφοκκλησιά Καστοριάς. Ναός Αγίου Γεωργίου, μετά τις εργασίες, β-γ) Θεσσαλονίκη. Ανασκαφή οικοπέδου οδού Αγίου Νέστορος 8. Παλαιοχριστιανικός τάφος και τοιχογραφία αυτού.

α-β) Βέροια. Οδός Ίωνος και α' πάροδος 16ης Οκτωβρίου. Ανασκαφή τάφων οικοπέδου Σαρηγιαν-
νίδη και ολμοειδές αγγείο, γ) Άργος Ορεστικό. Παλαιοχριστιανική βασιλική.

Ἅγιον Ὅρος: α-β) Ναός του Πρωτάτου. Τοιχογραφίες στο νοτιοδυτικό διαμέρισμα Αγίου Αθανασίου Αθωνίτη και Αγίου Νικολάου, μετά τη συντήρηση, γ-δ) Μονή Χελανδαρίου. Κοιμητηριακός ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Τοιχογραφίες Αγίου Σωφρονίου Ιεροσολύμων και Αγίου Αχιλλείου, μετά τη συντήρηση.

N. NIKONANOS

Θάσος: α) Οικόπεδο Α. Γαβριηλίδη. Άποψη εσωτερικής παρειάς τείχους, β) Οικόπεδο Μ. Χαλίσκου. Άποψη τοίχου και δρόμου, γ-ε) Οικόπεδο Μ. Χαλίσκου. Κεραμική του αι. π.Χ., στ-ζ) Οικόπεδο Ευστρ. Λημναίου. Άποψη της αυλής και αποθήκη αγγείων.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Θάσος: α) Οικόπεδο Θ. Δασυγένη. Κτιριακή φάση 4ου αι. π.Χ., β) Οικόπεδο Ι. Μυρώνη. Δρόμος και κτίρια ρωμαϊκών χρόνων, γ-δ) Νότιο τείχος. Υστεροαρχαϊκοί τάφοι και αγγεία του τάφου Ι, ε-στ) Πύργος δυτικά της Πύλης του Ηρακλέους και στρωματογραφική τομή.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Θάσος: α) Τάφοι στη θέση «Τσαΐρια», β) Νότιο τείχος, Πύργος οικοπέδου Συμάκη, γ) Νότιο τείχος. Αναστηλώσεις στην περιοχή οικοπέδων Γαλάνη-Γαβριηλίδη, δ-ε) Θεολόγος. Προϊστορικό νεκροταφείο Τσιγανάδικα. Τάφος T 29, στ) Αντισάρα. Οικόπεδο Ουζούνη. Τοίχοι αρχαίων κτιρίων.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

α-β) Αντισάρα. Οικόπεδο Ουζούνη. Κεραμική, γ) Ρωμαϊκή Αγορά Φιλίπων. Στερεωτικές εργασίες.
δ) Μουσείο Φιλίπων. Επιτύμβιο ανάγλυφο, ε) Μουσείο Σερρών. Imago clipeata.

α) Κερδύλλια. Αρχαία Ἄργιλος. Μακεδονικός τάφος, β-στ) Αμφίπολη. Οικόπεδο Μουσείου.
Ἐποψη ανασκαφικοῦ τομέα καὶ λεπτομέρειες.

Thasos: a) Porte du Silène. La rue vace du Sud Artemission, b) Bague en or, c) Autel, d) Porte de Zeus.
Blocage en bordure du mur de façade de l'avant - cour.

a) Porte de Zeus. Coupe stratigraphique en bordure du ponceau. b) Rempart du terrain Psatheri.
c) Terrain Psatheri. Casemate et meurtrières.

Ἄβδηρα. Τομέας δυτικού τείχους: α-β) Το νεκροταφείο και μερικοί τάφοι του, γ) Ο βόρειος πύργος της δυτικής πύλης, δ) Μεταγενέστερα θεμέλια κοντά στο τείχος.

α-β) Ἄβδηρα. Τομέας Μουσείου. Οι τάφοι ανάμεσα στα κτίσματα και ο τάφος 25 με τον εγχάρακτο σταυρό, αντίστοιχα, γ) Κομοτηνή. Μουσουλμανικό σχολείο. Μαρμάρινο κιονόκρανο.

α) Σέρρες. Μονή Τιμίου Προδρόμου. Αυλή και κελιά βορείως του καθολικού, β-γ) Καβάλα. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή κεραμική από τη συνοικία Παναγία, δ) Αμφίπολις. Ρωμαϊκό κτίριο, μετά την επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών δαπέδων.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Καβάλα: α) Διακοσμητικό πήλινο αγαλματίδιο σε οικία της οδού Υψηλάντη 1, β) Οικία της οδού Σκρά 4. γ) Το Παρθεναγωγείο και η Μεγάλη Λέσχη.

Καβάλα: α-β) Κτίριο Μιχαήλ Τόκου. Πίσω όψη και όψη κατά τη διάρκεια των εργασιών, αντίστοιχα, γ) Παναγία. Οικία Γ. Αλβανού, δ-ε) Παναγία. Οικία Ευαγγ. Βαξεβάνη, πριν και μετά τις εργασίες.

Καβάλα. Παναγία: α-γ) Οικία Βασ. Γεωργιάδου, πριν και μετά τις εργασίες, και σκίτσο αυτής.

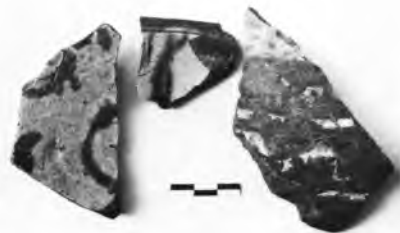
Καβάλα. Παναγία: α-β) Οικία Χρ. Γεωργιάδη και Μ. Ελευθερίου, κατά τη διάρκεια των εργασιών, και σκίτσο αυτής, γ-δ) Οικίες Ιωάν. Δημητριάδη και Ιωάν. Λαγόρη, μετά τις εργασίες.

Καβάλα. Παναγία: α-β) Οικία Γιαν. Μακρή, κατά τη διάρκεια των εργασιών, και σκίτσο της.

Καβάλα. Παναγία: α-β) Οικία Κ. Ντόρλη, πριν και μετά τις εργασίες, γ-δ) Οικία Π. και Φ. Σαββαΐδου, πριν και μετά τις εργασίες.

α) Φίλιπποι. Οκτάγωνο. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου αρχαιότερου ναού, μετά την επανατοποθέτησή του, β-δ) Τόπειρος. Όστρακα και τομή Γ, ε) Φέραι Έβρου. Όστρακο με ανάγλυφη γυναικεία μορφή.

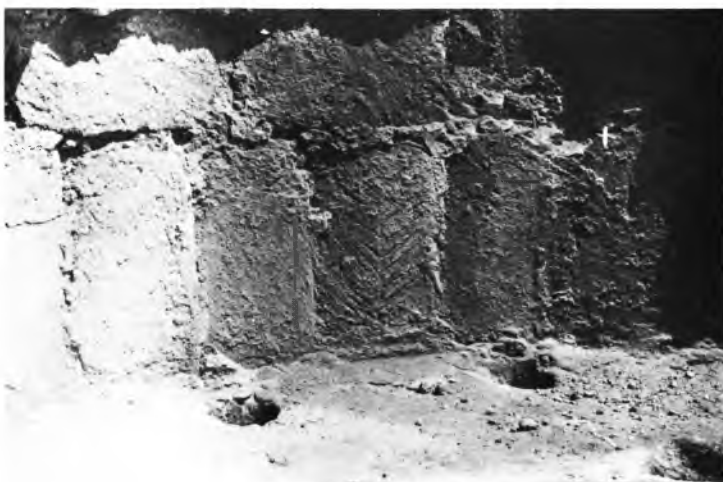
Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

α) Ξάνθη. Νηπιαγωγείο Π. και Φ. Στάλιου, β-δ) Φέροι Έβρου. Παναγία η Κοσμοσώτειρα. Το καθολικό, η νοτιοδυτική αντηρίδα, βάση τρούλου και η νοτιοδυτική πλευρά.

Φέραι Έβρου. Παναγία η Κοσμοσώτειρα: α-στ) Η βάση του τρούλου, μετά τις εργασίες, ζ) Καρφιά από τις ξυλοδεσιές στη βάση του τρούλου.

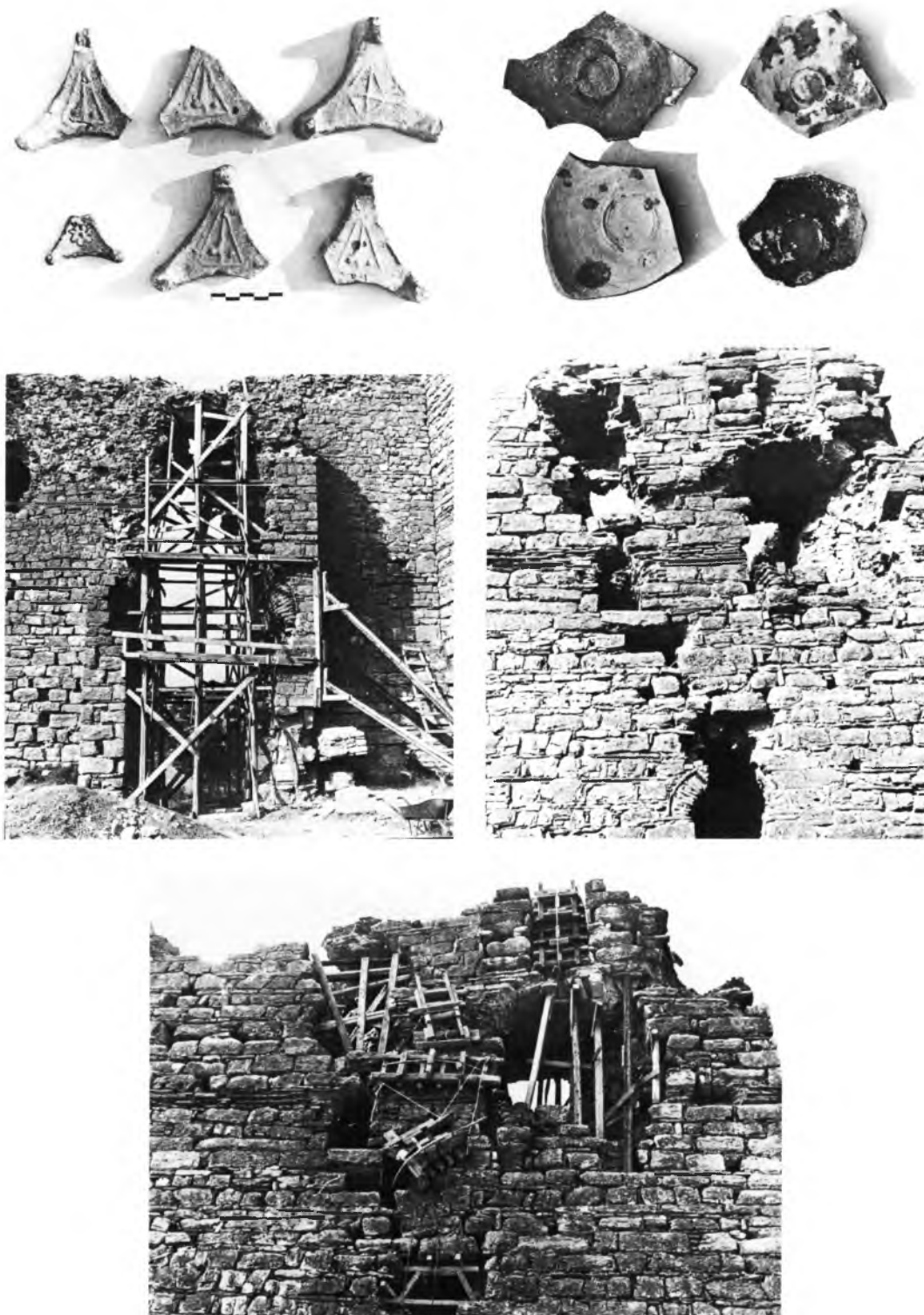
α-β,δ) Φέροι Έβρου. Μεταβυζαντινός κεραμικός κλίβανος, λεπτομέρεια και όστρακα από το στρώμα
ΑΙ, γ) Αλεποχώριο Έβρου. Νεκροταφείο. Ανάγλυφη πλάκα.

Φέραι Έβρου. Μεταβυζαντινός κεραμικός κλίβανος. Όστρακα από τα στρώματα: α) Α2, β-γ) Α3.

Φέραι Έβρου. Μεταβυζαντινός κεραμικός κλίβανος. Όστρακα από τα στρώματα: α) Α4, β-γ) Α5.

α-β) Διδυμότειχο. Αποθέσεις αγγειοπλαστέιου οδού Καραϊσκάκη 7. Πυροστιές και βάσεις αγγείων, γ-ε) Κάστρο Πυθίου. Πύλη, μετά τις εργασίες, και βορειοδυτικό γωνιακό τμήμα κεντρικού πύργου, μετά και πριν τις εργασίες.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Βασιλική Μουσείου Φιλίππων: α) Μαρμαροθέτημα δαπέδου βόρειου εγκάρσιου κλίτους, β) Επίκρανο αμφικιονίου παραθύρου, γ) Συντήρηση δαπέδου Ιερού Βήματος.

Φίλιπποι. Οικόπεδο Πανλίδη: α) Ο βόρειος τοίχος της στοάς, β) Αρχιτεκτονικά μέλη, γ) Ο
 στυλοβάτης στο νοτιοανατολικό τμήμα της στοάς, δ) Άποψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής
 από Ν., ε) Ψηφιδωτό και επιγραφή στο κεντρικό κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής,
 στ) Κιβωτίοσχημος τάφος.
 ΧΑΡ. ΠΕΝΝΑΣ

Φίλιπποι: α) Οικόπεδο Παυλίδη. Κτερίσματα από τον κιβωτιόσχημο τάφο, β) Κρηνίδες. Θέση Μάντρα. Βυζαντινό νεκροταφείο, γ) Κρηνίδες. Θέση Μάντρα. Το ταφικό παρεκκλήσι από Α., δ) Κρηνίδες. Θέση Μάντρα. Χάλκινα βραχιόλια από τους τάφους.

ΧΑΡ. ΠΕΝΝΑΣ

Σέρρες: α-γ) Οδός Βασ. Κωνσταντίνου 48-50. Το βυζαντινό τείχος και λεπτομέρειές του, δ) Οδός Γενναδίου και Μητροπολίτου Κωνσταντίνου. Οχυρωματικός περίβολος.

Σάμος: Θέση Τρία Δόντια: α) Ο βόρειος τοίχος της εκκλησίας, β-γ) Η δυτική όψη του μεγάλου τοίχου T3 και άποψή του από Ν. προς Β., δ) Αρχιτεκτονικά μέλη της παλιότερης βασιλικής.

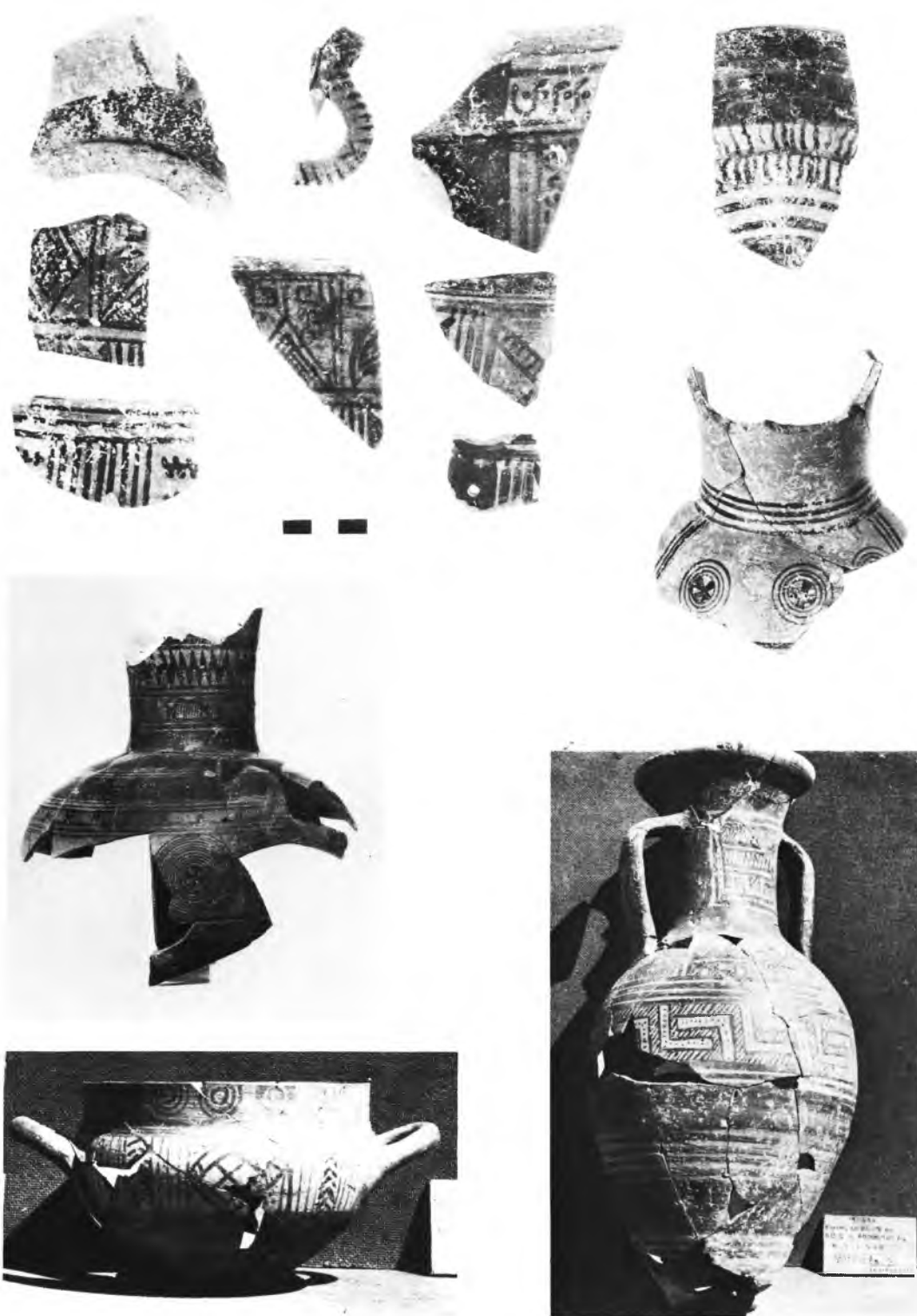
Σάμος: α) Θέση Τρία Δόντια. Η άφηση του Σταδίου, β,δ) Θέση Τρία Δόντια. Οι αντηρίδες της νότιας πλευράς της βασιλικής, πριν και μετά τις εργασίες, γ,ε) Μισόκαμπος. Ο τάφος, μετά και πριν τις εργασίες καθαρισμού, αντίστοιχα.

Σάμος: α) Μισόκαμπος. Ο τάφος, μετά τον καθαρισμό, β) Οικόπεδο Στεφ. Μουστάκα. Ειδώλιο, γ) Οικόπεδο Γ. Χατζηιωάννου. Λείψανα κτισμάτων στην τομή Δ.

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικία Θεοφίλη; α-δ) Ἀποψη της ανασκαφής και ευρήματα απ' αυτήν.

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικία Θεοφίλη: α-στ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Χίος. Νέα Μονή: α-β) Κελιά της δυτικής πλευράς, πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Χίος. Νέα Μονή. Κελιά της δυτικής πλευράς, μετά τις εργασίες.

α) Τήνος. Επιτύμβιο ανάγλυφο, β) Άνδρος. Ενεπίγραφο εδώλιο θεάτρου, γ-στ) Νάξος. Γυάλινα αγγεία από ρωμαϊκούς τάφους στο οικόπεδο Αξαόπουλου.

Νάξος: α) Τμήμα ασβεστοκονιάματος με διακόσμηση, β-γ) Πειόσχημη μαρμάρινη εξέδρα, δ-ε) Γεωμετρικά αγγεία.

α-β) Νάξος. Γεωμετρικά αγγεία, γ-δ) Πάρος. Κτερίσματα υστεροελληνιστικού τάφου, ε-στ) Πάρος. Όστρακα με ανάγλυφη διακόσμηση.

Dèlos. Skardhana: a) Oecus major de la maison VII, murs antérieurs, b) Cour FR. de la maison VII, c) Tête en marbre.

a) Δèλος. Πορτίκη Σúd-πυίτς δε λá πιεύ 10, b) Ρηένεε. Τóμβε δε C8, c) Ρηένεε. Υρνε φυνεραίρε C10.

Keos. Ayia Irini. House A. Griffins on shoulder of Late Cycladic I jar.

Melos. Phylakopi: a) General view of West Shrine, with East Shrine beyond, from the west, b) Wheelmade terracotta figure of a bovid, c) Wheelmade terracotta female figure, d) Entrance to West Shrine and part of wall 661.

COLIN RENFREW

α-γ) Ηράκλειο. Συλλογή Μεταξά. Προανακτορικές σφραγίδες και περίαπτο, δ-ε) Τεκές Ηρακλείου. Ασημένιο νόμισμα, στ-η) Άγιος Μύρων Μαλεβιζίου. Παλαιοανακτορική ταφή, αγγείο και σαρκοφάγος.

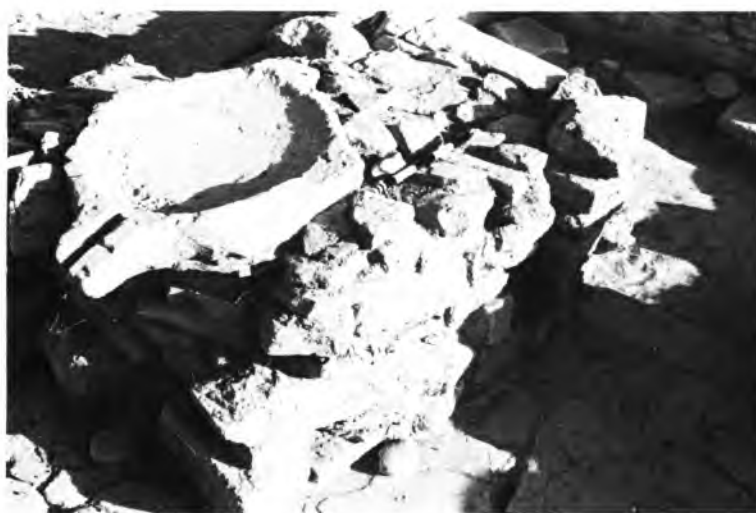
ΑΓΓ. ΔΕΜΠΕΣΗ

Μουσείο Ηρακλείου: α-γ) Πήλινα ευρήματα από τις Μοίρες Μεσαράς.

Μουσείο Ηρακλείου: α) Κεφαλή αγάλματος από τη Γόρτυνα, β) Επιτύμβια στήλη από τη Λύττο, γ) Γυναικεία ρωμαϊκή κεφαλή από το Λιμάνι Χερσονήσου.

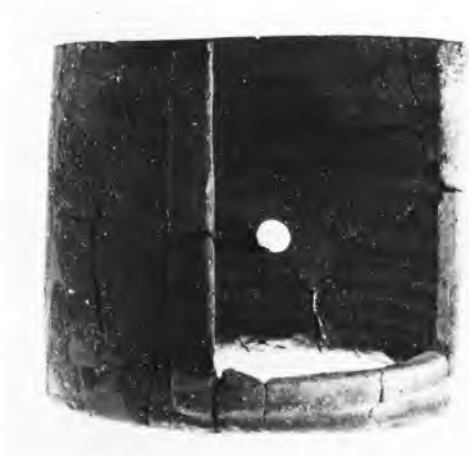
Kommos: a) General view of the site after sand-clearing, b) Central hilltop area looking southwest, c) Winepress on built platform in corner of LM I-III room.

Kommos: a) Complex of greek buildings looking northwest, b) Altar as seen from the south west, c) Partially excavated circular building, looking north, d) Terracotta votive bull found on altar.

Mallia: a) Atelier de sceaux, b) Sceaux ébauchés, c) Céramique du MR III.

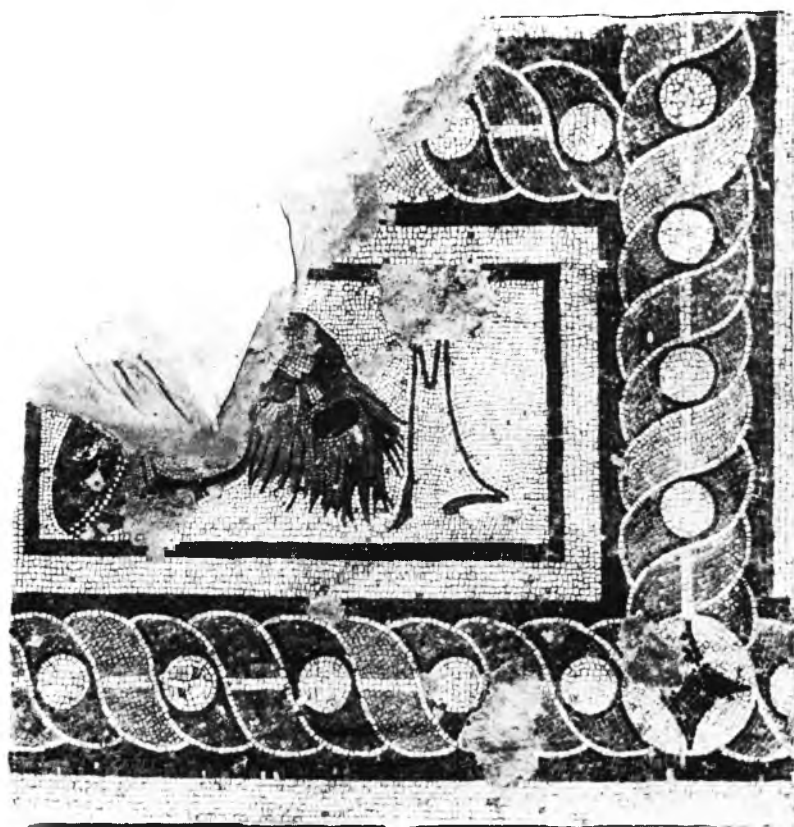
Χανιά, Καστέλλι. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης: α-στ) Απόψεις της ανασκαφής και ευρήματα.

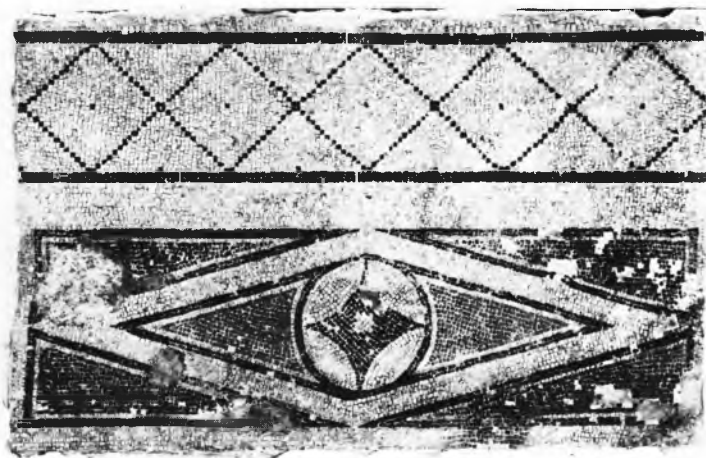
Χανιά. Καστέλλι: α-γ) Ευρήματα από την ανασκαφή στην πλατεία Αγίας Λικατερίνης, δ) Οικόπεδο Σουβαρή. Γενική άποψη του βαλανείου.

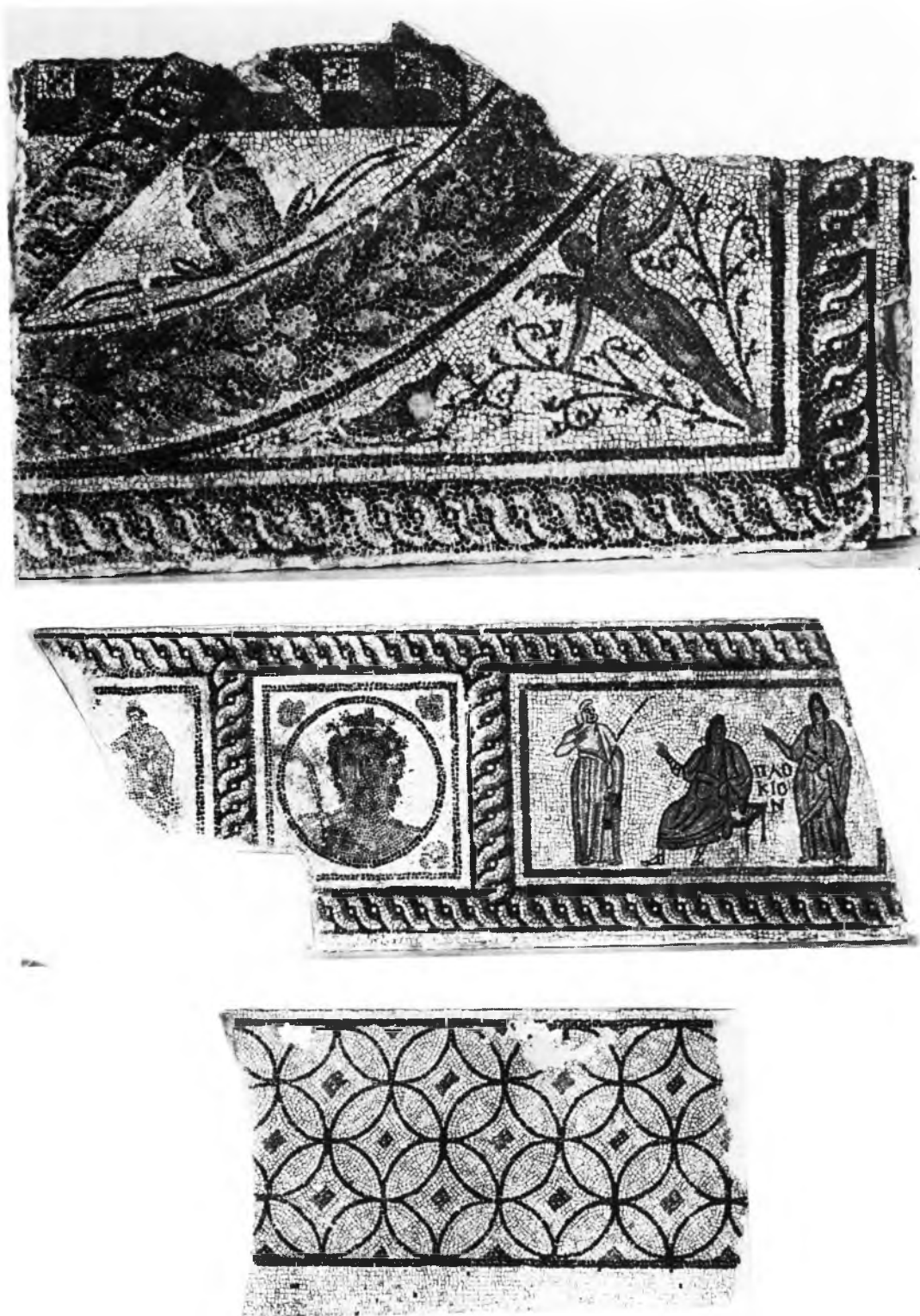
Χανιά. Οικόπεδο Βαρδινογιάννη. Ψηφιδωτά δωματίου Β: α) Παράσταση Σατύρου που τρέχει, β) Τελευταίες λέξεις ελληνικής επιγραφής.

Χανιά. Οικόπεδο Βαρδινογιάννη. Ψηφιδωτά δωματίου Β: α) Παράσταση Διονύσου-Πάνα, β) Τραγικές μάσκες αντιθετικά τοποθετημένες.

Χανιά. Οικόπεδο Βαρδινογιάννη: α) Λεπτομέρεια από γεωμετρικά κοσμήματα στο δωμάτιο Β,
β) Κεντρική οκταγωνική παράσταση στο δωμάτιο Γ.

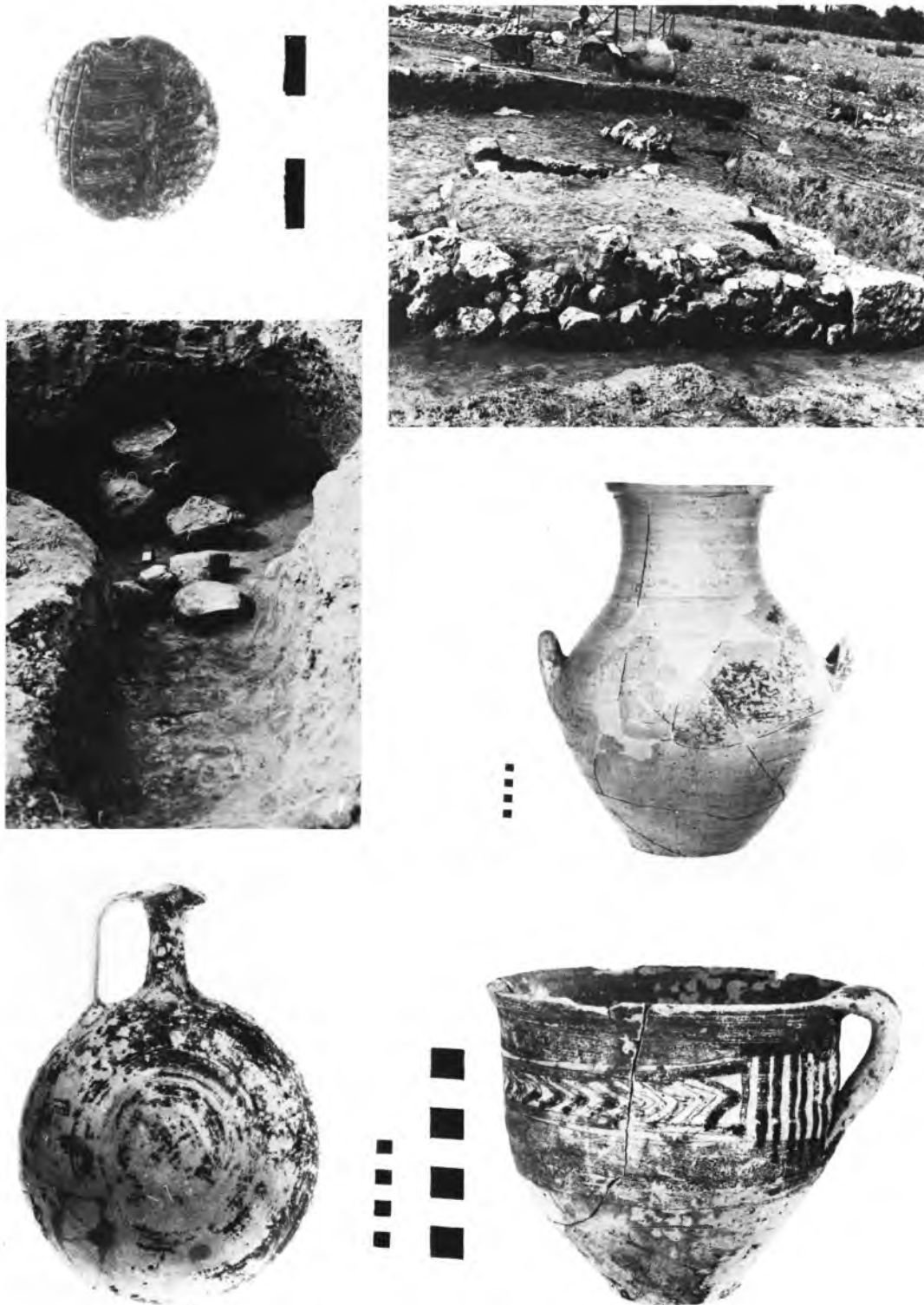
Χανιά. Οικόπεδο Βαρδινογιάννη. Ψηφιδωτά στο δωμάτιο Γ: α, γ) Λεπτομέρειες από την εσωτερική και εξωτερική μπορντούρα, β) Παραπληρωματικά θέματα, μετά την αποκόλληση.

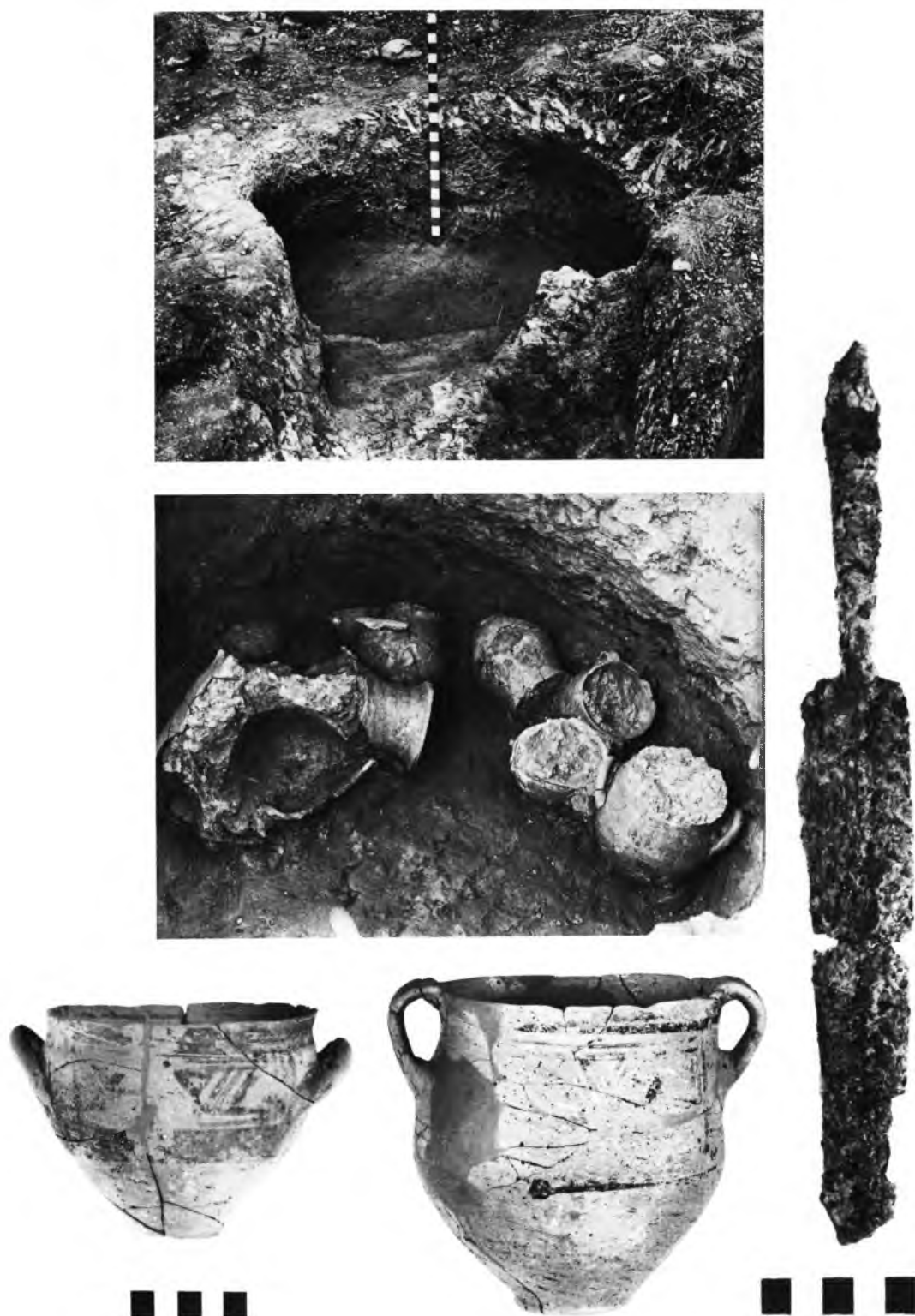
Νεροκούρου. Δωμάτιο 3: α) Πιθάρια και σπασμένο αγγείο in situ, β) Βάσεις κίωνων και πεσσών.

Νεροκούρου. Δωμάτιο 3: α-ζ) Αγγεία από το χώρο Ν. των κίωνων.

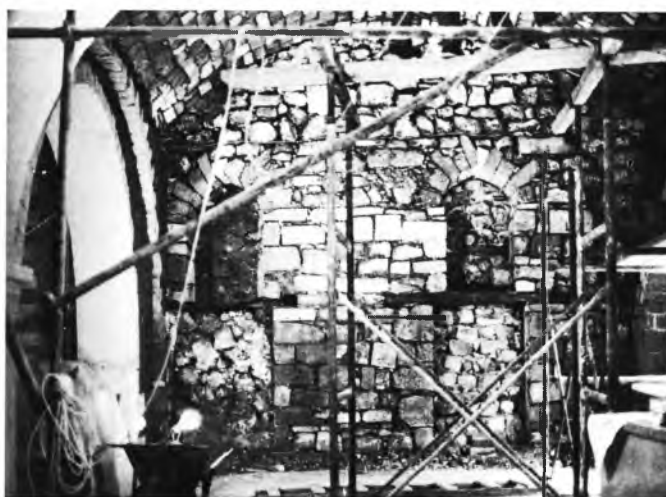
α-β) Νεροκούρου. Βόρειος διάδρομος τάφρου 6. Σφραγιδόλιθος και τετράγωνο κτίσμα, στην τομή Γ.
γ-στ) Γαβαλομούρι Κισσάμου. Ο τάφος IV και αγγεία από αυτόν.

Γαβαλομούρι Κισσάμου: α-ε) Ο τάφος V και ευρήματα από αυτόν.

Σαμωνάς Αποκορώνου: α-δ) Δωμάτιο 3 και πιθάρια απ' αυτόν, ε) Δωμάτιο 5. Πήλινος σωλήνας.

Μουσείο Χανίων: α-γ) Εσωτερικοί χώροι.

Μουσείο Χανίων: α) Εσωτερικός χώρος Α. Ανατολική πλευρά, κατά τη διάρκεια των εργασιών, β-γ) Χώρος Β, μετά την αφαίρεση των παλιών επιχρισμάτων, και λεπτομέρεια απ' αυτόν.

Ρέθυμνο. Αργυρούπολη. Ρωμαϊκή δεξαμενή: α-δ) Το εσωτερικό, πριν και μετά τον καθαρισμό.

Μουσείο Αγίου Νικολάου: α) Πρόσθια όψη του εκτεθειμένου στο Μουσείο τάφου από τα Κρυά Σητείας, β) Ο ταφικός πίθος ανοιχτός.

α-δ) Μουσείο Αγίου Νικολάου. ΜΜ ειδώλια από το Ιερό Κορυφής του Πετσοφά και ΜΜ χάλκινος ταύρος από το Σαμώνιο, ε-ζ) Χάλκινα αντικείμενα στην Αρχαιολογική Συλλογή Νεαπόλεως.

α) Κρυά Σητείας. Χάλκινοι κοπίες, β,δ) Λενικά Αγίου Νικολάου. Χάλκινα μαχαίρια, γ) Αργυρό
εξάρτημα περιδεραίου από την Ίστρωνα, ε) Χάλκινοι πελέκεις από τη Νεάπολη.

Κρυά Σητείας: α-β, δ-ι) Ασημένιοι δακτύλιοι και δακτυλιόλιθοι, γ) Μινωικός διπλός πέλεκυς.

Κρυά Σητείας. Νεκροταφείο: α-β) Ο τάφος 19 με τον πίθο του και χωρίς αυτόν, γ-δ) Ο τάφος 20 με τον πίθο του και χωρίς αυτόν, ε-στ) Οι τάφοι 23 και 24, αντίστοιχα.

α) Έπαυλη Μακρυγιαλού Σητείας. Δυτική πτέρυγα κεντρικής αυλής, β-γ) Έπαυλη Μακρυγιαλού Σητείας. Η μεγάλη τετράγωνη αίθουσα από ΒΑ. και ο προθάλαμος βόρειας εισόδου, δ) Λατώ. Αναστηλωτικές εργασίες, ε-η) Πλάτη Λασηθίου. Περίπτο από στεατίτη.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

α-β) Δρακώνα Κισσάμου. Ναός Αγίου Στεφάνου, κατά τη διάρκεια των εργασιών και μετά από αυτές,
 γ-δ) Ρουσοσπίτι. Ναός της Παναγίας. Βορειοδυτική πλευρά, πριν και μετά τις εργασίες.

Χανιά: α-β) Ενετικός Φάρος, πριν και μετά τις εργασίες, γ) Βυζαντινό τείχος Κισσάμου. Λεπτομέρεια καθαρισμού δυτικού τμήματος.

α,γ) Οικία Γλαμπεδάκη στα Χανιά, πριν και μετά τις εργασίες, β,δ) Οικία Γ. Δρανδάκη στο Ρέθυμνο, πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών, ε) Οικία Ανδρουλιδάκη στα Χανιά, μετά τις εργασίες.

Ρέθυμνο: α-β) Οδός Τσουδερού. Θύρωμα Τσουδερών, κατά τις εργασίες και μετά απ' αυτές, γ-δ) Οδός Δασκαλογιάννη. Θύρωμα Τερζιδάκη, πριν και μετά τις εργασίες.

Κάμιρος: α-β) Ο τοίχος 43, πριν και μετά τη στερέωση. γ) Ο τοίχος 42, πριν τη στερέωση, δ-ε) Ο τοίχος 34, πριν και μετά τη στερέωση.

α-β) Κάμιρος. Οι τοίχοι 30 και 32, πριν και μετά τη στερέωση, γ-δ) Κάμιρος. Τοίχοι της κλασικής εποχής, πριν και μετά τις εργασίες, ε-στ) Ρόδος. Νότια οχύρωση. Τμήμα του τείχους και προτείχισμα.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος: α,γ) Οικόπεδο Μαρσαί Βιντάλ - Μιχ. Σαρρή. Άποψη της ανασκαφής. Τα βάθρα από Β. και μετά από την αφαίρεσή τους, β,δ) Οικόπεδο Εμμ. και Στ. Μανωλάκη. Κορμοί γυναικείων αγαλμάτων αριθ. Γ 951 και Γ 1240.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος: α) Οικόπεδο Αλεξ. Μαγκαφά από Ν., β-γ) Οικόπεδο Ιω. Φιλίππου. Άποψη της ανασκαφής από Ν. και ΝΔ., δ-στ) Οικόπεδο Ιω. Φιλίππου. Οι χώροι XI και XII από Ν. και ο χώρος XI με τη στρώση των αρχιτεκτονικών μελών.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος: α) Οικόπεδο Κακά. Το βόρειο όριο της οδού Ρ 17 από Ν., β,δ) Οικόπεδο Καζουλλείου Γυμνασίου. Το νοτιοδυτικό κτίριο και κυκλικές κατασκευές στο νοτιοανατολικό κτίριο της οδού Ρ 32β, γ) Οικόπεδο Σεβ. Μυλωνά. Πώρινο γείσο με κονίαμα, ε) Οικόπεδο Μοσχί-Θυρογλάνου. Κυκλική κατασκευή πλάι στο ανατολικό όριο της Ρ 33β.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος: α) Οικόπεδο Αραπούδη. Οι σαρκοφάγοι από Β., β-δ) Οικόπεδο Δημ. Βακονδίου. Αποψη του θαλάμου από Δ. και αγγεία από τις σαρκοφάγους Ι και 5.

Ρόδος: α-γ) Οικόπεδο Κωνστ. Ντάσκα-Μιχ. Παρδαλού. Άποψη της ανασκαφής, πλάκα επικαλύψεως του τάφου 44 με επιγραφή και αγγεία απ' αυτόν, δ-στ) Οικόπεδο Ευστ. Βασιλάκη-Λ. Τουμπάκη. Αγγεία από τους τάφους 3, 21 και 8.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Ρόδος: α-β) Οικόπεδο Ιω. Καστελλοριζιού. Το πηγάδι και ο αγωγός με τα επιτύμβια, γ) Οικόπεδο Βασ. Κριτσωτάκη. Άποψη της ανασκαφής, δ-ε) Τ' Ασγούρου. Οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη. Κυλινδρικός βωμός με νίκες και τμήμα ανδριάντα αριθ. Γ 343.

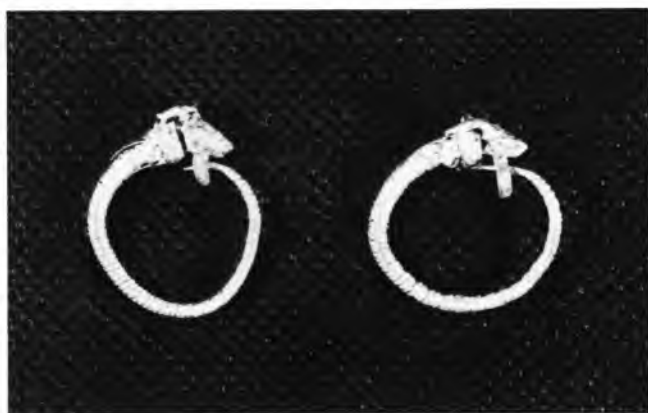
Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

Τ' Ασγούρου. Οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη: α) Το όριο της αρχαίας οδού Ρόδου-Λίνδου από ΝΔ., β) Ο θάλαμος του Α' ταφικού συγκροτήματος από Ν., γ) Αγγεία του τάφου Ι, δ) Μαρμάρινο κεφάλι νέου, αριθ. Γ 460, ε) Αγγείο του τάφου 60.

Τ' Ασγούρου. Οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη: α) Β' ταφικό συγκρότημα από Β., β) Αγγεία του τάφου 14, γ-δ) Γ' ταφικό συγκρότημα από Ν. και Β., ε) Λαξευτή σκάλα και ο υπόγειος διάδρομος.

Τ΄ Ασγούρου. Οικόπεδο Κωνστ. Ζουραράκη: α) Αγγεία του τάφου 22, β) Χρυσά ενώτια από τον τάφο 20, γ) Γυάλινος αμφορίσκος από τον τάφο 32, δ) Χρυσό στεφάνι από τον τάφο 33Α, ε) Σκελετός ζώου στον τάφο 53.

Η. ΖΕΡΒΟΥΔΑΚΗ

α-β) Καστελλόριζο. Χώρα. Το Κονάκι και άποψη του λιμανιού, όπου το Μωαμεθανικό τέμενος,
γ-δ) Σύμη. Το Κάστρο και οι Μύλοι.

Κως, Παναγία Γοργοεπήκοος: α-β) Ιεράρχες αψίδας.

Κως. Άγιος Νικόλαος ο Φτωχός: α) Άποψη του ναού, β) Ιεράρχες της απίδας.

Κως. Άγιος Νικόλαος ο Φτωχός: α) Ιεράρχης της αψίδας, β) Η Θυσία του Αβραάμ.

α) Κως. Άγιος Γαβριήλ. Ψηφιδωτό δάπεδο, β) Ρόδος. Βασιλική Χατζηανδρέου. Κολυμβήθρα.

α) Ρόδος. Αφάντου. Παναγία Καθολική. Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ, β) Κως. Νέο Πυλί. Ναός Τιμίου Σταυρού. Επιγραφή, γ) Κάσος. Εμπορείο. Βασιλική Αρχιστρατήγου. Ψηφιδωτό δάπεδο.

